

ДАНДАЙ ЫСҚАҚҰЛЫ

МАҒЖАН -
ПОЭЗИЯ ПАДИШАСЫ

ДАНДАЙ ЫСҚАҚҰЛЫ

МАҒЖАН - ПОЭЗИЯ ПАДИШАСЫ

АЛМАТЫ
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің
Тіл саясаты комитеті «Мәдениет және өнер саласындағы
бәсекелестікті жақырылату; қазақстандық мәдени мұраны
сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісін
іске асыруға тәйімділікті арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызы туралы сөзін азу,
басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы
бйыныша жағрық көрді*

Ысқақұлы Д.

Ы87 Мағжан – поэзия падишасы: монография / Даялай
Ысқақұлы. Алматы: ЖШС РІБК «Дәуір», 2020. – 256 б.

ISBN 978-601-217-689-6

Мағжан Жұмабаев қазақ әдебиетін, оның ішінде ұлттық поэзияны тұркілік, әлемдік деңгейге көтерген ұлы ақын Елдің ертеңін ойлап, ойдан от болып жанған, сезімге оранып, жалымды жыр жазған Мағжанның өлең-жырлары, мұң-зары халқының жүрегіне нұр болып құйылып, ұлттық рухына айналады. Ұлыларды жасайтын оның тарихи тағдыры десек, ұлт рухынан жаралған Мағжанды ұлы қылған – ол өмір сүрген отаршылдық заманның «бұратана» халықтарды зар жылатқан тар қаласы Кітапта Мағжанның ақындық тағдыры көнестік көзекінің шынайы шындығымен тығыз бақламыста жан-жақты қарастырылады.

Кітап әдебиет, мәдениет зерттеуші ғалымдарға, докторанттарға, магистрлерге, студенттерге, жалпы әдебиет сүйер қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз.)

ISBN 978 601 217 689 6

© ЖШС РІБК «Дәуір», 2020

«Жетсе егер қорқынышты кара түнім,
Басса дерт, әлім құрып шықпай үнім,
Көңіл ағар, кездеме жан жірткілер
Өлең – менің Шолпаным, Айым, Күнім»

Мағжан

ПОЭЗИЯ ПАДИШАСЫ

(кіріспе орнына)

«Ақындық жағына келгенде, Мағжан қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне жана түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тұл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ...»

Абай ақылдың ақыны болса, Мағжан – сезімнің ақыны». Бұл сөздерді өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Мағжанды ұлтшыл ақын ретінде қудалау барында күшейіп тұрған кезде «пролетариат ақыны» атанып, тапшыл биліктің қазақ әдебиетіндегі бірден бір «көзі, құлағы, сезімі», көшбасшысы болып тұрған Сәбит Мұқановтың өзі жазған екен. Демек, ресми билік Мағжанды саяси тұрғыдан қажішама қаралап баққанымен де оның ақындық қуаты қарсыластарын да мойындауға мәжбүр еткенін көреміз.

Жиырмасыншы ғасырдың жиырмасыншы жылдарының орта шенінде басталған Мағжанды идеологиялық жағынан талқандау ғылманы – ол өле-өлгенше бір сәтке де тоқтаған жоқ. Өйткені, Мағжанның тағдыры бүкіл ұлттық әдебиеттің де тағдыры болатын. Бір жағы – ақынның тілім-дәлім, елім-жерім, алашым-алашым деп аныраған азаматтық бағыты кеудесінде ұлттық намысы бар азаматтарды азаттыққа үндегені, екінші жағынан – ұлттық қазақ әдебиетінің, отарлық езгідегі қазақ жұртының болашақ тағдыры қыл үстінде тұрғаны қазақ тиалыларының көпшілігін ойянттың, алашшыл бағытқа іш бүрды. Бірақ та биліктің ағы – билік. Билік бар мүмкіндігін пайдаланып, отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық идеяларды күшпен талқандауға бет бүрды. Патша өкіметі қанша қудалағанымен де Мағжан ақынның жүрегінен өлең болып құйылған ұлт-азаттық идеяларды өшіре алмады. Керісінше, М. Жұмабаевты қудалаған саяси оның ақындық, азаматтық болмысы биіктей түсті.

Мағжанның өзі де, өлеңдері де қудаланып, тағдыры талқыланып, қыл үстінде тұрған кездің өтінде де ақынның ұлылығын ашық айтқан шкірлер тоқтамады. Солардың бірі алашшыл Жүсіпбек Аймауытов ақын өлеңдерін алғаш рет жан-жақты талдап, оның өлеңдерінде өмірдің

ашы шындығы қазақтың қаскөпті қара сөзінің құдіретімен өнер болып өрлігі, отаршылдықтың салдарынан өмірі өксіген қалың оқырманның жүрегінен орын алып жатқан себептері ашып берді. Мағжан поэзиясы несімен мықты, бізге несімен қымбат деген сауалдар төңірегінде ой өрбітті.

«Мағжан сыршылдығымен, суретшілігімен, сөзге еркіндігімен, тапқышлығымен, күшті, маржандай тізілген, торғындай ұлбіретен нәзік үнді күйімен, мұңды тартыммен күшті.

Мағжан алдымен, сыршыл ақын. Мағжан сөзіндегі «тілің жұмсақ, жүрекке жылы» тиетін ұлбіретен нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Ол жүректің қобызын іперте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны аралас шыққан тәтті сөздері өзеннің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады».

Ж. Аймауытов Мағжан поэзиясының қазақтың шынайы өмірінің өйінен өрілген нағыз халықтық өнер туындысы екендігін дәл басып айта білген. Қазақстанның саяси өмірінде таптық күрестің барынша күшейе бастаған 1927 жылы жазылған Жүсіпбектің бұл «Мағжанның ақындығы» атты көлемді сын мақаласы ақын поэзиясының ешкімге ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктерін, нәзік қырларын ақындардың сыншылық көзбен көре білген, қалың қазаққа алғаш рет жан-жақты жарқырата таныстырған тарихи еңбек болды.

Мағжан поэзиясы бізге несімен танымал деген мәселеге сол кезде өзі де қуғын көріп жүргендігіне қарамастан, қазақтың тағы бір алашшыл ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов те қалам тербетті:

«Мағжан – культураны зор ақын. Сыртқы кестесінің келісімі мен күйшілігіне қарағанда, бұл бір заманның тегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күнделі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманынан басы озып, ілгерілей жеткен ақын болады. Әдебиет әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жатушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқалардың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білеміз».

«Балықшы балықшыны алыстан көреді» дегендей, сол кездегі саяси жағдайдың аса қиындығына қарамай, Мағжанның ұлылығын алғаш байқап, халқынан сүйінші сұрағандай, жер-жаһанға жар салған да қазақтың Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов сынды ұлы жатушылары болыпты.

М. Жұмабаевтың өлеңдері алғаш рет кітап болып, 1912 жылы Қазан қаласында «Шолпан» деген атпен басылып шықты. Қазақстанда тұңғыш рет 1922 жылы Қызылордада жарық көрді. Сол кездегі Түркістан өлкесі басшыларының бірі болған Сұлтанбек Қожанов осы басылымның таралымы аз болғандығын ескере отырып, 1923 жылы Ташкент қаласында қайта бастырды. Сұлтанбектің кітапқа жазған алғысөзінде мынадай жолдар бар.

«М. Жұмабайұлының өлеңдері қазақ әдебиетінде үлкен орын алған деп санап, басып отырмыз.

М. Жұмабайұлының өлеңдерімен оқушылар бұрыннан таныс. Әдебиеті жаңа аяқтанып, әдебиет тілі енді жасалып келе жатқан жұртта Мағжандай ақындардың қызметі зор екені анық. Осы күнге дейін Түркістанда қойшылар тілі саналып келген, ресми қағаздар жазуға, кітаптар жазуға жарамсыз делініп келген қазық-қырғыз тілі іске асуы былай тұрсын, өнерге асағын бай, жағым, газ, өткір, әдемі тіл екенін Мағжан өлеңдері саяси мәнісінен гөрі, әдеби мәнісі көбірек көзде тұттық. Сол жақтарын ескеріп, Мағжан өлеңдерінің ішінде кез келетін марксизм дүниесі табуына ұяқаспайтын жерлерін оқушылар көре салып үрікпей, көркемдік жағына көбірек көз салуы керек, тарих мәнісіне жете түсінуі керек».

Иә, бұл пікірден ақын поэзиясын тереңірек түсіне алады дегені ақын-жазушылар ғана емес, сол кездегі билік басында жүрген ұлтжанды кеңірек азаматтардың да өз күдіреті алдында бас иіп, мойындағанын көреміз. Мемлекеттік билікте жүргеніне қарамастан, Сұлтанбек сияқты абыл азаматтардың қолынан келгенінше, мүмкіндігінше ұлтына адал қызмет еткенін көреміз.

Отызыншы жылдары «мен қазақпын» дей алатын ұлттық зията түгелдей дерлік қуғындалып, мұның аяғы отыз жетінші ойранына ұласты; солардың қатарында М. Жұмабаев та 1937 жылы ақпан айының 19-ы күні «халық жауы» ретінде атылды.

«Аятулы ақынның сәске түстей ғана қысқа тұмыры терең қазылған орта да, сұралып қалып сорға да, тасырқатқан тасқа да, мұңлы ілерлі жасқа да толы. Ол суға да батқан, отқа да жанған, мұырт жапқан асуларға да тап болған, анжасын келтіріп, ернін кезерткен шөлде де қалған. Оны «жылап» да арбаған, «шаян» да шаққан, толқын ұрған балықтай жағаға да атқан, асыры қайсар ақынды «қатты дауыл» соғып, құлатқан.

Ақын жаны осылай сая тапқан. Ол өліп қана қуғыннан құтылған» (Темірбек Қожакеев).

Бірақ ақын өлгенімен де оның өрпіл рухы, өмірінен өлеңдері өлімеді; басқаша айтқанда, өлтіре алмады. Қалып қазақ ұлы ақынын бір сәтке де ұмытқан жоқ. Өйткені, аты аңызға айналған ақынның өлеңдері халқымын жадында мәңгілікке сақталып қалған еді.

Мағжанды азамат ретінде де, ақын ретінде де ақтау мақсатымен талай-талай жұмыстар атқарылды. Солардың бірі Мағжанды кезінде көрген, бірге жүрген, оны адам ретінде де, ақын ретінде де жақсы білген туысқан татар халқының атақты ақыны Сәйфи Құдаш Мәскеуге ақынды ақтау жөнінде арыз жазды. Кейінінен осы хат қазақ тіліне аударылып, басылды. Қалың оқырман Мағжан туралы толығырақ мағлұматты осы мақаладан оқыды. Сәйфидің қолымен қарасақ:

«Адам ретінде, ақын ретінде М. Жұмабаев қандай болған? Ол – ешкімге ұқсамайтын өтешсе, аса галактікты біртума ақын. Оның өтше

ғана тән үні, тұлғажыйып әуенді жыры бар, бұның қайнар көзі халық поэзиясының туңғық теренікпе М. Горькийдің С. Есенин туралы: «ол... адамнан гөрі табиғат, тек поэзия үшін жаратқан органика ұқсайтын» деген аталы сөзін (М. Горький әдебиет туралы. М., 1953, 251-б.) М.Жұмабаева да арнап айтуға болады. Өзінің қапталанбайтын ерекшелігімен М.Жұмабаев поэзиясы А.Ахматови, Б.Пастернак, А.Блок творчествосын еске салады»

1922 жылы Мәскеудің Күншығыс сибекшоллерінің коммунистік университетіне оқуға түскен Б.Кенжебаев Мағжанның осында бір жыл сабақ беріп, дәріс ағанын жазады. Топтың старостасы болған Бейсекең ұстазымен жақынырақ араласқанын еске түсіреді. Мәскеуде әдебиет үйірмесінде ақынның Ташкенде 1923 жылы жарық көрген өлеңдер жинағының қалай талқыланғанын, О.Тұрманжановтың баяндама жасап, Н.Төреқұлов, Ғ.Мұрабаев, Ғ.Тогжанов, С.Сапарбаев, Ж.Сәрсенбин, т.б. шығып сөйлеп, соңында «Буржуазияшыла-ұлтшыл, бізге мүлде жат» деген қорытынды шығарғанын жазады. Профессор Б.Кенжебаев ақынды былайша сыпаттайды:

«Мағжан сұлу еді: ортабойлы, толық денелі, бұйра қара шашты, аққуба бидай өңді еді. Бет пішіні Абайдың белгілі суретіндегі бет пішініне ұқсайтын. Жүрек-тұрысы жарысты, сәл маншат еді. Осының бәрінің үстіне ол қыз мінезді де еді.

Мағжан ғалым, тәжірибелі, шебер оқытушы, асқан методист-педагог еді. Педагогика жайында, қазақ тілі мен қазақ әдебиетін оқыту жайында жарияланған кітабы, мақалалары болушы еді. Осыдан болу керек, ол бізге қазақ тілі мен қазақ әдебиетін тамаша оқытты; сабақ лекциялық, практикалық әдістерді ретімен қатар қолданар еді.

Мейлі, лекциялық сабақта болсын, мейлі практикалық сабақта болсын, ол кітапқа, кітапқа карамайтын. Сөз арасында келтіретін мысал өлеңдер мен әңгімелерді түгел жақта айтатын. Декламация оқып тұрған тәрізді бірлік пәшін, сипатын, қимылын келтіріп айтатын».

Қазақтың белгілі ақыны Мұзафар Әлімбаев М.Жұмабаевты «Мағжан өлеңдерін оқи жөнелгенде, ақын өңінді қайда жетелерін, қай жағалаудан шығарарын күні бұрын сезе алмайсың, әйтеуір тегеурінді бір ағынға түскенінді білесің, әйтеуір айдыңды мұхитқа шыққаныңды сезесің», - деп еске алыпты.

Ұлы Абай заман адамды билемек, адам заманға күйлемек, егер адам заманға күйлемесе, заман оны тибанына салып илемек деп жырлайды. Түсінген адамға осында адам өмірінің философиясы жатыр. Мағжандар отаршылдық жүйенің заманына үйлесе алмады, сондықтан да билік бұларды қабылдамай, қауіптеніп, құтылуға асықты. Бас амандығын ойлап, кейбіреулер әрекеттер жасауға дейін барды. Жирмасыншы, отызыншы жылдардағы жеке адамға табынушылық барысында «қазақ ұлтшылдығына» қарсы күресте ұлттық индустриялы қауым өкілдері де бой көрсетті. Солардың бірі сол кездегі «комсомол ақыны» Ә.Тәжібаев та Мағжанды әшкерелеу науқанына қатысқан болатын.

заман өзгеріп, Мағжандар ақталған соң, идеология майданында «са-
яси қырағылық» танытқандар «азаматтыққа жет» қылықтары үшін
халқынан кешірім сұрал. өкінетіңіздерін білдірді. Әбділда ақын да
кеңінде осылай жасауға мәжбүр болғанын айтып, Мағжан рухы алдын-
да бос иді. 1988 жылы М. Жұмабаев ақталып, 1989 жылы бір томдық
шығармалары шыққанда оған алғысөз жазып, қалам оқырманға таны-
стырды:

«Мағжан культурасының биіктігі бүтін де оқшау тұр. Қап өлең-
дерінде-ақ Мағжан өш жанып тұрған жарық сияқты. Біз ақынның ішкі
ириддерімен, ой-сезім толғаныстарымен қатар оның өнім, көршінің
төнірегін де түгел танимыз. Ол төңірек дегеніміз көрініп тұрған адам-
дар, жан-жануарлар ғана емес, эфирдегі нәзік бояулар мен дыбыстар,
жер бетіндегі көбімізге беймәлім құбылыстар».

М. Жұмабаев 1988 жылы Қазақстан компартиясы Орталық коми-
тетінің қаулысымен азамат ретінде де, ақын ретінде де ақталып, туғал
халқына қайта оралды. Нағыз ұлттық поэзияға шөлдеп қалған қазақ
халқы Мағжандай ұлы ақынымен қайта табысты. Ақын өлеңдері қайта-
қайта басылып, қалам оқырманының жүрегіне жыр болып, нұр болып
тарап жатты.

Әдебиет сыншылары мен жергіліктілерінің еңбектерінде Мағжан
поэзиясының өміршеңдік, көркемдік қыр-сырларына үніліп, ақынның
азаматтық, шығармашылық болмысы ашыла түсті:

«Көптеген өлеңдердің алтын желісі халықтың аяқтыққа жетуін
аңсыу болып келеді. Бір жағы отаршылардың, екінші жағы жергілікті
байлар мен билердің қарапайым халықты еріксіздік құлдығында ұстап
келгені ақын жанын ауыртады...

Мағжан қазақ халқының бақытқа жетер жолы тек ұлттық тәу-
елсіздікке, өз тағдырын өзі шешетін жағдайға жету деп біледі. Оның
ертедегі ерлер істеріне қайта оралып келе беретін себебі осыдан...
Ақынға Абылай, Кенесары таямандары қазақ еркіндігінің дәуірі болып
көрінеді» (Рахманқұл Бердібай).

«Мағжан өлеңдерінің жоғарыда аталған революцияшыл, солшыл
ақынлардан елеулі айырмасы — оның қазақ халқы бастан кешкен өмір-
дің аяқты, мұңлы жағына назар аударуы, екінші пен күйіншіке және
махаббат пен табиғат суреттеріне көбірек көңіл бөлуі. Оның өлеңдері
сезімтал, суретке бай келеді. Онда табиғат пен адамның жан-дүниесі
бірдей өріліп жатады, табиғат көріністері арқылы адамның көңіл-күйі
көрінеді...

Мағжанның махаббат жырлары — қазақ лирикасының ең бір жар-
қын беттері. Ол адамның ойын, ішкі сезімін, салынышы мен күйіншіні
төңірдей көрсететейді. Оның лирикалық қаһарманы — сезім кү-
шатында, жүрек тербелісінде мас болып, басы айналған аялты жан.
Мағжан ұғымында шын сүзө — аяп жолы, оның өкініші мен қуанышы
қатар жүреді» (Серік Қирабаев);

«Лирикаға ойысар болсақ, Мағжан бұл салада қол жетпес биікте тұр. Ол бүкіл қазақ қауымы бұрын тұшындып қоймаған лириканы асқар шынның басына апарып қойды. Кейінгілер қанша талаптанғанмен интимдік суреттеулерге көбірек ұрындып қалып жүр. Оның көріністері Мағжанда да жоқ емес... Мағжан лириканың сезім жағын күйлесіп, Сәкен заман ыңғайымен саяси саласын шарлады» (Тұрсынбек Кәкішев).

Тәуелсіз Қазақстанда Мағжан туралы зерттеулер әдебиеттану ғылымында тұтас бір салаға айналып, мағжантану ылімі пайда болды. М. Жұмабаев туралы диссертациялар қорғалып, том-том зерттеу еңбектері жазылды. Солардың қатарында ақынның шығармашылығын арнайы зерттеген Ш. Елеукеновтің (Мағжан. Өмірі мен шығармаларлығы. – Алматы: Санат, 1995 – 384 б.), Т. Кәкішевтің (Мағжан – Сәкен. – Алматы, 2000), Б. Майтановтың (Жұмабаевтың поэтикасы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 52 б.), Б. Қанарбаеваның (Мағжан шығармашылығының фольклорлық қырлары. – Алматы 1995. 155 б.; «Жырымен жұртын оятқан. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.; Мағжан символикасы. – Алматы: Экономика, 2007, 288 б.; Мағжан поэтикасындағы заман шындығы. – Алматы: Экономика, 2014, – 170 б.), З. Тәшімбайдың (Мағжанның Қызылжары: зерттеу. – Астана: Астана полиграфия, 2008. – 232 б.), Е. Тілекшектің (Суреткер және көркемдік әдіс. – Алматы: Арқас, 2005. – 275 б.), Д. Ысқақұлының (Қазақ елі, бір ауыз сөзім саған. – Алматы: ҚазАқпарат, 2004, 148 б.) монографиялық зерттеулерімен бірге «Мағжан әлемі: әдеби зерттеулер» (Құрастырған Ж. Сүлейменов. – Алматы: 2009, – 496 б.) атты көлемді зерттеулер жинағын алдымен атар едік.

Сонымен бірге Мағжантануға С. Қирабаев, Р. Бердібай, М. Базарбаев, З. Қабдолов, Р. Нұрғали, К. Мәшіһур Жүсіп, Б. Қарібасва, Т. Жұртбай, С. Негімов, А. Исмакова, Г. Пірәлиева, О. Әбдіманұлы, Д. Қамзабекұлы, М. Қойгелді, т. б. секілді ғалымдар айтарлықтай үлес қосты. Қалам ұстаған қазақ қаламгерлерінің ішінде Мағжан хақында ой тербетпегендері кем де кем шығар, сірә. М. Жұмабаевтың шығармашылығын кең ауқымда зерттеп, монография жазған Ш. Елеукеновтің еңбегі Мемлекеттік сыйлықпен марапатталды.

М. Жұмабаев қазақ поэзиясының ғана емес, түркілік деңгейге көтерілген, одан қалып аламын әдебиеттің көгінде жарқыраған жарық жұлдыздардың біріне айналды. Ақынның түркілік бірлік туралы айтқан пікірлері күн бүгінге дейін өзінің маңызды жойған жоқ. Керісінше, жаһандану дәуірінде түркі әлемінің болашағына көпідік беретін бірден-бір жол ретінде күн тәртібіне өткір қойылуда. Осы бір ұлт болашағы үшін аса маңызды мәселені өткен ғасырдың басындағы семініп, түркі халықтарын достыққа, ынтымақтастыққа шақыруы – Мағжанмы ұлы ойшыл, гуманистердің қатарына қосады. Бұл туралы Ш. Елеукенов «Мағжан Жұмабаев» қазақ ұлтының қайткенде

азаттыққа қолы жетеді деп көп ойлап, армандаған акын Ол өмір сүрген тарихи жағдайда халықтық қолға оңайлықпен түсе қоймайтынын сезіп ол ер түріктен тараған туыс елдердің ұйымдасып, бірлесіп, тізе қосқан күресі ғана отаршылдықты қазақ елінен, басқа бауырлас елдерден аластауға мүмкіндік туғызады деп есептеген. Сондықтан ақынның түрік тақырыпты өлеңдерінде бұл идеяның ең өсікті идеяға айналуы «табиғи нәрсе», деп жазыпты.

Ал, түрік ғалымы Фейтуллах Будақ: «Мағжан өлеңдеріндегі рухани күш ғамырын тереңге тартып, түріктердің Түркістан аймағында хандықтар мен тайпалық одақтарға бөлінеіп тұрған дәуірлерінен бастау алып жағыр. Мағжан отарланған қазақ даласында дүниеге келіп, бүкіл ғұмырын езіп мен қанауға түскен қоғамда өткізуіне қарамастан, оның рухы мен арманы тәуелсіз Түрік қазанатының кең жәтире даласында қанат қағып, өлеңдері осындай қайнар көзден нәр алған. Мағжан Жұмабаев – кінә түркі топырағында жат жерліктер ұстанған отарлау саясаты салдарынан ұзақ жылдар бойы бөлініп болшектенген бір халықтың жүйелі түрде қазақ, қырғыз, өзбек секілді ұлттарға топтастырылуына қарсы наразылығын білдіріп, жалынды өлеңдерінде қайсарлықпен ортақ түркі аты мен ортақ түркі болмысын әлемге танытқан парасатты ойшылдардың бірі. Оның өлеңдеріндегі ұлттың аты – ТҮРКІ, Отанның аты – ТҮРКІСТАН еді. Мағжан – менің Алтайдағы жүрегім», – деп қазақ ақының түркілік ойшылдардың қатарына қосады.

Ұлы ақынның туылғанына 125, қайтыс болғанына 80 жыл толуына орай, 2018 жыл түркі әлемінде «Мағжан жылы» деп жарияланды. Бұл дегеніміз – М. Жұмабаевты азамат ретінде де, ақын ретінде қазақ халқы ғана емес, күллі түркі халықтары танып, мақтан тұтады деген сөз.

Осы бір айтулы датаға байланысты М. Жұмабаевтың өлеңдері шет тілдеріне аударыла бастады. Ақын жырлары алғаш рет ағылшын тілінде жеке жинақ боп шықты. Көрнекті түрколог, профессор Тимур Қожаоғлының аударуымен, алғысөзімен, түсініктерімен түрік тілінде жарық көрді. Ташкенттегі Науви университетінің профессоры, ақын Нәсімхан Рахмановтың тәржімесімен Мағжанның таңдамалы жыр жинағы өзбек тілінде жеке жинақ боп шықты. Сонымен бірге, ақынның өлеңдері эзербайжан, қырғыз, алтай, башқұрт, орыс, моңғол тілдеріне аударылып жатыр. Мағжан жырлары ЮНЕСКО-ның мінберінен оқылды.

Сонымен, Мағжан Жұмабаев – қазақ поэзиясының патшасы ғана емес, түркілік руханияттың көгінде жарқыраған жарық жұлдыздардың бірі ғана емес, бірегейі. Күн сөнбесе, жұлдыздар да сөнбейді. Қазақ барда, жер бетінде түркілік әлем өмір сүріп жатқанда, Мағжанның рухы да жарқырап жана бермек.

ӨМІР ЖОЛЫ

«Кей дала көресің ғой ана жапқан,
Жібектей жасыл шөптер бетін жалқан,
Асқар тау, балдан тәтті сулары бар
Әне, сол аням еді мені тапқан»

Мағжан

Мағжан Бекенұлы Жұмабаев 1893 жылдың 25-ші маусым күні кәсіргі Солтүстік Қазақстан облысы, М.Жұмабаев ауданы, Мағжан ауылында өмірге келген. Мағжанның әкесі Бекен орта дәулетті, еті тірі кісі болған. Мағжан — бір әке, екі шешеден жеті ұя: Мүсілім, Қаларман, Мағжан, Мұхамеджан, Сәлімжан (Салтай), Қалижан, Сабыржан; екі қыз: Күләндам, Гүлбаһрам. Бекеннің балалары шетінен өжет, қайсар болып өседі. Осындай қасиеттері үшін де бұлар «Қасқырдан тарыған ұрпақ» атанған.

Мағжан сауатын ауыл молдасынан ашқан. Одан кейін ауыл мұғалімі Ахметден Ақиновтан дәріс алады. Ол орыс патшасының әскерінен қашып жүрген башқұрт жігіті еді. Бекен балаларын оқыту үшін оған өз үйінен мектеп ашып береді. Оның баласы Мағжан да ағаларынан қалыспай, мектепке барып жүріп, алғырлығының арқасында оқып кетеді. Ахметден негізінен шығыс тілдері мен әдебиеті оқыған, арақдік есеп пен жағрафиядан да дәрістер өтілген. Осылайша хат таныған Мағжан шығыстық кисса-дастандарды іздеп жүріп оқи бастайды.

Баласының оқуға деген ынтасының жүр екендігін байқаған әкесі Қызылжардағы молда Қасен Панамарұлының медресесіне түсіреді. Мағжан Мұхамеджан Бегішев ұстаздық ететін медреседе де оқиды. Мұхамеджан Стамбулдағы Түрік университетін бітіріп келген Қызылжар қаласының атақты жасілерінің бірі еді. Мұнда негізінен араб, парсы, түрік тілдерімен қатар оның тарихы мен әдебиеті де оқылатын. Медреседе жақсы оқыған Мағжан оны 1910 жылы үздік бітіріп шығады. Білімін одан әрі жалғастыру мақсатымен ол Уфа қаласына келіп, сондағы «Медресе-Галияға» оқуға түседі.

«Медресе-Галия» ол кездегі белгілі оқу орындарының бірі болатын. Оны Сәлімгерей Жантөрин басқарып, татардың классик жазушысы Ғалымжан Ибрагимов сияқты атақты адамдар дәріс беретін. Мағжан медреседе Бейімбет Майлин, Біләл Сүлеев, Бекіұхамбет Серкебаев, Зеннелғабидин Иманжанов сияқты қазақ шәкірттерімен қатар оқиды. Ол әсіресе ұстазы Ғалымжан Ибрагимовпен жақсы қарым-қатынаста болады. Шәкіртінің бойынан ақындықтың ұшқын шашыл тұрғанын байқаған ұстазы да одан ақыл-кеңесін аямайды. Сөйтіп, жас дарынның шығармашылық жолға бірқалай түсуіне себепкер болады. Үстәзі бен шәкірт арасындағы қарым-қатынас кейіннен шығармашылық достыққа ұласады. Ғалымжан Мағжан өлеңдерінің 1912 жылы «Шолпан» де-

ген атпен Қазанды басылып шығуына көмектеседі. Кейінірек қазақ тақырыбына арнап «Қазық қызы» атты роман жазғанда, оған жинараф етіп Мағжанның:

«Кен дала – көресің ғой ана жатқан,
Жібектея жасыл шөптер бетін жапқан,
Асқар тау, балдан тәтті сулары бар
Әне, сол анам еді мені талқан», –

деген өлеңін алған. «Ғалиядағы» жылдар Мағжанның ақындық жолына көп эсерін тигізді.

«Ғалия» медресесіндегі мұсылмандық бағыттағы оқу жүйесі Мағжанды қанағаттандыра бермейді. Орыс әдебиетіне қызыға бастаған ақын бір кiс бопы Міржақып Дулатовтан орысша үйренеді. Мағжанның ақындық дарымының гүл ашуына, азаматтық бағытының айқындала түсуіне М.Дулатовтың ықпалы күшті болды. Ол орыс тілін үйреніп қана қоймай, жас ақынды орыс әдебиетінің бiй қатынасынан еркін сусындатқан. Осы жылдары ол А.Байтұрсыновпен танысады.

Ұлт-азаттық бағыттағы алаңшы; азаматтармен араласа бастайды. Жанадан шыға бастаған «Қазақ» газеті Мағжанның ақындық болмысының, саяси-әлеуметтік көзқарастарының қалыптасуына эсері зор болған. Өзі де газет жұмысына белсене қатысады.

Білімін одан әрі жалғастыру мақсатымен Мағжан 1913 жылы Омбыдағы оқытушылар семинариясына түседі. Омбы ол кезде Ақмолга губерниясының орталығы еді. Сібір университеті атанған бұл семинарияда қазақтың көптеген жастары оқиды. Мағжан осында қазақтың тағы бір талапты ақыны Сәкен Сейфуллинмен танысады. Семинарияда оқын жүргенде кеуіт мәдени-ағартушылық бағыттағы «Бірлік» атты қолжазба журнал шығарып тұрады. «Бірлік» арқылы концерттер ұйымдастырып, жас талапкерлердің шығармаларын галқылап отырады. Омбыдағы жылдар Мағжан үшін шығармашылық ізденіс жылдары болды. Ол батыс әдебиетін қызыға оқыды. Гюго, Толстой, Гейне, Горький, Верлен, Мережковский, Бальмонт, Брюсов, Блок, Сологуб, Лермонтов, Фет сынды сан сырлы дарын иелерінің шығармашылық қырларына үңілді. Сөйтіп, Омбыдағы жылдар Мағжанның қазақ әдебиетінің арнасынан асып, әлемдік әдебиеттің көгілдір аяғына шығып, мол сусындаған, сөйтіп сөз өнерінің шекеі шалқарына бет түзеген кезеңі болды дей аламыз. Осы кезде Мағжан ұтжанды азамат ретінде де көрінді. Оқып жүрген кезінде қызылжарлық атақты Шоқан Тастеміровтің Зейнеп атты қызымен көңіл қосып, үйленеді. Бірақ қуаныш көпке ұзамайды. Зейнеп бала босану үстінде қайтыс болады. Одан қалған Граждан да келесі жылы көз жұмады. Мағжан өмірінің ең бір ауыр кезін бейнелейтін мұн мен зарға толы өлеңдер осы кезде әуінеге келеді. Осы уақыттардағы өлеңдері пессимистік сарында жамылып, тіпті кейбіреулерінде өмірден түңілушілік те байқалады.

Мағжан Омбының семинариясында үздік оқып, қазақ студенттеріне берілетін стипендия алып тұрады. Ол семинарияны 1917 жылы алтын медальмен бітіріп шығады. 1917 жылы біріннен соң бірі екі төңкеріс болған аласапыран кез еді. Оқуды жаңа бітірген жас жігіз те осы оқиғалар ағынына қойып кетті. Мағжан да өзгелер сияқты ақпан төңкерісіне қуанышпен қарсы алды. Қазақ халқының теңдікке жететін кез жетті деп сенген Мағжан қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене кіріседі.

Ақпан төңкерісінен кейін қазақ азаматтары «Алашорда» атты партия құрып, соның маңына топтаса бастады. Осы қозғалыстың басы-қасында жүрген Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов сияқты алаш азаматтарымен аралас-құралас жүрген Мағжан да осы топтың ішіннен көрінді. Алашорданың құрылтайы оғхенде оған әр облыстан делегаттар қатысты. Оған Ақмола облысының делегаты ретінде келген Мағжан оқу комиссиясына мүше болып сайланды. Осы кезден бастап халық ағарту ісі Мағжанның саналы өмірінің мәңгі бір саласына айналды.

Басталып кеткен аласапыран оқиғалар Мағжанның қолға алған істерін жүзеге асыруға мүмкіндіктер бермеді. Еркіндікті аңсаған ақын үмітін ақтар мен қызматдар болып билікке таласқан қырқыстар күл-талқанның шығарды. Қылышынан қан тамған Қолчак шығып, елге қырғидай тиді. Омбыда өлдерін социалистер санаған «Үш жүз» партиясы пайда болды. Чехославак лаңғы бүрк ете қалды. Сондай қым-қуыт оқиғалар кезінде солардың ортасында жүрген Мағжан да түрмеленіп бір-ақ шықты. «Үш жүз» партиясы ақынды абақтыға апарып қамалды. Қаңтардың аяғында қамалып, мамырдың соңында босанып шыққан ақын біраз уақыт есде болып, соң жылдың күнінде Омбыға қайта оралды. Ол мұнда қазақ тілінде сабақ жүргізетін мұғалімдер даярлайтын курсқа оқытушы болып орналасып, қазақ тілі мен әдебиеті, тарих, педагогика пәндерінен дәріс оқыды. Осы курста болашақ пролетариат жаушысы Сәбит Мұқанов та оқып, Мағжанның алдынан тағлым алды.

Көп ұзамай-ақ өкімет билігі большевиктердің қолына өтеді: «Алашорда» таратылды. 1919 жылдың 4 көкегінде алашорда басшыларына хенес өкіметі тарапынан көшірм жасатынды. Оның басшыларының бірі Ахмет Байтұрсынов партия қатарына кіріп, оқу-ағарту халық комиссары болып қызметке кіріседі. М.Жұмабаев та Ақмола губерниялық «Бостандық туы» газетінің редакторлығына бекітіледі. Басылымға басшылық жасап жүріп, ол қоғамдық-мәдени өмірге белсене араласты. Әсіресе, оқу-ағарту саласына ден қойып, проблемалық мақалалар жазады. Осы саладағы ұстаздық, ғылыми ізденістердің нәтижесінде «Педагогика» (Орынбор, 1922) атты еңбегін жариялады. Осы жылы (1922) Берният Күлесев Мағжанның екінші олеңдер жинағын Қазақ қаласында басырып шығарды. Тез таралып кеткен бұл кітапты 1923 жылы Сұлтанбек Қожанұлы Ташкентте қайта бастырды.

Алашордашыларға кешірім жасалғанымен де оларды саяси жағынан қуғындау тоқтамады, керісінше күшейе түеті. Міне, осындай жағдайға байланысты 1922 жылы Мағжан Ташкенге келеді. Мұнда Түркістан ресубликасының басшылығында жүрген Назір Төрекүлов, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов сынды алаш атаматтары қысылған кезде қол ұшып созып, пана болған еді. Ташкендегі жылдар Мағжан өмірінің ең бір мағыналы да мағұнды кезіне айналды. Ол онімді еңбек етіп, шығармашылық жолының ең бір жарқын беттерін жазды. Осында шығып тұрған «Шолпан», «Сана», «Ақ жол» сияқты басылымдарда оның негізгі ақындық болмысын ганытатын үлгі-аяттық, түркішлдік сипаттағы өлеңдері мен макалалары жән жарияланып тұрды.

Мағжан поэзиясының шыңы «Батыр Баян» осы кезде өмірге келді. Қазақ-қырғыз білім комиссиясының мүшесі ретінде де көп жұмыстар атқарды. «Педagogиканы» толықтырып, қайта шығарды. «Бастауыш мектепте ана тілі» кітабын жазды. Балаларға арналған бірсыпыра өлеңдері жарық көрді.

М.Жұмабаев 1923 жылы Мәскеудегі В.Я.Брюсов атындағы Жоғары әдеби-көркем институтына түеті. Бір жалықан осында оқи жүріп, екінші жағынан Күншығыс кіндік баспасында істеді. Бұл кезде баспаның басшысы болып істейтін Н.Төрекүлов Мағжанға тағы да қол ұшын созады. Үлкен қалада әйелі Зылихамен бірге тұрып, күн корісі киып болған Мағжан баспадан аударуға шығармалар алып тұрады. Ол В.И.Лениннің, М.Горькийдің, Д.Мамин-Сибиряқтың, Вс.Ивановтың, т.б. шығармаларын аударып, шығарады. Ақынның әдеби-эстетикалық көзқарастары, айқын көрінген болашақ қалақ жатушыларының ұйымы болуға тиіеті «Алқаның» бағдарламасын жазды.

Мағжан Ташкен асып, Мәскеуде жүргенде де оны қудалаушылар қарап жатпады. Ақынды қаралаған макалалар баспасыз бетінде жиі көрінетін болды. Мағжанның шетте жүргеніне қарамастан, оған Омбыда (1924) сырттай әдеби сот ұйымдастырды. Онда Мағжан өлеңдері халыққа зиянды, сондықтан да пайдаланудан алынысын деген қаулы қабылданды. Осындай тағы бір жиын 1924 жылдың 24-ші қарашасы күні Мәскеуде оқытын қазақ жастарының қағысуымен өтті. Мұнда да Мағжан өленінің көбінде өткенді көксейді, ескішілікп іздейді, ұлтшылдыкқы қоздырады, онімшілдік пен менмендікті дәріптейді деген айыптар тағылып, халыққа жат деп табылды.

Ақын 1927 жылы елге қайтып, Қызылжардағы Қазақ педагогикалық техникумына оқытушы болып орналасады. Бұл кез солақай сыңдармен қаруланған ҚазАІІІ-тың Мағжанға қарсы күресті барынша қарқынды түрде жүргізіп жаққан түсы болатын. Көп ұзамай-ақ ақынды қамал, он жылға соттайды. Карелия ормандарында айдауда болған Мағжан М.Горькийдің көмегімен абақтыдан босанып, елге оралады. Қытылжар қаласындағы №7 мектепте орыс тілі мен әдебиетінен сабақ береді. Саяси сенімсіздік үшін түрмеге отырып келген адамға бала гәрбиесімен

айналысуға болмайды деген сылтаумен ақынды жұмыстан босатып жібереді. Күн қору қамы қиындаған Мағжан сол кездегі Қазақстан Жазушылар Одағының төрағасы С.Мұқановпен хабарласып, Алматыға келеді. Сәкен мен Сәбиттің көмегімен ол Қазақ мемлекеттік баспасымен келісім-шартқа отырып, аударма жасап, тіршілік етеді. Бірақ, бұл жағдай да ұзаққа созылмай, ол 1937 жылдың 30 желтоқсаны күні екінші рет тұтқынға алынады. Сөйтіп, сталиндік құлматтын құрбаны болған аяулы ақынға «Халық жауы» деген айып тағылып, соттың шешімімен 1938 жылдың 19 ақпаны күні атылады.

Осылайша туған халқын жан-жүрегімен сүйгендігі үшін, оның тұрмыс-тіршілігін, арман-аңсарын сөз өнерінің құдіретімен айшықтап жырлағаны үшін жатықсыз жазаланған М.Жұмабаев шығармалары кенес өкіметі кезінде біраз уақыттар бойы «қамауда» болды. Замандар өштеріп, ұрпақтар алмасты. «Алтын кездік қап түбінде жатпайды», «таза мінсіз асыл тас, су толқытса шығалы» дегенденік, өмір толқындары Мағжанды да қайтадан жағаға шығарды. Сталиндік құлматтын отызыншы жылдардағы құрбандары болған Шәжәрім Құдайбердиев, Ахмет Байтұрсынұв, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатовтармен бірге араға жарты ғасырды салып барып Мағжан Жұмабаев та халқына қайта оралды. Өлікеніміз жанып, өлгеніміз қайта тірілді десек, осы жерде артық бола қоймас. Сөйтіп, ғасырда бір-ақ туар қазақтың біртуар ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевтың сырлы сөздермен, асыл ойлармен әсем өріктелген әдеби мұрасы мен публицистикалық ғылыми еңбектері қазақ халқының рухани қазынасына қайта қосылып, оны байыта түсті.

Қазақстанда ақынның атын мәңгі есте қалдыру бағытында да біршама жұмыстар атқарылды. Алматы, Қызылжар қалаларында бір-бір көшеге Мағжан Жұмабайұлының есімі берілген; Қызылжарда ақынға ескерткіш қойылған; Солтүстік Қазақстан облысының бұрынғы Булаев ауданы қазір Мағжан Жұмабайұлы ауданы болып аталады (2000); Мағжан Жұмабайұлы ауданындағы ақынның туып-өскен Сарытомар ауылында ақынның мемориалдық мұражайы орналасқан (1993).

М. Жұмабайұлының туылғанына 125 жыл толуына орай, Халықаралық ТҮРКСОЙ ұйымының шешімімен 2018 жыл «Мағжан Жұмабаев жылы» болып жарияланды. Осы бір айтулы датаның аясында Мағжанның түркі әлеміне танылуы басталғандай. Түркітөктес мемлекеттерде ақынның шығармалары ақпарат құралдарында кеңінен насихатталып, шығармалары кітап болып, басылып шығып жатыр; көрнекті мемлекет, қоғам, әдебиет қайрагерлері қатысқан түрлі жиындар өтуде.

Еуразия Жазушылар қауымдастығына қарасты «Қардеш калемдер» журналы наурыз айындағы кітапшасы түгелдей ұлы ақынның шығармашылығына арналыпты. «Қардеш калемдер» журналының бас редакторы, түрік жұртының танымал ақыны Әли Ақбаш аударған Мағжан Жұмабаевтың өлеңдер топтамасымен ашылған Ұлыстың ұлы күніне орай М. Жұмабаевтың «Өр халықтың өзінше жаңа жылы,

жыл басы болады. Қай уақытта, қай халықта болса да жана жыл сол халықтың, сол уақыттың шаруа жағдайына қарай белгіленген. Еуропа жұрттарының бір жерінде жана жыл – 1 январь, бір жерінде – 1 сеп-
тябрь, тағы осындайлар. Азияда жана жыл жазғытұрым, қазақ елін-
де – марттың 22-сі.

Қай елдің жана жылын алсақ та, негізінде шаруашылық жағдай бо-
лады. Дін әсері жана жылдарда аз, жоқпын қасы болса, қу молдалардың
мал табу үшін жалған қондырмасы.

Қазақ жаңа жылы дін әсерінен таза. Бұл күні ешбір құлшылық,
дін әлеттері жасалмайды. Бар болғаны ел бір-бірімен көрісіп: «Жасын
құтты болсын!» дейді.

Жаңа жыл күні қазақ күн райына қарай алдағы жаңды рақатты,
рақатсыз болады деп болжау жасайды. Қар тез кете ме, жаз жылдам
бола ма деп болжау жасайды.

Жана жыл күні қазақ әдетінше әр үйде қазан-қазан көже пісіріле-
ді» дей келіп, наурыз – жана жыл мейрамымен құттықтаған мақала-
сы берілген. Сондай-ақ орыс жазушысы Мамин-Сибиряктан аударған
«Ақбоз ат» әңгімесі де орын алған.

Журналдағы Еуразия Жазушылар қауымдастығының төрағасы
Якуп Омароглының ТҮРКСОЙ ұйымының бас хатшысы Дүйсен
Қасейиновтің, Кемел Осипинов, Ферхат Тамир, Айгүл Ісмақова, Жа-
расбай Сүлейменов, Орхан Сөйлемез, Сауле Мәликова, Серікқаты
Қорабай, Тарқын Тайшыбай, Қайырбек Кеменгер, Ербол Тілешов,
Гүлжанат Құрманғали сияқты әдебиеттанушы ғалымдардың зерт-
теу мақалаларында ұлы ақынның шығармашылық қырлары жарқырай
түскен.

Сөйтіп, аумалы-тоқпелі заманда да ұғынып, түркі әлемін жырлаудан
таныбай, оның болашағын ойлап, күңіреліп жыр жаған, ұлтын сүйгендігі
үшін отаршылардың қолынан ұлт-азаттық күрестің құрбаны болған
қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевтың есімі түркі әлемінің рухани
көңіде одан сайын биіктеп, жарқырай түсуде.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ МАҒЖАНТАНУ

Қазақ әдебиеті XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде дамудың ренессанстық дәуірін басынан өткізіп, алдығы қатарлы әлемдік мәдениетпен нық претсірді. Қазақ поэзиясының кәусар молдыр бұлағы азыматтың әдебиет айдынына Абай болып, Мағжан болып құйылды. Ұлттық әдебиеттің асыл қайнарларынан нәр алған, әлемдік әсем сөздің озық үлгілерінен сусындаған Абай – пәлсафалық, Мағжан – сыршыл, сырлы сөздің қайталанбас шындарын жасады.

Бұл сөздерді біз бүгіндері ғана айта бастадық. Қазақ поэзиясының қос шайыры өдеріне лайықты бағасын алу үшін ұзақ та бұралан жолдардан, уақыттың тезінен өтулеріне тура келді. Шындығын айтқанда, ұлттық әдебиетіміздің классиктері Абай мен Мағжанды күні кезірге дейін толық танып біле алған жоқпыз. Оның өзінің объективтік, субъективтік себептері білді. Сөздердің бірі – Батысқа қарағанда Шығыстың қоғамдық, мәдени дамудың барлық жағынан да артта қалғандығы туралы жалған теориясымақ. Дамудың негізгі көрсеткіші – қоғамның таптарға жіктелуі, таптық күрестердің күшеюі деп түсіндірген түсіндірме мәдени, әдеби мұрамызды игеруде аса күрделі қиындықтар туды. Абайдың өтін кешегі елуінші жылдарға дейін әр саққа жүгіртіп, қай таптың ақыны екендігін анықтау мақсатымен босқа арамтер болдық. Төңкеріске дейінгі жазылған бірлі-жарымды мақалаларды-ақ Абай өміне лайықты бағасын ала бастаған болатын. Ұлы ақын туралы алғаш мақала жазған, сойтіп Абайтанудың негізін қалаған Әлихан Бөкейханов 1905 жылы «Семипалатинский листокта» «өлеңдерінен көрінген тұрғандай асқан поэтикалық қуаттың несі, қазақ халқының мақтанышы болды Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылзын төрт мейіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосар еді» («Жұлдыз», 1991, №9, 114-бет) деп жапқанын ұмыт қалдырдық. Революцияға дейін осылайша бағаланып келген Абай жиырмасыншы жылдары бай-феодал, соғысқа дейінгі дәуірде қаталданған феодал, ұлт әдебиетінің негізін салған ұлтшыл, ағартушы, демократ атанып, елуінші жылдарда ғана дұрыс бағасын ала бастады.

Төңкерістен кейінгі таптық принциптерге негізделген гуманитарлық, оның ішінде, әдебиеттану ғылымы көркемдік дамудың өнімдік ерекшеліктерін есепке алмай, аяққа таптады.

Қоғамдық даму түрлі әлеуметтік-экономикалық формацияларға бөлініп, социализм – ең жоғары сатысы деп саналды. Нәтижесінде капиталистік қарым-қатынастар кең өріс жая қоймаған қазақ даласы әлі феодалдық дәуірде артта қалған деп есептелініп, ұлттық мәдени даму ерекшеліктері ескеріле бермеді. Қазақстанда таптық күрес мәселесі күн тәртібіне айрықша қойылып, бүкіл қазақ мәдениеті мен әдебиеті феодалдық дәуірдікі, ұлтшыл деп жарияланды. Бұлардың

шінде 1917 жылғы төңкеріске дейінгі ақындардың барлығы дерлік ескішіл, көрталға саналса, оқыған қазақ қаламгерлері түгелге жуық «құлшыя» атанды. Сөйтіп, соңғы жетпіс жылда қазақ әдебиеті өзінің гүлдену дәуірінен бірден тоқырау кезеңіне ұшырады: өтіне ғана тән ұлттық табиғи даму күшімен тоқтатылып, коммунистік партияның идеологиялық көлшектері, социалистік реализмге жасанды қалыпта танымды. Әдеби-көркемдік қасиеттерінен айрылып, сұрқайы саясаттың құралына айналды.

Кенестік дәуірдегі қазақ әдебиетінің жай-күйін М.Жұмабаевтың шығармашылық тағдыр-талаяынан айқын көруге болады. Алғашқы кітабы «Шолпан» 1912 жылы он тоғыз жасында басылып шыққан Мағжан төңкеріс кезінде әсіресе, қазақ жастары арасында барынша танымал болатын. Қазақ жастары оның сырлы да сазды өлеңдерін үзлеп жүріп оқитын, түрлі жымдарда, ойын-сауықтарда жатқа айтатын. Халық жүрегіне жол тапқан Мағжанның өлеңдері әдеби сында да тиісті бағасын ала бастады. Ақынның шығармашылығы хақындағы алғашқы пікірлерді «Екеудің», «Абайдан соңғы ақындар» атты мақаласынан кездестіреміз. Авторлар «қазақ әдебиетінің атасы», «Абайдың суретшілігіне жеткен әлі ақын жоқ» деп келеді де одан кейінгі ақындардан бірінші Мағжанның атын атайды: «Жас ақындардың ішінде сезімге сөзі жақын келетін суретшілігі бар — Мағжан» («Абай» журналы, 1918, №5). Мақалада ақынның өлеңдеріне айтылған сын пікірлер де баршылық «Бірақ, оның тілі де кестелі тұлқыл келмей, өлеңнің түрі қоңилте ала қонады» дейді де оған мысал ретінде «Жолда» деген өлеңін талдайды. Тағы бірде «сезімге әсер беретін, суретті өлеңдер көбінесе Мағжан, Міржақып, кейде Сұлтанмахмұт, Ахмет Мәмбетовтік» деп келеді де ақынның поэзиясы туралы ойларын: «Сыршыл ақындардың ішінде өлеңнің ішкі суретіне сөзінің сыртқы кестесі үйлесіп, мағылы болып шығатын — Міржанның өлеңдері» деп тұжырымдайды.

«Екеудің» С.Мұқанов Абдолла Байтасов пен Даниял Ысқақов деп көрсетеді. Соңғы кездегі зерттеушілер Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов деп жүр.

1919 жылы «Трудовая Сибирь» (№1) журналында «Қырығ» (Қазақ Д.Ы.) әдебиеті» деген көлемді мақала жазылды. Оның авторы он тоғыз жасар Смағұл болатын. Мақалада қазақ әдебиетіне шолу жасай келіп, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтармен бірге М.Жұмабаевқа да жақсы баға береді. Ақынды қазақ поэзиясындағы жаңа бағыттың басы деп бағалаған. Абаймен салыстыры отырып, өлеңдегі нәзіктік, шынайылық, көркемдік жағынан оған жетер ақын жоқ деген пікір білдіреді.

Міржанның алғашқы өлең кітабы «Шолпан» он тоғыз жасында (1912) Қазанда басылып шықса, кенестік дәуірдегі негізгі басылымы ақын Бериннің Күләев 1922 жылы осы қалада бастырып шығарған өлеңдер жинағы болды. Ақынның өлеңдерін ыждағатшылықпен жинастырып, оны бастырып шығарудың түрлі ұйымдастырушылық,

материалдық, техникалық жұмыстарын бір өзі атқарып шығуының өзінен-ақ ақын Бернияздың Мағжан ақынның шыармашылығына деген көзқарасы, сүйіспеншілігі айқын көрінеді. Кітапта жатылған «Бастырушыдан» деген алғысөзге «Мағжанның бұз өлеңдерінің әдебиетте күлді орын алатынын айтыруды сүйішкілерге қалдырыл». «Қазақ әдебиеті жана қаз-қаз тұрып келе жатқан секілді, оның басылып таралуы да жарымжан» дей келіп, осы кітапты бастырып шығарудағы мақсағын айқындайды. Мағжанның өлеңдерін жақсы кпші етіп бастырып шығарып, қазақ арасына тарату басты «ойлаған ой» болғандығын ескерте келіп, «жалғызділікті кесіден көзге түспей қалған бірден-саран емле қатесі болса, оқушылар айыптамас», – деп, ақын поэзиясын әрбір нүкте-үніріне дейін аса жоғары бағалайтындығын аңғартады: жинақта кеткен кейбір кемшіліктер үшін оқырманнан кешірім сұрайды.

М.Әуезов «Қазақ әдебиетінің кәзіргі дәуірі» (тарихи – әдеби сын) атты мақаласында ұлттық әдеби дамуға шолу жасай келіп, оңдағы соны жаңалыққа тоқталады:

«Ол жаңалық жаңа басталып келе жатқан сезімшілдік, сыршылдық (романтизм) дәуірі. Бұрынғы жұмыша әдебиеттен, одан бергі Абай таманынан бері қаран келе жатқан реализм сарыны көбінесе құрғақ ой, жадағай сөз (рассуждение) күні осы күнде терең сезім, нәзік сыр күйіне айналып келеді. Бұнын белгісі М.Жұмабаевтың соңғы «Ертегі», «Қорқыт» сияқты өлеңдерінде бар» («Шолпан» журналы, 1923 №4-5). Бұл жерде Мұхтар Мағжанды қазақ поэзиясының дамуындағы жаңа бір саты, бағыт деп, жоғары бағалап отыр.

Қақтың даласына төңкерістен кейін келген тұлтық принципке негізделген саяси билік үшін күрес Мағжанның ақындық тағдырына айтарлықтай күшті өзгерістер әкелді. Әсіресе, ұлтжанды қазақ жастарының ұлттық мақтанышына айналып келе жатқан ақынға түрлі саяси сындар айтылып, шеттетіле бастады. Ақын поэзиясының негізгі күшті жақтары – сыршылдығы, ұлттық, халықтық сипаты оның басты кемшіліктеріне айналды. Халқы төбесіне көтерген ақынның қуғын-сүргінге, қасіретке толы ауыр тағдыры басталды.

С.Мұқанов ақын өміріндегі осы бір кезеңнің бір сәтін былайша суреттейді:

«Сауық кештерінің бір түрі – әдебиет кеші. Сондай кештердің біреуінде, бізге белгілі алашордашыл ақын Мағжан Жұмабаев өзінің пан-азияшылдық бағытта жатылған «Пайгамбар» атты өлеңін пан-түрікшілдік бағытта жатылған «Бауырыма» атты өлеңін, ұлтшылдық мағынада жатылған «Сары дала» атты өлеңін оқыпты. Жиналып тыңдағандардың көбі – нәпмандар. Осы мәселе ясейканның бюросында сөз болды.

Пікір алысқанда, біреулер «Жұмабаевқа өлең оқытпау оңай, сонда советтік темада жатылған өлеңдерден әдебиет кешін ұндырастыруға бола ма?» деген сұрау қойып еді, мен бюро мүшелеріне советтік бағытта жаза бастаған бірнеше жастардың барын айттым.

– Онда, былай болсын, – деді Уғар, – жақын арада Жұмабасқар тағы да әдебиет кешін жасағалы жүр деп естідім. Сол кештің алдында совет тілегінде жатып жүрген жастардың басын құрастыру керек те, өлеңді соларға оқыту керек.

Оқитын адамдар табылатынана бюро мүшелерінің көзі жеткеннен кейін, «Жұмабасқар оқимын десе қайтесіздер?» – деген сұрау қойды біреулер.

Оя оқымайды, – деді Уғар...

Алдағы әдебиет кешінде «шығыстық кеш» болми болатынын естіген көпшілік, әсіресе, ізгімандар клубқа сыймай кетті. Міне, звонок та болды... билеті бар жұрт залға кіре бастады. Орын атаулы толық. Орынсыз тіп тұрған адамдар да бірталай... Сыртта билетсіз тұрғандардың біразы кімелей кірмек боп, ішкі күршегін салып қонған есікті тарсыздаға ұрып, айғайлап жатыр... Оған құлақ асар кісі жоқ...

Уғармен уаде бойынша, өлеңін оқитын жастар сахнаның сыртында жүр. Мағжан солардың арасында. Өлдене қауіпті сезінедей, оның сұрлулау кескіні әлемтапырық... сол кезде сыртқы есіктің ашылғаны естіле қалды... Мен коридорға шықтым, бірнеше қарулы милиционер келе жатыр, алдында Уғар! Қаһарына мініп алғандай, оның кескініне адам қарап боларлық емес!

Занять все двери! – деп команда берді ол милиционерлеріне. Милиционерлер залға кіретін үш-төрт есіктің алдына қолдене тұра қалысты

– За мной! – деді маған, өзі сахнаға қарай жөнеле берген Уғар. Оған ере мен сахнаға кірдім...

– Ал, революцияға қарсы ақын, бері шық! – деді ол, сахна сыртында тұрған Мағжанға. Мағжан Уғардан қаймықты да, сахнаға үн-гүнез көтерілді.

– Ал, сен де көтеріл, бедняцкий поэт, – деді Уғар маған. Мен де көтерілдім. Шам сөндірілген залда лық толған жұрт қобалжыйын деп еді: – Молчагы! – деп ақырып қалды Уғар.

– Бәріңді де көріп тұрмын. Қай ізгіман тәртіпсіздік жасаса, мен онымен ертен сөйлесем...

Зал ғыныш бола қалды...

– Ты, алашордынский последыш, перестань морочить голову советских людей со своими бредово-контрреволюционными стихотворениями!... Неужели ты не понимаешь, что твоя песня спета?...

Ұсқынды, қара-сұр кескінімен сүйле қараған Уғарға Мағжан төмен қарап, жауап қатпады.

– Ал, бедняцкий поэт, оқы өлеңіңді! – деді маған Уғар, сен, контрреволюционный поэт, – деді ол Мағжанға қаһарлана түсіп, – тыңда мынаның өлеңің!

Мен ыңғайсызданған дауыспен «Кедей баласы» дейтін өлеңімді оқуға кірістім...» (С.Мұқанов. Он алты томдық таңдамалы шығармалары. X том, А., 1976, 461–463-беттер).

Бұл айтылғандарға алып-қосарымыз жоқ. Көзі қарақты оқырмандарға түсінікті болар. Сонда да болса, оқиғаның төңкерістің алғашқы жылдарында Қызылжар қаласында откенін, аты аталған Уғардың белгілі революционер Уғар Жәнібеков, оның сол кезде губерниялық милицияның начальнигі, губком ячейкасының бюро мүшесі болғанын еске сала кеткіміз келеді. Бұл энциклопедия Қазақстанда ұлттық әдебиеттің аренасынан Мағжан сияқты «ұлтшыл» ақындардың зорықпен қалай ығыстырылып, олардың орнына төңкерісшіл Сәбиттердің қалай келгендігі шынайы көрініс тапқан.

Бірақ, Мағжанды әдебиеттен қара күшпен итеріп шығарып жіберу оңайға түскен жоқ. Халықтың арасында ақынның мерейі өсе берді. Мағжан өлеңдері төңкерістен кейін екі рет 1922 жылы Қазанда, 1923 жылы Ташкентте басылып шықты. Алғашқысын жалғызды жас ақын Бернияз Күлеев бастырса, араға бір жыл салып, сол кітапты қайта бастырған белгілі қоғам, мәдениет қайраткері Сұлтанбек Қожанов еді.

Шын мәніндегі Мағжантану Жүсіпбек Аймауытұлының «Мағжанның ақындығы» («Лениншіл жас» журналы, 1923 ж. №5) атты көлемді мақаласынан бастау аламыз.

Жүсіпбек Мағжанды қазақ поэзиясындағы Абайдан кейінгі ірі тұлға деп көрсеткен. Ақынның ұлттық өлеңіт енгізген түрлік көркемдік жаңалықтарына тоқталып, өзіндік мектебі бар жаңа бағыт деп сөйлейді. Жүсіпбектің көрнекелдей айтуан, қазақ әдебиеті Мағжанмен мақтанатын болады деген пікірі жетпіс жылдай уақыт үзілістен кейін шындыққа айналып отыр.

Жалпы, Ж. Аймауытовтың Мағжанның поэзиясын аса жоғары бағалап, онымен шығармашылық байланыста болғандығына оның мына бір хағы көз жеткізеді:

«Аса қадірлі Мағжан»

«Мағжан» деп шү тарта есіміңді келтіріп, осы қазір өзінің дүниеге келіп, дәлімді білдіргім келеді.

Әдетте я көргені мол көне көз кісі, я болмаса аяушылығы басым жолдас-жора ақыл айтқыш; өз басым ақылгөйсуден аулақпын. Сырымды айтудан әрі бармақпын. Қазақ әдебиетінің көгіне көтерілген күн секілді өз сәуленді ардайым сөйлеп, біліп, болжап отыруды әдетке айналдырғанбыз. Ақындық - қасиетіңе айналған. Әдебиетімізге «Жаралы жан», «Қорқыт», «Баян» секілді біртуар сөз көстесін берген ақыннан әлі күтеріміз көп. Оз соңынан ізбасарларын ертіп, келешек көкжиегіне еңтікпен жетер талантты дүниелер туғызу сенің ізана қолыңнан келер іс. Поэзияның қанатты пырағын әзірше қабаттынан ұшыратпай жүріміз Ең гажыбы: әлеңіңнің өтірігі жоқ.

Баз бірде ала-құлдылықты сөзіп тікесіне қалатынымызды несіне жасырайық; жылдың көп, өскілі мол, өз мұқына өзін көміліп жүріп алатындайсың. Пушкинді Пушкин еткен оның өлең жазғышытығы емес, өмірдің өзге көрмеген сәттерін елден бұрын сезе білуі, алғыр көрме-

ген сәттері елден бұрын сезе білуі, алғыр ақылы, тіршіліктен ең қажеттісін таңдай білу бәлгерлігі секілді ғой.

Қазғым деп қамығып жүрсін Таспақша мимырт жүрсен – көп нәрсені қамтисын, аргымақша ағындап жүйткіп өткенинен гөрі сол мимырттық мазмұнды, маңдайдағы көзбен емес, көкіректегі көзбен қамтышы. Жиырмасыншы ғасырдың перзентісің.

Өз сөзіңмен атасақ «опасыт өмірдің», «қасқон тағдырдың» заманы тұғыя кезде, адам өзі өмірінің қожасына айналып, жана үмітпен, жарыққа, жарылқаушыға бет бұрған мезгілде – сөз дарыған мықты ақын бейғарап отыруға тиісті емес.

Бүгінгі күн қаншама қамыққыш болса да Байронның өзін топкерісің деп жүрміз. Топкерісіңіл ақын алға ұрандап шаба берсін деуден аулақпын, шынымды айтсам, күн санап, сағат санап сезім шырғаланынан шығып, тақырып шеңберін кеңейтіп, шынымң жүзіне тура қарап талайт тағылымыңды жетілдіре беруіңді тілер едім. Тілеу деген жай сөз ғой. Оқушы қауым атынан аманат аңғар едім.

Біреуге өйте ғой, бүйте ғой деп өтініш ету бұл заманда қалып барады, әсіресе ақынға бұйрық, өтініш өтпейді, өктемдік жүрмейді. Өйтсе де себепсіз салдар туады. Осы ретте сіз бен бізді қазекемнің қасиетті сөзі жақындастыра түссе, ойымызға ой, отымызға от қоса билсе – мақсатымызға жақындай түсеріміз баршаға аян.

Даңқтық лабылжөші болмай-ақ, мақсаттың құлы бола билсек жетеді. Не жағып жүргеніңізді білгім келеді.

Сәлеммен себепшініз Жүсіпбек Аймауытов, 1924 жылғы 16 мамыр».

Мағжанды ақын ретінде саяси жағынан ақтау сол кездегі мәдениет саласында да жүргізіліген ресми саясатқа томпактау келген еді. Сол себепті де ақынды саяси тұрғыдан қуғындау қолға алына бастады. Өлеңдері Қазақстан баспасөзі бетінде көрінуден қалды. Өзі жерінде, елінде қуғын көрген Мағжандар қысылғанда Ташкентке барып паналада. Мұнда, әсіресе Сұлтанбек Қожанов қазақтың «құлтшым» ақын-жазушыларына барынша көмегін көрсетіп отырды. Мағжанның кітабын қаята бастырып, оған алғысөз жазды. Сұлтанбек Мағжан өлеңдерін соя кезде бастырып шығару саяси тұрғыдан қиыналықты жүзінгі екенін біле тұра, саналы түрде кірскен сияқты. Сондықтан да ол Мағжан өлеңдерін талдамайды, идеялық жағын сөз қылмайды. Сол кезде қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алып, оны қоғамдық-ғылыми өмірдің барлық саласында қолдану көтерініп жатқан болатын. Көнігі саясаткер Сұлтанбек те мәселеге осы тұрғыдан келеді: «Осы күнге дейін Түркістанда қойшылар тілі саналып келген, ресми қағаздар, кітаптар жазуға жарамсыз деп келген қазақ-қырғыз тілі іске асуы оылай тұрсын, өнерге асаптын бай, жатық, таза, өткір, әдемі тіл екенін Мағжан өлеңі көрсете алады. Сондықтан, біз Мағжан өлеңдерінің саяси мәнісінен гөрі әдеби мәнісін көбірек көзде тұттық. Сол жақтарын ескеріп, Мағжан

олендерінің ішінде кет келегін марксизм дүниетануына ұяқаспайтын жерлерін оқушылар көре салып үрікпей, көркемдік жағына, сыршылдық жағына көбірек көз салуы керек» (М.Жұмабаев, «Шолпан». Сөз басы. Ташкент, 1923, 4-бет).

Автор ақын өлеңдерінің таптық жағына емес, өлеңдік сипатына, лирикалық кейпкердің жан-дүниесіне, сыршылдығына, тілдік кестесіне назар аудару қажеттігін ескертеді. Мағжан қазақ әдебиетінде Абаядан кейінгі тілдік жағынан да, әдебиеттану тұрғысынан да өзінің орны бар ақын деп бағалайды.

Таптық күрестің күшейіп келе жатқан шағында Мағжан өлеңдерінің қатарынан екі рет басылып шығуы, сондықтан С.Кожанов сияқты белгілі партия, қоғам қайрагерлерінің сөзбасын жазуы ақынды «ұятшы» ретінде саяси тұрғыдан талқандау науқанын күшейте түсті. Бұл кезде ақын қаламынан шыққан әрбір жаңа өлеңі мысықтың тышқан аңдығанындай назарда болатын. Ақынға тиісу үшін мүмкіндіктер барынша пайдаланылды; «тырнақ астынан кір ізделді», түк таппаса, жаза жапты, күйс жақты. Мысалға ақынның «Жылқышы» атты өлеңінің төңірегінде көтерілген дау-дамайларға тоқтала кетейік. Бұл өлең сол кезде С.Кожановтың редакторлығымен Ташкенде шығып тұрған «Ақ жол» газетінде жарияланған болатын. Өлеңде алты ай бойғы қыста үй көрмеі, мұз жастанып, қар жамылып мал соңында жүретін жылқышының ауыр бейнесі суреттеледі. Осы өлең шығысымен «Еңбекші қазақ» газетінде (18.11.1924) «Жылқы» деген бүркітшік атпен «Мағжанға Жылқыдан жауап» атты өлең жарияланды. Жауап өлеңде «Жылқы»:

«Сен де, Мағжан бадырақ қажы болың келді ме? Мінушінің сен бірі, Кешегі өткен кездерде түсіне қайта енді ме?» – деп орынсыз тиіседі; ақын өлеңінен саяси астар іздейді. Сондықтан, М.Дәулетбаев «Ой, Жылқы» деген өлең жазып («Қызыл Қазақстан», 1924. №5-6), «Жылқы» есімін жамылып, жатып алып тас атқан сыншыны сынап, оның ақын өлеңін мүлдем түсібегенін бетіне басты. Бірақ, жылқы жалғыз емес еді. Осы сияқты Ғ.Сұлтанұлы да Мағжанның «Жолдастарға» деген өлеңін сынап, арнау өлең жазды. Мұнда да ақынды тұқырту, қарадай тиісу басым.

Шындығында да Мағжанды қудалау тек ақынды қудалау ғана емес, ол көшбасшыларының бірі болып саналатын қазақ әдебиетін де, одан қалды қазақты қазақ қылып келген ұлттық идеяларды да қудалау болатын. Ал, мұндай түтсе бір халыққа қарсы бағытталған саяси сыналы бар шараларды жүзеге асырудың жоғары билік тарапынан ұйымдастырылатыны құпия емес. Бұл жолында мағжантанушы Э. Тайшыбай архивтік деректерге сүйенсе отырып, мынадай деректерді алға тартады:

«Қазан университетінің профессоры, тегі хакас, қазақшаға жүйрік, шығыстанушы Никодий Катанов бастаған аудармашы топ қа-

зақ тилинде шыққан әрбір кітапты шұқшия тексеріп, орыс мемлекетінің отаршылдық саясатына қарсы-ау деген пікірлер іздеген. Оздері тапқан «қылмысты» деректерді Петерборға, ішкі істер министрлігіне жолдап отырған. Мағжанның «Шолпанның» «күдікті-ау» деген өлең жолдары мен шумақтарды жолма-жол орысшаға аударып, кейбір сөздердің астарды мағынасын ашып көрсеткен. Мысалы, Мағжанның «Жатыр...» деген өлеңінен: «Кең жері күннен-күнге құрып жатыр, Сұр жылап қаны-сөлін сорып жатыр...» деген екі жолды «Широкая земля (қазақ) что ни день, гибнет, А черная змея всю кровь его (казаха) сосет» деп тәржімалаған. Шын мәнінде: «Жер кетті, жаның кетті, қам жемесің. Күл болдың қара табан сңді малсыз Қарағым, арыстаным, қайратты ерім, Тұрдың ба қару қылмай, құр амалсыз?» – деп шырқыраған бозбала ақынның жан дауысы қалың қазақты оятып, тарихтан өзіне лайық орын іздеуге бастағандық еді. «Шолпанның» таралуына тыйым салынып, автордың сонына әкімшілік бақылау қойылған. Кейін келес дәуірінде мұның бәрі қара күйе болып жағызды» (З. Таншымбай. Мағжан – Түркі әлеміне ортақ тұлға. Әңгімелескен Өмір Ескали. «Егемен Қазақстан», 2018)

Мағжанды «ұлтшыл», «алашордашыл» ретінде әшкерелеу ұйымдасқанлық сипат ала бастады. 1924 жылдың басында Орынборда Мағжанға әдебиеттік сот ұйымдастырылды. Онда басты айыптаушы Сәбит Мұқанов болды да, қорғаушылық міндетін Жәкен Сәрсембин атқарған. Айыптаушының екі сағаттық айыптау-баяндамасын тыңдап болған соң, қатысып отырғандар айтылып, қорғаушыны сөйлетпей қойған...

«Сот үш гармақты қаулы алды:

Жұмабаев қазақ халқының, онымен қатар, қазақ халқына қамқор боп отырған Совет өкіметінің қас жауы деп табылсын.

Оның барлық шығармалары оқылудан алыну өкіметтен сұралсын.

Бұдан былай советтік баспасөздің бетінен Жұмабаевтардың шығармаларына орын берілмесін» (С.Мұқанов. Он алты томдық таңдамалы шығармалары. X том. 1976 Алматы, 521-бет).

Осындай жиыныңы бірі 1924 жылы қараша айында Мәскеуде де өтеді. Оған қатысушылардың негізі Мәскеуде оқитын қазақ жастары болып, Мағжанның Ташкенде шыққан өлеңдер жинағы талқыланды. Мағжан туралы естелігінде Б.Кенжебаев жиналысқа Төреқұловтың, Мұратбаевтың, Тоғжановтың, Сапарбековтың, Сәрсембиннің, т.б. қатысқанын айта келіп, былай деп жазады: «Күн тәртібіне» қойылған мәселе туралы өтіміздің оқушы, жас ақынымыз Өтебай Тұрманжанов баяндама жасады. Баяндама бойынша көп адам шығып сөйлейді. Университет оқушыларынан басқа Нәзір, Ғани, Ғаббас, Жәкен шығып пікір айтты. Қызу да үлкен айтыс болды.

Мағжан және оның өлеңдері жөнінде сөйлеушілер екі түрлі ой-пікір, көзқарас білдірді. Бірқатар сөйлеушілер: «Мағжанның бірсыпы-

ра өлеңдері кіте: ұлтшылдық, сары уайымшылдық рухта жазылған. Жалпы, Мағжан «үлкен ақын», – деді де көпшілік буржуазияшыл-ұлтшыл, бізге мүлде жақ ақын деп қорықты. Жиналыс Мағжан және оның өлеңдері жөнінде осы сонғы бағытта қулы алды» («Лениншіл жас», 04.01.1989).

Осы жиналыстан жазылған есепте («Еңбекші қазақ», 14.01.1925) баяндаманы Нәзір Төреқұлов жасады деп хабарлаған. Мағжанның өлі тергеушіге берген түсінгіңде баяндамашы Н.Төреқұлов болыпты деп көрсетеді. Баяндамашы ретінде екі түрлі мәліметтің берілуі ойланарлық. Баяндаманы Өтебай жасап, Нәзір бірінші сөйлеуі мүмкін. Газет мақаласында жас ақын Тұрманжанов емес, сол кездегі беделді қазақтардың бірі Н.Төреқұловтың есімінің негізгі баяндамашы ретінде көрсетілуі белгілі саяси есептерден болса керек. Газетте Нәзірдің баяндамасы деп берілген текст баяндамадан гөрі асығыс айтыла салған сөздерге ұқсайды. Қаламы жүйрік Нәзірдің басқа мақалаларымен салыстырғанда, арасы – жер мен көктей. Жарияланған есепте жиырма шақты адамның шығып сөйлеп, олардың барлығы дерлік ақынды сынағанын айтады. Тек Сәрсенбіұлы Жәкен ғана Мағжанды жақтап сөйлейді. «Мағжанның өлеңін тексеріп сын беретін болсақ, көбінесе әдебиет жағынан сынауымыз керек. Қай ақын болса да өмірді заманымен ақын... Мағжанды да өз заманының ақыны қылып, заманының ыңғайымен кемітіп отыр деуіміз керек. Мағжанды мінегенде, тепсімінен алмаймыз, мінеятін жерін мінеу керек».

Жәкен Сәрсенбіұлының жыл басында Орынборда өткен әдебиеттік сотта да Мағжанның қоғамдық қорғаушысы болғанын еске сала кетеміз. Жәкен 1924-25 жылдары Мәскеудегі журналистика институтында оқыған, кейіннен Қазақстан өлкелік партия комитетінің шақыруымен республикаға келіп, мәдениет саласында түрлі қызметтер атқарған. О.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезовтермен пікірлес болып, аралас-құралас жүрген. Ұлттық мәдениетті оркендету мәселелеріне арналған мақалалары баспасөз бетінде басылып тұрған. Мағжан ұйымдастырмақ болған «Алқа» әдеби үйірмесінің «Табылдырыю» бағдарламасын жасауға қатысып, оны 16 дана қылып қолмен көшірісіп, белгілі қаламгерлерге таратқан ұлтжанды азаматтардың бірі. Кейіннен «ұлтшылдықпен» айыпталып, репрессияға ұшыраған.

Сонымен бұл жиналыста Мағжан өлеңдерін халыққа жақ деп танылып, үш тармақтан тұратын қарар қабылдайды. Онда мынадай жолдар бар:

«Мағжан өлеңі көбінде өткенді көкөсейді, ескінін іздейді, ұлтшылдықты жырлайды, өмішпандік, менмендікті дәріптейді.

Мағжан өлеңдерінің сырты әдемі, бірақ сыртқы бояуын сыпырын тастап, ішіне көз жіберсек, Мағжанның коммунист партиясы мен кеңес үкіметінің негізгі жолына қарсы жерлері бадырайып шыға келеді.

Мағжанның ұстаған беті, негізгі пікірі түрік ағағын көтеру, түрікшіл» (Сәбит Мұқанов. Аталған шығармасы).

Жиыннан жазылған есепті оқып отырғанда оның шұғыл түрде ұйымдастырылғаны, көпшілікке хабардың тиімей (ол есепте арнайы ескертілген), алпыстай тапа адамның қатысқаны, олардың барлығы дерлік ақынды сынауға келгенін (Жүкен Сәрсенбіұлын қоспағанда), ең сонында Мағжанның өзінің де хабарланбай, қатыспағаны көрінеді.

Сөйтіп, бұл екі жиналыс – Мағжанды ақын ретінде қудалау Қазақстанда да басталғанын көрсетті. Ақын бұл кезде Мәскеудегі В.Брюсов атындағы Әдебиет институтында оқитын, оған қоса, Күншығыс баспасында аудармашы болып қызмет атқарған. Қазақстанда басталған саяси қудалаудан бой тасалау үшін ақын, алдымен Ташкенге кетіп, одан Мәскеуге барып, оқуға түсіп, әдеби шығармашылыққа мүмкіндік табамын ба деп ойлады. Онысы жүзеге аспады құрмы ұтын коммунистердің солақай шокпаршылары бұл жерде де табылды.

Тағы бір ойландыратын нәрсе – Мәскеудегі жиында Н.Торекұлов, Ғ.Мұратбаев, Ғаббас Тоғжанов сияқты белгілі адамдардың сөз сөйлеуі. Нәзір Күншығыс баспасының директоры болатын. Ол өзінің «ұлтышылдық» бағыты үшін Түркістан республикасындағы басшылық қызметінен кетіп, осында қызметте-тұтын. Мағжанмен жақсы қарым-қатынаста болғандықтан да Әдебиет институтының ғындаушысын қол астына қызметке шақырып, ол аудармашы болып істеп жүрген. Осы тұрарсызда С.Мұқанов былай деп жазады: «Ждиралманның айтуынша, Нәзір Торекұлов алашорданың Москвада тұратын лидері Әлихан Бөкейханов пен байшы ақын Мағжан Жұмабаевтың түтін аламы». Мағжанның сөзі: «1924 жылы Москваға барып, Әдебиет-көркемөнер институтына барып түстім, ол оқуға жолдама жатып, жәрдем жасағандар Торекұлов Нәзір, профессор Поливанов болды. Оқуымның бірінші жылы Түркістаннан стипендия алып тұрдым, былайғы жерде орталық баспада қызмет істеп жүргендіктен, ол стипендияны төлемейтін болды. Орталық баспаға орналастырған Торекұлов еді, онда әдеби қызметкер міндетін атқардым» (Қараңыз. Д.Досжанов. Абақты. А., 1992, 244-бет), деп жазады. Міне, осындай адамның өтіне деген көз-қарасын оя ертіп, сынаушысына айналуы көп нәрсені аңғартса керек.

Мәскеуде өткен талқылау тек Мағжанның Гашкенде 1923 жылы басылып шыққан өлең кітабын сынауға арналып қойған жоқ, сонымен бірге, аты аталып түсі түстеліп айтылмағанмен де оны шығарушы С.Қожановқа да қарсы бағытталған еді. Сұлтанбек өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы болатын. Билікке ұзатылған ел басшылығында жүрген атаматардың арасындағы іштей бақталастыққа жиыннан жазылған мақала майға от қойып жібергендей әсер етті. «Мағжанның кітабы туралы» есеп «Еңбекші қазақтың» 14-ші қақтарында шықса, С.Қожановтың «Менің жауабым» атты мақаласын пінінше, сол айда (31 қаңтар) жариялады. Қазақ өкіл ретінде республиканың

саяси басшылығында отырған азаматтың мақаласынан сол кезде корғасындай басып, келе жатқан саяси ахуалдың ауырлығы бірден сезіледі. Мәскеуде өткен жиында Мағжанның атына айтылған сөйлемнің бәрін дұрыс деп санап, оған өзінің қиналі екендігін мойындауға мәжбүр болған: «Мағжан жөнінен менен күпелік кеткен. Бастырағанынан да, менің сол кітапқа саясаттан тысқары қылып баға беріп, сөзбасы жағын бергенім үлкен қате».

Мағжанның оң ғана емес, оған көмектескен, жақын бірге жүргендерге де күне жағыла бастады. Ақынның жиырмамыншы жылдары Қазақстандағы саяси қудалудың қашып, Ташкентке барып паналағаны, оған Н. Төресқұлов, С. Қожанов сияқты қайраткерлердің көмектескені белгілі. Міне, осы бір жағдай сол кездегі Түркістан республикасы басшыларының бірінің Мәскеуге жазған хатында көрініс тауыпты. Көлемді материалдың Мағжанға қатысты бір ғана жерін орысша сол күйінде келтіре кетеміз:

«У Мағжана Джумабаева много и других произведений. Есть напечатанные в виде целого сборника, в котором с начала до конца ни одного слова пожалуй о коммунизме нельзя встретить. В основу этих произведений положена идея «Аллаш-Орды», подгличиваются большевистские принципы и не только отрицается марксизм, но приывается к помощи яраду и его стихах «Аллаш» и другие сверхъестественные силы. Произведения Джумабаева правительством Кирреспублики запрещено к распространению в Киргизии и по этому поводу Хаджанов вел целую полемичку на страницах газет с «коммунистическими» (настоящим конечно) Оренбургом».

Енді Мағжандарды қаралау ұйымдасқандық ресмилік сипат ала бастады. Әсіресе, сол кездегі өлкелік партия комитетінің органы «Еңбекші қазақ» бетінде ақынды қаралаған материалдар жиі кезді. Мысалы, Ғ.Тоғжанов, О.Тұрмажановтар бастаған 17 студент «Ешкімнің қолшоқпары бола алмаймыз» («Еңбекші қазақ», 21.IV.1925) деп мәлімдеп «бізге партия жолынан басқа жол жою» деп, Мағжанды басқа бағыттағы ақын деп айыптады.

Шындығында да Мағжанды саясатшылар сыртқа теуіп жатқанымен де, оны ақындық бетінен қайтара алған жоқ. Ол, әсіресе Мәскеуде әдебиет институтында оқып жүрген жылдарда әдебиет салысында көп ізденді; әлемдік әдебиеттің асыл қазыналарын сын-еркін ақтарып, қажетінше сұемінеді. Орыстың Есенин, Бальмонт, Мандельштам, Луначарский сынды әдебиет, мәдениет қайраткерлерімен араласқұралас, пікірлес бола жүріп, өз өнерінің сиырлы әлеміне сүнгі түсті. Нәтижесінде өзінің атына айтылып жатқан сын-арға жауап ретінде, Қазақстанда көркем әдебиет туралы жүргізіліп жатқан ресми саясатқа қарсылық ретінде атақты «Табалдырықты» жазды. Кезінде баспасөз бетінде жарияланып үлгермеген «Табалдырықты» Ә.Бікейханов, С.Қожанов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Сәдуақасов, Е.Омаров, Е.Ал-

лонгараев, Ж.Тілеулиев, т.б. қолжазба күйінде оқып, қуағатан. Оны «Қызыл Қазақстан» журналына жарияламақ болып келесінен де. Бірақ, тығдыр қазақ жатушыларының басым көпшілігі қолдаған бұл айқындамаға жарық көруді жазбағғы... Қолжазба күйінің өңде-ак онымен танысқан ақын-жазушыларға саяси айыптың таңбасындай басылып, олардың қуғындалуына негізгі аянақтардың бірі ретінде пайдаланылды... Сөйтіп, бұл құжат Мағжанды қазақ әдебиетіндегі ұлттық, халықтық бағыты ұстанған негізгі бағыттың ту көрінерушісі дәрежесіне дейін көтерді. Жетпіс жылдай халыққа жария етпей, МХК-ның қапас қоймаларында құлыпталып келген «Табалдырық» жуырда «Өркен» (13.VI.1992) газетінде жарияланды. «Қазақ әдебиеті тоғып жолдың торабында тұр. Арғында бір жол, алдында мың жол» деп басталағын бұл тарихи құжатпен танысқанда, Мағжанның ұлттық әдебиетіміздің өзіне ғана тән табиғи даму жолын асқан сезімталдықпен болжап, көркем әдебиеттің өзіңдік табиғатын дөп басып айта алғандығы көрінеді. Сол кездегі қоғамдық саяси өмірде, әдеби процесіте болып жатқан шытырман оқиғаларды ағемдік тәжірибелерге сүйеніп отырып, шынайы саралай білген биік парасаттылығы, жап-жақты білімдерінің, өзінің ұстанған идеялық-көркемдік бағытының дұрыстығы көңге ұрып тұрады. Сол кезде Мағжанға қарай сілтеніп жатқан солақай сынлардың ақынның азаматтық рухын сындырып, бетін қайтара алмағандығы көрінеді.

Әдебиетті бағалауда, әсіресе, Мағжанның ақындығы төңірегінде солақай сынлардың өртіше лаулап бара жатқандығы сөз өнерінің өзіне ғана тән табиғатын терең түсінетін әдебиет сүйермендерін бей-гарап қалдыра алмады. Ж.Аймауытов «Ақ жол» гилетінде «Әдебиет мәселесі» (I.IV.1925), «Көркем әдебиетті саралау» (17.IV.1925) атты мақалалар жариялап, осы мәселелерді теория жүзінде негізінде дұрыс шешті. Жүсіпбекті оқып отырғанда, ағын атал, түсін түетемегенмен де сол кездегі әдеби даудың басы болған Мағжанды ақтап отырғандай сезінесің. «Әдебиет — өнер. Өнер ады-көпті еркіндік тплейді. Қазақ әдебиеті көгерсін, түлденсін десек, жалаң тап көзімен, не саясат көзімен қарап, сыңаржақ көтпей, Маркс көзімен (диалектика әдепін қолданып) сынау керек. Маркс көзі тар емес, кең. Өр нәрсенін себебін, жағдайын, ары-бергісін, жақсы-жаман жағын түгел тексеретін көз; алдындағыны емес, алысты болжайтын қырлы көз. Әдебиетті сынауға жалаң саясатқа сауақты болу жетпес, әдебиетші де, ғылым несі де болу керек».

Аймауытовтың қаламынан шыққан мұндай терең тағылымды, ойлы сөздері сол кездегі солақай саясатшылардың талғых күрес жайлы айқай-шуына қосылып, қалерге алынбады да. Қазақ әдебиетінің болашағы жайлы толғанған Жүсіпбек: «Төңкерістен кейін қазақ өлеңшілері, жазушылары көркем сөздің не екенін білмегендіктен, әйтпесе өнері жетпегендіктен не болса соны жазып: баспаға түсіріп, көркем әдебиеттің құнын түсіріп барады», - деп қынжылды. Жетпіс

жыя болса, әдебиетімізді компартияның қолшоқпарына айналдырып, құрт аурудай, шиген жегідей жеп, еңсесін көтертпеген таптық күресшімізге негізделген социалистік реализмнің неге апарып соқтырарын сол кездің өзінде-ақ көре білгеніне куә боласыз.

1925 жылы қыркүйектің 12-сі күні Мәскеудің эмиссары Ф.И.Голоцкий Қызылордаға келіп, сол күні Қазақстанның өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне кірісті. Ол келе салысымен Қазан төңкерісінің әсері қатақ даласына әлі жетпепті деп, Қазақстанда «кіші Октябрь» жасауға кірісті. Ұлтшылдарды саяси жағынан «ашкерелеу» жаңаша қарқын алып, әсіресе, мәдениет, әдебиет майданында аяусыз жүргізілді. Кенінде Н.И.Лениннің өзі кешірім берген алашордалылар қайтадан қуғынға ұшырап, алды соғала бастады. «Ұлтшылдарға» қарсы күрес, әсіресе, әдебиет майданында айрықша сипат алды. Алған бетінен қайтпай келе жатқан Мағжандар бұрынша саяси сынның астына алынды. Осы жылдарда әдеби белсенділік танытқан Ғаббас Тоғжановтың мақалаларында да әдебиетке саяси тұрғыдан баға берушілік басым болды. Төңкерістен кейінгі қазақ әдебиетіндегі орталық мәселе — Мағжанның шығармашылық бағытын анықтауға да айтарлықтай назар аударды. Тағы бір ескерсе кететін нәрсе, сол кездегі Мағжанды сынаушылардың барлығы дерлік Жүсіпбектің «Мағжанның ақындығы» туралы мақаласын да сыная кетуді ұмытпайтын. Ғаббас та осы мақалаға қарсы «Қоркөм әдебиет туралы марксистдер не дейді? Жүсіпбек не дейді?» («Еңбекші қазақ», 22/Х, 19/ХІІ... 1925) атта келемді айтыс мақаласын жазды. Мақала бастан-аяқ Аймауытовтың пікірлерін теріске шығаруға арналған; сол арқылы Мағжанның ақындық бағытына күмән келтіреді. Мақала авторын Жұмбаевты белгілі бір талтың ақыны, өкіл етіп көрсетпейді деп айыптап, оған «ол — баяншыл, ұлтшыл ақын» деп баға береді.

Ғ.Тоғжанов Мағжанның поэзиясы мен ол туралы Ж.Аймауытовтың пікірлері хақындағы өтінің осы басты ойын дәлелдеуді басқа да сипехтерінде одан әрі жалғастыра түсті. 1926 жылы шыққан «Жүсіпбектің сыны, Мағжанның ақындығы» атты кітабы түгелімен Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласын сындыға арналды. Сонымен бірге, мұнда сол кездегі қазақ әдебиетінің болашақ даму бағыты жөнінде жүріп жатқан айтыстың әсері күшті. Автор «қоркөм әдебиет — тал құралы емес», «ақын тап тілегінен жоғары тұрады» деген пікірлерді сынап, таптық тұрғыдан келуді жақтайды. «Біздің ақындарымыздың «кіші» шаруа тұрмысын, қазақтың даласын жаңашан ақын», — деп, Мағжанды да осы қатарға қояды. Ақынды «тапшыл» емес деп айыпталғанмен де ақындық қуатты жағына келгенде, әсіресе қоркөмдігің жоғары бағалаған.

Сөз ретінде айта кету керек, Ғ.Тоғжановтың бүкіл жиырмасыншы жылдардың өзі бойында билдірген әдеби пікірлерінде тұрнайы социологиялық сипат басым болғанымен, Мағжан поэзиясының

көркемдік қуатын мойындайды. Мысалы, 1928 жылы мамырдың 6-сы күні Мәскеуде өткен қазақ әдебиетінің жай-күйі туралы пікір алмасуда байандамашы Абдірахман Байтұрдын Ғаббасұлының сын мақалаларындағы осындай «еки-үштілікті» қатты сынға алады. Жиынға қатысып отырған Г.Тогжанов шығып сөйлеп, кейбір мәселелер жайлы байандамашыға түсініктер бере келіп, Мағжан туралы өз бағасын ашық айтады:

«...мен әлі де айтам – Мағжан көркемдік жағынан артық. Сондай көркемдікті біздің жалпы жатушыларымыз да үйренуі керек. Сөкенің көп әңгімелері мылжын, ешкім оқымайды.

Сөйтіп жұрп біз мазмұнды жақсы етсек болды, түрді орыс жазушыларынан-ақ үйренеміз дейді. Мағжандан үйренуге несіне арланады?» («Жаңа әдебиет», 1928, №9, 34-бет).

Ресми саясат Мағжанды қаншама саяси соққылардың астына алып жатса да ақынға жылы қабқат табытқандар баспасөз бетінде сирек болса да көрініп қалып отырады. «Ақ жол» газетінде «Пошан» деген бір сөздің (бүркеншік ат) «Әдебиет мәселесі» атты сын мақаласы жарияланды. Сол кездегі қазақ әдебиетінің өзекті өмірлерін барлауға арналған мақалада ақын шығармашылығы жайлы оң пікір айтылды: «Мағжанның өткен заманға құлаш ұра беретін себебі, өзінің өмірден тез сүйініп, тез қуанатын, ойнақы жүрек романтиктің. Романтик ақын қай уақытта болса да көрікті көңілге қиыр өмір үйлеспеген соң алас ұрыс, сұту қиял әуесімен әуреленеді. Мағжанның іздеткенде тапқаны қашықтың ескі заманы болды. Оның романтиктің қолдырып жіберген, әсіресе гонимдердің алғашқы кезі болды. Кенеттен болан ұлы өнерінің самалы күшті ақынның жүрегіне үлкен әсер беріп, өмірлі тұрақсыз біліп, атты алысқа айдап жіберді» («Ақ жол», 25.V.1925). Сөйтіп, ақындық шығармашылық болмысын аша түсуге ұмтылды.

Мағжан туралы жазылған мақалаларда оған қарсы науқан басталған 1924 жылдың соңы мен 1925 жылдың өзінде де ақынның шығармашылығын жоғары бағалаған пікірлер тоқтап қалған жоқ. Голошениндік ресми саясат Мағжанды халыққа қарсы қойып, ата жауы, құбыжық көрсетіп жатса, ұлтының қамын жеген зиялы ата-малтар, ұлттық мәдениеттің келешегі көгерсін деген әдебиетшілер, ұлы ақынның поэтикалық құдіреті алдында бас иіп, мағжантанудың соқтықпады сүрлеуін саяси клуб-кәтерге қарамастан, ітгері жал астыра түсті.

Ахмет Байтұрсынұлының 1926 жылы «Әдебиет табытқышы» шықты. Сөз өнерінің теориясына арналған бұл үлкен еңбекте Мағжанның өлеңдері қазақ әдебиеті классикалық үлгілерінің бірі ретінде кеңінен орын алды. Қазақ сөз өнерінің үздік өнегесі ретінде ктталта, әсіресе, Абай мен Мағжанның өлеңдерінен көбірек мысал келтіріп, пікірін тиянақтап тіреген. Мысалға еңбектің алғашқы беттерінен-ақ ақын «Толқын» атты өлеңін нағыз поэзияның үлгісі ретінде Абайдың

«Қақталған ақ күмістей кең маңдайлы», «Күзімен» қатар берген. Осыдан-ақ Ахметтің Мағжанды Абаймен қатар қояғындығы көрінеді. Тағы бір байқалатын нәрсе — ақынның «елім, жерім» деп еніреп жүріп жазған, ұлттық сипаты басым, азаматтық рухы жоғары өлеңдері көбірек мысалға алынған. Кейбір өлеңдеріне нақтылы талдаулар жасалынып.

Қазақстанға Гоголшекин келген 1925 жылдан бастап «халық жвуларын әшкерелеу» ерекше сипат, қарқын алды. Айлакер саясатшы өз ойларын жүзеге асыру үшін қазақтардың арасыңдығы түрлі алашумдықтырды шебер пайдалана билді. Бақталастық, көре алмаушылық, даңызалық, әсіре белсенділік секілді жеке-жүзіні міндеттерге ерік беріп, оны саяси мақсатына жету жолында шебер қолдана билді. Билік басымда жүрген ел азаматтарын бір-біріне айдап салып, кімнің қандай — ескішіл, жаңашыл — адам екенін анықтау басталды. Нәтижесінде елдің, халықтың қамын ойлаған азаматтар жоқ, бәрі де топқа, жікке бөлініп, қарқын басымның немесе тобының қамымен жүрген, күндіз-түні ойлайтыны «далыққа қайтсем қастандық жасаймын» деп жүрісіндер болып шықты. Ел басымда қанша қайраткер жүрсен, сонша топ ашылып, олардың «жікшілдік», «тиянды» іс-әрекеттері әшкереленіп жатса...

Тура осындай жағдай әдебиет майданына да көшірілді. Тіңкерістен кейінгі әдебиеттің болушы қалай болуы керек деген пікірталасулар енді кімнің қай таптық, топтың ақыны екендігін анықтауға ұласты. Келен таптың қаламгерлерін біріктіруге тік ҚазАПП-тың 1926 жылы қарашаның 4-інде қабылдаған 12 баптан тұратын бағдарламасында былай деп атап көрсетілді: «Салт-санна майданындағы мықты құралдың біреуі — көркем әдебиет. Сондықтан, қазақтың пролетариат, қара шаруа жазушылары жалпы қазақ еңбекшілерінің салт-санасын тәрбиелеп, бұқараны социалдық дәуірге жетектеуге, еңбекші таптың мақсатына теріс пікірлермен күресуге партияға көмектесу болулары керек» (С.Мұқанов. Тұлғамалы шығармалары XI том, 1977, 196-бет). Сөйтіп, көркем әдебиетті ашықтан-ашық саяси күрес құралына айналдыру ниеті заңдастырылды.

Әдебиеттің партиялық принципін жүзеге асыруда ҚазАПП-тың қайраткерлерінің бірі С.Мұқанов айтарлықтай белсенділік танытты. Ол өзінің 1923 жылы «Еңбекші қазақ» гилетінде жарияланған «Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешендер» (№69) атты алғашқы мақаласынан-ақ әдебиеттің партиялығы мәселесін ту етіп көтеріп, өзінің саяси бағытын анық көрсеткен болатын. Қазақстанда «тап күресі шиеленіске түскен» жиырмамыншы жылдарда да ол әдебиет майданының алғы шебінде жүріп, «Көркем әдебиет туралы» (1926), «Көркем әдебиет туралы қорытынды шешім» (1927), «Байдың толғағы» (1927) сияқты т.б. айтыс мақалаларын жазды. Осылардың бәрінде де Мағжан алашордашыл ақын аталып, сыналды.

С.Мұқанов «Терең қаруды тиял» («Еңбекші қазақ», 7. IV. 1925) атты мақаласында әдебиетті бағалауда қатал гүрде таптық

тұрғыдан келуді талап етеді. Автор: «Өлеңдерді жариялау кездерінде аса байқампаздық керек. Мысалы, Мағжан сияқты ескілікті көздейтін, бейшыл-ұлтшыл ақындардың өлеңдерін жарияламау керек. Бұл халыққа дұрыс тәрбие бермейді. Мағжан сияқты ақындарды жақтаушылардың мақалаларын да қабылдамау керек», — деп жақты.

«Біздің үстеміздігі дәуір — күрес дәуірі, мықтық алып күрес-пенеленімбен, пікір жүзіндегі күресімсіз әлі қойылмайды. Қазақтың өз ішінен шыққан «Алашорда» партиясы бар. Оның Мағжан сықалды өт тобының тілегін мықты ұстайтын ақыны бар. Олар қағаз жүзінде жоғалтпанымен, әлі өліп біткен жоқ» («Еңбекші қазақ», 1926, 14-15 қараша). Осындай бағытты ұстанған автор Мағжанның өлеңдерін саяси тұрғыдан талдап, халыққа жағ деп көрсетеді де, «Шолпан» жинағын «көже өлеңдер» деп бағалайды. Сондай-ақ, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, М. Әуезұлы да байшыл бағыттағылар өкілі ретінде сөз болды.

С. Мұқановтың осы мақаласындағы пікірлерге қарсы Кошке Кемелгерев «Көркем әдебиет туралы» мақала жақты. Автор ә дегеннен-ақ С. Мұқановтың сол кездегі қазақ әдебиетінің жалпы жай-күйі жайлы ойларымен келіспейтінін білдіреді де: «Бірен-саран Мағжанның өлеңдеріне қарсы сары уайым төгудің қисыны жоқ», — деп, ақын туралы көзқарасын ашық айтады. «Мағжанның 4-5 өлеңін көсе-қолденен тәртіп берудің қажеті жоқ. Мағжанның ол өлеңді жатуында тарихи себеп бар ғой ыр. Өті «ұлтшыл» болғанымен, бұқара келеті тұрмысын, жазатын болса, не айып-шамы бар?» — деп, оның өлеңдеріне айып көпбен қараудың себеп-салдарларына үңілуді ұсынады. Ақынды «ұлтшыл» деп айыптай берумен келіспейді. Мағжанның жай ғана ақын емес, асқан дарын иесі екендігін, оны қадірлеп, бағалай білуге ой салады: «Мен де (мақтанып жіберейін) бір қазақтың баласындай орыс әдебиетімен таныспын, өлең жазу әдісін де білемін, бірақ қанша тырбансам да Мағжандай бола алатын емеспін. «Кім би болғысы келмейді, бірақ бола алмайды» дегендей, талайлар Мағжандай болғысы келеді, бірақ талабында кемістік болатын шығар...» («Еңбекші қазақ», 1/XII, 1926).

Сәбит Қошқенің пікірлеріне қарсы тағы да «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» атты көлемді мақала жақты. Төңкерістен кейінгі қазақ әдебиетінің жалпы жағдайына «талтық тұрғыдан» талдау жасауға ұмтылған автор Мағжан туралы бұрынғы ойларын өрістетіп түсті. Қазақ қаламгерлерін жасанды түрде келдейшіл, бейшыл деп бөліп; «... ел ішіндегі тұрмысты өзінің болжағанындай шындықпен жатуда еңбекші жатушылар байшыл-ұлтшыл жатушылардан артық. Байшылдар жаңған шығармалардың сырты сұлу болғанымен, мазмұны жағынан у болып келеді. Бұл — әсіресе Мағжанда көп ұшырайды», — деп жақты Мағжанның жырларына Қалмақан Әбдіқалыровтың өлеңдерін қарсы қояды: «Қалмақан ұлтшылдардың көзінә нағыз «жер астынан жік шыққан, екі құлағы тік шыққан» шала хат танытын шын жалшының

өш». «Тұрмыстың ең күшті поэзиясы — осы (социалистік құрылыс, — Д.Ы.). Бірақ оған Мағжанның тілі келмейді. Мағжанның тиіс келетін тақырып — байларды, хандар мен бектерді мадақтау, күні өтіп, өліп біражатқан өмірді мадақтау. Ал, біздің Қалмақандарымыздың жаңа өмірді жазуға тілі әбден келеді» («Қызыл Қазақстан», 1927, №22-23).

Мұханов тіпті: «Ұлтшыл не сибекшыл деп бөлмей алғанда жалпы қазақ әдебиеті өзінше-өзі ұлт алатын дәуірге жеткен жоқ», — дейді де Мағжанның ұлт ақымы екендігіне күмән де келтіретін сияқты. «Мағжанның өлеңдерінің 75 проценти орыс, татар ақындарына сілктеу» деп, керек десеңіз ақынның шығармашылық бітім-болмысын жоққа шығарып қалай да болады. Мағжандармен біз «біріге алмаймыз» деп, ақынды кеудесінен итереді.

Сәбиттің бұл мақалалары әдебиет туралы атысқа май құя түскендей болды. Пікір алысуға әдебиетшілер ғана емес, Сымғұл Сәдуақасов, Ш.Токжігітов, Ы.Мұстанбаев сияқты партия, кеңес қызметкерлері де қызу араласты. Қазақ әдебиетінің ұлттық дәстүрі мансұқталып, оның Мағжандай атақты ақындары «ұлтшылдықпен» айыпталып жатқанда, бойыңда ұлттық қаны бар парасатты зиялы қауым да қарап жата алмаған еді. Көкіретің ояу ағаматтардың барлығы дерлік Мағжанда араша түсті.

С.Сәдуақасов «Мағжанның жұмбағы, дағдарысы болды. Бірақ, тоғыз жыл төңкеріс Мағжанға текке кеткен жоқ. Оған куә — оның соңғы жазғандары. Мағжанды қайтсе де жақсылайың деген ойдан мен сірә аулақпын. Бірақ барын бар, жоғын жоқ деу керек. Мағжанды күйдірсек біз барын күйдіреміз. Қайткенде де мен Мағжанды «доңыздатып, қоныздатушыларға қарсымын», — деп, қасқая тұрып ақындық әпербақан пікірлерден қорғады. («Еңбекші қазақ», 1927, 15-17 ақпан).

Сымғұл Мағжанды сынаушыларға тонтарыс береді: «Доңыз демекші, Мағжанның «қонызы» мен «доңытын» аузынан тастамайтын кісінің бірі — біздің Әбдірахман. Мағжанның ол өлеңі Сібірде Қалчактың қара күндері туган кезде жазылған. Мұны бізге жұрт білмесе де Мағжанмен ол кезде сабақтас-табақтас болған Әбдірахман билесе керек еді. Бірақ амал бар ма? «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса. Мінеки, ең атақты, ең аулы ақынымыз туралы сыншылар әлі түгел зерттеп жеткен жоқ» (сонда). Автордың тілі өткір; ашы сарказм мен кекесінге толы.

Қазақ әдебиетінің сыйпаты жайлы айтысқа Ыдырыс Мұстанбайұлы да қағысып, бірнеше мақалалар жазды. Ол ұлтшыл атанған ақын-жазушыларға оң көзімен қарап, бәрін айыптай беруге қарсылық білдірді. Тарихи жағдайдың әсерін ескеруді ұсынды. Ал, олардың шығармашылығын зиянды деп жоққа шығаруды қолдамайды. Керісінше Абай, Мағжан, Жүсіпбектерді ұлтты құтады: «Біздің жас жазушыларымызға, кедейшіл ақындарымызға айтатынымыз — жалпы саяси тілек бөлек. Бірақ, «Батыр Баян», «Қартқожаны» оқы. Ұлт ал!» («Қызыл Қазақстан», 1927, №2).

Әсі туралы орттей орініп бара жатқан саяси науқаннан сөскенген, заманның ағымын байқаған Мағжан «Тоқсанның тобын» («Еңбекші қазақ», 19.VIII.1927) жатып: «мен тоқсанмен біргемін», деп мәлімдейді. «Халқым» деп соққан ақын жүрегінің бұлқынысып сол кездегі саясатшылар түсінер деп ойлайды. Бұл өлеңнің шығуы ақын туралы айтысты жандандыра түсті. Біреулер: «бұл Мағжанның шын сөзі, енді бұл әңгімені қойып, ақынды қатарымынға алайық», – десе, басқалары: «жоқ, ақын бізді алдап отыр, оған сенуге болмайды», – деп соқты.

С.Мұқанов бұл ретте де айрықша белсенділік көрсетеді («Еңбекші қазақ», 1927, №223–224).

Белгілі партия қызметкері, сол кезде «Еңбекші қазақ» газеті редакторының орынбасары Шәймерден Тоқжігітов Мағжанның «Тоқсанның тобының» шығуына байланысты өлкелік партия комитетінің тапсыруымен арнайы мақала жазды. Шәймерден осының алдында ғана әдебиет ағысына қағысып, онда ақын туралы: «Мағжанның қазіргі жолға пайдасынан зияны көп Мағжандарды пікірінен айыруға әлі де болса көп уақыт керек. Ол пікірінен айрыла қалар дерлік дәлеліміз жоқ. Мағжанның ақындық жөнінде түзеле қалғанын да әлі көргеніміз жоқ», («Қызыл Қазақстан», 1927, №3 4) деген пікір білдірген болатын. Мына мақаласында да осы сарын байқалғанмен де ақынға бүйрегі бұратындығы көрінеді.

«Тоқсанның тобын» жанып отырған – Мағжан, Мағжан ақын, Мағжан қазақ ұлтшыл оқығандардың алдыңғы қатарлы азаматтарының бірі, Мағжан ұлтшыл ақын еді. Ұлтшыл болғанда қазақ тын байының жырын жырлап, сөзін сөйлейтін ақын еді...

Қазақ ұлты деп көкірегі қарс айрылып, алаш туын көтергендермен де бірге болды. Солардың ішінде болған Мағжан да бірге аласты», («Қызыл Қазақстан», 1927, №8 9) – дей келіп, ақынды біраз тұқыртқан болады. Сол кездің саяси сарынымен «Мағжан да «жолдастарымен бірге бұл жолға (партияның жолы – Д.Ы.) қарсы болды», «ауылға тіме, ауылда тап жігі жоқ деп, Мағжан баибатамды ғалай салған болатын», «ол – ол ма, Мағжан коммунист партиясына қазақ коммунистерін елге құбыжық қылып көрсетпек болды», – деп, біраз сыналға алды. Енді «Мағжан адасқанын айтады. Мен қазақ елі деп түгел алып едім, енді бейдім, тоқсаннан он садаға «мен тоқсанмен біргемін» деп отыр» деп, ақынды қорғауға тырысады. «Бұрынғы Мағжан мен қазіргі Мағжанның арасында жер мен көктей айырма бар. Бұрынғы Мағжан бірге дос емес еді. Мағжанның мына жолы, мына өлеңі бәйе жақындап отыр», – дей келіп: «Көріп біліп, ұғынып, түсініп алған соң еңбегімді тоқсан үшін жұмсаймын деген Мағжанды ішке тартпаса, сыртқа төбетін болмас. Бірақ жол баянды, төбанды болсын», – деген бата тектес тілектен өз ойын гүйіндейді.

Ш.Тоқжігітов бұл мақаланы сол кездегі өлкелік партия комитетінің уақытша хатшысы Орат Жаңдосовпен келісіп жазған бола-

тын. Олардың ойынша, бұл материал Мағжанның «Тоқсанның тобына» партия жауабы, партия пікірі ретінде басылмақ еді. Бұл жастанардан ештеңе шықпады. Мақала шығысымен оның авторы Ш.Тоқжигітовтың астында қалды Әсіресе, Әбдірахман Бәйділдін көпте түсті. Ол жатушылардың түрлі жиындарында, баспасөз бетінде («Жыл құсы», жинақ, 1927, ноябрь) Мағжанды да, соған он қабақ танытқан Шәймерденді де бар баланың астында қалдыруға тырысты: ақынды да, ол туралы жазған авторды да «ұятшыл», «партия бағытына қарсы» деп дәлелдеп бекітті.

Әлхелік партия комитетінің осы жылы өткен 6-шы конференциясында баяндамашы Голошескин: «Мағжанның «Тоқсанның» мақаласын жүргендер де жоқ емес. Бірақ соған алдануға болмайды», деп ақын шығармашылығына, оған пікір білдірген Ш.Тоқжигітовтің мақаласына да өзінің көзқарасын білдірді.

Міне, осындай жағдайда Ш.Тоқжигітов өзінің мақаласына, Мағжанның ақындық саяси беті мәселесіне қайта оралуға мәжбүр болды. Пікір таластыру түрінде жазылған бұл мақаласында ол тағы да «Мағжанның бұл өлеңі жаңа өлең, жаңа бет екені рас» («Жаңа әдебиет», 1928, №5) - деп бұрынғы пікірін тағы да шегелеп айтты.

«Қазақ әдебиеті қандай жолмен дамуы керек?» деген тақырыптағы айтысқа ақын-жазушылардың көпшілігі қатысты. Қазақ «пролетариат әдебиетінің қабырғасы қатаюына едәуір еңбек сіңірген С.Сейфуллин де бірнеше мақала жазып, өзінің «байшыл» әдебиетке қарсы, «кедейшілдер» жағында екенін аял көрсетті. «Әдебиетті бағалау және құлық-сананы тексеру» атты көлемді мақаласында «әдебиет - тап құралының бірі», «ешбір таптың мақсатын көздемейтін әдебиет шығармасы болмайды», «ен түрліулы жақсы - пролетариат бағытындағы әдебиет шығармалары», «байлар табының мақсатына құрал болатын әдебиет шығармаларының жақсы емес екендігі - байлар табының мақсаты жақсы емес», - деген негізгі қағидаларды басшылыққа ала отырып, сол кездегі әдебиетке баға берді. «Алашордашылық» ісі өткізілген әдебиет шығармаларын, басынан құйрығын шешіп «алашорданың дерті сінген Әуезұлы, Жұмабайұлы, Аймауытұлы шығармаларын сүйкімді көріп жүргендерді» сынады. «Жұмабайұлы Мағжанның пролетариат бағытына қарсы иелендерін, арам, жұмбақ шүбәлі, тіпті көркемдігі жоқ ертекттерін де дәріптеп басып шығартып жүрмеді ме?» («Жыл құсы», 1928, №2) - деп, ұлы ақынның шығармашылығын жоққа шығаруға денін береді.

Мәжит Дәулетбаев «Тоқсанның тобына» жыр арнады

«- Тауба, тауба, мың тауба!
Бүтінгі шыққан мың шұта.
Бір дауы тағы қосылды.
«Тоқсан» біздің ыңғайда.

«Он» деген қалды «құдайға».
Жырламай қайтем осыны»,

деп ақынды аман сақтап қалу әрекетіндегі жұртшылықпен үн біріктіреді («Еңбекші жалақ», 1927, 12 қыркүйек).

С.Сейфуллиннің құрастыруымен шыққан «Құс жолы» (1927) жинағында «Алқа» мүшелерін саяси тұрғыдан іске алғысыз еткен алты мақала бірден басылды. Осының берлігі де ақынға саяси айып тағудың дайындықтары болатын. Мағжанның шығармашылығы жайлы жылы пікір білдірген мақалалардың алдына тосқауыл қойылып, тіпті оның авторларына «халық жауы» Мағжанды қолдаушы деген кінәлар тағыла бастады.

М. Жұмабаевты «саяси тұрғыдан талқандауға» сол кездегі Қазақстан өлкелік партия комитетінің басшысы Голошекин де араласып, дем беріп оғырды. Оның 1927 жылы Бүкілқазақстандық VI конференцияда сөйлеген сөзі әсіресе қызыл коммунистердің ұлтшыл ақындарды қалай сынау керектігінің үлгісі ретінде қабылданды: «Ескі интеллигенцияның арасында сменовсеховшыларды еске түсіретін қозғалыс бар. Сидер Жұмабаевтың «90» жөніндегі әйгілі алегін билетін шығарыңыздар, ол өзі 90 жасында болғандықтан, 90 туралы жақсы, ал көпшілік бұл сан шынайы екен деп алданып қалады. Олар 100 деп еді, жеңіліп қалды, енді 90 деп күміренуде, бізге жақсы істерімен келсе, біз олардың арқасынан қағамыз, алайда 90-ды басқалардың қолдауына қажет екенін аңғарту үшін біз арқасын сипап қана қоймай, бір метрлі соққыға да жығып аламыз» («Советская степь» газеті, 1927 жыл, 21 қараша).

Осы кезде жас комсомол ақыны Ә. Тәжібаевтың:

«Мағжандай іздемеймін Қорқыт көрін,
Қобылбен сарнамаймын сұрап өлім.
Кезбеймін есуас боп ең заланы,
Қуатты орыс, қазақ еңбекші елім.
Көр де аулақ, өз басымнан өлім де аулақ,
Көрсетем Мағжандарға көрдің төрін», -

деп жырлағаны да сол кездегі Мағжанға қарсы бағытталған идеологиялық науқанның салдары болса, екінші жағынан ақынның өзі мойындағандай:

«Менің оқуымның адығы (барлығы қанқина жеті класс бітіргем), поэзия, өнер ғылымынан хабарсыздығым, эстетика мәселелерінің әлі түсіме де кіріп көрмегенім бұл шақта тіпті мін емес сияқты, поэзияның суреткерлігі, музыкалық үнделігі, образдылығы, көркем мағыналылығы біздің арамызға сөз болып көрген емес. Мұндай нәзіктік әңгімелерін қозғағысы келгендерге құлақ асқанымыз жоқ. Қайта ондайларға күдікпен қарайтынбыз.

Біз ол кезде махаббат лирикасын, жаратылысқа, адамның жан-күйіне арналған ириикаларды – оқушының сезімін улау, оның биік идеясын кірлеу деп түсіндік. Расында да дәл сол тұста «кім,лі кім» деген ызалы сұрақ сағат сапын аяқайлап тұрғанда, хрестоматиялық өлеңдермен қауымның алдына шығу қиын болатын. Қауым дегеніміз: көбінесе сауатсыз жұмысшылар мен кедей-кепшіктер болатын да, олар өт біліктерінің көлемінде сойлеуді тласйтін...

Сондықтан, акынның кім екендігі оның саяси бағытымен бағаланды» (Ә. Тәжібаев. Жылдар, ойлар. Алматы, «Жауапшы», 1976, 42–43 беттер).

Ә.Тәжібаев осы кез туралы кейіннен:

«Мағжанның алдында кешірілмес күна жасадык...

Бірақ, біз оған сенбедік. Соя кездегі он сегіздегі бала, мен, «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы Ғаббас Тоғжановтың тапсыруы бойынша «Токсанның жырын токсанның өт ұлы жырайлыш» деген өлеңмен жауап жаздым «Еңбекші қазақ» газетіне ол да басылып шықты. Бұл менің де, мені тәрбиелеп сөйлеткен ағаларымның да тарих аддындағы кешірілмейтін күнәсі еді» (Мағжан Жұмабаев, Шығармалары. Алғысөз. А. 1989, 12-бет) – деп жазады

Мағжан жарты ғасырдан кейін халқына қайта оралып, 1989 жылы бір томдық өлеңдер жинағы шыққанда, Ә. Тәжібаев оған алысөз жазып, бұрынғы көзқарасынан мүлдем басқаша, акын шығармашылығын жоғары бағалаған пікір білдірді. Заман өтпеді, Заманмен бірге адам да, оның пікірі де өтпеді. Әбділда акынның Мағжан туралы әртүрлі пікірлер айтуы да өмір шындығы еді.

Осы бір жағдай туралы М. Жолдасбеков кейіннен былайша еске алады:

«Әбділда Тәжібаевтың Мағжан туралы айтқан сөзі әрине, жүрегінен шыққан сөз емес еді. Айтқызған еді, мәжбүрлеткен еді, торлықпен жаздырған еді ол сөзді.

Орталық Партия комитеті бюросының шешімімен асылдарымыз ақта іды Ақталған жазушылардың, халқымен енді рухы табысқан ағаларымыздың, Ахмет Байтұрсынның, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев секілді арыстарымыздың кітаптарын шығаруды қолға алдық

Бір күні Әбділда азаны Орталық Партия комитетіне, өзін отырған кабинетке шақырдым. Аман-есендіктен сөң:

Аға, ағаныңдың аруағының алдында ақталмайсыз ба? Соның күні тұйып деп түр ғой, – дедім.

Ондай заман болса, қане! Пүшайман болып, шімінен тынып жүрген жоқпын ба. Сен Мағжанды айтып тұрсың ғой. Ондай күн туса, қане, Мағжан туралы шынның сөлін айтуға мен дайынмын, – деді.

– Мағжанның жинағына алғы сөзді Сіз жазыңыз, сойтіп ағаңыңдың аруағы алдындағы күнәңізден арылыңыз, – дедім...

Екі дүниеде де риза болар едім, шырағым, – деді сонда Әбділда аға

Ол кісінің келісімін алып, Мағжан ағамыздың әйелі Зылиха жеңімегіге келдім. Бір жапырақ кісі болатын, сол кісінің үйіне бардым. Ізгі мәрте арнайы бардым. Алғашында келкім бермеді, оның үстіне жиен немере қызы келіп, ол кісіні айныта берді.

Женеше, не қаласыз, заман өтті ғой. Кең болдыңыз! Айтайын деп айтты дейсіз бе сол кезде. Інісі ғой, атасының аруағының алдында арылсын да! Бір бірімізді қырамыз ба енді?— дедім.

Зылиха жеңгені «Әлдерің біліңдері» дегеннен асырып ештеңе айтпады. Біз болсақ, кек қуаламайық, күнәсінен арылсын деп, алғы сөзді Әбекенге жаздырдық» (Мырзатай Жолдасбеков. Кісілік кітабы. А., 253-254 бетер).

Сол кездегі қазақ қаламгерлерінің басын біріктіріп, шығармашылық жұмыстарға жұмылдырып отыруға тіксіз болған ҚазАІІП ұйымы керісініпше, дау-дамайды өршіте түсті. Шығармашылық мәселемен емес, ақын-жазушыларды жік-жікке бөліп, оның ішінде байшылық-ұлтшылдық әдебиетке қарсы күресті басты міндеті деп билді. ҚазАІІІ-тың бағытын жүргізіп, айтыстың қақ ортасында жүрген С.Мұқанов былай деп жазады: «ҚазАІІІ үш мәселеге ерекше көңіл бөлді: бірінші — әдебиеттегі байшылық-ұлтшылдық бағытқа қарсы күресті күшейте түсу, ол үшін әдебиет майданында жүріп жатқан айтыстарды қоздырып, байлардың да, байшылдықтың да таптық сырын айқындай түсу, сөйтіп тап жауына еңбекшіл таптың өшпенділігін күшейтеу» (С.Мұқанов. Таңдамалы шығармалары. XI том, А., 1977, 262-бет). Иә, жиырмасыншы жылдарда жүргізілген әдебиет туралы айтыстардың мақсаты — басты өкілі Мағжан болып табылатын «ұлтшыл», «байшыл» атанған Ахмет, Міржақып, Жүсіпбек, Сұлтанмахмұт, Мұхтар сынды ақын-жазушыларды тарихтың сахнасынан қалайда қуып түсіруге анық шарттар жасау болатын... «Қоркөм әдебиеттегі байшылық-ұлтшылдықты әшкерелеу ұлтшыл қазақ әдебиетінің даму тарихында 1927-28 жылдары ерекше қарқынмен жүрді десең асыра айтпаған болар едік», — дейді Сәбит Мұқанов. — Оған куә — сол кездегі газет-журналдардың бетінде жарияланған мақалалар. Мен осы қызу айтыстың қалың ортасында жүргендердің бірі болдым. Байшыл-ұлтшылдар пікірлерін бүркеншікті түрде өткіземіз деп тырысқанмен, совет әдебиетінің бағытындағылар олардың бет пердесін тез сыпырды да, кім өсендіктері халық алдында айқын көрінген ұлтшылдар саяси ажалы жақындағанын сезіп, бір жүйелері.

«Сонау оннан мен аулақ. Мен тоқсанмен біргемін... (Мағжан Жұмабаев) деп, бұрынғы таптық бетінен жалтаруға тырысты... Сөйтіп, қазақ әдебиетіндегі байшыл-ұлтшылдар 27-28 жылдары идеологиялық майданда қирауға айналды» (сонда). Бұл кез Голушекнистік биліктің күшейіп, оның «кіші Октябрь» жасауға кірісіп кеткен тұсы болатын. Байларды тәркілеу, елді колхоздастыру әні-міне басталғалы тұрған. Соның алдында жүріп жатқан идеологиялық дайындық жұмыстары

өт нәтижелерін де бере бастап еді. 28-жылға дейін жазылған сын мақалаларда Мағжан туралы бірі-жарымды он айтылған пікірлер кездесіп отыратын болса, енді ол басы ашық «халық жауына» айналды. Әдебиет жайлы мақалаларда Мағжанның «ұлтшылдық» қонырауын соқпай кететіндер кемде кем болатын: Мағжанның «интеллигент алдында, Иван есалаң...» деп жүргені де сол Ленин болатын». («Еңбекші қазақ», 1929, №20).

«Бұл кездегі қазақ әдебиетінің айы мен күні асыл гойі Мағжан, Мұхтар, Жүсіпбек тағы басқа алаштың «насыбайшылары» болды. Коммунистерден қорғаушы тауып алған соң, көкірегің кере бастады. Қасқырдың балбұлғандай болып, кейбірдің елшілік қарсы аттанды. Әсіресе, әдебиет майданында кеңес үкіметіне қарсы өт дегендерін ашық айтып отырды... Ел кедейлеріне бал алармай, кей уақытта алаштың уын бал деп беретін болды. Алаштың арманын кеңес арманы деп ұғындыратын болды. Әсіресе, бұл күй бүкіл Қазақстанда болумен бірге, Түркістанда көп өмір сүрді. Түркістан оргасы болды. «Ертеде Түркістанды Тұран дескен, Тұранда ер түріктер туып, өскен» деген ұлтшылдық, түркішандық қаны шығып тұрған Мағжанның өлеңін қара танытын қазақ оқушылары бісімізді орнына жаттап алды. Сол өлеңнің бойға сіңісеңдігі сонша, күні кешеге шейін сахнаға шығып айтып келеді... Мағжан ескі, отып кеткен Асан қайғының ескі қайғышына мініп, Қойлыбайдың қобытын алып, Кеңесарының моласына барып, жоқтау айтса, бұл заманның ақындары күрестің оргасында күресіп, белсене түсіп отыр» («Кедей айнасы» журналы, 1929, №4).

«Бізде кейінгі жылға дейін ұлтшылдық-байшылық әдебиет үстем болды. Жалпы бағытындағы әдебиеттің солардың көлеңкесінде көгеріліп өсе алмады... Мағжан, Мұхтар, Жүсіпбек қазақ әдебиетінің гүлі, үлгісі; олардан айрылсақ күр алақан қаламыз деп таңдайын тақ-тақ егізеді. Тапшылдық сарын қазақшылыққа қойырпақ болып, ұлтшылдық-байшылық белін күлдіреушітей етіп алды, пролетар әдебиетіне бет бермеді, өріс алдырмады... Бірақ күн шамалы... біз жеңдік» («Кедей айнасы», 1929, №95).

Мағжан одан қалды ұлттық сипаттағы бүкіл қазақ әдебиеті «ұлтшылдықпен», «байшылықпен», «ескішандықпен» айыпталып, бұл туралы жылы сөз естудің өзі қиынға айналып бара жатқанда Ыдырыс Мұстапбаевтың «Жұмбаев және «Токсанның тобы» («Советская степь», 24.V.1929) атты мақаласын жариялауы — үлкен азаматтық көрінісі еді. Мақала бастан-аяқ Мағжанды қолдап, ақын шығармашылығының күрмеуі күрделі қырларына ойлы көзбен қарауға шақырады дерлік. Партиялық басылым бетінде ұрысша жазылғанын ескере отырып, автордың негізгі пікірлеріне тоқтала кеткенік — Біздің баспасөзімізде бір саяси құбылыс еленбей қалды, — деп бастайды Ыдырыс өзі сөзін. «Ол — Мағжанның «Токсанның тобы» атты өлеңінің шығуы. Бұл өлеңді Голлошекин жолдас та өлеңнің біз үшін маңыты

зор, себебі ол Қазақстандағы социалистік құрылыстың жетістіктерінің жоғары сәндігін көрсетеді және оны біздің кешегі дүниеліміз, ұлтшылдардың көсемі ақын.

Жұмабаев та мойындаған болатын деп, жоғары бағалаған. Сондан ақынға өз бағасын береді: «Жұмабаев гүрмыс ұлгілерінен романтика жасады. Ақын өлеңдерінде басы артық, көкіре нәрсе жоқ.

Ол – сәкімге ұқсамайтын ақын Оның қарсылығын кәсіргі тарихи жағдайдан іздеу керек Жұмабаевтың лирикасын «мәдени идеялық» болған дала еркесі ақынның тебіреністері деп ұққан жөн. Революцияға дейінгі ақындардың ішіндегі көрнектісі осы Жұмабаев» Мағжан тәңкерістер кетінде аласты. Қазір оны өзі мойындап, қатарымызға келіп отыр. «Біздің ойымызша, «Токсанның тобы» шын жүректен жазылған», – деп өлеңнің мән-маңызын түсіндіреді Жұмабаев

буржуазиялық-демократиялық қозғалыстың жемісі. Оның идеологиясы өгіне жат, солай бола тұрса да шығармашылығы тарихи мәмілге не Ақын қанша аласқанымен де оның өлең бағыт қадам, маңызды оқиға», деп, ақынды ішке тартады. Осылайдегенмен де қазақ қаламгерлерін Мағжанның үйренуге шақырады. «Біздің әдебиетіміз, соның ішінде, Сейфуллин мен Майлин үл жүйесі жағынан кемеліне жетті. Токмағамбетов, Мұқанов үлкен еркіндікке, шабытқа жетті: тілті соларға да өлең құрылысы, техникасы жағынан Жұмабаев үлгі бола алады»

1929 жылы партия қыметкері Ыдырыс Мұстанбаевтың мұндан мақала жариялауының өзі ерлікке пара-пар болатын. Осындай пікірлері үшін Ыдырыс кейін өгіне лайықты «сыбағасын» алды: «халық жауы» атанып, жазықсыз жазаға ұшырады. Мағжанның:

«Мен өлмеймін, менікі де өлмейді,
Надан адам өлім жоғын білмейді.
Өлім – патша, өлім – қаты, өлім – би,
Қандай ессіз не қылды деп тергейді» -

деген өлең жолдарын оқығанда, ұлы ақынның алдағы уақытта өгінің ақындық тағдырының осылайша тәлкекке түсерін көргенділіктен көре біліп, оған жауабын да беріп кеткендей сезінесіз. Алашорда қозғалысының белсенді мүшелерінің бірі, саяси, әдеби-әстетикалық көзқарастары жағынан Мағжанмен бір бағытта болып, оған «Алқаны» құруға, оның бағдарламасы «Табалдырлықты» жазуға көмектескен М.Әуезовтың да саяси қудалаудан көз ашпай жүрген кең болатын. Солай бола тұрса да ол 1929 жылы оңаша бір сәттерде Мағжан туралы жүрекжарды пікірін қағазға түсіріпті: «Бұдан (Абайдан Д.Б.) соң Мағжанды сүйемін Еуропалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы ауылында туып, Еуропадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан арын қызыға көріп, сез-

гендей боламын. Мағжан – культурасы зор ақын. Сыртқы келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның шегінен асқандай. Сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ, түбінде әдебиет тарапшылары газетпен қосақталып, күндегі өмірдің терісін терген ақын болмады, заманынан басы отып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет – әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан, бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекте бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың барымздігі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін» («Қазақ әдебиеті», 23.XII.88). Пікір шынайылығымен құнды бұл жолдардан Мұхтардың жалпы, әдебиет, сөз өнері жайлы түсінігінің сол кездегі ресми бағыттан мүлдем өзгеше екендігі, осыған орай Мағжан поэзиясына берген бағасының аса жоғарылығы, оның жарқын келешегіне сенетіндігі айқын көрінеді.

М. Жұмабаев 1929 жылы 6 шілдеде Қызылжар қаласында ұсталып, төмендегідей ілеспе хатпен Алматыға жіберіледі:

«№6333 2 III ОГПУ-дің Шығыс бөлімінің
КССР бойынша Алматы қаласындағы өкіліне.
1929 жыл, шілде.

Үстемдегі жылы 6 шілде күні тұтқынға алынған белгілі ұлтшыл қазақ ақыны Жұмабаев Мағжанды сіздерге жіберіп отырмыз. Пәтеріңдегі кітап кезінде оның ішінара өмірбаяны жазылған қалың дәптерден басқа ештеңе табылмады... Бантасов Абдолла Петропавловск қаласы шеңберінде көзге түспеді. Қалың дәптер «Қосымша» ретінде жіберіліп отыр. ОГПУ округтік бөлімі бастығының орынбасары В. Пикеров, Ш. Боклиннің көмекшісі – Губайдуллин» (Ш. Елеухенов. Мағжан, Алматы, 1995, 109-бет).

Ілеспе хатта «белгілі ұлтшыл қазақ ақыны Жұмабаев Мағжан» деген тіркестен өзге ақынның «саяси қылмыстарын» дәлелдейтін бірде бір материал жоқ. Мағжанды Алматыға әкелген соң, айналдырған он шақты күннің ішінде ол аса қауіпті қылмыскер болып шыға келген:

«Қаулы: 1929 жыл, 20 шілде. Мен, Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Шығыс бөлімінің Қазақ АССР-і бойынша өкілетті өкілі бастығының көмекшісі Сасенко Мәб тергеу ісімен танысу барысында мындай қылмысты істің ұйымдастырылғанын анықтадым:

1. Жұмабаев Мағжан кеңес өкіметіне қарсы күрескен және Орта Азиядағы басмашылар қозғалысымен байланысы бар астыртын ұйымның жұмысына белсене қатысқан;

2. Бұл астыртын ұйым Сырдария округіне қарасты Сарысу ауданының көлемінде қастандық әрекетпен айналысып жүрген ағайынды Әділөвтердің бандысымен астыртын байланыста болған.

3. Астыртын ұйым біраз жылдан бері кеңес үкіметінің ықпалына шараларына тұрақты түрде іріткі салып, мәдениет және шаруашылық жұмыстарына кедергі жасады, сондықтан да Мағжан Жұмабаевты Қылмыстық кодекстің 58 бабының 7, 11 тармақтарына және 59 бабының 3 тармағына сәйкес айыпты деп тауып, соған орай 128, 142, 147 баптарды басшылыққа ала отырып:

1883 жылы туған, ірі бай тұқымынан шыққан, жартылай феодал, партияда жоқ, үйленген, бұрын істі болмаған, бұрынғы алашордашы. Петропавл кеңес-партия мектебінің оқытушысы М Жұмабаевты жоғарыда аталған қылмысты істерін мойындау үшін тергеуге алады, соған орай Петропавл кеңес-партия мектебіндегі қызметінен 29 жылдың 15 шілдесінен бастап қызметтен босатуды мақұл деп тауып, қаулы қабылдадым Тергеу ісіне кедергі келтірудің алдын алу мақсатында Жұмабаев Қазақ АССР-інің ОГПУ-нің комендатурасына қамаққа алынсын.

ОГПУ-дің Шығыс бөлімінің басшысының орынбасары Саенко, Тергеушілер Логачев, Альшанский (қолдары)» (Д. Досжан. Абақты).

Бұл Мағжанға қойылған алғашқы айыптар болса, сол кездегі әдебиеттің ұлттық даму жолын ұстанған алашордашыларға мынадай қылмыстар тағылды:

1. Жауапты орындарға кіріп алып, кеңес өкіметіне жат идеяны насихаттап, оны «Алқа» арқылы жүтезе асырды.

2. Жоғары оқу орындарының шәкірттеріне оқулықтар жазып, арнайыға ұмытылған әрекеттерін жандандырған.

3. Әдебиеттің таптық мүддесін мойындамады.

4. Ұлтшыл-буржуазиялық идеологияны көркем шығармалары арқылы насихаттаған. Сөйтіп, пролетариаттық мәдениетті мансұқ етіп, хандар мен феодалдық еркіндікті, еркін замандағы қазақтың бостандығын мадақтаған» (Қараңыз: М. Қойгелдиев. Табалдырық Алматы.).

Бұл жерде басғы назар аударатын нәрсе алашордашылардың барлығы да Мағжан ұйымдастырмақ болып қолға алып, «Алқаның» мақсаты мен міндеттерін айқындаған бағдарламасымен танысып, қолдағаны үшін ең алдымен, айыпталғаны.

Бұған кезін алашордашылар ақтаннан кейін зерттеушілердің тергеу материалдары негізінде жазған еңбектерімен танысқанда, көзінгі толық жетеді. Солардың кейбіреулерін келтіре кетейік.

Жиырмамыншы жылдардың ортасында Мағжанды қаралау науқаны басталған тұстарда оған ая түсіп, ақынды қорғаушылардың бірі болған Ж.Сәрсенбин 1929 жылы 5 мамыр күні тергеушілерге:

«Кешікпей Мағжан екеуіміз «Алқа» айқындамасының (бағдарламасының Т.Ж.) 16 данасын жан-жаққа бөліп, Ташкентке - А.Байтұрсынның, Орынборға - Ж.Аймауытовтың, Қызылжирға - Ж.Тілеулиннің, Семейге - С.Донентаевтің, Ленинградқа - М.Әуезовтің (басылымда «ұлы» деп жазылған, біз тергеу тәртібіне орай алдық

Т.Ж.) атына салып жібердік. Сол жылы 19 қаңтарда Олкелік коммунистік партия қарауына Орынбор қаласына шақырылдым. Мәскеуден жүрер алдында Ә.Бөкейхан мен М.Жұмабайұлы маған Орынбор мен Ташкенттегі азаматтармен байланыс жасап, «Алқа» айқындамасы туралы ойларын, оны қуаттайтын-қуаттамайтындығын біліп, пікірлерін Жұмабайұлына жіберуін қадағалауды тапсырды. Мұнымен қоса бари салысымен Смағұл Сәдуақасұлымен хабарласып, бағдарламаны баспасөз жүніне шығару керектігі айтылды. Орынборға келгеннен кейін «Еңбекші қазақтың» жауапты шығарушысы С.Сәдуақасұлына барып, бағдарламамен таныстырдым. Смағұл «Еңбекші қазаққа» басатынын, бірақ қазір оны А.Байтұрсынұлына, Е.Омарұлына, С.Кожанұлына, Ж.Аймауытұлына көрсетуімді өтінді... С.Кожанұлына барғанымда, ол С.Сәдуақасұлы екеуі «Алқа» жөнінде Мәскеуге барғанда М.Жұмабайұлынан естігенін айтты. Е.Омарұлы да, Ж.Аймауытұлы да бағдарламаны ұнатты. Е.Аялданарұлы С.Сәдуақасұлымен хабарласып, бағдарламаны газетке емес, «Қызыл Қазақстан» журналына бастыру керектігі туралы ақылдасатынын білдірді.

...Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев (басылымда Бөкейхан, Жұмабайұлы деп жазылған – Т.Ж.) мен үшеуіміз 1925 жылдың қаңтар айында оқытушылар съезіне келген Ахмет Байтұрсынұлы орналасқан жатаханаға барып, ол кісіні жатылып, даярланып қойылған «Алқа» әдеби үйірмесінің бағдарламасымен таныстырдық: «Қазаққа шаруасы мен тұрмысының түріне қарай шапан пішу жарасса да, еуропалықтар оған еуропалық костюм киігізгісі келеді. Қазақтың түйесін отарбаға қосып сүйреуді қалайды. Бұлай ету қазаққа тән емес, жағ нәрсе. Қазақ әдебиеті ұлттық әдебиет болуға тиіс. Мынандай үйірмелер арқылы оны жасау мүмкіндігі де бар. Сондықтан да «Алқаны» құру туралы пікірлеріңді қостаймын», – деді» (Қараңыз: Д.Қамзабекұлы. «Алаштың рухани тұғыры А. «Ел-шежіре», 2008 301–302 бет) – деп жауап берінгі.

Ж. Аймауытов «Жекелеген әдеби еңбектерді дайындау белгілі бір тәртіп бойынша жүргізіліп, ұйым мүшелеріне өзара бөлініп беріледі. «Алқа» атты астыртын әдеби үйірмесінің өмір сүруі әдеби еңбектерді белгілі бір тәртіп бойынша бөлісіп дайындауға ұйытқы болды, оның бағыт-бағдарын («Табалдырықтың») анықтауға Жұмабаев М. және айыпталушылар Ыскаков Даниял, Досмұхамедов Х., Әуезов Мұхтар мен Кемеңгеров Қосымұхамед қатысты», – деп, жазыпты.

Ахмет Байтұрсынұнов 1929 жылы маусымның 18 күні берген жауабында «...Қазақ әдебиетінің ығымдары туралы мәселені мен ешкіммен де бірігіп талдағам жоқ. Оның ішінде, Мағжан Жұмабаев жасаған әдеби платформаны Бөкейхановпен бірігіп талдаған емеспін. Қалай болған күннің өзінде, мен Мәскеуге барған кезімде Мағжан Жұмабаевты Бөкейхановтың пәтерінен көрмегенім анық, сондай-ақ Жұмабаевтың да пәтерінде болғаным жоқ.

Нактысын айта алмаймын, бірақ Жұмабаев пен Бөкейханов мен орналасқан жатақханаға (ол РСФСР –дің Халық ағарту комиссариатының Мәскеудегі жатақханасы болатын, 1924 жылы күзде мен өлкетанушылардың өлкелік құрылтайына қатысу үшін барғаным) келді ме, әлде бірімізде өлкетанушылардың құрылтайының мәжілісінде кездестік пе, әйтеуір, бір жүздескенім рас. Сондай-ақ, «Табалдырыю» әдеби үйірмесінің бағдарын оқығаным да есімде жоқ. Әрине, әдеби шығармаларды оқыған болармыз, алайда ешқандай қолжазбаның бөлігінің жадымда сақталмапты, ал Сәрсембиннің газетте жарияланған мақаласы есімде. Мен Мәскеуде болған кезімде оны Жұмабаевпен көріп қалғаным бар. Сондай-ақ, «Табалдырык» әдеби үйірмесінің бағдарын оқығаным да есімде жоқ. Әрине, әдеби шығармаларды оқыған болармыз, алайда ешқандай қолжазбаның бөлігінің жадымда сақталмапты, ал Сәрсембиннің газетте жарияланған мақаласы есімде. Мен Мәскеуде болған кезімде оны Жұмабаевпен көріп қалғаным бар. Орынбор қаласында тұрғанымда Сәрсембин менің үйіме келген емес. Әйтеуір, менің жадымда қалмапты. Тіпті, өлкетанушылардың құрылтайынан кейін соның өзін көрдім бе, жоқ па, білмеймін. Жұмабаевтың әдеби бағдарын талқылауға арналып Алдыңғаровтың үнінде мәжіліс өткендігінен бейхабармын, тіпті, Алдыңғаровтың үйіне бір рет бас сұққан жоқпын», - дейді. 1929 жыл - төңкерістен кейінгі Қазақстан тарихындағы ауыр жылдардың бірі. Осы жылы халықтың алдындағы бір малын сыпырып алып, құшпен қолхоздас-тыру басталды. Малың бергісі келмегендерден тартып алып, өңдерін жер аударып, соттап жіберді. Ел төз-төз болып, кейбіреулері шетелге асты. «Елім» деп еңіреген қазақ азаматтарының көпшілігі қолдан жасалған нәубетке қарсы тұрмақ түтпін, қуыңға ұшырап, бас қамымен кеткен еді. Қазақ зиялыларының алғашқы тобы осы жылдың басында ұсталып, сотталды. А.Байтұрсыннов, М.Дулатов, Ж.Аймауытовтармен бірге Мағжан да сотталып, әдебиеттің сахнасынан құшпен түсіріліп кете барды. Баспасөз бетінде жүргізілген саяси науқанның барысында олардың «ұлтшылдығы», «халық жауы» екендігі «дәлелденгендей» болған. Мағжанның бүкіл шығармашылығы «ұлтшыл», «халыққа жағ» деп танылды. Оған «Аяқ» деген ұйым құрды, оның бағдарламасы «Табалдырықты» жадың деген кинолар қойылып, абақтыға айдалды...

Мағжан ұсталып кеткен соң да оның шығармашылығын қаралау тоқтатылған жоқ. Керісінше өрши түсіп, ресмилік сипат алды. Сол кездегі бүкіл идеологиялық жұмыс «ұлтшылдарға», алашордашыларға қарсы жүргізілді де, сөйлеген сөздерде, жазылған мақалаларда олардың ба-сты өкілі ретінде Мағжанның аты аталмай кетпейтін болды. Бүгінгі мәселе ашық болды: Жұмабаев - «халық жауы». Әдебиет туралы пікір білдірген саясатшы - сыншылар бұрынғыдай Мағжан «байшыл» ма, «кедейшіл» ме деп айтысып, басты қатырмады. Ойінені, Мағжанның аты кейінгі ақын-жазушыларды олардың ұстаған бағытынан үркіту, қорқыту үшін құбыжық ретінде аталды, үрей тудықты.

1930 жылы Мәскеуде шыққан «Әдеби энциклопедияның» төртінші томына Мағжан туралы мақала кіргізілді. Авторы – Әбдірахман Бәйділин. Әбдірахман кезінде Әлихан Бөкейхановтың көмекшісі болған, кейіннен «солшыл» жолға түсіп, солақай сынларымен әсіресе, жиырмамыншы жылдары белсенділік танытқан азамат болатын. Қазақша, орысша жазылған көптеген мақалаларында әдебиетті саясатпен шатастырып, қазақта жоқ пролетариат әдебиетінің сойылын соқты. Оның мақалаларының барлығында дерлік төңкеріске дейінгі қазақ ақын-жазушылары «байшылдар», XX ғасырдың басындағылар «алашордашылар» болып шықты. Олардың бәріне де ұлтшылдық тән. Қазақ «ұлтшылдығының» жарқын өкілдерінің бірі – Жұмабаев» («Советская степь», 21.V.1928) деген сияқты сынаржак пікірлерін тартып кеткен болатын.

Әдеби энциклопедиядағы мақалада да Ә.Бәйділин Мағжанды әдеби тұрғыдан емес, саяси тұрғыдан бағалап, біржақты кеткен. Онда «...Мағжан өзінің өлеңдерінде, фельетондарында, жекелеген публицистикалық мақалаларында ұлтшылдық идеяларды уағыздайды. Октябрь революциясынан кейін Мағжан патыз патлоркист болып алды. Ақынның саяси бағыты «Шығыс», «Тәжірі», «Бостандық», «От», «Жаралы жан», «Жолдасқа» деген өлеңдері мен «Ертегі», «Батыр Баян», «Жорқыт», т.б. поэмаларында айқын көрінген. Мұнда Жұмабаев қазақ халқының өткен күнін, ескі тұрмысын үлгі тұтады; Шығысты идеал көріп, Бағысқа қарсы қояды («Литературная энциклопедия», М., 1930. IV том, 202-бет) деп жазылған.

Төңкерістен кейінгі әдеби процеске белсене араласқан С.Мұқановтың осы жылдарда жазған мақалалары түгелге жуық әдебиеттегі «ұлтшылдықты» әшкерелеуге арналған десе де болғандай. Ол 1931 жылы жазған бір мақаласында алашордашылардың жеңіліп, пролетариат әдебиетінің бас көтеріп келе жатқандығын қауіпті кезеңнің елеулі уақыты санайды. «Байшылдар әдебиет майданынан шегінді, енді оларға еркелеп қабағып итін тәсілінен артық гәсіл қалған жоқ («Жаңа әдебиет», 1931, №1) деп жазды. Сол кезде орыс әдебиетінде орыс алған жазушылардың бәріне «ескіше емес, жаңашыл, Д.Бедныйша жату керек» деп үндеген ұранға байланысты С.Мұқанов «Блокшылықтан демьяншылыққа» деген мақала жазды. Мұнда Мағжан туралы...» жаратылыстың көркем кескінін еңбекпен байланыстырып блокшылық, оның шәкірті мағжаншылық, пролетариат жатушысы бұдан сақтануы керек... Блок – Мағжанның көркемдігі көбінесе... таза табиғи құбылыстарында болады... Қауіпті әдебиетінде күдікті блокшылық емес, күдіксіз Демьяншылық үстем болып отыр» («Жаңа әдебиет», 1931, №2) – деген жолдар бар.

1925 жылдан басталған қазақ қаламгерлерін қуғындыру – бүкіл республика бойынша ұлтшыл идеяларды тап ретінде жою науқанының маңызды бір саласы болатын. Толошекиннің Қазақстанға келуіне

түсінікпен келетін саяси қуғындыу істері отынышы жылдардың бас кезінде күшейе түсті. Қуғынның көш басымда алашшылдар тұрды. Әсіресе, 1932 жылы 20 қаңтарда ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің мәдениет және насихат бөлімі мен Қазақстанның марксизм-ленинизм институтының «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанда теория майданындағы күрес міндеттері туралы» түсіндірме хаты шыққан соң мүлдем асынып кетті. Қазақстанда ресми нұсқау ретінде басшылыққа алынған бұл құжат қазақ әдебиеті үшін аса маңызды роль атқарады. Қаулыда «Қазақстанда социализм құру кезеңінің міндеттері мен талаптары өз дәрежесіне сай келмей, алашордашылардың ықпалынан шыға алмай келе жатқан қазақ көркем әдебиеті мен әдеби сынының мәселелеріне ерекше назар аударылысын» («Большевик Қазақстана», 1932, №1, 89-бет) – деп, әдебиет жөніндегі саясаттан қай бағытта жүруі керектігін айқындады. Ұлттық әдебиетіміздің дамуына кедергі жасап отырған байшыл-ұлтшыл көзқарастардың кесірі деп, сынының семсерін солай қарай бағыттады. Компартияның әдебиет саласындағы саясатын жүргізу мақсатымен құрылған ҚазАПП бұл іске күш-шынна кірісіп кетті.

Жалпы, Ш.Елеukenов айтқандай: «ҚазАПП Мағжан үшін нағыз кәзіп болды» («Жұлдыз», 1992, №6 156-бет). ҚазАПП-тың бүкіл қызметі шығармашылық емес, әдебиеттегі «байшылдық-ұлтшылдықты» ашықталуға бағыттады десе де болғандай. Оның алашқы басшысы Ә.Байтұрсынұлының кейінгі басшысы Мұстафа Қайыпқатаровқа қатысқан жоқ. Әдебиетке қатысы жоқ, партиялық саясатты жүргізу үшін әдейі жазушылардың басымылығына отырығызылған Мұстафа ресми жиындарда сөйлеткен сөздерінде, сын мақалаларында әдебиет сынындағы «солақайшылықтың», дөрекі, әлеуметтік талдаулардың классикалық үлгісін көрсетті. Таптық принциппен мықтап қаруланған ол бұнда қазақ әдебиетінің тарихын «байшыл-ұлтшыл» деп жариялады. Сол кездегі қазақ қаламгерлерін «байшылдар», «жұлбикелер», «кедейшілер» деп жіктеп, сынаудың стандартты үлгісін жасады. Жазушыны сынау іс жүзінде осы үш топтың қайсысына жатқытуға болатынына сайды. Ал, Мағжандар болса байшыл-ұлтшылдарға жатқызылды.

ҚазАПП-тың 1932 жылы 26-30 ақпанда өткен бірінші құрылтайы тікелей осы қаулыны жүзеге асыру бағытында өтті. Осында жасаған баяннамасында М.Қайыпқатаров «байшыл-ұлтшылдар» дәуіріндегі жазушылардың шығармаларын талдап, солардың бәрімен бірге «Мағжан пайыз төңкеріске қарсы ақын» («Әдебиет майданы», 1932, №3, 8-бет) деп жариялады. Мағжанның пролетариат үкіметіне, қазақ халқына «жау» екендігі оның өлеңдері арқылы «далелденілді».

ҚазАПП-тың 1932 жылғы арналған іс жоспарында «Байшыл-ұлтшыл әдебиетті ортаға салып, талқылап, ең соңғы түрде бетін ашып салу үшін Ахмет Байтұрсынұлы, Дулатұлы, Әуезұлы, Аймауытұлы, Сәдуақасұлы, Күлейұлы, Кемелгерұлы, Досмағамбетұлы және басқа-

ларының шығармаларын тексеруді» («Әдебиет майданы», 1932, №4, 12-бет) бірінші пункттен алға қойған.

М.Кайыпназаров 1932 жылы Мәскеуде «Қазақ әдебиеті буржуазияшылықтың ықпалына қарсы күресте» («Катахская литература в борьбе с буржуазными влияниями») деген кітап шығарды. Атынан-ақ көрініп тұрмайдай, бүкіл бір кітап қазақ әдебиетіндегі «ұлтшылдықты» ашкерелеуге арналған. «Алашордашылық», «байшылық» әдебиеттің бір-сыпыра өкілдерімен бірге Мағжан өлеңдеріндегі «иянды сарындарды» анықтауға да едәуір көңіл бөлінген.

Тұрманжанов «ҚазАПП-тың сөзі не дейді?» деген мақала жазып: «Төңкерістен бұрынғы ауыт әдебиетінде де, жазба әдебиетінде де бәйлар тобының пікірі үстем болды» («Әдебиет майданы», 1932, №4, 3-бет) деп, бүкіл қазақ әдебиетін жоққа шығарғандай болды. Алашордашы ақын-жазушылардың шығармаларымен бірге Мағжанның «Шолпан» жинағын да «байшылық», ұлтшылдықтың жемісі» деп бағалады. «Сондықтан, Алашорда оқығандары (жазушылары) төңкеріске дейін де төңкерістен кейін де қазақ сибекшілерінің, пролетариаттың дұшпаны болды дейміз, сибекшілердің досы емес, қасы болды дейміз» (сонда) деп, тікесінен бір-ақ тартты.

Сол кездегі баспасөз беттерін қарап отырсаңыз, Мағжанның қаламынан шыққан дүниенің бірі қалмай қаралаған Тіпті, ақынның орыс әдебиетінен, Лениннен жасаған аудармаларына дейін «арам ниетті» деп айыпталып жатты. Мысалы, ақынның М.Горькийден жасаған аудармалары 1924 жылы Мәскеуде «Сұңқар жыры» деген атпен кітапша болып шыққан еді. Осындағы «Сұңқар жыры», «Жұртың сүйген жүрек», «Ана», «Темірді жұмсартқан ана», «Хан мен ұлы» т.б. шығармалар бұрмаланған, дұрыс аудармаған деп сыналды. Тіпті, Жүсіпбектің М.Жұмабаев Пушкин, Лермонтов, Байрон, Шекспир сияқты ақындарға еліктеген, «Мағжанның кембір жалынды сөздері Максим Горькийдің сөздеріне ұқсайды» деген пікірлеріне шүйілген. Дәлелі: М.Горький мен М.Жұмабаев екеуі екі бағыттағы ақын. Горький пролетариат әдебиетінің атасы. Ал, ұлтшыл Мағжан, одан қалай үйренеді?

ҚазАПП-тың бірінші съезінде, «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанда геоприя майданындағы күрес міндеттері туралы» түсіндірме-нұсқаула, өлкелік партия комитетінің III пленумына да сол кездегі ғанымал сыншы Ғаббас Тоғжанов қатты сыналды. Кемшіліктердің барлығы әдеби сындық нашарлығынан деп көрсетіліп, оның басты өкілі ретінде Ғаббастың есімі аталып, оны алашордашыл, ұлтшыл деп айыптамаған ресми жиын, қызметкер, баспасөз қалмады десе де болмайдай. Сыншы да өз «кәтелерін мойындап» оны түзету мақсатымен әдебиеттегі «ұлтшылдықты» ашкерелеуге шұғыл кірісті. «Большевик Казахстана» (1932, №23, 5) журналында «Байтұрсынов және байтұрсыновшылық туралы» деген көлемді «төрттеу» мақаласын

жариялады. Сегіз тараудан тұратын еңбекте «Баянұрсынов және ұлттық әдебиет» деп жеке қарастырылып, бұл бағыттың басты оқиқаларының бірі ретінде Мағжан қаралады.

Осы уақытқа дейін алашордашыларды «әшкерелеу» істері негізінен баспасөз бетінде мақалалар арқылы жүргізіліп келсе, енді оларды «теориялық тұрғыдан» талқандау мақсаты алға қойылып, «ғылыми сипаты» «зерттеу» еңбектері шыға бастады. Бұл ретте С.Брайнин мен Ш.Шафиrow айрықша еңбек етірді. Екі автордың «Алашорда тарихының очерктері» аттымен «Большевик Казахстана» (1933, №4, б) журналында, кейіннен Мәскеуде жеке монография болып басылып шықты. Кітапта ұлт-азаттық қозғалыс, ұлттық әдебиет (ішінде Мағжан да бар) – барлығы да халыққа жат деп танылды. Осындай іденістердің нәтижесінде «Жеке адам, «Алаш» партиясы былай қалып, енді бүкіл қазақ халқының еңбегін бұқараның паппа үкіметі мен империализмге қарсы шыққаны, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерінісі, 1917 жылғы революцияларға қатысқаны түгелдей қараланып, жоққа сайыды, бәрі де «антимаркстік, антилениндік» болып шыға келді. Бүкіл ел теріс жолмен жүрші, оның қайрағкерлері қысастықтан басқа ештеме ойламаған жандар болып шыға келді» (Т.Кәкішев, Ақыл-парасатқа азаттық. «Лениншіл жас», 13 XII 1989).

Осы кез туралы Мағжанның өзі былай деп жазыпты: «Соңғы жылдары ештеме жазан жоқшып, әдебиеттен мүлдем сырт қалып, шеттеп барамын... Бақытсыздығым қарай, сол кездегі қазақ әдебиетінде ауарайып жасап жүрген кісілер мені аямай әдебиеттен аластауға тырысты, Ә.Байдідин, III Тажкигітпа дегендер нағыз қаныпестер екен, соныма түсіп, күн қорсетуді қойды. Осынау шағын топ басылым бетінде шу көтергені соншалық, жазуға қолым бармай, сая адамдай сансырып қалғаным рас. Тегі бір емес, екі емес, өне бойы өміне түсіп, тырнақ астынан кір іздеп, шулыған жасай берген соң жаушылар ортасынан қанады екенсің. Әдебиет табалдырығынан жаңа аттаған бозөкпе жасған бастан, ата сақалы ауына түскен жасы үлкеніне дейін жүргізып назарына ілігу үшін менің есімімді жіктеп, сөгеттеп, сын айтуды әдетке айналдырып алды. Олардың ойынша, мені сыпаса ғана жоғарыда отырған лауазымды кісілерге ұнаймыз, қозыне түсеміз, жақсы аталамыз дейтін секілді. Большевиктік қырағылықты солай танытпақшы... Ал, менің әдеби қарсыластарымның «Мағжан байшыл», «Мағжан бектер мен хандарды жазады» деп жүргені – бекер айтылған гайбап сөздер, олар – шығарманың көркемдік шыңдығын іздеуден гөрі тақырыбын ғана оқып, байбалам салып жүргендер» (Мағжанның 1938 жылы 20 ақпан күні, яғни атылардан тура бір ай бұрын, ату туралы үкім шыққаннан тоғыз күн кейін тергеушіге жазған түсініктемесінен, Д.Досжановтың «Абақты» кітабынан 269-270 б. алынды). Бұл жолдардан сол кездегі ащы шындық, ақынның жап күйтелісі анық көрінеді.

Жалпы, Мағжанстануда С.Мұқановтың алар орны айрықша. Коммунистік партияға, Совет үкіметіне, өле-өлгенше адал болып өткен

Мұқанов жиырмасыншы жылдардағы саяси күрес кезінде Мағжанның олендерінен «ұлтшылдық» көріп, оған қарсы ашық күрессе, отызыншы жылдарда ресми түрде қарсы болды.

Голощекиндік ұлтшылдық саясаттың барыныша «өрішп тұрған кезінде жазылған «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. I бөлім. Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі» атты еңбегінде де коммунистік партияның, Совет өкіметінің жалған идеяларымен барыныша сугарылған С.Мұқанов Қазақстанда ұлтшылдық қозғалыстың дамуына ұзақ тоқталған. Ұлт-аяттық қозғалыстың барысында Алашорданың құрылуын айта келіп, оны қолдаған акын-жазушылардың шығармаларын қарастырған Алашордашы аяған А.Байтұрсынұлы, М.Дулағұлы, О.Қарашұлы, С.Торайғырұлы, С.Дөңентайұлы, М.Әуезұлы, Б.Күлейұлы, Ж.Аймауытұлыларымен бірге Мағжан да осы топқа жатқызылып, жеке тарауда шығармалары қараланды.

Алашшыл әдебиетшілерді жерден алып, жерге тыққан С.Мұқановтың алашорда әдебиетіне арналған «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» 1932 жылы шықты «Сталин жолдастың хағына байланысты Қазақстанда теория майданындағы күрес міндеттері туралы» 1932 жылы 10 қаңтарда ВКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің Мәдениет және насихат бөлімі мен республикалық Марксизм-ленинизм институтының түсінік хағы шыққаннан кейінгі жүргізілген саяси қуғынның барысында алашордашыларды түгел тарихтан сызып тастауға әрекет жасалынды. Халқы үшін қасірет шеккен есіл азаматтар өз еліне, өз жерінде «халық жауына» айналды. Көп ұямай-ақ алашшыл акын-жазушылардың шығармашылықтары мүлдем жабылып, арнаулы жабық қоймаларға қамалды. Олардың кітаптары халық арасынан жиналып алынып, оқуға тыйым салынды. Мағжандардың кітаптарын оқымақ түгел, олар туралы жылы сөз айтудың аттарын атаудың өзі саяси қылмысқа айналды. Мемлекеттік қауіпсіздік мекемелерінің қызметкерлері бүкіл баспа, газет-журнал қызметтерін жіті қадағалап, «ұлтшылдар» туралы мәселені «қырағалықпен» назарда ұстап отырды. Атап, баспасөз беттерінде олардың ағтары кездесе, тек жаман жақтарынан ғана көрінуге тиіс болды. Сөйтіп, халықтың қамын жеп еңіреп өткен, бүкіл шығармашылық қызметін туган елінің мұң-тарына арнаған есіл азаматтар совет өкіметінің арқасында алпыс жылдай уақыт бопы «құбыжық» болып келді.

Сөйтіп, жиырмасыншы жылдардың соңы, отызыншы жылдардың басында Совет өкіметі мен большевиктер және Голощекин жүргізіп саяси қудалаулардың нәтижесінде Қазақстандағы Алашорда бастаған ұлт-аяттық қозғалыс талқандалды. Жазалаудың екінші толқыны – отыз жетінші жылдың ойраны келгенде алашордашылардың жүріп, жанап өткен жерлерінің бәрін «ұлтшылдықтың» ізін тауып жатты. Мағжандармен кездескеннің, бірге болғанның, сөйлескеннің өзін «халық жауы» екендігін анықтауға жеткілікті дәлел болды. Мағжан

сияқты алашордашылардың есімі қазақ халқы үшін үрей туғытар құбыжық, қазақ қаламгерлерін күндіз қоз алдынан, түнде түсінен кетпей, қайда барсаң да қоймаймын дегендеі қуалап жүретін қорқынышты елеске айналды.

Баспасөз бетінде жарияланған материалдарға сенсек, олардың қазақ халқына жасамаған замандығы жоқ екен Бір жағы, жалон империалистеріне деіні бұйданысып, Совет өкіметін құлату үшін ел ішінде жасырын жансындары арқылы жантүршігерлік әрекеттер жасаған. Әдебиетті де оңдырмалты. «Халық жауларын» әшкерелеген «Әдебиеттегі алашорда агенті» («Лениншіл жас», 21.1.1937) деген сияқты үрейлі мақалалар қаптап кетті. Алғашқы мақалада автор: «Алмағыдағы қазақ педагогика институтының әдебиет теориясы пәнінен сыбақ беретін «оқытушысы» Мәметова Әмина да контрреволюцияшыл алашорданың агенті болып шықты», – деп жерден жеті қоян тапқандай қуанды. Дәлелі – Әмина сабақтарында Шәкәрім, Міржақыптармен бірге, Мағжанның да олеңдерін мақтайды екен.

1937 жылы жазалауға ұшырағандардың барлығы дерлік алашордашылардың ізбасарлары ретінде айыпталды. Ол үшін жоғарыдағыдай дәлелдердің өзі жеткілікті болатын. Жатушылар ақталу үшін бас қамын жасап, пендешіліктен түрлі әрекеттерге барып жақты, бірақ одан ештеңе шықпады. «Алашорда төбеттерінің бір кезде қазақтың жана өркендей бастаған түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениетіне, совет әдебиетінің жас кадрларына жасаған шабуылы Қазақстан еңбекшілерінің есінде. Қазақ халқының ежелгі жаулары – Байтұрсынов, Дулатов, Бөкейханов, Жұмабаевтардың ашықтан-ашық жас Совет әдебиетін бөгеп, оның кадрларын ұстап, үнін өшіргісі келген бұзық ниеттері жүзеге аспай қалған кезде, олардың жолына түсіп, әдебиеттегі партияның саясатына қарсы жанталасып күреске шығушылар – партияға алдап кірген Сәдуақасов Смағұл, Бәйділлин, Тоғжанов сияқты алашорданың сұрқия, зұлым шпиондары еді» («Социалды Қазақстан», 29.VIII.1937), – деген сияқты жолдар қазақ зиялыларын, қаламгерлерін айыптаудың саяси қалыбына (стандарт) айналып, тағдырларын шешіп жатты. Сөйтін, алашордашылар жүріп өткен ұлт-азаттықтың ақ жолы өмінен кейінгілер үшін тозақ жалынына айналды.

Алашшыл Әлекен, Ахан бастаған ұлт қайраткерлері аяусыз айыпталса, Мағжан, Жүсіпбек сияқты профессионал ақын-жазушылары жоққа шығарылса, енді қызыл комиссар большевик Сәкен бастаған қазақ қаламгерлерінің екінші толқыны да 1937 жылы жалпай ұсталып, қайтыс саларларға аттанды. Алғаш «Алқа» ұйымын ұйымдастырмақ болған оның бағдарламасы «Табалдырықты» жазғаны үшін 1928 жылы сәуірдің 27-інде сотталған Мағжан Мирзоянның кезіндегі «жылымықтан» 1936 жылы елге оралғанымен де 1937 жылы желтоқсанның 27-інде қайта ұсталды. Енді «Жалонның шпионы» ретінде айыпталып, 1938 жылдың 19 наурызында атылды.

Қазық поэзиясының кәдімгі «Шолпан» болып туған Мағжанның жарық жұлдызы уақытша болса да сөнгендей болды...

Мағжандармен бірге қазақ әдебиетінің әдебиет қылып тұрған ұлттық болмысы да кетті. «Түрі ұлттық, мазмұны социалистік» деген жаңы теорияға, «социалистік реализм» әдісіне сүйенген қазақ совет әдебиеті өмірге келді. «Тап» деп тақылдаған, «совет» деп саяқылдаған, Компартия мүддесін бәрінен жоғары қойған «Сөз – Советтік Армияға» айналды; сарбаңдарша сапқа тұрып, коммунистік идеялардан басқа ұлттық атаулыға, соны ой-пікірлерге қарсы күрес құралына айналды. Қызық әдебиеті өзінің ұлттық болмысын жоғалтып, «көпұлтты совет әдебиетінің» құрамдас бір бөлігіне айналып та қалған еді...

Мағжан 1960 жылы азыматтық тұрғыдан ақталды. Бірақ, ақын ақталғанмен де оның жүрегінің жарып шыққан жаралы жырлары «қамаудан босатылмады». 1968 жылдың қараша айында қазақ университетінің Бейсенбай Кенжебаев бастаған қазақ әдебиеті кафедрасының ғалым оқытушылары Мағжанға арналған әдеби жиналыс өткізіп, онда ақын жырларын бастырып шығару мәселесін тиісті мекемелердің алдына қойды. Жыуап болмады.

Мағжантану ісінде атақты башқұрт ақыны Сайфи Құдаштың азыматтық еңбегін айрықша атап өткен ләзім. Ол Мағжанның өлеңдерін идеологиялық күресудің тас қамалында тұншығып жатқан жерінен жарыққа шығару үшін тарихи еңбек сіңірді. 1968 жылы Мәскеуде орыс тілінде шыққан «Жастық шақ тізімі» атты кітабында Мағжанның атын қорықпай атап, ол туралы жылы лебіздер білдірді. Ақынның 1909-10 жылдары Уфадағы «Галия» медресесінде оқып жүрген кезіне, 1912 жылы Қазанда «Шолпан» жинағының шығуына байланысты өз ойларын ашық айтты. Осы үшін С.Құдаш та өзіне тиісті «сыбағасын» алды. Ойткені, «Жастық шақтың тізімін» оқыған кейбір «қырғаты» қатақтар қарап жатпай, Сайфидің үстінен домалық арыздарды Мәскеуге қарай домалатқан еді. Мағжан поэзиясының Ұлылығына құлай беріліп С.Құдаш бұған мойынған жоқ. Керісінше, Мағжан жырларын коммунистік идеологияның қапас құрсауынан құтқару үшін бел шеше кірісеті. Ол 1969 жылғы «Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев» деген көлемді тәртіптеу мақаласын жазып, сол кездегі республика басшысы, СОКП ОК-нің Саяси Бюросының мүшесі Д.Конаевтың атына, Қазақстан Жазушылар одағының басқармасына жібереді. Мұнда ол «Мен Жұмабаевты өлең сөздің мүдде өзгеше шеберлерінің бірі деп есептеп келдім және есептеймін де; осы тұрғыдан қарағанда ол Абайдың лайықты мирасқоры» («Қазақ әдебиеті», 23.XII.1988) деп ашық мәлімдеп, ақын шығармаларын ақшуды күн тәртібіне қояды. Мағжанның поэзиясын ақтау үшін ол өмір сүрген дәуірге өскен ортасына, әлеуметтік өзгерістердің ақын шығармашылығында көрініс табуына талдаулар жасайды. Орыс, татар, башқұрт әдебиеттеріндегі осы тақипеттес құбылыстармен салыстырулар жасай отырып, ақын жыр-

ларының жазылуындағы объективті, субъективті себептерге үніледі. Мақала-хаг автордың Мағжан мәселесін жетік білетіндігі соншалық, ақын шығармаларын шығаруға бөнет болып келе жатқан кедергілердің бүге-шіңесіне дейін бояндап, келешекте ақталатындығына сенім білдірді.

Мағжанды ақтуды сұрап жатқан Сәйфи Құддштуғын мақала-хатын республика басшылығы тағы да жауапсыз қалдырды. Сол үнсіздік тағы да жиырма жылға созылды. Әлемдік, әлеуметтік дамудың нәтижесінде советтік империяда болған ұлы саяси өзгерістердің барысында ғана Мағжандардың мәселесін қайта көтеруге мүмкіндіктер туды.

1932 жылы өлеңдері оқылудан алынып, өлі отыр жетіннің желтоқсанында екінші рет қамалған Мағжан 1988 жылдың желтоқсанында қалқына қайта пралды. Мағжанмен бірге қазақ әдебиеті өзінің ұлттық сабағына түсіп, кең арнасымен толып аға бастағандай болды. Қазақ халқы өзінің шын мәніндегі ұлттық ақынмен қайта қауышып, әдебиет туралы түсінігінде ұлы өзгерістер жасалды. Қазақ әдебиетінің көгінде Мағжан поэзиясының жарық жұлдызы жарқырай жанды. Ұлы ақынның қанымен, жанымен жазылған жаңды жырлар әрбір қазақ оқырмандарының жүрегіне жол тауып, ұлттық намысын оятуда Жалпы азаматтық арман-мұрағаттарды ту етіп көтеріп, халыққа қызмет етудің үлгісін көрсетуде...

М.Жұмабаев поэзиясының сиқырлы, мұңлы әуені алпыс жылдан кейін қайтадан әдебиетшіл салымдардың пазарып өзіне ауларуда. Кезінде іргесін Жүсіпбек, Мұхтарлар қалаған Мағжантанудың Советтік дәуірде ойрандалған ордасының шаңырағы қайта көтеріліп, уықтарын мықтап қадады. Мағжантану саласында әлі талай мақалалардың жазылып, үлкен-үлкен монографиялар өмірге келері ақиқат.

Сонымен, Мағжан ақын қазақ әдебиетінің төрінен орын алып, классигіне айналды. Ол туралы том-том зерттеулер жазылып, түркілік әдебиеттің аса қорнекті оқиға ретінде әлемге танылды. Десек те ол туралы даулы әңгімелер күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Сондай тақырыптың бірі – Мағжанның трагедиялық жағдырына қазақ кеңес әдебиетінің қолбасшысы болған С. Мұқановтың қатысы туралы. Кей зерттеушілер М. Жұмабаевты ұлтшылдықпен саяси тұрыдан айыптап, атқыған деп, тура сол кездегі Қазақстан Жатушылар Одағының басшысы болған Сәбитті айыптайды. Шын мәніндегі жағдайдың бұлай болмағандығын біі жоғарыда айтып та өттік. Енді осы мәселеге қатысты қолымызға түскен мына бір деректерді оқырман сарабына тартпақпыз.

Өткен ғасырдың жиырмаасыншы жылдарындағы қазақ әдебиетін ұнылт-шұңқылына дейін зерттеген Тұрсынбек Кәкішев: «Осы шешімі

қиын мәселелерді суыртпақтан отырғанда, Сәбит тағдырына қатты алаңдадым. Сәбит Мұқановты кінәсіз, мінсіз, кемшілсіз деп ешкім есептесейді. Өмір өтхелінде оның демократтығынан, адамға жақындығынан Сәбене жететін жан жоқтығынан емес, осы гадетін толық сақтамағанның таяқты көп жеген адамды табу да қиын. Тұла бойы қайшылыққа толы қайраткерге араша түсу мақсатымен емес, бар сыр-сипатын тарихи шындық деңгейінде көрсетуді ойлап көпшілік түгіл, тіпті Сәбиттің өзі білмеген, жұрттың көзі түсе қоймаған бір құжатты бүгінгі оқушыға таныстыруды қажет тауып отырмын, «йткені өсек-аянның ініне су құяды», – дей келіп, осы мәселеге қатысты шындықтың бетін ашағын бірсыпыра құнды деректерді алға тартады:

«Решение бюро Алма-Атинского горкома КП (б) К по апелляции С. Муканова, 2 марта 1938 г. (Слушали: Апелляция Муканова). Муканов Сабит, член КП (б) К с июля 1920 г. партбилет №159860, рождения 1900 г. казах. По соцположению - служащий. В момент возникновения дела работал в качестве председателя СПК – писатель. Муканов обвиняется в том, что в своих литературных произведениях, как-то «Сын бия», «Мырзабек», «Темергас», «Литература XX века» протаскивал контрреволюционные националистические взгляды. Муканов был тесно связан с Сейфуллиным, Досмухамедовым, Асылбековым, Айсариным, Валиахметовым и Джумабаевым, ныне рязоблаженными врагами народа. Когда Джумабаев был в ссылке, Сейфуллин имел с ним переписку и оказывал денежную помощь. Муканов состоял в сейфуллинской контрреволюционной националистической группировке во время совместной работы в Союзе писателей. Муканов ограждал Сейфуллина от критики, тем самым зажимал критику и самокритику. Решением бюро Фрунзенского ГРК КП (б) К Муканов «как активный член контрреволюционной националистической группировки, как пособник врагов народа и как неразоружившийся буржуазный националист» из рядов партии исключен. Муканов в своих заявлениях не отрицает предъявленные ему обвинения в допущенных ошибках в своей литературной работе и в своих связях с Сейфуллиным, Валиахметовым, Айсариным и другими, но заявляет, что он ничего не знал об их контрреволюционной националистической деятельности (Обвинение, предъявленное Муканову о его переписке с Джумабаевым и оказании ему денежной помощи, когда Джумабаев был в ссылке, ничем не подтверждается. Докладывал Г. Холодов, Муканов присутствует.

(Постановили:)

Ввиду неясности отдельных вопросов, дело о Муканове отложить и поручить Т. Холодову дораисследовать материал и доложить на бюро. Секретарь ГК (б) К. Шураков».

Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатынан алынған материалдар негізінде «Қазақстан» баспасынан шыққан «Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.» атты құжаттар

жинағынан алынған бұл үзіндіде бәрі тайға таңба басқандай анық тұр. С. Мұқановтың Мағжанмен тығыз байланыста болғаны, ол айдауда болғанда, хаг жазысып тұрғаны, тіпті оған ақшалай көмек көрсеткені өзіне айып болып тағылған.

Ғалым С. Мұқановтың сотталып, айдауда жүрген Мағжанға жазған хатын оқып бергенін (10.11.1959), ол хатта «атауда түрмеден шығасың, сонда қай жақта боласың, торлық-зомбылықты кек тұтқан пияғылда шығасың ба, әлде «Тоқсанның тобығындағы» ойға ойысасың ба? Біз үшін, қазақтың қасиетті поэзиясының келешегі үшін Сіздің совет жағына шықсаныңыз олжа болар еді деген ойларды жазыпты. «Сізге тиісті орындар жазығды ма?» — деп сұрағанымда: «Жоқ, онім жақтым — арымның әмірімен жазғанымын», — дегенін (Т. Кәкішев. Қазадағы жаралар. «Қазақстан», 1992, 224-бет) — еске түсіреді.

Осы сияқты деректі Ш. Елеусқеновтің «Мағжан» монографиясынан да кездестіреміз:

«1936 жылдың қыркүйек айында Қызылжарға, Сәбит Мұқанов келе қалғанда, Мағжанды әдейі ідеп тауып алып, шүіркелесе сөйлеседі, жылы-жылы сөздер айтып, Алматыға қызметке шақырады. 1936 жылы 27 қазанда Мағжанға жазған хатында: «Сізбен жолығып сөйлескенде де мен айттым ғой: егерде өзіңіз шын ниетпен совет әдебиетіне қызмет етем десеңіз жатуыңызға ешкім бөгет болмайды деп. Сол сөзім аяқ де сөз. Егерде шын ниетпен совет әдебиетіне атсалысқаның, Сізді бетке қағатын, бұрын пәлен болып едің дейтін кісі болмайды. Пролетариаттың рахымы мол. Ол қорғай ала біледі, жарылқай ала біледі. Бірақ, пролетариат — сол емес, істі жақсы көреді» (Ш. Елеусқенов. «Мағжан». 1995. 127, 135–136-беттер).

С. Сейфуллин мен С. Мұқановтардың шығармашылығын індетте зерттеген Т. Кәкішевтің «Мағжан – Сәбит» (1999) атты көлемді зерттеуінде осы мәселеге орай мынадай жолдар жатылған: «Мағжан сотталып, Беломор каналында арып-ашып жүрген кезінде жазған хатын Сәбит 1959 жылы 10 қарашада маған оқып берген еді. Оны өзімнің «Дала жүрегі» деген естелігімде тараға жаздым. 1990 жылы Абай атындағы опера және балет театрында Сәбиттің 90 жылдығына арналған салтанатты жиналыста жасаған баяндамада бұкіл республикаға естірте айттым.

Осы тұста Зылиха апайдың М. Горькийге, оның әйелі Е. Пешковаға барып, Мағжан жазасын 3 жылға қысқартқан шағы болатын. Мәскеудегі Қызыл профессорлар институтында оқып жатқан Сәбит Мұқановтың осы игілікті қадағи араспауы мүмкін еместей көрінеді маған. Сотталған Мағжанға Сәбиттің хат жазып, өтініш білдіргені тарихи шындық екені қазір әбден дәлелденіп отыр. Біріншіден, С. Мұқанов музей қорында хаттың түпнұсқасы сақталуда. Екіншіден,

Сәбиттің естелігін естіген құйма құлақтардың бірі Жайық Бектұровтың естелігі: «Мен Мағжанға 1932-33 жылдары Москвада

оқуда жүргенімде ПТУ-ден рұқсат алып, оған лагерьге Мурманск жағына хат жазып жібердім» деген дерек («Бес арыс» 1992. 325-бет) болса, үшіншіден, 20 жылдары таптық желекті мықтап жамып, большевиктік үгіт-насихатқа әбден бой алдырып, Мағжандарға айтпағаны қалмаған Сәбиттің жеке адамға табыну әбден дәуірлеп тұрған кезде «тап жауы» ретінде сотталған Мағжанды өзінің пролетарлық қанатының астына алуы - қайран қалатын құбылыс. Алаш қозғалысына қатысқан қайраткерлер мен ақын-жазушылар Алматының көшесінде Мағжанмен амандасуға жарамай, теріс айналып кетіп жатқанда 1937 жылы 20 ақпанда «Құрметті жолдасым Сәбит! Мен Қазақстанға жаңа жолға түскенімді өзімнің қалам күшімен көрсетсем деген жалғыз түйекпен оралдым. Мен қалған өмірімді, берік ниетім мен үмітімді істе дәлелдеу үшін социалистік құрылысқа еңбек етуге бел будым. Мен үшін енді еңбекші таптың, коммунистік партияның қолынан басқа қол жоқ. Қалай болғанда орталыққа жетуім керек деп шештім. Егер жолға қаражат тапсам орталыққа баруды ойлап отырмын. Әрине, ол халімнің мүшкілдігін айта отырып, Сізді бірдемеге міндетте-гін келмейді. Сізге осылай жазуға қазіргі халім мәжбүр етіп отыр. Кешіріңіз. Құрметпен Мағжан» - дегенді тебіренбей оқи алымайсың. Демек, Мағжанға Сәбиттің хат жазғаны, қол созғаны ешбір күлік келтірер жай еместігін пенделік тұрғыдан тағы бір қарастырып өткеннің артықтығы жоқ.

Мағжан Алматыға 1937 жылы 25 наурызда көшіп келгенде алдынан шығып, қарсы алған жалғыз Сәбит. Жазушылар Одағының бастығы болып отыратында Мағжанды қарсы алуға талап азамды жұмсауға мүмкіндігі болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. І Алматыға өзі барудың ең бір мықты сыры - құналарын жуу ғана емес, азаматтық таппығу екені сөзсіз.

Станса басында Мағжан «Менің жоғым теріс, Сәкендікі - дұрыс болды. Алдымен, соған сәлем берейін» деп, Сәбен ойламаған тілек білдіреді. Ынғайын тауып хабар жеткізген Сәбиттер қалаға жеткенше Сәкен үй-шіп аса қадірлі қонақ келе жатыр деп әлекке түседі. Келген сәтте Мағжан мен Сәкен көздеріне жас алып құшақтасады. Жол соқты оқитын келгендер Сәкен үйіне қонып, келесі күні Сәбит үйіндегі гүнемел қонакасыға барады».

Енді онан кейінгі оқиғаның басы-қасында болған Мұхаметжан Қаратастың куәлігіне құлақ салайық: «Одақтың председатели Сәбит Мұқанов екеуіміз бір кабинетте отырамыз. Орта бойлы, жұпынылау киіспен, өңі сыннық кісі кіріп, «Мен Мағжан Жұмабаев боламын, шырағым. Сәбитті іздеп келіп едім...» дегенде, орнымнан ұшып тұрдым. Сәбен кіріп, амандық-сәулықтан соң, телефонның құлағына жармасты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші секретары Нүрпейісов: «Келе беріңдер, бірақ ішіңе алмаймын. Мирзоянның өзіне кіріңдер» - деді. Сәбен маған да жүр деп, үшеуіміз Мирзоянның қабылдауына бардық. Сәбен Мағжанды қызметке орналастыруға,

қаражат жағынан көмектесуге әрекеттенгені анық. Тіпті, оны Жазушылар Одағына аяуды да ойластырды» (III. Елеусенов. «Мағжан». 1995. 138-бет) дегені талайлар естігенмен Сәбиттің азаматтығын қорсетуге пайдаланбай жүргендер аз емес.

Бұлар көз көргенін, естігендердің куәлігі болса, алғі кітапта мынандай құжат бар (21 шіраль. 1937. Секретно. тов. Джаманкулов). «Как тебе известно, в Алма-Ата приехал алашординский поэт Мағжан Жұмабаев, (который) написал на имя Союза писателей заявление о том, что признает антисоветские ошибки и просит помочь ему исправиться и дать работу. По этому поводу я на днях беседовал с тов. Мирзояном. Он мне говорил что надо дать работу, то есть дать на перевод на казахский язык нт произведений классиков русской литературы, чтобы этим ему оказать материальную помощь. Прошу тебя, как члена партии и зав. КИХЛ-ом, учесть эту мою записку и слова тов. Мирзояна на перевод с выдачей аванса по договору. С ким приветом. Пред ССНК и член партии С. Муканов» деп хат жазуы да Сәбиттің азаматтығының жарқын беті болса керек.

Остiп жүргенде «Социалистик Қазақстан» газетінде Сәбитті «ашкереленген» мақала басылды. Оған қантарған жауабында Мағжанның «совет үкіметінен қылмысыма ылайық әділ жаза тартып, түзелдім» деген сөзіне алданып, оған либеральдық жасағаным. Қазақ көркемсөз баспасынан немістің фашизмге қарсы жазушысы Файхтвагнердің «Отпетим семьясы» деген романын аудару үшін беруге себепкер болғаным рас. Бұл кәтелікті мойныма алып, толық түзетем» деп мойындаған кезде Мағжан ұсталмай, кім көрінгені барып, жұмыс іздеп саңдалып жүрген болатын».

Осы мәселеге орай, әлеуметтік желілерде де бірнеше пікірлер көрінді: «Сен орысқа, советке қарсы емі жоқ аурумен ауыратын нақыр боларсың. Қорсоқыр неме, сен архивке бар да, мыналарды кара! Ол репрессия болып жатқанда, Сәбиті жазушылар одағының бастығы қызметінен баяғыда алынып тасталған. НКВД, КГБ архивтеріндегі Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлиндердің тұтқындалғаннан кейін ашылған қылмыстық істеріні, тергеу протоколдарын, басқалардың арыздарын кара. Мен карадым, көр ім, айтақтаймын басқаларды ұстап беруге Сәбиттің оған еш қатысы жоқ, өз басы ауыт түсіп әуре болған. Сол кездегі Қазақстанның орысша, қазақша газет-журналдарын кара. Кімнің кімді қорсеткені, ұстатқаны сонда да түр.

Бір Асқар Т. деген ақын арыз беріп, онысы газетке де НКВД арқылы басылып кетті: «мен отыз төртінші жылы жатушылар одағының бастығы Жансүгіровке келдім. Менің ақын болғанымға он жыл толды, юбилейімді өтізіп деп Міне «кіләссік қайда» !!! Мені қолдаудың орнына Жансүгіров сен әлі жасың, ақындық өнеріңді жетілдір, шеберліңді шында деп, өлеңкерімді сынап, қайтарын жіберді. Міне, Қазақстан жазушылар одағын «бес жүлдыз» басқарады, Сәкен, Ілияс, Бейімбет.

Сәбит, Ғабит деген. Солар әдебиет майданында жастарға жол бермей-
тін зиянкестер, жаулар» деп. Онан басқа Қалмахан Ә. деген ақын, жа-
зушы тіптен белсенділік көрсетіпті. Отыз жетіде Қазақстан жатушы-
лар одағының партия ұйымының хатшысы болған ол жатушылардың
үстінде әмір-тақ ойлапқан. Ал оны жиырма бесінші жылы Астана
Қызылордаға көшкенде, көшеде есек арбамен су тасып жүрген жері-
мен өлеңдерін газетке басып, батырақ ақын деп тәрбиелеген Сәкен
Сейфуллин екен. Сәкенді ұстап әкеткен отыз жетінің жиырма бесінші
сентябріне бір сағаттан соң, Сәкеннің үйіне келіп, әйелі Гүлбаһрамға:
онбаған халық жлуының әйелі, кет, үйді босат, мына үйді ыаған берді,
міне ордерім деп, Сәкеннің қолжазбаларын, заттарын жлуып тұрған
жаңбырдың астына лақтырып, әйелін қуып шығып, ылаш салған.
Сондықтан білмесен Сәбитке, оның әруағына тиктей, жөніне жүр,
мүмкін сенің көкелерің шығар сол асрыстарды ұстатып жіберген»
(Заке).

«Жариялаған авторға үлкен алғыс! Пікір білдірген ҚАЗАҚда толық
қолдау көрсетемін. Мағжанға Сәбеңдей көмек көрсеткен адам кем-
де кем. Тек Мағжан емес, барлық қазақ қаламгерлеріне қамқорлығын
аамаған. Соңғы кезде сенсация жасағыптардың тарапынан Сәбене
жағалмаған күйе, жабылмаған жала қалмады. Һәрине уақыт гөреші»
(Жәнібек Елекбаев).

«Мағжанның осы хатын алған Сәбит Сәкен Сейфуллин екеуі
Петропавлдағы Мағжанға арқайсы алты жүз елу сомнан ақша салады.
Мағжан сол ақшаға әйелімен Алматыға келеді. Қарсы алған Сәбитке ең
алдымен, мені Сәкеннің үніне апар денді. Сәкенмен солай қауышалаы.
Кейін отыз жетіде Мағжанды тұтқындағанда Сәкен мен Сәбит Мү-
қановтың Мағжанға салған ақшаларының квантациясы (түбіртегі)
қоса тәркіленіп, қылмыстық ісіне тігілген. Бүгінгі есерсоқтар Сәкен
мен Сәбитті Мағжанды құртқандар деп талай рет «талпынып», қарсы
қоюға әрекет етіп көрді, бірақ жанағы ақша квантациясы туралы
мәлімет жарияланған соң, ауыздарын жапты. Сәкен атылып кете барды.
Сәкеннің құйыршығы, Мағжанға көмектесткен деген айыппен Сәбит
бір жылдан астам уақыт жұмыссыз, қудалауда жүрді. Баласы марқұм
Марат Сәбитұлы айтатын: отыз жетінің күніне қарай кешкі тамақты
ішкен соң, әке-шешеміт елең-алаңда балаларын ертіл, қазіргі Панфи-
лов паркіне барып, тығылып ағаш арасында түнейтінбіз деп. Сондағы
қорқыныш: түнде келіп, қара машина әкемізді алып кетеді деген үрей
болатын» (Қызақ).

Бұл жерде сырттай қарағанда, бір-біріне жау көрінгенмен де,
Сәкен, Сәбиттердің қолдарынан келгенше алашордашыларға, соның
ішінде Мағжанға да мүмкіндігінше көмекті тигізіп, жағдай жаса-
ғандығы көрінеді. Былай қарасак, Сәбит пен Сәкен – заманына қарай
бейімделген тұлғалар. Олардың мықтылығы да, кемшілігі де – сол.
Ал енді алашордашылардың мықтылығы да, кемшілігі де – алардың

сол өзіндік пікірлерінде қалып, кеңес үкіметін жырлай алмауы. Екі бағыттың да басты мақсаты халыққа, ұлтқа адал қызмет қылу болды. Сондықтан да күні бүгінде де Сәбен, Сәкен туралы артықтау сөздер айтылып қалады. Олар заманына лайықты өмір сүріп, халқына адал қызмет етудің әртүрлі жолына түсіп кетуге мәжбүр болғанын ескеруіміз керек.

Иә, өмір өзен тоқтамай ағып жатыр. Сол ағынмен бірге заман, сол заманмен бірге адамдар да өзгеріп жатыр. Әр дәуірдің өзіндік өзгешеліктері, рухани басымдықтары болады. Өзгермейтін нәрсе: өзін сақтаймын деген ұлт ұлттық құндылықтарын көзінің қарашығындан сақтайды, сақтаны алмаса, өзі де жоғалады.

Ұлылар да — неңде. Олар да адам болғандықтан пенделіштіктен ада емес. Кемшіліксіз идеал адам өмірде жоқ. Өмір болған соң, әртүрлі пікірлердің айтылып жатуы да — заңды. Бұл жердегі басты мәселе әр адамның ұлтына, халқына қалай қызмет еткендігінде жатыр. Мәселеге осы тұрғыдан көлгенде, Мағжан Жұмабаев бүкіл саналы тұмырын халқына арып, ұлтының ұлт болып қалуы үшін ой тербеп, асыл ойлар қалдырған қазақ әдебиетіндегі ұлы тұлғалардың бірі. Өйткені, қазақ бар жерде Мағжанның рухы да өмір сүре берді.

«ҚАЗАҚ ЕЛІМ, БІР АУЫЗ СӨЗІМ САҒАН»

«Дарига, сол күндерде күнім қаран,
Қазақ елім, бір ауыз сөзім саған:
Банайсың, сыншы болсаң, әділ сыншы,
Кімші жүрекке қон, қойма маған».

Мағжан

Әдетте, Абайды - философ ақын, Мағжанды - лирик ақын дейміз. Абай ақылдың ақыны да, Мағжан сезімнің ақыны (С. Мұқанов). Ұлылар ешкімге ұқсамады, олардың әрқайсысы өзінше өзгеше. Қазақтың екі ұлы ақынының өзгешеліктері де осы жақтарында жатыр. Абайда ой басым болса, Мағжанда - сезім басым. Абай әлеуметтік лириканы шыңға шығарса, Мағжан адам жанының сиқырлы сезімдерін жиырауда алдына жан салмады.

Махаббат әлем поэзиясындағы мәңгілік тақырыптардың бірі болса, қазақ поэзиясында Абай арқылы жаңаша жаңғырды. Ол жырлаған «Айттым сәлем, Қаламқас», «Қозымның қарасы» сияқты өлеңдері махаббат сезімдерін асқақ гимнге айналдырып жіберді. Ал, табиғатынан лирик М. Жұмабаевтың шығармашылығында да махаббат тақырыбы айырықша орынға ие. Мағжанды өз кезінде ақын ретінде танытқан да осы махаббат жайлы өлеңдері болыпты. Бұл тұрасында кейінде Ж. Аймауытов «Ақын махаббатқа сенеді: жүрегі сезеді, махаббатсыз өмірде мағына бар деп білмейді. «Көңілді ашатын, жалынды басытын, жалғыздыққа, зарыққанша, талыққанша жүрекке ем болатын жалғыз ғана махаббат, адам шын сүйсе, махаббат жүректі жаралайтын тікенек! Жар сүйсе жүрек жазылады, сүймесе оледі, махаббат бір гәтті у, дүниенің у-шуы жүрекке махаббаттай күшті әсер бере алмайды» - міне, ақынның махаббатына көзқарасы. Бірақ, махаббатты мәңгі деп ұқпайды. Кейде махаббат тез сөніп қалуға мүмкін деп қарайды» (Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. А., 1989, 421-бет) деп жазған болатын. Бұл жолдары Жүсіпбек Мағжанның:

«Махаббат - бір тікенек,
Жүрекке барып қалалар.
Бақытсыз той бұл жүрек,
Тамшылап одан қан ағар.
Тез жаңылмақ бұл жара,
Бал тілімен сүйсе жар.
Сүймесе жүрек, дарига,
Өлер жүрек, қансырар.
Махаббат - бір тәтті у,
Ішер жүрек, болар мас.
Дүниедегі у мен шу,
Мас жүректі оятпас» (сонда, 144-бет). -

деген шумақтарын оқып отырып жазған сияқты. Содан соң «Сүйгенім анық» атты өлеңіндегі сезімнің, яғни махаббаттың да өлгермелілігін жырлаған

«Алдағаным жок,
Арбаганым жок,
Сен сөзіме, сұлу кыз!
Тап сол сағат
Сүйгенім хак:
Куа мынау көп жұлдыз!»

(сонда, 104-бет). – деген жолдарды мензеп отырғандай.

«Әйел сүйем, бірақ емес сендерше,
Мен сүйемін, жан-депесін бергенше.
Жан демесін бірдей алам, улаймын,
Қысып сүйем, құшағымда өлгенше»

(«Сырым»)

деп жырлаган акын үшін махаббаттан күшті нәрсе жок. Өмірдегі ең қымбат, ең асыл – махаббат. Ол оны тақ пен тәжіе де, тіпті дүниенің бар байлығына да айырбастамайды. Өйткені, шын ғашық болудан артық бақыт жок. Сүйгенімен ләззатты шақты бірге қору адам ғұмырының жұлдызды шағы, өміріне нәр беретін, әр беретін бақытты шағы. Сондықтан да акын:

«Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, гәтті у тарады қаныма.
Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін,
Папша тағы, бүкіл дүние малына»

деп жырлайды. Сөзімді бұлайша аяққатта жырлау бұрынды-соңды қазақ поэзиясында кездесе бермейтін. Мағжан Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқасындағы» «саған құрбан мал мен бас» деген ойларды ары қарай дамыта, тереңдеге алып кетіп, махаббаттың сиқырлы сезімінің күдірет күшін жан дүниесімен жайып салады. Абай «махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосындар» десе, Мағжан махаббатсыз көп күндерден адамның ең асыл сезімі патшалық құрған бір күнді артық санайды. Өйткені адам – сезіммен адам. Сүйіспеншілік сезімдерінсіз адамдардан адамдық істер күтуге болмайды. Махаббат – адам өмірінің мәні. Акын тағы бірде ғашығынды:

«Жалындап күйіп,
Ыр ғана сүйіп,
Өлсең де болмай ма?» –

деп, сауал гастай жырлайды. Өйткені, адамды адам қып тұрған – махаббат.

Акынды акын қылағын да – махаббат. Гүл болмаса, бұлбұлдың сайрамайтындығы сияқты, ғашық болмаған акын да жырлай алмайды. Шын сүйген акын ғана шабыттанып, шын жырлай біледі. Сондықтан да акын тағы бірде өңін гүлден гүлді қуалап ұшағын қобелекке теңейді («Жас сұлуға»).

Сүйіспеншілік – Мағжан поэзиясының өзегі, қаны, жаны, бұл-қилдеп соғып тұрған жүрегі. Оның «Сүй, жан сәулем», «Төгілген шашым», «Күміс нұрлы ай», «Шолпан», «Н-ға», «Сүйгенім аяқ», «Хор сипатты қарындас», «Жас сұлуға», «Сәулем», «Гүлсім ханымға», «З-ға», «Жұлдызды – жүзік, айды – алқа тұл берейін» т.б. өлеңдерінде адам жанының сүйгеніне деген не бір тылсым сырлары әсем өрнек тапқан. Осы өлеңдерінің қай-қайсы болса да өзінше бір әлем, бір-бірін қайталамайды. Шетінен самалдай соғып, жібектей желпіп, жүректі тербетіп, тажап бір күйге бөлейді.

Ақынның бірсыпыра өлеңдері нақтылы оқиғаларға байланысты туған Мағжан Петербурітегі ақсүйек қыздардың педагогикалық институтын бітіріп келіп, Қызылжардағы мұғалімдер курсында бірге қызмет істеп жүрген татар қызы Гүлсім Камаловаға ғашық болып, өлеңнен жыр дестесін жасады. Оның «Гүлсімге», «Гүлсім ханымға», «Г-ге», «Айырылғанда», «Тірілдім», «Сүй, жан сәулем» өлеңдері осы Гүлсімге арналған. Ақын Гүлсімді жұмақтағы періштеге теңейді:

«Жұмақтағы кәусар судан,
Бетіндегі алтын будан,
Періштелердің жырынан,
Жұмақ суы сылдырынан,
Тәңірінің дәл өз нұрынан,
Жаратылған періште еді,
Мекені оның ғарышта еді»

(Гүлсімге).

Гүлсімді алғаш көргенде, Мағжан оны былайша сипаттапты:

«Бота көз сиқырлы сөз аз, ханым Гүлсім,
Көктегі күн күлмесін, Гүлсім күлсін!
Гүлсім – Күн, көкте ақырын жүгі білед –
Сүйсіріп, күйсіргенін қайда білсін!»

(«Гүлсім ханымға»)

Асқан сұлулығымен, анау-мынауы көзіне іле бермейтін, өзі ешкімге де бұрылмай, берген сәлемнің өзін бірде алып, бірде алмай, тіпті жүретін ерекше тақпаппар мінезімен көзге түскен Гүлсім ханым осы жолдарды оқыған соң Мағжанға деген кінәні жібіп, тіпті оған арнап өлең де жазыпты...

Мағжанның алғашқы әйелі Зейнепке, айттырып, бірақ қосыла алмаған қызы Жәмилға, құдай қосқан қосағы Зылихаға, Жамил, Гүлсімге, Шолпан, Әминя сияқты қыздарға арнау өлеңдері бар. «Қарындасқа», «Зарлы сұлу», «Қайғылы сұлуға», «Шын сорлы», «Алданған сұлу» сияқты жырларында да өзін аса ардақтап жырға қосқан қатақ қыздарының сол кездегі тағдырында кездескен аянышты халдеріне күнзелелі, күніренеді «Зарлы сұлу» деген өлеңінде өмірдің гүлі, тіріліктің сәні

ару қыздарды қанығы батырғандардың «санадан жүті сарғайсын» деп, қарғайды. Олардың қайғысына ортақтасып, мұның мүддесіне; киналғанда жанына қуат береді.

Ақынның «Шолпы» өлеңін оқығанда ұшы-қыры жоқ қазақтың кең даласы, жайлауға шыққан жалпақ ел, қызыл-жасыл киініп, бір-бірімен әзілдесіп, шүйірлесіп кетіп бара жатқан жастар, солардың ішінде екі нықтың арасына бос тастаған қос бұрымдағы шолпысы сыңғырлаған сұлу қып көз алдымызға келеді. М. Әуезов суреттеген Абайдың Тоғжаны елестейді. Шолпы — қазақ қызының ажырамас атрибуты. Шолпы таққан қыз бұрынғысынан да әсем, бұрынғысынан да сұлу көрінеді. Оның үстіне қыздың шолпы тағуы — оның есейіп оң-солын танып, бойын түзеп жан-жағына қарай бастауының, бойжеткендігінің де белгісі. Сондықтан да шолпының сыңғыры ақынға ерекше әсер етеді; сезімін оятып, ерекше бір дегбірсіз күйге түсіреді:

«Сылдыр, сылдыр, сылдыр...
Қанымды қайнатты құрғыр.
Шық-шық жүрекке тиеді.
Құлшара талқан боп сыңғыр!»

Дыбыс пен сөз қайталау шебер қолданылған өлеңді оқып шыққанда, айналашың бәрі сылдырлап, сылдыр-сылдыр дыбысқа толып кеткендей болады.

Сұлулық шартты ұғым. Олай дейтініміз, эстетиканың заңдылықтарына сай, жалпы жұрт мойындаған сұлулық бар да, әркімнің өз сұлуы тағы бар. Шығыс пен Батыстың, әр ұлттың сұлулық туралы ұғымдары мүлдем өзгеше. Сұлулық — ұлттық категория. Сұлулық туралы талғам ұлттық ерекшеліктерге, әдет-ғұрыпқа, салт-санаға, тұрмыс-тіршілікке, қоршаған ортаға, тәлім-тәрбиеге, білім дәрежесіне, кәсібіне оран калыптасады. Қазақы ауылда өскен адам үшін «ботағөден» асқан әдемі көз жоқ. Ал, еуропалықтар үшін ең сұлу — көк көз. Сол сияқты өскен ортасына, алған тәрбиесіне байланысты әр адамның өз сұлуы тағы бар. «Талғамға таласпайды», «сұлу — сұлу емес, сүйген сұлу» деу осыған байланысты айтылса керек. Демек, әркімнің өз сұлуы бар. Ұлы Абайдың өзі де:

«Жарк етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеле, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да» —

деп жырлаған. Сол сияқты Мағжанның да өз сұлуы бар. Ол — оның сүйгені. Ақын «Сен сұлу» деген өлеңінде өз сүйгенін еш нәрсеге тең келтірмейді. Ақынға «жанға жайлы май», «қызықты орман, көңілді еркін кен дала», «күміс табак көкте жүзген ай», «кешкі өскен жібек жылы жел», «хош иісті түрлі-түсті гүл», «әдемі аспан — тобедегі қызыл шатыр», «асқар тауы, дариясымен жер», «сылқ-сылқ күліп, сылдыр қаққан

су», «көлге қонып қаңқылдаған қу», «бейне айнадай жарқыраған ай-
дыннан күн шығарда көтерілген бу», «шанқан түсте откір алтын күн»,
«жымыңдаған жүлдіздармен гүн» сұлу, бірақ ға:

«Толып жатыр түрлі сұлу дүниеде,
Бәрінен де маған, сәулем, сен сұлу!»
Тағы бірде ол:
«Козинде қок нұры жоқ,
Аузында жұмақ жыры жоқ.
Жалынсыз, усыз құшағы.
Нірліменді жыландай,
Сөзі де жоқ құрандай,
Білгені қазан-ошағы.
Жабаны ғана жарым бар,
Неге екенін білмесімін
Сол жарымды сүйемін.»

(«Сүйемін»)

деп, ағынан жырлады. Асыл жардың сырты сұлу болуы аз, оның
үстіне жұбайлық пршілікте отасып бірге тұру үшін, шаңырақтың
түтіні түлу шығу үшін басқа да бірқатар адами қасиеттердің де ке-
рек екенін аңғартады. Бұл жерде Мағжанның эстетикалық талғам-
түсінігінің Абайдың сұлулық туралы көзқарастарымен біршама түйісіп
жатқандығын байқайды.

М.Жұмабаевтың поэзиясында әйел тек нәзік жан, әдеміліктің бей-
несінде ғана емес, қоғамның белді бір мүшесі ретінде де жырланады.
Ол әйелдердің де теңдікте болуын аңсайды «Түн еді», «Қарындасқа»,
«Р... альбомына», «Ж-ға», «Ф-ға» деген сияқты өлеңдерінде қазақ
қызыларының ауыр халдерін суреттей келіп, олардың болашақта теңдікке
жетуіне сенім білдіреді, теңдік, азаттық жолына түсуге шақырады.
«Түн еді» атты өлеңінде қазақ қызына «Көргенше сонша қорлық, сон-
ша зорлық, у ішіп, отқа түсіп неге олмедін?!» деп палызан акын:

«Мынау ту кімнің туы – Әйел туы!
Енді әйел азыт ұшқан қолдң қуы.
Улаған жанымызды сансыз жылдар,
Жойылды бүгінгі күн қасірет уы» -

деп, келешекке үлкен үмітпен қарайды. Қазақ әйелін «Кешегі әнет пе-
ріште, Адамды бастар ғарышқл, Жүн жарқын нұрлы аястан» («Әйел») -
деп періштеге теңейді. Сондай әйелді қорлауды хайуандыққа санайды.

Ананы жырламаған акын кемде-кем. Адам үшін өмірден қымбат
еш нәрсе жоқ болса, сол өмірді сыйлаған ана. Мағжан да ананы жырға
хосқан. «Сүйемін» деген өлеңінде ол асыл анасын, сүйген жарын, өскен
елін, туған жері Арканы сүйегінің жырлайды. Осылардың ішінде ана-
ны бірінші қояды. Адам жақсы нәрсені ұнатады. Мағжан анасын сұлу
болғандықтан емес, анасы болғандықтан жақсы көреді.

«Күлдей күнгүрт шашы бар,
Токсан бесте жасы бар,
Көз дегенін сұл-сұр көр,
Тасбиық санап бүгіліп,
Жерге қарап үніліп,
Көрсө ауыр күрсінер,
Менің бір қарт анам бар,
Неге екенін білмеймін –
Сол анамды сүйемін».

«Анама» деген оленінде нәзік жанды ақын ананың балаға деген ыстық махаббаты мен молдiр сезiмiн шынайы суреттейдi. Лирикалық кеңiлкер аялы алақанға салып, мәпелеп өсiрдiң, түн ұйқыңды төрт болдiң, теңiктiңiздi кешiрдiң, тәттi қылығыма сүйсiндiң, тәрбиеледiң, сойтiп ер жеткiздiң, ендi өмiрдiң ұзақ жолдары күтiп тұр, ақ батаңды бер дейдi:

«Жаным анам – жібек тилдi, ақ көңiл,
Жазу болып, шегер болсам ұзын жол,
Шет жерлерде терiс жолдан сақтарға,
Жан балаңа ақ батаңды бере қор!..»

Өмiрге тащық ақын ана сүтiмен бойына дарыған ана тiлiн де сүйедi. Отаршылдық кездегi қысымға түскен қазақ тiлiнiң жай-күйi ақын жанын мазалап, жүрегiн сыздағадy. Бұл тектен-тек емес едi. Ақын жүрегi халықтың барометрi iспеттес: ел басындашғы қуанышқа аддымен қуанатын да, тәнiл келе жатқан қаратүнектi аддымен сезiнетiн де ақын. Тiлдiң кемуi түбiнде ұлттың кемуiне, бұтылуына алып баратынын сезген ақын жүрегi дабыл қағады. Ақынның ойынша: тiл – ұлттың туы, тiл – ұлттың қаны, тiл – ұлттың жүрегi.

«Күш кемдi айбынды ту құлады;
Кеше батыр – бүгiн қорқақ бұғады.
Ерiкке ұмтылған ұшқыр жаны кiсенде,
Қан суынан, жүрек солғын тартады».
Тiлдiң кемуi салдарынан:
«Қыран күетiн қос қанағы қырсылды,
Күлдей күштi, күркіреген ел тыңды.
Асқар Алтай – алтын ана есте жоқ,
Батыр, хандар – асқан жандар ұмытылды!»

деп күңiренедi. Тiлiнен айғырылған халық бәрiн де жоғалтады, оң бастысы ұлттық рухы кемiп, ұлттық болмысы азайған:

«Ерiк, елдiк, бiрлiк, қайрат, бақ, ардың,
Жауыз тағдыр жойды бәрiн не бардың...»
Ұлт үшiн тiлден асыл нәрсе жоқ:
«Алтын Күннен бағасыз бiр белiт боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тiл, сен қалдың!»

Тіл мен ұлт ажырамас ұғым. Ұлттық асыл қасиетіміздің барлығы осы тіл арқылы адамның бойына сіңіп, ұлттық рух, ұлттық болмыс береді. Ұлт тілінсіз ұлт болуы мүмкін емес. Сондықтан да ұлтын сүйген азаматтар алдымен, тіліне қамқорлық жасаған. сол арқылы ұлтының өсіп-өркендеуіне, кемелденуіне қызмет еткен. Ұлты мықты болса, сол ұлттың өкілі болып табылатын адам да мықты. Демек, адамдар ұлтқа қызмет етеді, ал ұлты өз кезегінде азамат ұлдарының абыройын аспандатып, есімін елге таратып, ұлт қылады.

Өткен ғасырдың соңғы ширегінде авардың апақты ақыны Ра-сул Ғамзатовтың менің тілім ертең өлетін болса, мен бүтін өлкем деп айкайға салуы да ұлт тілінің ұлт өміріндегі ең негізгі өзегі екендігін өмірдің өзі көрсеткендіктен туындаса керек. Осы мәселені жиырма-сыншы ғасырдың басында-ақ ақындық жүрегімен сезінген Мағжан айкаймен дабыл қағады. Отаршылдықтың салдарынан тілінің мүшкіл дәлге түсіп отырғанына отандастарының назарын аударып, оны қорғал қалуға үйдейді. Қазақ тілі, оның несі қазақ ұлты қаншалықты ауыр күйді басынан кешіріп отырса да, оның болашағына кәміл сенеді.

«Жарық қормен жағсаң да ұзақ, кен-тілім,
Таза, терең, өткір күшті, кен тілім.
Тарап кеткен балаларыңды бауырына
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім!..»

Мағжанның осы бір көрегендік ойлары егемендік алған Қазақстанда бүгінгі күні жүзеге асып отыр. Қазақ тілі – Қазақстанның мемлекеттік тілі. Қиын-қыстау кездерде әлемге шашылып, бытырап кеткен қазақтар қазір төбемізге желсіреп тұрған көк байрақтың астына жиналуда.

Ақынды ақын қылатын – сүйіспеншілік сезімдері. Ата-анасын, ғашық жарын, туған жерін, өскен елін сүймеген адам ақын бола алмайды. Өзіне өмір сыйлаған анасын, ләззат берген ғашығын сүйіп өскен Мағжан туған жерін де, қазақ елін де жанымен сүйе біледі. Ақына туған жерден ыстық жер жоқ.

«Сағымы сайран құрады,
Бораны ұлып тұрады.
Қыс – ақ кебин, жаз – сары.
Орманы жоқ, шуы жоқ.
Тауы да жоқ, суы жоқ.
Мәңгі өлік сахарасы.
Сарыарқа деген жерім бар.
Неге екенін білмеймін
Сол Арқамды сүйемін», –

(«Сүйемін»)

деп жырлайды ақын. Туған жердің табиғаты көркем бе, болмаса сұрықеміз ба, бәрі бір – туған жер туған жер болып қала береді. Оны сол

жерде қанды қаны тамып, өмірге келгендігі үшін, өсі ірпіп, ер жеткендігі үшін сүйеді. Мағжан үшін де өзі туған Сасықкөлден артық жер бетінде жер жоқ. Ақын көзімен қарасаңыз, «алыстан мұнарланып шалқыған қолдін» жағасындағы ауылда өткен өмір – романтика. «Туған жерім – Сасықкөл» атты өлеңінде ақынның туып-өскен ауылына деген ыстық махаббаты бүлкілдеп тұр.

«Айдың қол аға қоныс құт болған қол,
Сусын боп, сұрағанға от болған қол,
Кеше бірлік, ынтымақ түтел шақта,
Бейне бір сенің басын сүт болған қол» -

деп жырлаған туған жерінің ертені ақын жүрегің мазалап, тыныштық бермейді:

«Билмеймін не боларын қайран қолым,
Жарайды тең болмаса күн мен түнің.
Итпін қарашекпен келіп қонса,
Басыңнан құсын ұшып кетер сенің».

Ақынның «қарашекпен» деп жақтырмай отырғаны отаршылдық саясаттың барысында қалақ жерін басып алып, қоныстанып жатқан келімсектер. Туған жердің мысалы арқылы ақын бүкіл отаршылдыққа қарсы шығып отыр. Осы жағдай жалғаса берсе, болашақ тағдыры қалай болар екен деп, сарыуайымға салынғандай да болады.

Шын мәнінде елші, жерін сүйген адам ғана халқының патриоты бола алады. Олар халқына адал қызмет етіп, өмірін соған арнайды. Патриоттар елінде болып жатқан әрбір оқиғадан қалыс қала алмайды. Жақсы болса, халқымен бірге қуанады; жаманына күйзеледі. Мағжан да оның бар саналы өмірін туған халқына қызмет етуге арнаған шығармашылығымен елшінің елдігін де, елдігін де жырға қосқан, сонысы үшін отқа да күйген, суға да түскен аяулы азаматтарымыздың қағарында көріне біледі.

М. Жұмабаев тап тартысын, кедей теңдігін жырлаған жоқ, оның өлеңдерінде қазақ ұлты тұтастай жырлағанды, Мағжанды ұлт тағдыры тұлғандырды. Ол қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін басқалармен салыстыра отырып, патша өкіметінің отары болып отырғанына күйінді. Сондықтан да оның өлеңдерінде пессимизм, сары уайым, ұлт тағдырына алаңдаушылық басым.

«Сұм өмір абақты ғой саналыға» деп өзі айтқандай, отаршылдықтың салдарынан қазақ даласында болып жатқан келеңсіздіктер ақын жүрегің сыздағанды. Ол, соның енді айырып, өмірге енді араласа бастаған жас жігітті қазақтың берекесіз тұрмыс-тіршілігі алаңдағанды. Бір жағынан байлыққа, билікке таласып, екінші жағынан, отарлау саясаты қолдырып, ел ішінде өріс алған дау-жанжал «ішінде сорлы қазақ қалқып жатыр, хен жері күнге қурап жатыр, сұр жылан қанын сөлін сорып жағыр».

«Мінекей, қазақ соған бітіп жатыр,
Күн сайын артқа қазақ кетіп жатыр.
Сезінбей өзі еңіні, өзі кіні,
Аты өшкір оқығандар негіп жатыр?» –

деп налиды ақын алғашқы өлеңдерінің бірі «Жатырда».

«Шын сорлы», «Сорлы қазақ», «Қазағым», «Осы күнгі ой», «Пай-гамбар», «Жаралы жан» т.б. өлеңдерінде отаршылдықты қазақ даласының алғашқы аяныпты күні ақындық сезім арқылы көріне табады.

«Қазағым, таянды ғой қылға мойын,
Жер, мал кетіп, бос қалды біздің қойын...
Бар жерді күннен күнге алып жатыр,
Хохолдар алып қала салып жатыр».

(«Қазағым»)

«Ойламай отқа түскен иткен жанбыз,
Сөз ұқпас мылқау, меніреу, жүрген жылғыт...
Тақаулы тамағына откір пышақ,
Тек жатыр тұяқ серіппей соңға да аңсыт...»

Жер кетті, жанын кетті, қам жемедің,
Құл болдың қаратыбан енді малсыз.
Ортыңа қамап алып қырып жатыр,
Қара жүрек «надандық» қолмен сансыз».

(«Осы күнгі ой»)

«Сар дала, бейне өлік сұлап жатқан,
Көбіктей ақ селеулер бетін жапқан.
Тау да жоқ, орман да жоқ, өзен де жоқ.
Сәуле емес, қан шашып тұр күн батқан».

(«Жаралы жан»)

Бұл өлең жолдарында отаршылдықтың бұғауындағы қазақ даласының қайғысы мен қасіреті жатыр. Ел басына қара бұлттан төніп келе жатқан қауіп-қатерді жүрегімен сезінген ақын шырылдатыл ащы шындықты бүкпесіз барынша жайып салады.

«Сорлы қазақ» деген өлеңінде қазақтардың еш нәрседен хабарсыз пыр-пыр ұйықтап жатқан керсенаулығына қатты нағаланады. Соған қылыш алып келетінген надандықты қуатын көз келді:

«Өнер алып, басқалармен қатар бол,
Қосыл бірдей адамзаттың тобына» –

деп қазағын өнер-білімге шақырады.

«Балалық шақ» өлеңінде білімсізді есекке теңейді. Ол адам құсап тірі жүргенімен де «өлікпен тең, ит-құсқа жем» Ал оқыған адам:

«Білген жан – көсем!
Сөйлесе – шешен.
Жұртты аузына қаратар!
Білімнің сөзі ем,
Мейірімі көп, өзі кең!»

«Өнерден кеш қалмайық, ойланайық», «Заман түлкі болғанда, таы болмай», «Биік қырдан алдағы аса алмаппыз» («Қатағым»), «Ескіше тұрып егеспе», «Заман – түлкі, тазы бол», «Базарша дүкен құр енді» («Өткен күн») деп, заманға ыңғайына қарай бенімдел дейді.

«Қор болдық, өнер кумая қайран елім!
Күш кетіп, талай жаннан қорлық керім»

деп ел басындағы ауыр жағдайдың барлық себебін білімсіздік пен сауатсыздықтан көреді.

«Өнер-білім қайтсе табылар», «Қарағым» деген өлеңдерінде жастарды оқу-білімге шақырады. «Ер жігіт өнер габар ерте қуса» деп өнер іздеуге, «Қарағым, оқу оқы, босқа жүрме» деп, білім іздеуге үндейді. Оқығанның көкірек көп ашық, он-солын аныра алады; өнер иімі өмірдің небір қиындықтарын ақылымен, өнерімен жеңіп, өрге жүзеді, сойтіп қорлық пен емізден шығу жолын табады деп біледі ақын.

Мағжан басынан бақайшағана дейін ұлттық ақын. Надамдықтан құтылудың жолы өнер-білімді болу деп білген ақын қазақ халқының ұлттық тұрмыс-тіршілігіндегі жақсы қасиеттерін жырға қосады. «Өткен күн» өлеңінде қазақтардың бұрынғы тұрмыс-тіршілігіне көз жіберіп, оның ізгілікті жақтарын үлгі етеді. Хакназар, Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Қазыбек, Жәнібек сынды халық қорғаны болған ұлдарын мақтан тұтады; Шоже, Орынбай, Жанак, Біржан, Наурызбайлардың «бір сөзі мың ділдалық» асылдар еді деп бағалайды.

«Өткен күнді ойласам,
Ониға терең бойласам,
Кешегі қайран қазақтың.
Сәулеті мен дәулеті,
Көз алдыма келеді» –

деп өзінің қатағын, оның өткен тарихын шабыттана жырлайды. Осындай берекелі ел нәдандықтан қор болып барасын, еңді «арыстаным, сұңқарым, қажымас, галмас тұлпарым, басың көтер тұр енді!» деп, қимылға шақырады. Жыл заманда жаңаша өмір сүр, «ескіше тұрып егеспе, заман – түлкі, тазы бол, базарша дүкен құр», – деп, заманға бенімделіп өмір сүруге шақырады.

Жалпы, Мағжан қазақтың ұлттық тұрмыс-тіршілігін, өткенін жан-тәніммен сүйіп ұлтшыл ақын. Өткен өмірдің жақсы жақтарын өлеңмен өрнектеуге келгенде, ақынның қаламы жүйрік. Романгик ақын қазақтың тарихына барғанда бауыры жатылып, көсіліп сала береді.

Өлеңдерінің ұлттық идеяларымен суарылып отыруы ақынның бүкіл поэзиясына тән өзіндік ерекшелігі. Осындай қасиеттері үшін де Мағжан кенес өкіметі кезінде ескішіл, өткенді аңсайды, ұлтшыл деп айыпталды. Біздіңше, бұл ескішілдік, өткенді аңсаушылық емес, қайта оны құрметтеу, тарихтың тағлымды жақтарын насихаттау, олардан үйренсе отырып, заманға сай тіршілік жасауға, өңселермен терексіз тең өмір сүруге үндеу. Бұлайша жырлау ұлтын шын сүйген туған халқына адал ақындардың ғана қолынан келеді. Осы тұрғыдан келгенде, Мағжанның ұлтшыл екендігі рәс.

Азаттықты аңсыған Мағжан отаршыларды барынша жақтырмаған бір кездерде еркін жағқан елді жат жұрттықтардың билеп-төстесініне наразы.

«Оралдай аға-мекен жерлеріне,
Қасиетті ағанын қоржынына,
Ауы түкті шет елдер не болып,
Корсетіп тұр қысымды ерлеріме»

(«Орда толған»)

«Пайғамбар» өлеңі:

«Күнбатысты қаранғылық қаптаған,
Күні батып, жаңа таңы атпаған
Түнеріп жүр түннен туған перілер,
Тәңірісін табанына таптаған» -

деген жолдармен басталған. Бұл өлеңде отаршылдық саясатқа ғана емес, батыстың бүкіл болмысына, яғни оның саяси-мәдени даму бағытына қарсылық бар. Ақынның сезінуінше, тәңірден безініп, «нижиді өртеп, табанға сап құранды, адилдікті күткен ессіз қарышан», Мұса-ның тілін кескен, Айсанын ұлынып қанып ішкен, Аллаға емес әзәзілге табынған «елді қараңғылық түні басып тұр». Қап-қараңғы түні «қайты мен қара қанға түншығуда». Қаптаған «шегір көзді жандар жүр».

«Қап-қара түн. Толқынданған қара қан.
Қара түнде өншен соқыр шұбырған.
Сол шұбырған сансыз соқыр алдында,
Енгелеген кәдімгі Иван есалаң».

«Пайғамбар» пәлеңмен алынған бұл шумақ Мағжанның жарық көрген жинақтарында жоқ. Халықтар арасындағы достыққа нұқсанын тигізеді деген сылтаумен алынып тасталып келеді. Шындығында, бұл жердегі «енгелеген кәдімгі Иван есалаң» делініп отырған – сол кездегі Ресейдің отаршылдық саясат жүргізіп отырған екі төбеліңдей басшылары Ал «қара түнде өншен соқыр шұбырғандар» жалған саясатқа елітіп, оңай олжа іздеген отаршылардың сонынан еріп, қамқатын даласына қарай шұбырған келімсектер...

Қап-қараңғы түн басып, «қанды шуда» қалған күнбатыс «күншығыстан бір пайғамбар күтеді». Мағжанның ойынша, батысты қап-қараңғы мұздай алапаттан құтқаратын күншығыс:

«Қайғыланба, соқыр сорлы, шемте зар,
Мен – Күн ұлы, көзімде күн нуры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келемін,
Күннен туған, Гүниен туған пайғамбар».

«Күншығыс» оленіндегі:

«Күнбатысты шаң басқан,
Шан емес, қара қан басқан.
Тарсыл-гүрсіл, қанды ағыс.
Көп білем деп бөлуге,
Көп күлем деп өлуге,
Жақын қалды Күнбатыс»

деген жолдар «Пайғамбардағы негізгі ойды ары қарай жалғастыра түскен. Ақын азамат ретінде мұндай жағдайды көріп тұрып, бейтарап қана алмайды. Оның үстіне батыстың асып-тасқан, отаршылдық саясатының зардабы басқа халықтарға да, оның ішінде қазақ даласына да тиіп жатыр. Бұлай жалғаса беретін болса, орны толмас оқылықтарға апарып соқтыруы мүмкін. Сондықтан да бұл алапатқа қайткен күнде де тосқауыл қою керек. Мұны тоқтату тек Күншығыстың ғана қолынан келеді. Болашақ үшін мазасызданған ақынның лирикалық кейіпкері атой салады:

«Қысық көзді Күншығыс,
Бұл тұрысын қай тұрыс?
Серпил еңді, алыбым!»

Сөйтіп, Батыс елдерінде бастау алған қырқыс-шабысты тоқтатуға үндейді. Адамзаттың болашағына осылайша қатер төніп тұрғанда Шығыстың, оның ішінде қазақ даласының да бейғам жаққанын қаламайды. «Қысық көзді Күншығысты» «жөккіздетен түменен» Батыстың:

«Күл қылайық қаласын,
Күл қылайық баласын»

деп өзінің істегенін өзіне істеп, өск қайтаруға шақырады да артынша:

«Жөк, жөк! Ашу басалық!
Гүл қылайық қаласын,
Үл қылайық баласын,
Мейірім есігін ашалық»

деп сабырлық, парасаттылық танытады. «Қанға – қан, жанға – жан» десеі, қатақтың «таспен ұрғанды аспен ұр» дегеніндей, үлкен ойға ша-

қырады. Сөйтіп, «Күншығыс» өлеңінде Мағжан ақын үлкен гуманистік пікір айтып, азаматтық ой биігінен керіне білді. Жалпы, Мағжанның «Орал тауы», «Пайғамбар», «Күншығыс» өлеңдерінде еуропацентризмге күшті қарсылық жасалады.

«Жаралы жан» өлеңінде сол батыста қалтаған жандырдың қазақ даласына да жетіп, бәрін бүлдіріп жатыр; шыбын жан қысылып, қуат кеміп, аққан қан көбейіп барады; «мынау қарға, құғынның, бердін-ау, тәңірім, тілегім» деп тәңіріге жылайды. «Жүректі жара жеп барад, Жасаған-ау, қалаң шыдаймын?!» деп күйзелген ақын:

«Сауықшыл есің елім-ай,
Сарыарқа сайран жерім-ай!
Күмістей тазы суы бар,
Айдың шалқар көлім-ай!» –

деп елінің бұрынғы берекелі кезін аңсаиды.

«Тұлпарға мініп бір шапсам,
Болмас еді басқа арман!» –

деп армандайды. Ақын қазақты «Кайғылы сар даланы күнсіреткен, Зарына адам шылап тұра алмаған» жаралы жаңта геңейді. Сол әлсіреп жапқан жаралы жанды атаптан құтқаруға «оқыған азаматтарды» шақырған ақын:

«Атамат! Анау қатақ қаным десен,
Жұмбақтың суын апар, жаным десен.
Болмаса, біліс бол да у алып бар,
Токтағам түншықтырып шарың десен!..» –

деп қатты-қатты сөздер айтуға дейін барады.

«Жаралы жаңда» бодандықтан қазақ елін:
«Жалқау жел өнін-өні зорға сүйреп,
Жан-жақта жүргендей-ақ жылдар білсіп,
Ын-жын даяуыс келеді құлағымға,
Перілер ән салысын, тұрма күілеп» –

күйінде көрген ақын осы халді тәңіріге жылап тұрып жеткітсе, одан рақым күтсе, «Тәңірі» атты өлеңінде оған енді білді құтқара көр деп жалбарынады. Басқалардың барлығына оң көзбен қарап, «жақсы жайдан» орын бердін, көзін ашатын «жолбасшылар» жібердің, ал біз осының бәрін күр қалдық, «баласы алты алаштың – біз не қылдық?» деп арыданады. Тәңіріге:

«Бақытсыз қанып жүрген қазақ сорлы,
Өркімге күні кетіп мазақ сорлы.
Бір еліп жүермедің, санға алмадың,
Жалаңаш түйе баққан араб құрлы» –

деп мұнын шағады. Өзіне «ащы таяқ тұшы етке» тиген сон жан ашумен айтып жатырмын деп, әділ тәңіриден қалағын қайғы-қасіреттен құтқара гөр деп тілейді.

Халқымды жақсылыққа жеткізе гөр деп, тәңіріге жалбарынған ақын енді бір.іе:

«Қалың елім, қалың қара ағашым,
Қайраты мол айбынды ер, алашым!
Өзі-ақ құлар, сырын берме, сабыр қыл,
Ақымақтар байқамаған шамасын» –

(«Сағымдым»)

деп қорегендік танытады. Шыядығында да біз аяқттықты қолымызға қару алып күресіп алған жоқпыз. Мағжан айтқандай-ақ, жиырма-сыныншы ғасырдың соңына қарай отаршылдықтың ордасы өзінен өзі күйреп, ортасына түсті. Мағжанның тәңіріге жалбарынып сұрағаны қабыл болғандай, қазақ даласында аяқттықтың ақ таңы ағарып ақты. Бірақ, бұл күндерді Мағжандар көре алмады. Оған дейін әлі біраз уақыт, күресті, атапты жолдардан өту керек еді. Халқының жарқын болашағына кәміл сенген Мағжан осы бағытынан таймай, адамға бір-ақ рет берілетін өмірін елінің ертеңі үшін садақа етті.

«Не көрсем де алаш үшін қорғенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, аташ өлмес қоркейер,
Іетің берсін қолдарынан келтеңім!»

деп өмірін халқына қызмет етуге арнаған ақын мен қазақтың кең даласында еркін «бетім қайтпай өскен бағыр быламын».

«Тұлпар мініп, туды қолға алайын,
Суырып қымыш қан майданға баранын,
Жердің жүзі кім екенін танысын,
Жас бөрдей біраз ойын салайын.

Тірттейін алып атам аруағын,
Тазартайын Сарыарканың тоңырағын,
Жан-жағына тегіс билік жүргізіп,
Кемеліне келсін кейінгі ұрпағым»

(«Тез барам»)

деп, атқа мініп, атой салады; осы жолда өзін құрбан да етеді. «Жан-жағына тегіс билік жүргізіп, Кемеліне келсін кейінгі ұрпағым» – деген Мағжанның ахшапқан ойлары бүтіндері егеменді Қазақстанда жүзеге асып жатыр.

«Бесік жыры», «Мен жастарға сенемін» өлеңдерінде болашаққа деген зор сенімді көрсетіп, Ақын ойларын жүзеге асырағын жастар «Бесік жырында» ана баласын бесікке бөлеп, әділдеп өлең айтады.

Баласынан «алмас қылыш, найза құрыш белге буарсын Сен сырттаным, арыстаным жауды қуарсын» — деп тілейді. «Туған жерден, өскен ерте не қымбат? Жас жолбарыс, жәумен алыс, шаң, қанға бит», — деп тілек айтады. «Мен жастарға сенемінде» болашақта қазақ даласында азаттықтың таңы ятатынына сенім мол:

«Алаш айбынды ұран,
Алыптың олар құрбаны,
Мен жастарға сенемін.
Алаш атын аспанға,
Шығарар олар бір таңда.
Мен жастарға сенемін!»

Мағжан қазақтың бір ұлы тұңғасы жайлы «Алтын хақім Абайғаны» жазды. Бұл өлең жазылған кезде Абай әлі таныла қойған жоқ-тығын Ақын қайтыс болғанда Әлиханнның орысша жазған қызынамасы мен мақаласы белгілі. 1909 жылы алғаш шыққан Абайдың кітабында Көкпайдың мақаласы берілді. Ахмет «Қазақтың бас ақыны» 1913, ал Міржақып «Абай» (Ибрагим) Құнанбаевты» 1914 жылдары жазды. Ал Мағжанның Абайға арнаған өлеңі оның 1912 жылы шыққан «Шолпан» жиналымына кірген. Демек, Мағжан ұлы Абайдың ұлылығын алғаш таныған, өлең асыл сөз арнағандардың бірі. Дүниедегі ең асыл алтын болса, Мағжан Абайды да алтынға, яғни адамзаттың алпынына теңейді.

«Шын хақім, сөзің асыл — баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәм кетпес.
Қарадан хақім болған сендей жаным,
Әлемнің құлағынан әні кетпес!»

Өзіннің елін, жерін барынша сүйіп, оны асқақтаға жырыа қосқан Мағжан қазақ даласының көркем бейнесін жасады. Әдебиеттің басты міндеті уағыз айту емес, көркем бейнелеу деп білген Мағжанның поэзиясында қазақ даласына жан бітеді. Табиғатқа жан жіріп, олар да сыбырлайды, күбірлейді, қайтырады, күреседі, күледі, маужырайды, мүлгідей.

«Аспанменен трескен,
Тәңірімен тілдескен,
Көкшетауым біп-биік.
Қою қара көк бұлт,
Жайнап, ойнап, құлпырып,
Көкшетауды түр сүйіп».
Бұл — Көкшетаудың бейнесі.
«Оранып өмір бойы көк мұнарға,
Аспанда алып Ала емген арда,
Айбынды аспан ана алып туған,
Бөбегін бөлеп қойған меруерт қарға».

Шындары арысымен араласқан.
Тәңірі тақ қылғандай тарғыл тастан,
Күңіреніп қиыраулы қара нардай,
Қап-қара қорғасындай бұлты басқан».
Бұл – Алатвудың көрінісі.

«Тұранның бір бауында» төмендегідей сурет жасалған:

«Ай қалқыды, сәуле аспаннан сырғалады,
Ағаштар ерке арудай ыры алады.
Арудың ақсу мойны бұрылғанда,
Жұлдыздай жарқ-жүркі етіп сырғалады.
Бөрік киген бұйра сенсен, қара ағашы,
Алқымыл алқа киер алма ағашы
Бөленен сары алтынға тапал інжу,
Басына азық сепкен тағалишысы».

Мағжанның ақындық қуаты мына бір сөз кестелерінен анық көрінеді:

«Бұхтетіліп жатқан бел,
Сүтке тойған марқалай
Бұйра қою қарағай –
Белге біткен шалқалай.
Су жеп қонған жұмыр тас –
Түйір-түйір матадай.
Ариала өзен қылықты
Қылмыңдаған қалқалай.
Тамыра біткен құба тал –
Мойындағы алқалай»

(«Еділде»)

Мағжанның «Орал тауы», «Айға», «Жел», «Толқын», «Қайық», «Өзеннің суын жел тербеп», «Қысқы жолда», «Еділде», «Жатғы жолда», «Көкшетау», «Алатау», «Тұранның бір бауында» сияқты өлеңдерінде қазақ жерінің тамаша көріністері сөзбен кестеленген; пейзаждың классикалық үлгілері жасалынған. Мағжанның табиғат лирикасы адамның көңіл-күйімен ұштасып, орайласып жатады. Мысалы, боранды қыстағы қайың

«Қиығы қайың,
Аяныш жайың,
Сыбырайды,
Дірлдейсің,
Еңкейесің,
Күбірлейсің,
Ынарлы жел,
Соққан сайың» –

күйінде суреттелген.

М. Жумабасов сөзбен сурет салуға өте шебер. Ол өмірде жиі кездесетін жай әншейін қарапайым құбылыстың өзінс назар аударып, мән беріп, үлкен ойлар айта алады. Жай адам бояса, судағы толқындарға қарап тұрып, көңілі тыншығып, саябыр тауып, дем алар еді, Ал Мағжан болса, толқынға қарап тұрып, өмір туралы үлкен бір ойларға кетеді:

«Толқыннан толқын туады,
Толқынды толқын қуады,
Толқынмен толқын жарыса,
Күніреніп кенеспен,
Бітпейтін бір егеспен,
Жарысып жарға барыса...
Сылдыр, сылдыр, сылдайрап,
Бірінің сырын бірі ұрлап,
Толқынды толқын қуады,
Жарына бал береді,
Береді де өледі,
Өледі толқын, тынады».

(«Толқын»)

Ақынның құдіреттілігі сол, жұрт оныша көңіл аудары бермейтін толқынның тылсым табиғатына үніле отырып, өмірдің мәні туралы терең философиялық ойлар түйе білген.

Мағжанның жазы даласы:

1 «Созылып ұйымған бел жатыр,
Төсіп керіп көл жатыр,
Тынмыш тәтті түс көріп,
Суга – айнала қаранып,
Салқынша леппен таранып,
Қамыс та тұр тербеліп...
Ақ бұлттар тұр жусап,
Күніренеді жер сусап,
Алыстан ақырын Күн күлер,
Қызыл жүзді гүлдерді,
Бұршацпаған белдерді,
Сүйемін деп күйдірер»

(«Жазғы жаңдан»)

күйінде көрінеді. «Қысқы жолдан» боранды дала суреттеледі. Дода-нып, «сөз иінінен дем алып», бірде «осқырып», бірде «ысқырып», бірде сак-сак күліп, бірде бауулап, бірде жауулап, бірде жыбырлап, бірде сыбырлап «қараңғы түн» сар далада тоқтаусыз соғып тұрған боран...

«Жыл мезгілдері», «Күт», «Жапыртұрым», «Күзді күні», «Жаз келеді» сияқты өлеңдері жылдың әр түрлі кезеңдеріне арналған. Мағжанның мұндай өлеңдерінде Абайдың әсері анық байқалады.

Оған мына бір жолдарды салыстыра оқығанда көзіңіз жетеді. Абай жазады:

«Кемпір шал күржең қаққан, бала бүрсен,
Көңілісіз қара суық қайда кірсен.
Кеміх сүйек, сорпа су тимеген сон,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсен»

деп суреттесе, Мағжан:

«Көрік жоқ ойла-қырда шығып жүрсен,
Естілмес құстар даусы құлақ түрсен.
Қақтанған, жамыла түсіп, от мәздатып,
Көрсесің кемпір шалды үйге кірсен»

деп бейнелейді. Бір көріністі екі ақын қатар көріп, қатар жырлаған сияқты.

Қалай десек те, Мағжанның поэзиясында Абайдың ақындық дәстүрі өз жалғасын тапты. Бұл тек өлеңнің тақырыбы, бейнелілігі ғана емес, техникалық, құрылымдық жағынан да көрініп тұрады. Мағжанда Абай қолданған өлең өлшемдерінің барлығы дерлік қолданыс тапқан.

«Айда атыңды, Сәрсембай» атты өлеңінде Мағжанның ауылға деген ыстық махаббаты шынайы көрінеді. Кейінде бұл өлең туралы керемет пікірлер де айтылды. Кеңес оқиметі тұсындағы тұрпайы әлеуметтік сын оған антисоветтік пиғылда жазылған деп, айып тақты. Шындығында қалай өскендігіне көз жеткізу үшін өлеңге көз жүгіртсейік. «Айда атыңды, Сәрсембайда» он жеті жасар Мағжанның Қызылжардағы оқуынан қайтып келе жатқаншағы көңіл-күйі көрінеді. Бірақ уақыт қалада оқуда болған жас жігіт «айда атыңды, Сәрсембай» деп, ауылына асыға түседі. Кең далалда еркін өскен балаға тар қаланың қанағ тіршілігі ұнамайды. Даланың тәрбиесін алған балаға қала:

«Таудай болып созылып,
Қала – бір жатқан дәу пері», –

күйінде көрінеді. Маужыраған табиғаттың аясында бұла өскен бала қаланың у-шу өмірін жақтырмайды. Қатаң тәрбиеленген адамға қала тұрғындарының тұрмыс-тіршілігі де әңгіле көрініп, мүлдем ұнамайды:

«Әйелдері ұятсыз,
Күнде сүйгіш тұрақсыз.
Қылмықдасар, керілер,
Жүздерінің қаны жоқ,
Көздерінің жаны жоқ,
Еркектері – перілер.
Оларда отты жүрек жоқ,
Тамақтан басқа тәлек жоқ.
Қорсылдаған «доңыздар».

Қаланың адамдары үшін өздері тұратын тәр «сасық үңгірі» жұмқатқан артық. Олар көк аспанды, қалықтаған аңды, жұмындаған жүлдыды көре алмайды. Қаланың осындай келеңсіз жақтарын жүретін қабылдамаған ақын:

«Сарыарқаның топырағы –
Менің жаным шырағы,
Кеудемді төсеп жатамын.
Оның жібек желінін,
Тәтті кәусар көлінін,
Қазір дәмін татамын» –

деп, тұтан ауылына асығады. Оған:

«Ауылға қашан жетемі?
Айданы, атты, Сәрсембай!»

деген жолдармен аяқталады.

Ал, енді осы өлеңінің айғар оқын өзінше топшылай бер. Көркем шығарманың әлеуметтік идеясына негізгі маң берген тұрпайы солақай сыңдар мұнан кенес өкіметіне қарсылық көріп, авторды саяси жағынан айыптады. Қаланы прогреске, ауылды регреске балаған олар қаланы құбыжық көріп, елге асығып бара жатқандарды социализмнен феодализмге қашып бара жатқандар, яғни қоғам дамуын кері бұрғысы келгендер деп, біржақты түсіндірді. Мұның да жаны бар шығар. Бірақ та біздіңше, бұл – шығармада айтылған ойдың бір ғана сілемі. Негізгі ой бұдан да ауқымдырақ, күрделірек. Ақын сол келдің өзінде-ақ болашақта бүкіл адамзат қоғамының басын ауыртар зәру проблемаларды көтеріп отыр. Ақын – өз дәуірінің ақыл-сезімі, көкірек көзі, саяқ құлағы. Сол қоғамға төніп келе жатқан алапаттарды Мағжанның мазасыз жүретін ғасыр басында-ақ сезініп, дабыл қаққан.

Ең алдымен, Мағжан отаршылдармен бірге келіп, қала тұрмысында орын ала бастаған келеңсіз құбылыстарға қарсылық білдіреді. Еуропалық тұрмыс-салтқа тән ашық-шашық еркіндікті ақын жүретін қаламайды. Адам еркіндігінің барынша шектен шығып, бетімен кетуі қазіргі адамзат қоғамына дағдарысқа ұшыратып отыр. «Үятсыз» еркіндік әлеуметтік өмірдің негізгі отбасылық құрылымын быт-шытын шығарып, қоғамды іштей алдырып, бұтуға дейін алып келді. Батыстың насихаты мақтап келген еркін өмірдің бүтінгі сиккі осмндай, болашағы бұлдыр.

Мағжан батыстан тамыр жайып, тарал келе жатқан осы бір қоғамдық жұхпалы дертті ғасыр басында-ақ байқап, дабыл қаққан. Адамгершілік, ұлттық қасиеттерінен айырылған «отты жүретін жок, тамақтан басқа тілеті жок, қорсылдаған «доңыздан», түн баласы перілерден» қашады. Мағжан қала тіршілігіндегі сырттан келіп мәдениеттің үстем болуынан туындайтын келеңсіз құбылыстардан, басқаша айтсақ, қазақтың ұлттық тұрмыс-тіршілігіне, болмысына білдірмей кіріп, ш-

гей іріте бастаған рухани дерттен сақтандырып отыр. Мағжанның қауіп расқа шықты. Кеңес өкіметі жылдарында түрлі айла-шарғыларды барынша шебер пайдалана отырып жүргізіліп орыстандыру саясатының барысында қатаң халқы өзінің бірсыпыра рухани құндылықтарынан айырылып қалды; біршама бөлігі ұлттық болмысын жоғалтып, мәңгіртке айналды. Данышпан Мағжан ғасыр басында псыны көрегендікпен көре біліп ескерткен еді. Енді егеменді ел болғанда жоғалтқанымызды тауып, барымызды түгелдеу, соніп халқымыздың рухани қатынасын толықтыру, ұлттық болмысымызды қалпына келтіру ең үлкен міндет болып табылмақ.

Бұл айтып отырғанымыз рухани экология мәселесі болса, «Айда атыңды, Сәрсембай» көтеріп тағы бір маңызды жәйі — табиғат экологиясы. Бұл да бүгінгі күні таламдық мәселе болып отыр. Мағжан суреттеген қала:

«Айналасы – тұман, түн.
Демалысы – от, түтін.
Жарк-жүрк егер көздері.
Сол у-шу, ын да жын.
Сасық ніс тым ауыр».

Бұл қатаң даласына келе жатқан экологиялық апаттың алғашқы көрінісі. Мұндай қалада тұрғысы келмеген лирикалық кейіпкер «тұншықтым той, құдай-ай!» деп, кең далаға қарай қашады. Мағжанның айтқанына мән бермей, берсек те саяси тұрғыдан басқаша түсініп келгеніміз тағы да рас. Күні кешеге дейін табиғатта адамнан күшті ешкім жоқ, «адамға табын, жер енді» деп, табиғатты «бағындырыл» келгеніміз өмір шындығы. Панда іздеп орынды-орынсыз тиісудің салдарынан табиғат қазір әлемдік апаттың сәл-ақ алдында тұр. Өндіріс орындары шоғырланған қаладағы зауыт-фабрикастердің түтіні айналаны ұлап жағыр. Түтінге тұншыққан лирикалық кейіпкердің ауылға қашуында біреулерге түсер пайда үшін халыққа, табиғатқа келер зиянға қарамастан, өндіріс орындарын қалаи болса, солай салып, елдің саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани, экономикалық орталығын ұлап, бүлдіріп жлған саясатқа қарсылық бар.

Сонымен, Мағжанның «Айда атыңды, Сәрсембай» өлеңінде көтерілген негізгі мәселе – рухани және табиғат экологиясы. Халқын сүйген ақын қазақ даласына біртіндеп кіре бастаған батыс мәдениетінің келеңсіз жақтарынан сақтандырады, сөйтіп өз ұлтын рухани тамырдан ажырамауға шақырады. Ғылым мен техниканың дамуын орынды, тиімді пайдалана білмесе, оның аяғы орны толмас алқылықтарға апарып соқтыратынын көрегендікпен ескертті.

Жалпы, Мағжан поэзиясында даланы асхақтата жыртпау басым. Лирикалық кейіпкердің қалаға қарағанда далаға бүйрегі бұрып тұрады. Сонымен бірге ол «ауыл» сөзін қазақ деген мағынада синоним ретінде де қолданатын сияқты. Оған көз жеткізу үшін Мағжанның мына бір өлең жолдарына назар салайық:

«Қалада жүрген інішек,
Қайыс буган беліне.
Қоз қырынды сала гөр,
Қатақтың қыршын төліне
Мақсатың болса, шерлі елді,
Шығару өмір өріне,
Қаш қаладан, қарағым
Еліне қайт, еліне».

(«Еділдің сағасында»)

«Айда атынды, Сәрсембайдағы» карапайым қатқ Сәрсембай Мағжанның тағы да бір өлеңінен кездеседі. «Сәрсембайдың жырында» «домбыра басы бал қурай» деп, лирикалық кейіпкер халық әнінің әуенімен домбыра тартып отырғанда, қос ішек «күшіренеді», «өңіренеді». Домбыраға қосылып, күнін де көзіне жас кеп, егіледі. Өйткені:

«Ай, албар-ды, албар-ды,
Сәрсембайда зар бар-ды
Зардан басқа не болсын,
Шықпаған құр жан қалды.
Бетегелі барқыттай,
Белес белден айырылдым
Балзан қалған сарқыттай,
Күміс қолден айырылдым».

Мағжан жырларында кездесетін Сәрсембай азаттығынан, жерінен айырылған бодан қалақтың жаныптық бейнесі сияқты Сәрсембайды төңкеріске дейін қаладан қашып келе жатқанда көрсек, одан кейін де оның жағдайы жақсармаған.

«...Мағжан өлеңдерін оқығанда, адамды әлдилеген, тербеткен сипатты, біресе мұн-зарға, біресе қайғы-шерге, біресе сары далаға, біресе өткенге айдайды, жаныңды билеп, көңге әлденелер естетебді; алдында ұшы-қиыры жоқ, бір белден ассақ, бір бел, толқынды сары далада тұрғандай боласың, екі жағына кезек теңселіп, ыртан-ыртан басып, қарқарасының қоңырауы сылдырлап, сәукелесі, үкісі бұлғандап кетіп бара жатқан қошты көргендей боласын; кейде ақ сандықты ақ көйлеті, жел құманы бұлғандап, шолпысы сылдырлап бел асып бара жатқан әйелдерді көргендей боласын» (Ж.Аймауытов).

«Мен қуансам, жас баладай қуанам,
Көрген адам талай деген: «Бесалаң!»
Мен қайғырсам, орнатамын қиямет,
Жас баламын тағы да тез жұбанам.
Күлсем егер, есім шығып күлемін,
Жылағанға, қап-қара қан төгемін».

Қасым болса, қанын ішкім келеді,
Досым болса, жолында оның өлемін.»

(«Сырым»)

дегендей, ақын нені айтса да риясыз жап-жүрегімен беріліп жырлайды. Жаны нәзік, жүрегі сезімтал ақынның қуануы да, қайғыруы да тез. Ол бірде от боп жанады:

«Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын
Күнге ғана бағынам.
Өзім – күнш, өзім от,
Өзіме-өзім табынам.»

(«От»)

Енді бірде арыстан, жолбарыс, бұлт, жел боп кетеді:

«Арыстаным, айбатым кім шыдар?
Жолбарысың, маған қарсы кім тұрар?
Кікте бұлт, жерде желмін түлгені,
Жер еркесі – желдің жөнін кім сұрар.»

(«Мен кім?»)

«Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен Күн ұлы, көңілде күн нуры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Күннен туған пайғамбар.»

(«Пайғамбар»)

деп, бүкіл әлемді жаманшылық атаулыдан құтқарар пайғамбар кейпіне келеді. Қаралайым өмірде бұлайша сөйлеу әңгірестеу көрінсе, өнердің шарттылық сипағына орай қолданыла беретін мұндай тәсілдер өлеңшік поэтикалық қуатын арттыра түседі. «Культурасы зор ақын» Мағжан шабытына мініп, қиялымен шарықтаған бір тұстарда оның от болып лапылдап жануы, желдей түлеуі, арыстанша айбат, жолбарысша қайрат қытуы, пайғамбар болып халқын қараңғылықтан құтқаруға ұмтылуы нанымды. «Романтизм дегеніміз, ерекше жағдайда ерекше бейнелер жасау» десек, Мағжанның Күннен туып, оттай жанған лирикалық кейіпкері – нағыз романтикалық бейне. Лирикалық кейіпкер романтикалық көзбен қарағанда, батыстың қап-қараңғы күні, ал шығыстың жарқыраған күні болып көрінетіндігі де сондықтан. Қазақтың бұрынғы өмірінің:

«Откен күн ертегімен таласқандай,
Уа, дүние, ол күндерде алаш қандай?!» -

болатындығы да сол себептен.

«Мағжан алдымен, сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей «тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиетін» үлбіреген нәзік әует қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Ол жүректің қобызын шерте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны аралас шыққан тәтті сөздері өзінің жүрегіне тәтті у себеді» (Жүсіпбек). Мағжан жырларында адам үшін ең қорқынышты сөз «өлімнің» өтпін өңі өзгеріп, жұмсарып сала береді. Тіпті, адамның жанын балқытып, тәтті бір күй кешеді:

« .Өлім күйі-тәтті күй,
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, алдиле,
Әдиле, өлім, алдиле!..
Бепмнен тәтті бір сүйіп,
Алдына алшы алдилеп...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де, өлім, алдиле,
Әдиле, өлім, алдиле!»

Сөз күйреті деген осы!

«Қарасуды теріс ағызған» деген сияқты бұдан артық қандай құдірет керек?!

Мағжанша «Үнсіз өмір сонғын көмір, отсыз жүрек бос қуыс» («Болса гүлсіз»). Айтып өткен ақында арман бар ма дегендей, Мағжан да өт ойларын жасырмай жырға қосқан. Халқының қамын ойлап, мұның мұңдал, жырын жырлаған ақын «мен күніренем ұлы ойтар кеп басым» («Берниятға») деп толғанады. Ал «ой деген у», «ой бір теңіз». Ойлана берсең, түпсіз, түңгімек ойлардың тереңіне батып, жүрегің қысылып, жаның жараланады. Халқының келешегін ойлап, жүрегің қырық жамау болған Мағжан:

«Ой улады
Жаным ессіз, жаным мас.
Жүректе зар, көзде жас.
Ой улады –
Көмір болды жүрегім.
Ой улады –
Сарғаямын сөнсемін», –

(«Ой»)

деп те жырлаған.

Сонымен М.Жұмабаев – адам жанының небір нәзік сезімдерін сол күйінде мәндірепте жыр жолдарына айналдырып, ақ қағазға түсіре алған лирик. Ол орыс отаршылдығының салдарынан бүліне бастаған қиық даласының ертеңін ойлап, уайым қылған, дабыл қаққан ұл ақыны. Халық өмірінің күнгейі мен көлеңкелі жақтарын, асыл армандарын жырына қосып, сөзден сұлу сарай салдырған сөз сиқыршысы.

МАҒЖАН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТҮРКІШІЛДІК САРЫН

Бүкіл саналы тұмырын қазақ халқының жарқын болашағына қызмет етуге арнаған Мағжан Жұмабаевтың есімі түркі әлеміне де кеңінен танымал. Шындығында да өмір бойы қанша қиындық көрсе де қазығын, алашын жырлаудан таныбай өткен ұлы ақын қазақтың ғана емес, бүгінгі таңда күллі түркі әлемінің рухани көңілегі жарық жұлдыздардың біріне айналып отырғаны да – өмір шындығы. Халықаралық ТҮРКСОЙ ұйымының шешімімен 2018 жылдың Мағжан Жұмабаев жылы болып жарияланып, ақынды еске алу іс-шараларының Түркияның Анкара, Кастамону қалаларынан бастау алуының да символдық мәні бар.

Қазақстанда көптен күткен азаттықтың ақ таңы атып, тәуелсіздік алғанда, оны егеменді ел ретінде бірініші танып, шын қуанған ел Түркия болды. Бұл кездейсоқтық емес еді. Түбі бір түркі елдері тарихтың не бір тар жол, тайпақ кешуі аум жолдарында тұрымтай тұсымен болып бір-бірінен көз жатып, өзгелердің бодауында кетіп қалған тұстарда анадолылықтар ғана гүлнің қара шапырағын құлатпай, ошағындағы отын сөндірмей, түріктің түпін түтетіп, өзгелерінің азаттық алуын тілеп отырған бірден бір ел болды. Бір кездерде Еуразияның кең төскейінде атой салып, түркі халықтары бірінен соң бірі бодандықтың ноқтасына ілініп жатқанда, түріктердің де тәуелсіздігін сақтап қалу оңайға түскен жоқ. Жан-жақтан жау анталап, Түркияның тәуелсіздігі қыл үстінде тұрған 1920-22 жылдардағы ұлт-азаттық соғыс кезінде Мағжан түріктерге қолдау көрсеткен «Алыстағы бауырыма» атты өлеңін жазды. Өз елінің де жағдайы жетісіп тұрмағанына карамастан, ол азаттық үшін алысып, қансырап жатқан түрік елін былайша көз алдына елестетеді:

«Алыста ауыр азын шеккен бауырым,
Қуарған бәйшешектей кепкен бауырым.
Қазыған қалың жаудың ортасында,
Көл қылып көздің жасын төккен бауырым.
Алдынды ауыр қаяғы жапқан бауырым,
Өміріңше жапа шеккен жатқан бауырым».

Сен сол жаққа кеткенде, бұл жақта мен «Жас балапан қанат қақпай» қалып едім. «Жөн сіздер, жол көрсетер жан болмады, жауыз жау қойсын ба?» – деп өзінің де мүшкіл халін мұн гып шағады:

«Қорғасын жас жүрекке оғы батты,
Күнжесті тата қаным судай ақты.
Қажырап, әлім құрып, естен тандым,
Қараңғы абақтыға берік жапты...
Кормеймін кеше жүрген қыр-сайды да,
Күндің Күн, түнде – күміс нұрлы Айлы да...»

Акын жүреп кешеп күндей күркіреген гүндардың бүтінп күйін
көріп, аһ ұрады.

«Япыры-ой, айрылдық па қалың топтан,
Шабылып қайтпайтұтын жауған оқтан?!
Түріктің жолбарыстай жүрегінен,
Шынымен қорқақ құл боп жлудан бұкқан?!»

Олең:

«Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Бі сүн атқа,
Лайық па құл боп тұру? Жүр кетелік,
Алтайға, ата мирас алтын таққа»

деп, алыста қиналып жатқан бауырын бүйтіп жеке-жеке қор болып жүргенше, атамекенге оралып, бірге жүріп, зор болайық деген ойларды білдіретін жолдармен аяқтаған. Ол еңде өзгеге құл болу үшін емес, халқының адал ұлы болуды әспеттеген ер түріктің асқақ рухы соғып тұр. Мағжанның бұл өлеңін кезінде жат жұрттықтарға қарсы аялтық үшін күресіп жатқан түріктердің оқып танысуына, туыстық қонілмен алыстан сәлем жолдай, биуырмалық ниетпен қол ұшын ұсынған рухани көмекті сезінуіне түрік бауырлардың мұршасы болды ма, болмады ма – ол жағы мәлімсіз Белгілісі – қазақ ақыны М.Жұмабаевтың бауырлас халықтар бірлігін көтеріп, әлемдік деңгейге шығуы

Қазақ әдебиеті ХІХ ғасырда Абай болып, шыңға шықса, ХХ ғасырда Мағжан болып жарқырады. Абай қазақ поэзиясында ойшыл ақын атанса, Мағжан адам сезімін жырлаудың асқан үлгісін көрсетті. Абай толғанбаған қазақтың мәселесі жоқ, сондықтан да ол шын мәніндегі ұлт ақыны атанды. Ал Мағжан болса, ұлт өмірін жырлаумен бірге онымен шектеліп қалмай, жаңа заманға орай, түрікшілдік идеясын көтерді. Батыстан төніп келе жатқан «қара бұлтқа» қарсы тұрып, әлемдік деңгейге көтерілген ақын болды.

М. Жұмабаевтың ақындығы жайлы алған рет толымды пікір айтқан Ж. Аймауып: «Сөз жоқ, Мағжан ұлтшыл, түрікшіл, санақшыл, дарақшыл ақын». – дей келіп, оның түрікшілдігі жайлы: «Мағжанның түрікшілдігі ышпан тауып алған жана нәрсе емес, әуелден-ақ бар болатын, ол «Ғалияда» жүргенде, түрікшіл пікірде бірер өлең жазған. Бірақ орысша оқуға кіргеннен былай ол пікірін жарыққа шығара қоямайтын. ...Қолықтың кер заманы, одан қала берсе, ұлтшылдықтың аузына қақпап салған кенес заманы Мағжанның бағыты басылып қалған түрікшіл сезімін қайта оятты... Жеке ұлтшылдықтың өрісі тарылғандығын көріп, түрік тұқымды жұрттармен әдебиет жүзінде өзгеше одақ жасаған болады. Бары-бара Мағжанға түрікшілдік те тар ауданда көрінелі, ол күншығыстың, Азияның ақыны болып, Еуропамен, Батыспен «араздасады». Ресенде болсын, Мағжанның түрікшіл, азиятшыл болу себебі оның өз қиялынан болмаса, оның солай болай-

ын деген тілегінен деп ұғуға болмайды. Оның терең негізі бар: мәселен күншығыс халықтарын алсақ, бәрі де Батыстың, Еуропаның жеми, азығы, атып жейгін аңы болып келе жатыр», (Ж. Аймыұтов. Мағжанның ақындығы туралы. Кітапта: Мағжан Жұмабаев Шығармалары. А., 1989, 409-410-беттер) – деп, жазған болатын.

Мағжанның түрікшілдігі хақында С. Мұқанов 1932-жылы шыққан «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты монографиясында былай деп жазыпты: «Түрікшілдік пікірі Мағжанға «Медресе Галияда» оқып жүрген кезінде татар түрікшілдерінен жүкқан. 1914 жылы болатын жиһангер соғысында түрік немістермен одақтасып, орысқа қарсы соғысты. «Қазақ» газеті бар, жалпы ұлтшылдар бәрі шынында, түрік тілесті тіледі. Сол тілегін олар ауыл арасына да жайды. «Түрік жеңсе екен» деген тілекке қазақ байларының (байларының дейтіншіміз, келдей түрікті ол кезде қалай білсін) ынтасы құлағандығы сондай, балаларына Ануарбек, Талғатбек, Мұстафа, Камал, Өмірбек, Жамалбек, Сүгіратбек сияқты түрік патшаларының атын қойды. Ануар патша туралы ел арасында ертегі тарал, ел іші оны ертедегі Бабақұмар сияқты сиқырлы, айлакер адам және адамзатқа бітпеген күш бар палуан деп жүрді. Міне, елдің ол кездегі алдығы қатардағы адамдарына сондай түрікшілдік пікірлі тарапқан Мағжан сияқты оқығандар» (С. Мұқанов. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. А., 2008, 186-бет).

Осы пікірлерден-ақ М. Жұмабаевтың қазақ ақындарының ішінде ұлттық деңгейде қалып қоймай, түрікшілдік, адамзаттық биіктікке көтерілген бірден-бір ұлы ақын болғандығын байқатса керек. Сонымен, түрікшілдік сарын Мағжан поэзиясын шыңға шығарып тұрған ерекше бір қасиеті, өзіндік сипаты болып табылады.

Мағжанның «Алыстағы бауырыма» өлеңі алыста киналып жатқан бауырын бүйтіп жеке-жеке қор болып жүргенше, атамекенге оралып, бірге жүріп, зор боламық деген оптимистік ойларды білдіретін жолдармен аяқталған. Өлеңде өзгеге құл болу үшін емес, халқының адал ұлы болуды әспеттеген ер түріктің асқақ рухы есіп тұр.

Мағжанның бұл өлеңін кезінде жат жұрттықтарға қарсы азаттық үшін күресіп жатқан түріктердің оқып танысуына, туыстық қолмен алыстан сәлем жолдап, бауырмалдық ниетпен қол ұшын ұсынғанын рухани сезінуіне түрік бауырлардың мүшәсі болды ма, болмады ма, ол жағы мәлімсіз. Сол кездегі нақтылы жағдайға қарасақ, ондай мүмкіндік те, мүшәсі де бола қоймаған сияқты. Белгілісі – қазақ ақыны М. Жұмабаевтың бауырлас халықтар бірлігін көтерін, әлемдік деңгейге шығуы.

Бір кездерде Мағжан көтерген түрік бірлігі идеясы – күні бүгінге дейін өзінің тәрулігін жоймай келе жатқан маңызды мәселе. Бүгін Мағжанның осы өлеңіне деген қолдан білдіретін 80 жылдан кейін жазылған жауап хатты оқығанда көзіміз жетеді. «Алыстағы бауырыма» он екі шумақтан тұратын болса, түріктің белгілі қоғам қайраткері, мағжантанушы ақын Фейзуллах Будақ жатқан «Мағжанға жауапта»

қамқакыны көтерген мәселелерге он екі шумақпен нақтылы жауап берген. Бір таң қауарлығы: осыдан бір ғасырдай бұрын түрік бірлігі жайлы Мағжан өйткен ойлар мен бүгінгі түрік ақынының онлары бір жерден шығып отырған. Енді осы бір қызғылықты үйлестікке көз жеткізу үшін екі өлеңнің мәтніне салыстыра көз жіберелік.

Мағжан:

Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Қуарған бәйшешектегі кепкен бауырым.
Қамаған қалың жаудың, ортасында,
Қал қылып көзін жасын төккен бауырым.

Фейтүлбақ:

Алыстан алабымды білген бауырым,
Жұбатып, көзін жасын жүрген бауырым,
Отырып өзі жаудың ортасында,
Қоңірін мұң- зарыма бөлген бауырым

Мағжан:

Алдымды ауыр қайғы жапқан бауырым,
Өміріңше жапа шеккен жатқан бауырым.
Түксенген, жүреті тас жауыз жанлар,
Тірдей терін тонап жатқан бауырым

Фейтүлбақ:

Тұмшанып қайғы-мұңға қалдым бауырым,
Қуарып бәйшешектей солдым бауырым.
Сен дұшпанды бұрыннан білуші едің,
Мен саған енді қуа болдым бауырым.

Мағжан:

Япырмай, емес пе еді алтын Алтай,
Анамыз бізді тапқан, асу тайдай?
Бауырыңда жүрмеп пе едік салып ойнақ,
Жүзіміз емес пе еді жарқын айдай?!

Фейтүлбақ:

Анамыз еді-ғу ортақ алтын Алтай,
Ол бір тұлпар болғанда, біз бір-бір тай.
Бауырыңда ойнақ салып оіз жүрі еңде,
Тап бізден жайнамайтын күн менен өй

Мағжан:

Адалы алтын сақа атыспап па ең,
Тебісің бір төсекте жатыспал па ең?

Алтайдай анамыздын ак сүтпен,
Бірге еміп бірге дәмін ұқтыспап па ек?

Фейтулаха:

Аламы алтын сака атқан едік,
Төбесіп бір төсекте жатқан едік,
Алтайдай анамыздын ак сүтпен де,
Бірге еміп бірге дәмін татқан едік.

Мағжан:

Тұрмап па ед бизан үшін молдір бұлақ,
Сылдырап, сылқ-сылқ күліп тивудан құлап?
Даяр боп ұшқан құстай соққан күйім,
Тілесек бір-бір тұлпар бейне пырақ!

Фейтулаха:

Сылдырап, біздер үшін бұлақ ақты,
Шытырлап, найзағайлар оннап жатты
Даяр боп ұшқан құс пен соққан күйім,
Біз мінген аттар тұлпар, һәм пырақты

Мағжан:

Алтайдың алтын күні еркелетіп,
Келгенде жолбарыс боп, жаңа жетіп,
Ақ теңіз, Қара теңіз ар жағына,
Бауырым, мені тастап, қалдым кетіп!

Фейтулаха:

Бір күні бұл дәуреннің соңы жетіп,
Тәңірдің жазуымен сапар шектік
Ақ теңіз, Қара теңіз ассақтағы,
Жүректі сол Алтайға тастап кеттік.

Мағжан:

Мен қалдым жас балапан қанат қақтап,
Ұшам деп ұмтылсам да дамыл таппай,
Жөн сілтер, жол көрсетер жан болмады,
Жауыз жан қойсым ба енді мені ұтпай?!

Фейтулаха:

Білемін, ұшам дедің, ұша алмадың,
Дәрыссыз, қорқа қанат қаға алмадың,
Жөн сілтер, жол көрсетер сілкімін жоқ,
Дұшпанның тырнағынан қаша алмадың.

Мағжан:

Қорғасын жас жүрекке оғы батты,
Күнәсіз таза қаным судай ақты.
Қансырап, әлім құрып, естен тандым,
Қаранғы абақтыға берік жатып...

Фейзуллах:

Саған атқан оқ маған отіп жатты,
Күнәсіз қанымды төгіп жатты.
Егерде қан тоғласе мына біздің,
Түбмізге болыну жетіп жатты.

Мағжан:

Көрменмін кеше жүрген қыр-саиды да,
Күңдіз – Күн, түнде – күміс нұрлы Айды да.
Ардақтап, шын жібектей арайға орап,
Өсірген алтын анам Алтайды да.

Фейзуллах:

Мен де ансаймын кешегі қыр мен сайды,
Күңдіз – Күн, түнде – күміс нұрлы Айды.
Білді жібек құндаққа орап алып,
Бауырында алпештеген ана – Алтайды.

Мағжан:

Япырмай, айырылдық па қалың топтан,
Шәбшып қайтпайтұтық жауған оқтан?!
Түріктің жолбарыстай жүрегіннен,
Шынымен қорқақ құл боп жаудан бұққан?!

Фейзуллах:

Айрылып бір-бірімізден отқа түстік,
Тарихтың қазанында қайнап, пістік.
Тайсалып, қайтпайтұтымы жауған оқтан,
Жігіттік батырлықтың аңтын іштік.

Мағжан:

Шарқ ұрып ерікке ұмтылған түрік жаны,
Шынымен ауырды ма, бітіп халы?!
От соніп жүректегі құрғады ма,
Қайнаған тамырдағы ата қаны?!

Фейзуллах:

Ұмтылған бостандыққа түрік жаны,
Ауырып көрген емес бітіп халі.

Жүректің жаялып оты соніген емес,
С оғып тұр тамырында ата қаны.

Мағжан:

Бауырым! Сен ол жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атисі,
Лайық па құл боп тұру? Кел, кетелік,
Алтайға ата мирас алтын таққа!

Фейзуллах:

Бауырым, сен ол жақта, мен бұл жақта,
Не таптық, шашырағанда шартарапқа?
Барлығын күш-қайраттың жинау керек,
Атадан мирас болған ұлы Отанда!

Мағжанның осы өлеңін гүріктердің қалай қабылдағанынан, оған жауаптың қалай жазылғанынан біршама хабар беретін «Егемен Қазақстанда» жарияланған мына бір материалға назар аударайық. Мұнда Мағжанға 83 жылдан кейін өлеңмен жауап жазған Фейзуллах Будактың сұхбат кезіндегі негізгі ойы «Мағжан – Алтайдағы жүрегім» дегенге сайыпты:

«1995 жылдың басында Қожа Алмет Ясауи ағындағы халықаралық Қазақ-түрік университетіне Түркия жағынан проректор болып тағайындалдым. Түркістанға келіп, жұмысыма кіріскен алғашқы күндердің бірінде Есім хан алаңындағы ректораттың үлкен залында бір жиналыс болды. Жұмыстың қауыртығына байланысты, жиында кешігіп барған едім. Залға кіргенімде Түркиядан келген жас мұғалім бір керемет өлең оқып тұр екен. Қазақстанға келердің алдында қазақшаны жақсылап үйренгенмін. Сондықтан, оқылған өлеңнің әр сөзін анық түсіндім және ол сөздер менің жүрегімді қатты толқытты. Бұл өлеңде менің жас күнімнен сеніп келген идеяларым, өз ойларым жүргендеі етене жақындықты сездім.

«Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой,
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің Тәңірі берген несібі ғой.
Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тарихы бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен».

Өлеңді бастан-аяқ тебіреніп, сүйнішпен тыңдадым. Өлеңнің ортасынан бастап тыңдағандықтан, авторын біле алмай отырдым. Кеш соңында өлең оқыған мұғалімнің жанына барып, кімнің өлеңі екенін сұрадым. Мағжан Жұмабаевпен алғаш сол кезде танысқан едім. Жас

ұстат Мағжан туралы магистрлік диссертация қорытаған екен. Оқып шықтым. Содан кейін Мағжанның өмір жолымен, өлеңімен тереңірек таныса бастадым.

.. Түркияда жиырма жылдан бері үздіксіз Мағжанға арналған ғылыми конференциялар өтіп келеді. Сонда ақынның өмірінен, өлеңінен хабардар болған түрік жұрты, ақынның «Алыстағы бауырыма» өлеңін естігенде, қозине жас алмағандары сирек болады. 83 жылдан кейін мен Мағжанға жауап жаздым. Мағжанды Түркияда таныту үшін үш кітап жаздым. Ол өлеңінің жазылу тарихы былай еді. Бірде бір жиында қазақ студенті «Мағжанның «Алыстағы бауырыма» өлеңіне жауап жатылды ма?» деп сұрады. Не жоқ, не нә деп аитарымды білмей, ыңғайсызданып, жазылар деген едім, күмілжіп. Содан бастап Мағжанға («Алыстағы бауырыма») жауап іздеп, шарқ ұруды болатынымын. Ақырында түн жарымнан өтіп, үйдеп бар жан ұйқыға жатқаннан кейін, кішкене жұмыс бөлмесінің орнына үлкен залды таңдап, бар жарықты жағып, үлкен тамақ үстелінің жанындағы орындықтардың біреуіне жайғастым. Сол сәтте жан дүниемді нұрға бөлеп тұрған ұлы сезімге сай жарық әрі кең ортала болғым келген еді. Сондықтан да үлкен залды лайық көріп, бар жарықты жағып қойдым. Мағжан Жұмабасовтың түрік ұлт-азаттық күресі үшін сексен жыл бұрын жазған өлеңін алдыма қойып, жауап жазға бастадым. Жыр жолдары алам сенбес түрде, дәл бір бұрыннан жатылып-сытылып, жадымда жатталған өлең секілді қағаз бетіне төгілуде еді. Еш бөгелместен, тепсі жазық жерде алып жатқан ағын су секілді жүректен құйылып жатқан жауаптың соңғы шумағының ақыры нүктесіне жеткенде, бір сәт жүрегім тоқтап қалғандай сезіндім. Басымнан өткеріп жатқан бұл қандай хал, неткен күй еді? 17–18 жасымда (яғни 33–34 жыл бұрын) жыр жазуды ойға алып, қалам тартқан бірнеше өлеңімнен басқа ешқандай еңбегім жоқ болатын. Сонда бұл қалам болды? Бір сәт Мағжанның рухы келіп, маған бұйрық беріп, бұларды жаздырды ма деген ойға келіп, іркіліп қалдым.

Содан кейін жазғандарымды бастан-аяқ қайта-қайта оқып шықтым. Иә, бұлардың барлығы көп жылдардан бері Мағжан өлеңін әр оқыған сайын іштей гүйген сезімдерімнің қағаз бетіне түскен көрінісі еді. Бұл — бүтін күні бойы барша ой-сезімді, бүкіл жан дүниемді жаулап алып, санамда бірте-бірте айқындала түскен мөлдір жыр тамшылары, жүрекжарды ізгі ойлар еді. Жауабы әр оқыған санын тереңені ашып тастап немесе балқонға шығып, бүкіл Анкара аспанын тор дауыспен күркіреткім келген еді. Бірақ мұны жасай алмай, қайта келіп, өлең мен оның жауабын қайталап оқи бастадым. Қытық бір күнге түскен едім. Кейде көкірегім жарылып, жүрегім сыртқа атылардай тулап, кейде терезеден өлмің бос кеңістікке тастап жіберіп, бейнебір құс секілді қалықтап ұшып кетердей күй кешуде болатынымын. Бірақ, осы ой-сезімдермен іштей алысып жатқанда, Мағжанның өлеңі мен жауабымды, әр оқыған сайын тура бір алғаш рет оқып жатқандай талқым-тебіреніп, бас алмастан оқи бердім».

Ф. Бұдақ қазақтың ұлы ақынын түркі әлемінің ұлы ойшылдарының қатарына қосады. Оны мұндай биікке көтерген ақын поэзиясындағы түркішілдік, яғни түркілік бірлік идеялары екендігіне назар аударады:

«Мағжан өлеңдеріндегі рухани күш тамырын тереңге тартып, түркілердің Түркістан аймағында хандықтар мен тайпалық одақтарға бөлінебей тұрған дәуірлерінен бастау алып жатыр. Мағжан отарланған қызыл даласында дүниеге келіп, бүкіл тұмырын елге мен қанауға түскен қоғамда өткізуіне қарамастан, оның рухы мен арманы тәуелсіз Түрік қағанатының кен жазира даласында қанат қағып, өлеңдері осындай қайнар көзден нәр алған. Мағжан Жұмабаев – көне түркі топырағында жат жерліктер ұстанған отарлау саясаты салдарынан ұзақ жылдар бөлініп бөлшектенген бір халықтың жүйелі түрде қатақ, қырғыз, өзбек секілді ұлттарға топтастырылуына қарсы наразылығын білдіріп, жалпыды өлеңдерінде қайсарлықпен ортақ түркі аты мен ортақ түркі болмысын әлемге танытқан парасатты ойшылдардың бірі. Оның өлеңдеріндегі ұлттың аты – ТҮРКІ, Отанның аты – ТҮРКІСТАН еді. Мағжан – менің Алтайдағы жүрегім.

...Мағжан Жұмабаев сөзетіп отырған түркі халқы оның өз көңіліндей кен-байтақ территорияда өмір сүруде, ал ақын жүрегі болса ұлы түркі әлемінің барлық жерінде соғып тұр. Мағжан өзінің қырымен сол жылдары Анадолыда: «Гүріктерге Түркия да, Түркістан да емес отан, Отан ұлы және мәңгілік өлке Тұран» деп жырлаған ақын Зия Гокалпнен бір жолды, бір мақсатты ұстанғанын көрсетеді. Мағжанның ұлт ұғымы туралы жалған өлеңдеріндегі құдіретті ой оның тек әдеби қоркем күшінен ғана емес, сонымен қатар өзіне және ұлтына деген үлкен сенімнен, ұлтының бойындағы ұлы күшпен нәр алып жатыр «Мен» деп өтін емес, түркі халқын мейізетен «Мен кім?» деген өлеңінде Мағжан халқының ұлттық болмысын былай сипаттайды: «Көкте күнімін, көпке нұрым шапшамын, Көңілім алсам, қазір гарышқа ұшамын. Шеті, түбі жоқ теңізбен қара-қоқ, Еркемін толқып, шалқып, тасамын». Мағжан өлеңдеріндегі бұл сарын сол жылдары Анадолы көңінде күркіреген дәл осындай бір айбынды үнді еріксіз еске салады. Бұл шумақтар ұлттық мәселе тұрғысында Мағжанмен бір көзқарасқа болған, Мағжан секілді дархан жүректен нәр алған Мехмет Акиф Ерсойдың: «Мен ежелден азатпын, еркін алға басармын, Шынжырлап құрған торына дұшпанның өңін асармын. Буырқанған селдей боп, бөгеттерден арқырап, Қоршаған тауды қонарып, Байғақса сыймай тасармын», деген өлең жолдары бар («Егемен Қазақстан», 31.01.2018).

М. Жұмабаевтың «Күншығыс», «Пайгамбар», «Тез барам», «Жер жүзінде», «Мен жастарға сенемін», «Түркістан» т.б. өлеңдерінде түркішілдік, түрік бірлігі идеясы жырланады. Осылардың ішінде әсіресе «Түркістанда» түрік рухы барынша ашақталған.

«Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде тұтан,
Түріктің тәзір берген несібі ғой» –

деген жолдармен басталатын ұзақ өлең түркі халықтарының гимні іспеттес. Онда түркілер мекені Түркістан-Тұран орналасқан жерге поэтикалық сипаттама, олардың тарихына қысқаша шолу жасалынған.

«Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?!»

деп, Отанның сүйген ақын көк түріктерді өңгелерден өмісте көреді: ақынға сенер болсақ, дүниеде түріктен асқан халық жоқ. Шаңқан бот шабытына мініп, қиял көгінде шарықтаған ақынды тұтан халқы соншалықты сүйіп, жырта қосқандығы үшін кінәлау қиын. Бұлайша жырлау поэзияға тән қасиеттердің бірі. Бұл – басқа халықтарды жек көргендік емес, өз халқын барынша сүйгендік; өз халқы арқылы бүкіл адамзатты сүйгендік.

Ақын Тұраннан шыққан қайраткерлерді мақтаныш тұтады. Африсиябғиы, Кей-Қысыраудың, Зұлқарнайынның, Шыңғысханның, Ақсақ Темірдің, Ұлықбектің, әл-Фарабидің, т.б. аттары асқақ сезіммен аталады. Ал, осылардың біратып күні кешеге дейін біле бермегеніміз, білсек те ол натақ па, өзбек пе деген сияқты тайыз ойдың жетегінде жүргенімізді жасыра алмаймыз. Ал, Мағжан бұларды өткен ғасырдың басында-ақ түрік халықтарына ортақ ұлылар санаған.

Осы жерде тағы мына бір жағдайға назар аудара кеткен жөн. Ол Тұраннан шыққан ұлылар қатарында Шыңғысхан есімінің аталуы. Бір кезде дүниені қаһарымен тіптенкен Шыңғысханның тұлғасы күні бүгінге дейін түрлі пікірлер туғызып келеді. Еуропацентристік шім бойынша, ол – талай елдерді қанға бөктіріп, қырып-жойып, жерін басып алған басқыншы. Соңғы уақыттарда ол туралы басқаша пікірлер де көріне бастады. ЮНЕСКО жүргізген әлеуметтік сұраулар бойынша, Шыңғысхан соңғы мыңжылдықтағы ең жарқын тұлға аталды.

Қазірдің өзінде де Шыңғысханның қандай тұлға екендігі жайлы пікірталас қызу жүріп, кереғар пікірлер айтылуда. Ол жөніндегі пікір қак жарылып, бірі – оны Еуразияны қиратқан қанішер десе, екіншісі оны әлемді ауына қаратқан ұлы тұлға деп қарайды. Қай-қайсысы да өз пікірлерін дәлелдеуге нақтылы деректерді қажеттеше таба алады. Бізше, ол осы уақытқа дейін Шыңғысхан Монғолдың ханы, тегі монғол болып келді. Мағжан болса, ол Шыңғысханды Тұраннан шыққан ұлылар қатарына қосып, есімін бірінші атаған. Ал, енді соңғы уақыттарда жүргізілген генетикалық сараптамалардың нәтижесі Шыңғысханның гені – 60 пайыз қатаққа, 40 пайыз монғолдық бір тайпасына жақын

екендігін анықтап отыр. Сонда Шыңғысхан кім? Мағжан Шыңғысханды Тұраннан шығарып, ғурасын айтсақ, түркітекес деп, осыдан бір ғасыр уақыт бұрын айтқаны ойлантпай қоймайды. Екіншіден, осы уақытқа дейін Шыңғысханды басқыншы, жауыз деген пікір басым болып келсе, Мағжан оған Тұран мақтанышы ретінде қарап, аспанзита жырға қосады:

«Тумайды адамзағта Шыңғыстай ер,
Данышпан, тұнғыық ой, болат жи ер
Шыңғыстай арыстанның құр аты да,
Адамның жүрегіне жігер берер»

Бұл жолдарға түсініктеме беріп жатудың өзі – артық. Мағжанның ойынша, қазақтар түріктердің қара шаңырағына ие болып қалған халық:

«Коп түрік еніп алысып тарасқанда,
Қызаққа қара шаңырақ қалған жоқ па?!»

Өлеңде қазақ тарихына да қысқаша шолу жасалынып, Қасым, Назыр, Есім, Тәуке, Абылай, Кенесары есімдері мақтанышпен аталған. «Арыстан елге отан болған Тұранда» хандық құрған қазақ хандары «қамықтың қасқы жолды Қасым ханы», «адал хан ат болады Назардайын», «алашқа Есімханның жолы дайын», «Тәукедей данышпан хан», «Алаштың арыстаны Абылай еді», «Кешегі ердің ері көкжал Кене» деп сипатталады. Бұл жолдардың қазақ хандарын жырға қоспақ түтті, аттарын атаудың өзі қиын, тап күресінің барынша күшейіп тұрған кезінде жазылғандығы да есте болуы жөн. Тіпті, ол кез түгел күні кеше таман ептеп түзеліп, Мағжан ақталып, оның шығармалар жинағы кітап болып шығып, туған халқына қарай қайтадан жол тартқанда (1989) Кенесарыға арналған бір шумақ өлең алынып тасталған. Ол жолдар мынадай:

«Тұрақпан Сарыарқаны бөлек деме,
Түркістан алты алашқа болған кесе.
Тұранның топырағын күшып жатыр,
Кешегі ердің ері көкжал Кене».

Жалпы, Мағжан Алаш, Алтай, Түркістан, Тұран этнонимдерін жиі қолданып, бүкіл шығармашылығының өзегіне, сарынына айналдырғандай. Әсіресе, Алаш сөзін. Ақын бұл сөзді қазақ деген мағынада ғана емес, түркі жұрты деген мағынада да қолданады. Мысалы, түркі жұртынан шыққан ұлы гүлгалардың бірі Қорқыт туралы дастаны мынадай жолдармен басталады:

«Алтайға жер жүзінде тау жоқ жеткен,
Алтайға бегегедей алтын біткен.
Бейннтей алтын Алтай етегінде,
Ертеде Алаш елі мекен еткен.

Ол күндер қоз жетпейтін ерте күн ғой,
Ерте күн ертегідей ерек күн ғой.
Өткен күн – ұстатпайтын сұлу саяым,
Жалғыз-ақ желден жүйрік жетелі ғой.

Өткен күн ертегімен таласқандай,
Уа, дүние, ол күндерде алаш қандай?!
Ой-қырдан орғып-қарғып еріккенде,
Алғаша ойнық салып жүрген андай»

(Мағжан Жұмабаев, Шығармалар. 3 томдық. 2-3 том. Алматы, «Білім», 1996, 6-бет).

М.Жұмабаев қазақ халқының ғана емес, түркілік, әлемдік деңгейге көтерілген, сойтіп, түркішілдік, жалпы адамзаттық мәселелерді көтерген ұлы ақындардың бірі ғана емес, бірегейі. Кетінде Мағжан жырлаған түркішілдік идеялары күні бүгінге дейін өзінің мәні мен маңызын жоя қойған жоқ. Керісінше, уақыт өткен сайын әсіресе ғаламдасу ерекше қарқын алған ХХІ ғасырда барынына өткіріленіп, күн тәртібіне өткір қойылуда. Мағжан айтқандай, қазақ халқының болашағы туысқан түркі халықтарымен бірге болғанда ғана – жарқын. Сонда ғана барып, біз алдымен, түркі бауырларымызбен, одан қалды басқа да халықтармен тереземіз тең өмір сүріп, әлемдік өркениеттен өзімізге лайықты орнымызды ала аламыз.

«КҮҢІРЕНІП ОЙЛАҒАНДА, АЛАШ ЖАЙЫН...»

«Жүрегім, мен зартыммен жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қығып тіл, қолым емес, хисендеулі,
Сондықтан жаным күши, жаялы да».

Молжан

Поэма – акынның шығармашылық мүмкіндіктеріне орай негүрлым кеңірек жол ашатын ауқымды жанр. М. Жұмабаев та қаламын құлаштай тербеп, «Қорқыт», «Ертегі», «Оюкетестің княсында», «Қойлыбайдың қобыты», «Батыр Баян», «Жүсіпхан», «Қаныш байдың қисесы», «Әтірік ертегі», «Токсанның тобы», «Толғау» поэмаларын жазды. Әрине, бұлардың барлығы бірден, алтынмен апталып, күміспен қапталған деуге келе бермес; көркемдіктері де түрліше деңгейде. Тілгі, бүтінгі күннің жанр талаптарына сай келе бермейтіндері де бар. Мысалы, «Токсанның тобы» мен «Толғау» поэмадан гөрі «толғау» жанрына жақындау сияқты. Мұны екіншісінің тақырыбы да айтып тұр.

Акын «Толғауда»:

«Жапаңда жалғыз күніреніп,
Мен ойыма ергенмін...
Қайда барсам, қор қордім
Айдарлысы құл болып,
Тұлымдысы тұл болып,
Еңіреген ел қордім.
Қаралы көптің ішінде,
Қара салып басыма,
Елмен бірге еңредім...
Күлкісін гүлге бөлейтін,
Жыласа бірге жытайтын,
Жаны бір жолдас жыраумын»,
деп, «Токсанның тобында»:
«Мен мұңдымен мұңдастым,
Адақсам ел деп адастым,
Жырлағым елді жалпылап»,

деп, ағынан жарылады. Екеуінде де лирикалық кейіпкердің жүрек-жарды голғаныстары публицистикалық сарынмен жырланған.

Жанрлық айырымның негізгі бір белгісі оның көлемі болса, «Қойлыбайдың қобыты» мен «Оюкетестің княсында» қысқа қайырылған. Солай бола тұра бұл екеуінің поэма аталған себебі, бұларда қамтылған оқиғалардың, тақырып аясының ауқымдылығы, қозғалған мәселелерінің маңыздылығы болса керек.

«Қойлыбайдың қобыты» анық құрылған. Акын оқиға желісіне Ш.Уәлихановтың «Тәжірі» деген мақаласында келтірілген деректерді пайдаланса керек. Қалың найман ішінде үлкен ас болып, бәйгеге

екі жүзде ат қосылады. «Ерігіп атғал бағыр, манғат байлар» «жын жүгендеп, пері мінген, алдында жорғалаған ташты шайтан» Қойлыбай бақсыға кедептің кемітіп, «байгеге қобызын қос» деп, талқек етеді. Намыстың бақсы қобызын байгеге қоспақшы болады. Ол үшін қобызын бір сексеуіне байлатып тастайды да Қадамви бастаған жындарын көмекке шақырады. Ат келетін мезгілде Қойлыбай бақсы қолындағы жалаңаш қылышын қобыт қылып, сарнап, жын-перітері сар далапы құйымдатып, дүрілдетіп, қап-қара бұлтқа қосып, ойнақ салады. Бір кезде қоларын, сүйретіп кеткен сексеуілмен жан-жазын сабылап қобыт бәйгенін алдында келе жатады. Көздеріне сенер-сенбесті білмеген «далын ел таң-тамашадан тас боп қатты». Адам сенбей-пидей, бірақ халық үшін қажет осы бір аңызды жырға айналдырғандағы негізгі ой «Қойлыбайдың қобызының» соңындағы мына бір жолдарда жатыр:

«Жарасқан бай мен биі, батыр, бақсы,
Алыста елестейсін заман кайран!
Айрылдық балпан басқан батырларзін,
Аузынан ұят төгілген мал» 1 байдан.

Құдай-ау, албастының ойнағындай,
Мынау сұм заманға кез қылдың қайдан?
Шірін-аи, кер заманды құл қылар ем,
Бата алсам, бағаналы Қойлыбайдан».

Ақынның әлеуметтік бағыты айқын: ол өткен замандардағы «балпаң басқан батырларға», «манғаз бауларға» іші тартып, кенестік кезді «албастының ойнағындай» «сұм заман» атап, Қойлыбайдан бата алсам, «кер заманды құл қылар ем» деген ойын ашық айтады.

Мағжан поэмалары — түтелге жуық аңыздық, тарихи оқиғаларға негізделген. «Ертегі», «Жүсіпхан», «Өтірік ертегі», «Қойлыбайдың қобызы», т.б. ертегі түрінде, «Қорқыт», «Ожетпес княсында», «Батыр Баян» тарихи-аңыздық деректерге сүйеніп жазылған. Негізгі идеялары — ұлт азаттығы, ұлттық дәстүрлі сақтау, адамгершілік асыл қасиеттерді дәріптеу, халыққа қызмет ету, достық, т.б. «Қаныш байдан кіссесында» байлыққа мастанып, жас тоқал алған байдан оны бала көтермең деп, таяққа жыға бергені, соғында ұрыл өлтіргені, о дүниелік болып кеткен тоқалдың шал ұйықтап жатқан кезінде қарақұрт болып келіп шаққандығы баяндалады. Басты идея — бірлікте асыптаса, өмірде не жасасаң, сол алдына келелі. «Өтірік ертегіде» ауыл әдебиетіндегі санамақтың формасы ұтымды қолданылған. Балалардың қабылдауына жеңілдету мақсатымен «ерте, ерте, ерте екен» деп бастап, Ширахы болған ертегі-әңгімені баяндайды. Мысық түрлі айла-шарыштар қолданып, тышқандарға күн хирсетпейді. «Олар менің азығым, Бұл құдайдың жатуы», деп ойлайтын мысық қалың тышқанды сорлауымен қоймайды. Поэманың соңында автор айтылар ойды ашып тастап, оқырман балалардың алдына жайып салды:

«Мысық – талаушы екені,
Ханның – қанаушы екені,
Қалын тышқан – қалын ел».

Поэманың соңында құллы тышқан көтеріліп, мысықты орнынан түсіріп, аядап шығады. Қаныш мықты болсаң да, «көп қорқытады, терси батырады» деген ой аңғартады. Қыпғесер мысыққа: «Кет, қаныш! Баскесер!» десе, тышқандарға:

«Еркін қалдым, қалын ел!
Еңіреме еңді, жасын тың!
Еңді сен талау жоқ!
Еңді құл гөп қанау жоқ!
Өзіне-өзің болдың би!» –

деп, жалынды сөз сөйлейді. Тышқандар «Жасасын!» деп қол соғады. Автор одан арғысын мен айтпаймын, сен сұрама дегендей, оқушысын ойға жетелейді. Поэманы оқып шыққанда, сол кездегі елдегі саяси жағдай, яғни большевиктердің Николай патшаны қуып шығып, геңдік, бостандық заман орнатамыз деп ұрандатып жатқаны, бірақ халық халінің бұрынғыдан өзгермей, тек қанаудың бір түрінен екінші түрге ауысуы ойыңыза оралады. Автор ендітесін айтпаймын, ішкі басын дегенде, сол кездегі саяси жағдайды ашық айтпай, өнер күшімен тұспададай бейнелеп, мегзеп отырған сияқты.

«Жүсіп хан» поэмасы да ертегі үлгісінде жазылған. Ертеде сонғу Иран еліде «елін бақпай, тақ баққан» Аббасхан патшалық құрыпты. Жұлдыздарға қаршы бал ашпатын балгер отан тақта отыра берсеңіз, оны-шы күні қаша табысыз дейді. Хан он күнге тағын біреуге бере тұрғысы келеді. Мұны естіген уәзірлерінің барлығы да түрлі себептер айтып, бас тартқан соң, базарда отырған Жүсіпті алып келіп, таққа отырғызады. Бұрын тәрлік-зомбылықты, әділетсіздікті көп көрген Жүсіп хан болған соң:

«Жақтап жарлы, жалпыны,
Сыпырғандай тезекті,
Өңшең қалым кезептен
Еңбекші елді аршыды».

Халық: «Мың жаса, Жүсіп, мың жаса!» – деп қуанса, «тірі қалған тобеттер» бұған көңілі келмей, оныншы күн дегенде ақылдасып, Жүсіпханды өлтіріп тынады. Таққа бұрынғы Аббас хан қайта отырып, «өңшен сұмдардың бағы» қайта жанды.

«Сұм-сұрқия уәзірлер,
Хан керегін әзірлеп,
Шапты, шанышты, ел талап,
Бұқара сорлы бүггендеп,

Табанда ыяғи тейки жеп,
Жүрді жасы сорғалап», —

деп, хан тағының маңында жүретін жылпостар мен жағымпаздардың іс-әрекеттері барынша сыналады.

Белгілі дала данышпаны Қорқыттың есімі түркі халықтарына кеңінен таңымал. Шамамен VIII ғасырда Сыр бойында өмір сүрген Қорқыт халқының қамын ойлап, күйін күйлеп, мұнын мұндап, күңіренумен өткен Оны адам қайтсе өлмейді деген сауал толғандырып, желмаясына мініп, дүниенің төрт бұрышына кетіп кетеді. Қайда барса да естігені «Қорқыттың көрі» деген сөз болған соң, еліне оралып, қобызын қолға алып, өмір туралы толғанып күңіренген екен деген аңыз бүтінгі күнге жеткен. Осы аңызға негіздеп жазған Мағжанның поэмасы «Қорқытта» қобыздың күйі төмекдетіше суреттелген:

«Қобыздың мұзды дыбыс сорғалады,
Майпаңдап о дегенде жорғалады.
Біресе асау гайдай ойнақ салды,
Біресе сары нардай ыргалады...

Біресе жүйрік желдей кетеді есіп,
Асқарды аттай өтіп, дария кешіп
Біресе әлдекімге тіл қатқандай,
Желменен жапырақтай күбірлесеп..

Күңіренді, жылады жүрлеп қобыз,
Жанды ертеңі толқынды, мұңды лебіз.
Жасын текті көл қытып шеріп Қорқыт,
Жан жыласа, жыламай қала ма қоз».

Поэма негізінен халыққа белгілі аңызға құрылғанымен де ақындық қиялмен, өміршен ойлармен, көркемдік құралдармен өрнектеле түскен. Дастанда Қорқыт, «адам қайтсе өлмейді?» деген өмірдің негізгі мәселесіне жауап іздеп, тауға, орманға, суға, желге сауал қояды. «Жаны – тас, жүрегі – тас тау не десін», «ежелден ой білмеген меніреу орман», «беті құр соғылғаниан жибыр-жибыр» «су, басу жоқ, аяғы жоқ сыбыр-сыбыр» жел де ештеңе айта алмайды. «Үнсіз алас ұрған» күнге, «өгіз де бір аузын бұған» аяға, «кылмындай қар қатындай қозы қысқан» жұлдызға бұл сұрақты қоймайды да. Өйткені, олар да не десін.

«Қорқыт» құрылымы жағынан екі бөліктен тұрады деуге болады. Дастанның негізгі бөлігі белгілі аңызды көркемдік тұрғыдан жаңғыртып, ондағы терең ойлардың тұңғығына бойлап, жаңаша пайымдауға арналған. Халқы үшін ой кешіп, күңіренген Қорқыт – Мағжан үшін асқақ тұлға. Дастанда Қорқыт та идеалдандырылып суреттеледі.

«Өткен күн ертегімен галасқандай,
Уа, дүние, ол күндерле алаш қандай?!»

«Қарны тек, қанығы жоқ, жаны тыныш,
Малдай-ақ қор-қор ұйықтап ел жатқанда».

«Байлары малмаң-малмаң мал баққан-а,
Батырлар балпан-балпан ел шалқан-а»

«Өткен күн ертегі ғой, тамаша ған,
Оиласак, өткен күнді жұбанар жан».

деген сияқты кестелі өрнектер айтылар ойдың негізгі лейтмотиві ретінде дастанның он бойында алтын арқаудай, қайталанып отырады.

«Ағасы ақындардың ақын Қорқытты» Мағжан тектен-текке жырлап отырмаз жоқ. Әділетсіздіктерді көп көріп, өмірі қуғын-сүргінмен өткен ақын Қорқыттан өзіне бір жақындықты, үндестікті көргендей болады. Қорқыт туралы жыр төге отырып, өзінің де өмір жайлы оқекті ортер орншл ойларын төгіп-төгіп жібереді. Дастанның он бойында лирикалық кейіпкердің болып жатқан оқиғаға қатысты ойлары ұтымды кіргізіп отырылған.

«Ол күндер көз жетпейтін ерте күн ғой,
Ерте күн ертегідегі ерке-күн ғой,...
Өткен күн ұстатпайтын сұлу сағым,
Жалпыт-ақ желден жүйрік жетеді ғой».

деген жолдардан басталған сегіз шумақ түгелімен Мағжанның заман туралы толғаныстарынан тұрады. Ақынды тыңдасак, сар далаға құлақ салсақ, Қорқыттың сарыны әлі күніреніп тұр. Сол сарынды тыңдай-тыңдай жаным уланды. Ойлай берсем, «артымда – ор, алдымда – қор, өтеді өмір». Ендігі жан-жолдасым – жалғыз қобыз, потманын соңынлағы:

«Өмірде арманым жоқ – Қорқытқа ерсем,
Қорқыттай жанлы жаспен жуа билсем.
Жас төгіп, сұм өмірде зарлай-сарнап,
Құшақтап қобызымды көрге кірсем».

деген шумақтың философиялық ойы терең. XX ғасырдың ақыны Мағжан мен VIII ғасырдың ақыны Қорқыттың арасындағы параллелді, үндестікті көреміз. Оларды жақындатып тұрған – халық, екеуінің де сол халықтың жоғын жоқтап, мұңын мұңданан жоқтаушысы болуы. Ақын халқының жоқшысы болып, өмірден күніреніп өткен Қорқытты идеал тұтып, соның жолын қалайды, яғни «сұм заманда» елінің ертеңі үшін қауіп-қағері мол күрес жолына түседі.

Жалпы «Қорқытты» өмір туралы, өмір сүрудің мәні жайлы жазылған, соған жауаптар ідеген философиялық дастан деуге болады. Ақынның:

«Ақын – жел, есер гүлер жүйрік желдей,
Ақын – от, лаулап жанар аспанға прлей».

Киялы жан-жүрегі – ойнаған от,
Ақынды аласұртар ғыныштық бермей?».

деген сияқты өлең шумақтары жай сыдыртып оқи салуға көнбейді. Айтылуы келіскен терең ойлар оқырманын арбайды; өмірдің түпсіз тұнғығына қарай тартып, ақынмен бірге ой кешуге мәжбүрлейді.

«Ойменен, пара болған, жан жыртылып,
Мерт болған ессіз жүрек айға ұмғылып».

«Алыста сөнген оттай үміт өлді,
Сұм тағдыр қатты қакты соған қолды».

«Қытарып ашуменен күн батқанда,
Ерініп, еркеленіп таң атқанда», –

деген сияқты көркем кестеленген айшықты жолдар «Қорқытта» жиі кездеседі. Асыл сөздің мұндай інжу-маржандарын тек Мағжанның ғана поэзиясынан көре аламыз.

Жұмбабастың шығармашылығында тарихи тақырып ерекше орын алады. Қазақтың тарихындағы ел билетен абыздар, ел қорғаны болған батырлар жайлы жыр толғағанда ақынның қаламы су тоғымас жорғалай жорғалайды. Ақындық киялы шарықтал, шабытты шақта жазылған шығарманың бірі – Кеңесары туралы «Оюкетпестін киясында» поэмасы.

Кеңесары – қазақ халқының ұлт-азаттық тарихындағы бірегей кесек тұлғалардың бірі. Ойменен халық өмірінің айнасы десек, Кеңесары қойғалысы да қаншама суреткердің ойын қозғап, талай-талай көркем шығармалар өмірге келді. Бірақ та отаршылдықтың жаңа замандағы түрі кеңес өкіметі жылдарында бұл тақырыпқа шідер салынып, оны жаяған ақын-жазушылар қуғынға түсті. Соған қарамастан, Мағжан осы тақырыпқа қорықпастан барған. Онда да саналы түрде барып, бір ғана бұл дастаныңда емес, бүкіл шығармашылығының он бойында Кеңесары рухын көтеріп отырған.

«Оюкетпестін киясында» алдымен, оқиға өтетін жерді суреттеумен басталады:

«Арқала Бурабайға жер жетпейді,
Басқа жер ойды ондай тербетпейді»,
Ақын үшін Бурабайдай жер жәннаты жоқ,
«Арқала Бурабайға жер жетпесе,
Алашта Кеңекеме ер жетпейді,
Көкшеде күңіренген Кеңем қайда?»
Дарига, жүрегімді дерт өртейді».

Бұл – оқиғаның байланысы. Осы жерде алаштың теңдесі жоқ біртуар ұлы Кеңесары екендігі айтылып, сол Кеңені жоқтайды. «Күңіренген Кеңесі» – халық қамын жеген Кеңесары. Кеңедей халық ұлын жоқтап ақын жүрегі ая ұрады. Ақын суреттеген Көкшенің көрінісі:

«Көкшені күндіз-түні мұнар басқан,
Қап-қара бұлттармен құшақтасқан.
Алдында бұйра жалды бөлек тау тұр,
Көкшеге қосылмаққа қойнын ашқан».

Көкшенің сұлу табиғаты мөлдіреп көз алдыңызда тұра қалады.
«Қап-қара бұлттармен құшақтасқан» Көкшеге тау, «жел ойнап, ақ бетіне
меруерт шашқан қол... «Күндіз-түні мұнар басқан» Көкшенің аясында
мұнарадай тастан құйып жасаған Оқжетпестің княсында ой кезіп
Кенекен жүр...

«Алашты талай-талай ерлер өткен,
Ерлерде Кенекеме кім бар жеткен?
Сүйремей елін өрге, көрге сүйреп,
Ер емес, «ершіктер» ол елді елдіреткен.
Жалғыз-ақ Кенекем ғой Қайрат қылған,
Қазақты құтқарам деп қалың орткен».

Поэмада Оқжетпестегі бір үңгірлі бірнеше күн мекен қылған Ке-
несарының ақсақалды «аппақ қарт» болып келген «аруаққа» кездесуі,
оның отаршылдықта күйзеліп жатқан елдің жағдайын айта келіп, «елің
қалды жау қолыңда», соны сен құтқар, мен саған тілектес болып отыра-
мын, егер сен осы жолда мерт болсаң, «сол сағат мен осы жерде тасқа
ақишалам», сойтіп «адашты тағы сендей ер тууын күтпеймін» деп жыр
жолдарына айналған. Ақын қарияның аузына мынадай сөздер салады:

«Ел үшін еңіреп туған жолбарысым,
Білемін жүрегінде бар бір жараң
Сені улаған қазақтың қайғысы ғой,
Дарига, қашығанның күні қаран.
Алаштың ақын қара тұман жапқан,
Мынау орыс обыр ол еміп жатқан.
Заман аман шағында, адам абақ.
Көп ерлер жаумен бірге елін шапқан.
Кешегі Абылайдан азып туған,
Уәли анау, қар қағынмен басы қатқан.
Шормандай шолпылдаған шалақ билер,
Орыстың шекпеннен елін сатқан.
Кенежан елін қалды жау қолыңда,
Алып кет аташыңды осы жақтан».

«Мынау орыс обыр, ол еміп жатқан» деген жолдарды орыс би-
леп тұрған кенес өкіметі жылдарында тек Мағжан сияқты ұлтын
жан-гәнімен сүйген адал ұлдары ғана жаза алады. «Абылайдан азып
туған Уәли анау» дегенге келсек, патшалы Ресейдің отаршылдық са-
ясаты кезінде Абылай хан ұрпақтарының бір бөлігінің патшаға саты-
лып кеткендігін айтып отыр. Уәлінің ұрпақтары замана ығына қарай

жағылып, патша жағына шығып ады да Қасымның балалары халық жағында қалып, азаттықтың ақ туын көтеріп көтеріліске шықты. Сөйтіп, ағайынды кісінің балалары бір-бірімен жау болып, екі жаққа кетті. «Орыстың шекпеніне елін сатқан» ел билеген ер-азаматтар барынша айыпталып отыр.

Қазақтың кең даласында яғой салып, орыс отаршылдарына талай-талай ойран салған Кенесарының сатқындықтың салдарынан қырғыздардың қолынан қаза тапқаны белгілі. Туысқан екі халықтың арасындағы қарым-қағынастарға сызат түсіруі мүмкін осы бір келеңсіз жағдай поэмада:

«Биле алмай наданлықпен ердің ойын,
Сорлы қырғыз мерт қылды ғой арыстанды»,

деп баяндалған. Яғни, Кенесарының қырғыздар қолынан мерт болуын екі халық арасындағы жаулықтың салдарынан емес, әлі де ұлттық, азаттық сана-сезімінің пісіп жетілмегендігінен, Қытайға қағынасқа шықпақ болаған Кенесарының оның болашаққа барар жолдың азаттық арқылы ғана өтетіндігін қырғыздардың түсінбегендігінен көреді. Осындай орны толмас ойсыз іске бәрінен қырғыздардың айды.

Кенесарымен бірге азаттықтың ақ туы құлағаннан кейінгі қазақ даласының көрінісін:

«Тұлпар-тулақ ел ұрып, аруақ боп,
Сарыарқа сайран жердің сәні кетті.
Жолбарыстар жортатын сар далада,
Қорсылдаған доңыздар мекен етті»,

деп суреттейді. Сөз құдіреті деген сол емес пе – бір шумак өлеңде қазақ даласының саяси-әлеуметтік портреті барынша көрініп тұр. Еркін дала «Сарыарқа сайран жер», «Жолбарыстар жортатын сар дала», ал бұдан даида «қорсылдаған доңыздар мекен етеді». Бұдан артық кестесін келтіріп, жетесіне жеткізіп айту мүкін емес сияқты.

Кенесары Алатауда абайсызда мерт болғанда, Көкшетаудың тілекші харт та Оқжетпесте қара тасқа айналып, «аташтан Кенекемдей бір ер күтіп» әлі тұр. Автор Кенесарыдай ұл туып, елді ешлуден құтқарып, азаттыққа бастар күнді асыға күтеді. Шыдамы таусылып:

«Құдай-ау мәңгілікке қарамасын,
Кенекей снә неге ер тумады?!
Кене жоқ, ізін басар ині де жоқ,
Дарига, жүрегімді дерт улайды»

деп, құдайдан сұрайды. Осы жағдайдың жаныма батып, жүрегін ұлап тастағанын айғып, ашынады.

«Оқжетпестің княсында» Көкшетаудың сұлу табиғаты барынша көркем кестеленген. Көкшенің қолі:

«Мөп-мөлдір, дөп-дөңселек көл ортада,
Жел ойнап, ақ бетіне меруерт шашқан».
«Бетінен жел кеп сүйіп алғаннан соң,
Көбіктеніп көл екеш көл ойнады».
«Толқындар тасты сабап, тулай жатты».
«Күнренген көлдердің көбігімен».
«Төменде тулай-тулай толқын өлді».

Тағы да мына бір көріністі тамашалаңыз

«Тербеліп, күнреніп кара бұлттар,
Жер мен көк қасиеті жыра толды.
Бұлтты айдап, сылдыратып сумен ойнап,
Ерке жел тасғы күшіп сақ-сақ күлді».

Ал, поэманың басты қаһарманы Кеңесарының бар болмысы мына бір екі жолға сыйып кеткен:

«Келеді маң-маң басып Ожетпеске,
Құмдарға жолбарыстай тастап ізің».

Мағжан поэзиясындағы табиғат барлық уақытта да адамға қатысты көрінеді. Адам табиғаттың аясында алынып, соның бір бөлігі ретінде тікелей байланысты бейнеленеді. Психологиялық параллелизм жиі қолданылып, табиғи құбылыстар адам болмысын аша түсу мақсатында қызмет етеді «Ожетпестің қиясындағы» табиғат көріністері де адам жанымен астасып, негізгі идеяны жарқырата түсуге шебер пайдаланылған.

«Ожетпестің қиясында» поэмасының композициялық құрылымы өзгеше. Көркем шығарма форма мен мазмұнның өзгеше бір үйлесім табуы десек, дастанның формалық жағы нағыз аударарды. Кеңесарының ұлт-азаттық жолындағы күресі ұзын-сонар баяндалмады. Ожетпестің қиясында «қамалған қазығына жол таппаққа» ой кешіп жүрген Кеңесарыға өң мен түстің арасында «аппақ қарт» болып елес – аруақтың тұлғасы ұтымды шыққан. Арып-аып бара жатқан елдің аяншыты халін аятып, осыдан құтқару сенің қолыңнан келеді деп, ата-баба аруақтарының атынан сөз сөйленуі, бата берілуі тәрізге табынған қазақтар үшін өте әсерлі шыққан. Сөйтіп, Кеңесары қозғалысы көп айтылып келген хандық билікті қалпына келтіру жолындағы емес, ата-бабалар армандып кеткен азаттық үшін болған халықтық күрес деп бағаланады.

«Ертегі» дастанында да осы «Ожетпестің қиясында» айтылған негізгі идея жалғасын тапқан. Мағжан ұлт-азаттық күрестің идеясы тұтып, мақтан көретін, ойын тербеп, шабыт құятын халық қаһарманы Кеңесары – осы поэманың да негізгі кейіпкерінің бірі.

Поэмаға Кеңесарының әке жолын қутан баласы Сыздықтың бетпақтың шолін кезіп жүріп, бір күні түнде арам ойлы Жезғырышқты

кездестіріп, одан айласын асырып, құтылып кетуі о жек болған. Бір ғана шағын оқиғаны тілге тиек ете отырып, автор талай-талай өрпіл ойлар айтып тастайды.

Ақын жүрегі мазасыз... Тілім-тілім. Отқа оранған жанды жүрек біресе от күнқысы келіп, біресе арақ іздеп, «аласұрады, жынданады, жас жүрек». Бәрі де жоқ. Жалғыз жолдасы қиял ғана серік болып, ертек айтып жұбатады. Ертеде өткен Кенесары мен оның ұлы Сыздықтың елінің азаттығы жолындағы күресте ертегі сияқты ерлік істерін ойға алғанда, ақын жүрегі бір сәтке лайық тауын, жұбанғандай болады.

«Ертедегі адамдардың бәрі де ер,
Түн жағында ел бар екен орыс дер.
Орыс елі арқаға қол салған соң,
Жас Кененің жүрегінде қалған шер», –

деген бір шумақ өлеңге қаншама ойлар сыйып кеткен. Ертеде кен даланы еркін жайлап жатқан ор мінезді, кен пейілді қазақ деген халық едік. Сол бейбіт жатқан елді түн (батыс демеі, түн деуінде де үлкен мән бар) жағындағы орыстар күшпен басып алып, отарға айналдырған соң, Кенесары сияқты намысты ерлердің жүрегіне қалып шер қатып, азаттық жолындағы күреске шықты деген ойлар поэзияға айналған. Кенесары:

«Ту алады, орыс елін шабады.
Ер талмайды, аста тұлпар талады.
Ел-жұрт іздеп, Алатауға барғанла,
* Ол бауыры қырғыздан қата табады».

«Ер талмайды, аста тұлпар талады» дегенде, қырғыздармен болған соғыста Кенесарының асқан жуынгерлігінің арқасында өліне қару дарытпай, алдырмағанын, тек атына оқ тиіп барып қолға түскенін аңартып отыр. Кененің жау қолынан емес «өз бауыры – қырғыздардың қолынан қаза тапқанына үлкен өкініш білдіреді. Дастанда Кенесары «алаш деп у, қазағым деп қан жұтқан», «таулап жанған орт еді» (осы біржес үш рет қайталанады) деп сипатталған. Кенесінен айрылған соң, «алты алаштың жүрегін дерт» жайлайды.

«Тұлпар өлсе, қалмай ма оның тұяғы,
Тартып туган артында ұлы жоқ па екен?!»

Кененің ұлы «тос үстінде желкілдеген қара жалы бар жас арыстан Сыздық» «серден туган ердің жолын қуады». Осыдан былайғы әңгіме Сыздық жайында орбиді.

Сыздық та аке жолын қуып, азаттықтың ақ туын көтеріп шығады. Бірақ, «алаш сорлы келешегін көрмей», оның сонынан ермейді. Бұған құса болған Сыздық «Түркістанның бегпак шолы кезеді». Жүрегінің өкініштен дерт басып, дала кезіп кеткен Сыздықтың түн ішінде жел-тырнаққа кездесуі – ақын қиялынан туындаған, көркемдік тәсіл. Ертегі,

аңыздарда жиі кездесетін жезтырнақтар адамға жауыздық жасайтын жамандықтың иелері. Мағжан да сол жезтырнақты Сыздыққа киналып, арып-апып, жалғыз жүргенде сұлу келіншек кейпінде кездестіріп, бас геройының бейнесін сомдай түсу үшін шебер пайдаланған. «Сұлу келіншек былқ-сылқ етіп қылмаңдап», «сылаңдап», «тал шыбықтай жүзге иіліп, бұраңдап», «сызылып», «жұлдыздайын жымыңдап», «былқ-сылқ етіп қылмыңдап» арбаса да Сыздық сезімге берілмей, бойын алдырмайды. Онын арам ойын сезген батыр қаһарланып, келіншекті қуып жібереді. Ойы жүзеге аспаған жезтырнақтың тегін кетпейтінін, кектеніп тағы бір соғарын сезген Сыздық орнына бір «дөңбек тасты» жатқызып, өзі анадай жерде кетуін күтеді. Біраз уақыттан кейін қайта соққан жезтырнақты күтіп отырған батыр айласын асырып, өлтіреді. Бұдан шығар қорытынды - алдына халықтық үлкен мақсаттар қойған адамды жау ала алмайды. Оған жаулық жасаған өті құрған торға өзі түседі.

Дала кезіп, алдекімнің қолынан андалада арам өлгенше:

«Осы ойларымен ерттеді атын мінгелі,
Жолдан бетіп, қанды жолға кіргелі,
Алаш елі, сары сайран жері үшін,
Жаһанда емес, жау қолында өлгелі», —

делініп, әкесі Кене саиан «қанды ізге» түседі. Поэманың сюжеттік желісі осымен біткен. Автор Кенесары, Сыздықтарды елге үлгі тұтып, өмі мақтан етеді. Бірақ, солар бастаған ізгі істің жалғаспап жатқанына:

«Заман олды, адам толды, ерлер жоқ...
Заман олды, ер заманы ерте екен...» —

деп, екінші білдіреді.

Ертегі тыңдаған бала ғажайып бір әлемге еніп, ерекше бір сезім күйін кешіп пе? Сол сияқты Мағжан да ертегілік форманы шебер пайдаланған. Дастанның он бойында «ертек, ертек, ертек, ертек ерте екен» деген қоңыр үн (6 рет қайталанды) естіліп, көңіліңді тербегіп тұрады. Оған «ерте күнде ешкі жүні бөрте екен» деген ертегілік тіркеспен бірге «есіл Кене таулап жанған өрт екен», «Сыздық ердің жүрегі шер, дерт екен» деген Кенесары мен Сыздықты, «ерте күнде ерлер екіңді өрт екен», «хан заманы, ер заманы ерте екен» деп, заманды сипаттаған әуезді, бейнелі тіркестер қосылып, поэмаға ерекше бір сымбат бере түседі.

Кезінде советтік социологиялық сынлар Мағжанды өткен заманды ертегідей ғажайып қылып жырлады, ол ескішкі, ескіні аңсайды деп айыптаған болатын. Онысы рас та. Мағжан өткенді аңсағанда, елінің еркін, азат өмір сүрген кезін аңсайды. Отаршылдықты бүкіл адамдық болмысымен, жан тәнімен жек көрген ақын елінің, өткен замандардағы мамыражай тұрмыс-тіршілігін молдіретте суреттеу арқылы гүтан

халқының өз ұлтына деген сүйіспеншілігін аргыру, сөйгіп орыс отаршындарының арам ойлы айла-шарғыларына беріле бермеу сезімін өштуды мақсат тұтты. Мағжан ертегідей болып қаламан бұрынғы еркін, азат заманды көбірек жырлайтын себебі де сондықтан болса керек.

Поэманың соңы «бітті ертегі; аласұрал жас жүрек; не керек? сиптененің керегі жоқ, айтшы тағы, тағы ертек!», деген терең ойлы жолдармен аяқталған. Ақынға бүгінгі күннің сиптенесінің керегі жоқ, оған керегі — ертегі, яғни қиялға айналып кеткен елінің азаттығы.

Мағжанның ақындық кемеліне келгенде жазған поэмасы «Батыр Баян».

«Жүрегім, мен зарлымын, жаратыға,
Сұм өмір абақты гой саналыға.
Қызыл тіл, қотым емес, кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанады да.
Қу өмір қызығы жоқ қажытқан сон,
Толғанып қарауым сол баяғыға.
Түйінінің тоқсан түрлі шешуі бар,
Әдемі ертегідей баяғыда.
Әдемі өткенді ойлап анымасам,
Сұм өмір күшті уын аяды ма?»

деген шұмақпен басталған. Мұнда да біз жоғарыда айтқан ойларды пығырлай түсер сілемдер жатыр. Өмірден әділетсіздікті көп көрген ақынның жүрегі жаралы. Азаттығы жоқ елде өмір сүру саналы адамға абақты сияқты: «сұм өмір абақты гой саналыға; қызыл тіл, қотым емес, кісендеулі». Сондықтан да «Толғанып қарауым сол баяғыға... Әдемі ертегідей баяғыда». Ақын шынын жасырмай жайып салады: «Әдемі өткенді ойлап анымасам, Сұм өмір күшті уын аяды ма?»

«Батыр Баян» да ақынның басқа поэмаларында жиі қолданылған лирикалық толғаныстан басталған. Мағжанның өмір туралы ұстанымы, көзқарастары жыр жолдарына айналып, өнер қалыбына құйылған.

«Ертегі уатпай ма баланы да,
Сөз сиқыр гой жазбай ма жараны да?
Ақын да бір бала гой айға ұмтылған,
Еркімен өзі-ақ оғқа барады да...
Ақында адамзаттан дос болмайды,
Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына».

Поэмадағы сюжеттік желі оқиға өтетін Көкшетауды, оның ішінде Бурабайдың көркем көрінісін суреттеуден басталады. Бәйгеге қосылған шын тұлпардың бірден суырылып алға шығатыны сияқты, Мағжан да «Батыр Баянында» ә дегеннен-ақ шабыттың пырағына мініп, көсіле шабады.

«Арқада жер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйра сыпсын қарағайға.

Бүггі күшқан мәңгі мен-зең Көкшетауга,
 Бәлекәтәу: «Ой, бауырым!» – дер аналайла
 Оқжетпес найза қия-қыранға ұя,
 Қарасан жанның шері тарамай ма?
 Солардың ортасында Бурабай көл,
 Мөп-молдір, дөп-дөңгелек ұқсайды Айға.
 Бурабай - Арқа аралы Жер еркесі,
 Ертеде қоныс болған Абылайға».

Мағжан үшін Көкшетаудың қазақ тарихындағы орны ерекше. Олай болатын себебі: бұл жердің табиғатының сұлу болуы ғана емес, Абылай, Кенесары сияқты халық қамын жеген арыстардың мекені болғандығынан да. «Ертеде қоныс болған Абылайға» деген жолдан бастап, оқырман Мағжанның соңынан еріп, оқиға желісіне түседі. Бір жағынан орыс, екінші жағынан қытай – екі оттың ортасында қысылған қатаққа ол аз дегенде, енді қалың қалмақ шауып, өкілеті қыса түседі. «Елге қорған болған Абылайдың» ақ ордасында осы жағдайдан шығудың жолын ақылдаспаққа жиыналған үлкен жиын... Елдің бар игі жақсылары осында. Негізінен гарни оқиғаларға, деректерге сүйеніп жазылған поэмада есімдері елге танымал бірсыпыра белгілі қайраткерлердің есімдері аталады. Олардың әрқайсысының образын ашарлық бір ауыз сөзбен сипаттамалар беріп отырған:

«Жиылды оншен ноян най-сығай,
 Байжигіт, Тасбөлет пен би Толыбай.
 Ту баста Абылайды хан көтерген,
 Қамқоры Қарғуылдың шешен Қанай
 Ашуы жауған қардай, шөккен нардай,
 Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай.
 Бөкеннің жас жолбарыс жеткіншегі,
 Аутынан жалын шашқан жас Жанатай,
 Найзасын нажағайдай ойнататын,
 Жас барыс Бәсенгіні Сарымалай...»

Осындай ретпен Оразымбет, Елшібек, Жәшікбек, Жәбек, Сырымбет, Қарабұжыр сияқты батырлардың да есімдері аталады. Жиын біреуді күтіп, бірнеше күнге созылады. Ханның өтімен бірде олай, бірде бұлай сөйлесіп, кейде сөзге келіп қалатын дала батырларының күткен күні былайша суреттеледі:

«Батырлар бұғаудағы арыстандай...
 Көкшенің бауырында оншен көкжал.
 Күңіреніп күтіп жатты, күндер талай».

Осыншама би-батырлардың күтіп жатқаны – батыр Баян болатын. Абылай ханнан бастап оншен көкжалдардың қыбыр етпей күтіп жатуларына қарағанда, батыр Баян да тегін алам емес. Ер Көкшенің,

Ер Қосайдың ұрпағы батыр Баян да – тегіне тартып туған нағыздың өзі. «Қазақтың батырлары бәрі қыран, Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тал». Сол батырдың батыры Баян күтпеген жерден бір оқиғас оқиғаға тал болып, алқалы жиынға кешігіп жатқан... Автор осы жерде шегініс жасап, батыр Баянның басын шырмал қалған жағдайды баяндауға көшеді:

Жоңғарларға жасаған бір жорықта батыр Баян он төрт жасар, бобек дерлік бір аруды олжалап қайтады. Қыздың сұлулығы былайша суреттелген:

«Сол сұлу – сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жимылдай.
Торын ет, шапақтай бет, тісі мерусрт,
Сөздері – су сылдырлап құйылғандай.
Бір ұлан қозқарасы, бір айнытқан,
Жұлдызды еркелетен сөнбей-жанбай
Лебізі жібек лебі, жұмақ желі,
Кәусардай татқан адам қалар қанбай.
Шын ер ғой батыр Баян алып қайтқан,
Еліне сол сұлуды естен танбай».

Қазақ әдебиетінде сонау ауыз әдебиетіндегі Қыз Жібектен бастап, талай арулардың сұлулықтары ақындарға шабыт құйып, ғажайып портреттері жасалынды. Солардың ішінде Мағжан тамсана жырлаған осы бір қалмақ қызының ару бейнесінің орны ерекше, шоқтығы биік. «Шын ер ғой батыр Баян алып қайтқан, Еліне сол сұлуды естен танбай» деген жолдардың өзі негіз тұрады.

Батырлардың әдегге ағылдану, өжеттеу, ойына алғанын істемей қоймайтын бір бет өжеттеу, мінезі тік, доғалдану, бетің бар, жүзің бар демей, белден басатын тасырлау келетіні бар. Ал, батыр Баян батырлығының үстіне адамгершілігі жоғары азамат ретінде де көрінеді. Қалмақ қызын ұнағанымен оның көңіліне қарап, өз ойын жүзеге асыруға асықпаған. Ал, Баянның орнына басқа батыр болса, тұтқындағы қалмақ қызының көңіліне қарамай-ақ, ойындағысын жүзеге асырар еді. Бұл жерде батыр Баян бір жағынан – адымы сыйлап, құрметтей білетін, жамақдыққа бара бермейтін азамат ретінде көрінсе, екінші жағынан – қалмақ аруын сүйіп қалғандығы да байқалады. Жаксы көріп, құлан сүйген азаманның жүрегін ғашығының арбап, жаулап алып, тырп еткізбен ғастайтыны бар емес пе еді? Батыр Баян да сондай күй кешеді. Оның үстіне тұтқындағы қыз қайда барар дейсін, ертелі-кеш әйтеуір бір көнер деген дәмелі тәтті ой тағы бар...

Қызды гүлге көбелек қонбай тұрмайды. Ақша маңдай аруды көргенде, Баянның інісі он бес жасар Ноян оған бірден ғашық болады. «Билетен асуды жүрек, қайнаған қан», «бар асылы билегінде» жас Ноян сұлу қызды көргенде:

«Жас Ноян қызды көріп от боп кетті,
Көздері қызыл жалын шок боп кетті.
Жер мен көк, ай, жұлдызды тұман басып,
Бір қыздан басқа нәрсе жоқ боп кетті».

Романтикалық көтеріңкі леппен жырланып, эстрелеу амалының қолданылуы оған жолдарын тым ажартандырып, эсерлендіріп жіберген. Жүрегіне ұшқын түсіп, аяғы орткө айқалған жас-жас Ноян от боп жанып, аласұрады. Осы жерде Мағжан да шабыттана түсіп, жыр жолдарын тоғп-тоғп жібереді.

«Жастықта жалынданып сүйген қандай!
Баладан өксіп жылап күйген қандай!
Көрмесен, жан-жарынды өлгендей боп,
Қайғырып күлден кебіш киген қандай?
Кеудеке жан кірмей ме, көзің шалса,
Омірін жаңа ағарып атқан тандай
Кеуденді қасиетті сәуле көрнеп,
Жүрегің сол минутта жарылғандай.
Не дерсің салпаң құлақ есектерге,
Өгтдей өмір сүрген сүймей-жанбай!» -

деген жолдар махаббаттың мәңгілік жырындай эсер етеді. Абай «махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосыңдар» десе, Мағжан сүймей-жанбай өмір сүргендерді салпаң-құлақ есекке, өгтге теңеп, бұл ойдың поэтикалық қуатын, эсерлілігін арттыра түскен.

Поэмада қалмақ қызы Ақшамандай «сұм сұлу» аталып отырған. Мұндағы «сұм» эпитет ретінде тегіннен-тегін қолданыла салмаған. Ол өзі батыр Баянның жақсы көргендігін нақдаланып, қулығын бір асырып жүрсе, Ноянның құлай сүйгенін сезіп, өзінің жасырын ойларын жүзеге асыруға шындап кірседі. Бұл жерде, әрине, қалмақ қызының қазақтардың тұтқыннан құтылу үшін ойластырған іс-әрекеттерін айыптауға да болмайды. Азыттыққа ұмтылу — өмірлік заңы. Мағжанның қызды «сұм сұлу» деп отырған себебі — қыздың аяласын асырып, оның соңының оғым толмас қайғылы оқиғаға апарып соқтыруы; алдымен Ақшамандайдың өзі мен Ноянның, одан соң қиын-қыстау кездерде еліне қорған боп жүрген батыр Баянның мерг болуы, Баянға еріп жорыққа шыққан қазақ жауынгерлерінің көзсіз ерлікке барып, қырылып кетуі.

Сонымен, қалмақ қызының сұлулығына арбалған және мен сендікпін, тек әке-шешемнің алдынан өтейін дегеніне нанған Ноян көнеді де екеуі қашып шығады. Бұл жайсыз хабарды естіген бағыр Баянның психологиялық жай-күйі шебер суреттелген.

«Боз үйде жалғыз қалып Баян енді,
Жаралы жолбарыстай күніреңді.
Қорғасын миын, ойып төмен басып,

Ақылна алғыр құстай ашу төнді,
Бір көк сұр түс енгізіп бар денеге,
Сұм жүрек қанды өзіне жинай берді.
Ақыры ашу ерлі билеп кетіп,
Жалп етіп, сонген шамдай ақыл өлді.
Өлді ақыл. Атып тұрып батыр Баян,
Боз үйден оқ жыландай шыға келді».

Бұл жолдарда ашу үстіндегі адамның жан жүйесіндегі құбылыстарды анық көруге болады. «Ақыл өліп», ашу атқа мінгенде, мұның ақыры жақсылыққа апарып соқтырмасы белгілі. «Боз үйден оқ жыландай» атып шыққан батыр Баян белдеудегі көк тұтпарға міне салып, кен далада дүбір салып, гашықтың буына мас болып, ақылға қона бермейтін әрекетке барған екі жастық соңынан қуып береді. Екі гашықты қуып жеткендеп батырдың кейін

«Ой жоқ боп, жүрек шок боп, құр екпін боп,
Сұңқардай сори алаған келді Баян» –

түрінде көрінеді. Артынан қуып жеткен батыр Баянды көрген жас Ноян атының басын тежеп, «ашулы атасына қарап күліп», ойында ботен ештеңе жоқ, «жан көке» деп, қарсы жүреді. Мұнысы: бір жағынан, өзінің әйтея ісі үшін кешірім сұрайандай болса, екінші жағынан, атасына еркелегендік те еді. Бірақ, «ақыл өліп» ашу бойды билеген батыр Баян көзінің алды карауытып ештеңені көрмей, ештеңені сезбей, ет қытуымен садаққа қол салып, алдымен бауыры Ноянды, сонан сон өзі жақсы көретін қалмақ қызы Ақшамаңдайды жайратып салады. Екі жастық оқ тиіп, аттан құлап түскеннен кейін қисырап жатқан күйін суреттеген жолдарды сезімсіз оқу мүмкін емес:

«Қомаған қара топырақ бүлкіл қағып,
Асығыл екі жастың қанын ішті».

Аса қорқынышты жағдайды естен кетпестей бұлайша бейнелеу – қазақ әдебиетінде бұрын-соңды кездесе бермеген, тек Мағжан сияқты сөз күдіретін көтере білетін арқалы ақынның ғана қолынан келетін гажайып көрініс.

Ал, енді істеу түтілі, айтуға адамның аузы бармыс, қалмысқа пірапар, тігіт адам жаны үшін одан да ауыр қанды оқиғадап кейінгі батыр Баянның түрін көрсейік:

«Күлдей қу, тұнжыраған түндей болып,
Жия алмай, құр теңселіп, ақыл-есті.
Тұрды да бірақдан сон батыр Баян,
Атынан есі аугандай құлап түсті».

Сойтып, бір сәтке бойды билеп алған ашу дегенні істеп, халық сүйіктісі батыр Баянды адамдық кейпінен айырып, елге маскара етті. «Ашудан бұғып қалған қорқақ ақыл» болары болып қойған сон барып,

«мұның не?» – деп күбірлей бастады. Адам бірденеге қатты реңкігенде ақылға салмай, эмоцияға ерік бергенде ашумен ісегелген іс осындай ауыр жағдайдарға апарып соқтыратынын тамаша жеткізген. Барлық уақытта да ақылға салып, арынды ашуды бұғаулап ұстау қажеттігін аңғартады. «Ашудан бұтып қалған қорқақ ақыл» деп, екеуінің арақатынасынан көркем бейне жасады.

Болван қанды оқиғаға адам баласы ғана емес, бүхал табиғат та ішін тартқандай мінез көрсетеді:

«Сол кезде сар дала да күңірт тартты,
Еңкейіп бара жатты күн де бағып,
Қушақтап ақ селеуді жылады жел,
Өзінің қасірет жырын қоңырлатып».

Бірте-бірте ақылға келе бастаған бағыр Баян өзінің ашу үстінде не істеп қойғанын енді сетініп, аһ ұрады:

«Қушақтап екі жасты күңіренді ер,
Көзінен ыстық жасты сорғалатып,
Қайғыдан жарылғандай қайран жүрек,
«Уһ-уһ!» деп, үзілгендей есіл өзек»

Мағжанның жырлауында осы бір қасіретті көрінестің көркемдік бояуы қалың шыққан. «Өз бауыры, өз сүйгенін өлі өлтірген, Болар ма, сірә, сорлы адам менен?!» Өзін-өзі іштей жеткен батыр Баян зарлапты, күңіреніп, екі көзінен қан тамшылап, айдалада қанды өзек болған Жолдыөзекте азалты түн кешеді.

«Жүрегі тас болса да шыдай атмай,
Қамығып, қайғы басып, күңіренді жер,
Молайтын минут сайып қасірет жырын,
Жанында өксіп-өксіп жылады жел», –

деп, батыр Баянмен бірге қара жер де, жүйрік жел де қайғы жұтады

Бысқа түспесін, басқа түссе адам бәрін де көтере алады: бағыр Баян өзі өлтірген өзінің бауыры Наян мен өзі сүйген Ақшаманды екеуінің денесін өз қолымен жер қойнына беріп, қабір басында көзден аққан ыстық қанға беті шомылып, есенірген қалпы ұзақ отырады. Бір кезде орнынан тұрып, атына мініп,

«Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп,
Шаңдатып, Абылайдың ордасына».

Осының барлығы бірінші тарауды баяндалады. Екінші де бірінші-дегідей, ақынның азаматтық-әлеуметтік бағыт-бағдарын аңғартатын лирикалық толғаныстармен басталады

«Өткен күн таң-тамаша ертегі ғой,
Ерлері ертегінің өрт еді ғой.
Айрылып о текінді ерлерінен,

Алаштын жанында ауыр дерт еді ғой.
Сонау дерт гүлелімен ауып маған,
Дарига, жүрегімді ортеді ғой».

Ақын қазақ елінің азаттығы үшін алысып, халқының қамын жеп жүрген ерлерді көре алмай, алаштын ертеңін ойлап күнренеді; аңды ойлар жегудей жеп, сары уайым жанын ұлай береді. Осындай бір кездерде алашы үшін сар далада ағой салып, жолбарысына жортқан ерлерді есіне алғанда, «кеудеме күннің нұры толғаңдай боп», көңілі көтеріліп, шабыты шарықтап жыр толғанды. Жанға медет берер сондай ердің бірі – батыр Баян. Осындай бағытта оң ойларын тоғіп-тоғіп алған сон ақын Абылай ханның ордасына қарай тұлпарымен құйғытып келе жатқан батыр Баянға қайта оралады. Алай-түлей ойлармен өзін күтіп отырған хан ордасына асыққан батыр құстай ұшып, самғап келеді:

«Мұндайың маңат мұңда беллер қалды,
Жыңды жел сақ-сақ күліп, сүйді беттен
Жан-жақта жас қайындар қала берді,
Иіліп әдеппенен сәлем еткен».

Жиынға келіп жеткен батыр Баян қалың жұртқа сәлем беріп өте шығады. Хан ордасының іорінде отырған Абылай ханға қарай олып, қол қусырып тұра қалған ол ізет көрсеткен соң, өз жайынан тұспалдай хабар етіп:

«Талқыға жан-жарамды сала алмаймын,
Мәңгімді мен айтпайын, сен сұрама», –

дейді. Бұл жерде де қаһарлы ханның алдында жиынға кешігіп келген күнәсі үшін құрақ ұшып, иіліп кешірім сұрап тұрған пақырды емес, тік тұрып, өннің «іші жалын, жаны жар» жан скендігін ғана айтқан, терезесі тең тұрып тіл қатқан тәкәшһар батыр Баянды кереміз.

«Тілегім – сенді жауға аттаналық,
Қан көрсе, қас қыран да шер тұра ма?! –

деген батыр Баянның басындағы жағдайды іштей түсінген Абылай «ян ләм-мин деп тіл қатпай, алдына отырғызып, дам ұсынады. Осы эпизодтын өзі-ақ сығыр Баянның, Абылай ханның алдында аса беделді, салмағы бар атамат скендігін аңғартса керек.

Қазақтардың бас қосып, әскер жиып, жорыққа аттанайын деп жатқанын біліп қойған қалмақтар қулыққа көшіп, Абылай ханға елшілер жіберіп, мәмілеге келуді ұсынады. Артық қан төккісі келмеген Абылай мұны жөн көріп, кейін қайтуға шешім қабылдайды. Бірақ, мұны жөн көрмеген батыр Баян жүт жасағымен жауға аттанып, олардың мың қаралы қолымен айқасқа түседі. Сондағы соғыстың көрінісі:

«Ат болса, бір қазаққа жүт қалмақ кеп,
Ат қойып, қиқу салып, қамаласты.
Тер саулап, тебингіден, қылылған қан,

Шан, түтін будак-будак аспанға асты.
Аз қазақ көп қалмаққа санды тоқты,
Көк аспан қара түтін шанға тойды.
Алдаспан ажалменен бәсеке боп,
Қаншар, қанқы қара қанға тойды.
Жып-жылы адам қаны бүлік қағып,
Қуалай жылжи берді ойдан-ойды».

Бұл жолдар өмір мен өлім белдескенде, ойналып тұрған ғаламат сұралып соғыстың гимніндей әсер етеді. Батыр Баянның жауға салған ойраны:

«Қалың қол ортасында батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян.
Екі көзі екі қызыл шоқ боп кеткен,
Аузынан көбік болып бүрқырап қан
Оң-солға алдаспанды сілтегенде,
Бұлақтай қалмақ қанын бүрқыратқан».

күйінде суреттелген. Бірақ, күш тең емес еді. Қанша қыранымен қалың қалмақ таусылмайды, аз қазақ жеңіледі. «Қайран ер қайсар Баян, жолбарыс» құлап түседі. Көз алды шыр айналып, ғұманданып, елеске айналады. Абылайды көргендей болады. Енді бірде көз алдынан «жұлдыздай жымыңдаған сөнбей-жанған» Ноян мен Ақшамаңдайды көреді. Оларға өлер алдындағы жан сырын жаяып салады:

«Көзімнен неге ақпайды қан боп жасым,
Жан беріп, жананым тои, жан жарасын.
Кетсе де жаннан жара, қан кетпек пе?
Дарига, жазамнан да күнәм басым!
Күнәмді тәңірі кешпес, кешер бірақ,
Жауында жан берген сон алты алашым!»

Сұлу сөзді сыңырлатып сызып, мәдіретіп мыжып жаза берген мықтылық емес. Хас шебер өз сөзбен көп нәрсені аңғартады. Мағжанның осы бір алты жолында поэманың бүкіл рухы сайрап тұр. Дастанда батыр Баянның ел қорғаған ерлік істері паш етудімен бірге көтерілген тағы да бірнеше адамн мәселелер бар. Солардың ең бастысы – Адам деген үлкен эриітермен жазылатын қасиетті ұғымға сай өмір сүріп, адамшылық басты қасиеттерді сақтап қалу мәселесі. Батыр Баян да жұмыр бисты пенде. Ол ер қорғаған, қамал бұзып батыр болғанымен де адамға тән қасиеттердің барлығы да оған жат емес. Қанша мықты болғанымен де ашу үстінде аңдамай істелінген бір ғана іс оны бүкіл абырой, атағынан жұрдай қылады. Батыр Баянға кісі өлтіру сөз емес. Ол жаумен алысқанша қаншама дұшпанның қанын атызып, жер жастандырған. Кісі өлтіру – ол үшін үйреншікті іс. Бірақ, оның бауырын, бауыры болғанда да туған інісін бір қызға бола өлтіру кешірілмес күнә.

Батыр Баян жай ғана батыр емес, елінің ертегі үшін жауымен алысып қан кешкен, қасына қатал болғанымен жақынна жұмсақ, сабырлы, сезімтал, адамгершілігі жоғары, досқа адал азамат та. Бұл жағдай оның қалмақ қызы Ақшамандаймен арадағы қарым-қатынасынан анық көрінеді. Солай дегенімізбен де оның батырлығы басым. Ал, батырдың аңғалдығы, бір ашуга мінсе оңайлықпен қауіптілігі тағы бар. Поэмада батыр Баянның інісі Ноян мен қалмақ қызын ашу үстінде өлтіруі бас кейіпкердің батырлық алайтас болмысын барынша жарқырата түскен. Намысқой Баян інісі Ноянның қалмақ сұлуымен қашуын опасыздық көріп, кешпейді. Басқа басқа басынан күс ұшырмайтын батырға туған інісінің мұндай әрекетке баруы оны батыр ғана емес, адам ретінде де намысын аяққа талтап, бүкіл ел-жүрт алдында қорлағандай болады. Намысын қорған алмаған батыр түгілі шын мәніндегі адам да емес. Сондықтан да алдымен, адам болу — парызын. Содан кейін барып сен батырсың, басқасың. Міне, Мағжан поэмамың бас қаһарманына өтініс бауырын өлтірткенде, осындай өзекеп ойлардың жетегінде болған болуы керек.

Адамдықтың да шегі бар. Адамның пендешілік істері белгілі бір мөлшерден асып кеткенде, ол оның адамдық болмысын жоғалтады, ол адам кейпінегі хайуанға айналады. Адам жасайтын қылмыстардың ішіндегі ең ауыры — кісі өлтіру. Адамның өмірге келуі де, кетуі де — алланың әміріндегі іс. Адам өмірін үтуге ешкімнің хақысы жоқ. Бірақ, қайтесіз, өмір дегеніміз күрес болған соң, адам үшін ең бір ауыр осы бір қылмыс түрі тоқтамай келеді.

Кісі өлтірудің де түр-түрі бар. Соғыс жағдайында адам кісі өлтірмек түгілі, бірін-бірі қырып жағады. Өйткені, сен оның көзін жоймасаң, ол сені жоқ етеді. Сондықтан да ел қорғап, ерлік көрсеткендерді қылмыскер деп ғанымай, керісінше, құрметтеп, батыр деп аспанға көтеріп отырған. Мұның барлығы — ел үшін болса ғана. Ал, жеке бастың қимымен, артықшылыққа жету мақсатымен кісі өлтіру — қылмыс. Қишама жауды қырып, батыр Баян атаған ол енді екі адамды өлтіргенде, бар абырой ағытынан айырылып, қылмыскерден бетер қара бет күйге кешеді. «Бала белде, қатын жолда» деп білетін қатаққа жақсы көріп қалған қай-қайдағы қалмақтың бір қызы үшін туған бауырын өлтіруден артық масқаралық жоқ. Осының барлығын іштей сезінген батыр Баянды ешкім айыптап жатпаса да, өтін-өтін іштей жегідей жеп, жүрегі тилим-тилим, жаны жаралы болады. Халық алдында топ бастап жүрген азамат намыстан өртсініп, адамшылық рухы мүжіледі. Өмірлік принципінен айрылған адамдық сезім оны намысыз өмір сүруге жібермейді. Оған туралы ойламақ түгілі, біреуді қайтсем жер жастандырамы деп жүрген батыр Баянның өзін-өзі өлімге айдауының негізгі сарыңдары осындай. Өмірде адамға лайықты өмір сүріп, халқының мақтанына айналған батыр Баянға енді осы аяқты сақтап қалу үшін өлімнен, онда да қинасын жуып, алууден басқа жол жоқ.

Әрине, батыр Баянға өлпін өлімге айдамай-ақ, бұрынғысынан ең жауынан қорғап, ерліктерімен кінәсін жұмып, қызмет етіп жүрсен берсе, оның қылмысы кешірілер ме еді қайтер еді? Оған барса, Баян батыр Баян болмаған болар еді. Автор тек Баянның батырлығын көрсетуді мақсат етсе, солай етуге де болар. Бірақ бұл жердегі бас қаһарман адамшылықты ту еткен, халқына қызмет етуді өмірінің басты мақсаты санаған, сол жолда өмір мен өлімнің арасында жүріп, сан ерліктер жасаған, сол үшін де елі құрметтеп батыр Баян атанған ерекше тұлға, халқының сүйіктісі. Ол өзінің өліміне де саналы түрде барып, өліміне арналы: жауын қырып, өмірі түгіл, өлімімен де жұртына қызмет етті.

Қылмыстың аты — қылмыс. Оның үлкен, кішісі жоқ; ауыр-жеңіл болады. Қандай қылмыс болмасын, оны жасаған адамға кешірім жоқ, ол міндетті түрде жазалануы керек. Бітіп, білмей жасаған қылмысы үшін жазасын алған адам ғана таубесіне келіп, адам қалпына қайта түсіп, дұрыс өмір сүре алады. Ал, қылмысы үшін жазаланбаған адам адамдыққа тән емес қылықтарын одан әрі жалғастыра береді де адамшылықтан тайып барып, хайуандық жолға түседі. Егер ол шын мәніндегі абзал жанды адам болса, артық-кем кеткен қылықтары үшін күште алпа-тағалайып кешірім сұрап, құлшылық етеді; өзінің жасаған кінәсі үшін онық жеп, онысын жууға ұмтылып отырады. Бұл адамның ішкі жан дүниесінің байлығына, рухани қасиеттеріне байланысты. Адам деген ардақты яғни осы жанның рухани байлығына тікелей қатысты. Батыр Баян да осындай биіктен көріне білген абзал адамат. Бірнеше де адами қасиеттерді жоғары қоятын ол өзінің ашу үстінде жасап қойған қылмысын өңне-өңі кешпейді. Керісінше, маскара санайды. Бұдан да өлген жақсы деп, өңін-өңі ауыр жағын а бұйырады.

Осы жерде тағы бір мәселе бар. Адамшылықта да, мұсылманшылықта да өткен де, өзін де өлімге кию қылмыстың ең ауыры. Мұны білетін батыр Баян өңне-өңі қол салмайды; қан майданда дұшпанмен алысып жүріп, жау қотында қаз табады. Сонтін, дегеніне жетеді. Хас батырдың қатасы — қан майданда. Автор бас қаһарманын жаумен аяқас үстінде мерт қылып, оның батырлық бейнесін биіктете түскен.

Ф. Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза» романындағы қаралайым студент Раскольников еске түседі: ол ешбір кінәсі жоқ, бар айыбы бай болғаны үшін кемпірді өлтіріп, оның дүниесіне иелік жасап, өз орындарының қолына түспей, құтылып кетеді. Бірін ойластырып, ақылмен істегені соншалық, мұны іздеп жүрген полициялардың өңімен бірге жүріп, бірге іздеседі. Қылмыскерді таба алмауға айналды.

Бірақ... Мәселенің бәрі осы «бірақта» жатыр. Саналы студентті еш жазығы жоқ кемпірді неге өлтірдім деген ой күндіз-түні мазалай береді. Уақыт өткен сайын өлген кемпір елес болып, күндіз ойынан, түнде түсінен шықпай, «менің жазығым не, жазығым саған жақсылық жасағаным ба?» деп, қоймайды. Жанның жетпей жеткен осындай ішкі ойлар қылмыскер студентті күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырып,

әбден қалжыратады. Өлген кемпірдің рухы жігіттің сана-сезіміне кіріп алып, күндіз-түні көз алдынан кетпес, аяныптан беруінің салдарынан өмір сүрудің өзі қорқынышты көрініп, жынды болып кетуге сәл-ақ қашпай студент Раскольников мұны таба алмай жүрген таң орындарына өзі барып, беріледі. Өйтпесе, ол адам болудан қалып, жынды болып кеткен болар еді. Немесе, соя жолды жалғастырып, кісі өлтірумен айналысағын жауыз, яғни, жыртқыш, хайуанлық жолға түсіп кетуі мүмкін-гүшн. Ол адам болып қалу үшін міндетті түрде жазалануы керек. Достоевскийдің кейіпкері осы жолды таңдады.

М. Жұмабаевтың батыр Баянында осы Раскольниковке ұқсастық бар. Ұқсастығы көтеріп отырған проблемасы жағынан болғанымен де батыр Баянның бейнесі қарапайым студентке қарағанда аса күрделі. Достоевский қылмыс пен жазаның ара қатынасын тек философиялық тұрғыдан қарастырса, Мағжанда бұл мәселе ауқымдылау, жан-жақты байланыстарымен кеңрек қамтылған. Поэмада қылмыс пен жазаның адам өміріндегі орны отан сүйгіштік, халқына қымет ету, ағайын-туыстық, адамгершілік, махаббат, т.б. мәселелерімен байланыстырыла көтеріледі. Бір қалыпша өлшеуге келмейтін адам өмірінің қым-қуыт қуыстары шынайы көрініс табады.

Өмірдің күрделілігі адам жанының күрделілігінен. «Батыр Баянда» осы адам жанының құпия сырларына терең үшліп, оның өмірдегі орнына нәзік талдаулар жасалынан. Мінез – адамның, таңдырын анықтайтын басты категория. Батырлық мінез Баянның өміріне тікелей әсер етіп, быы халық қаһарманы дәрежесіне дейін көтерді. Сонымен бірге шарықтау шегінде тұрған батыр тұлғасын құл-талқан етті. Соңғы рет ерік пен ездік, өлім мен өмір айкасқа түскенде, жарқ етіп көрінген қамысқа толы батырлық мінез Баянның тұлғасын тағы да биікке бір-ақ шығарып, кейінгі ұрпақтың үлгі тұтар мақтанышына айналдырды. Батыр Баян бізге елің сүйген, қорған болған батырлығымен бірге адамшылық, азаматтық, адалдық, өз мүддесінен халық мүддесін жоғары қоюшылық, гуманистік, сезімталдық, табандылық сияқты қасиеттерімен де қымбат.

Адам да табиғаттың баласы. Жаксы адам дүниеден кайтса, бүкіл ел қайғырағыны сияқты «алаштың арлагері батыр Баян» жау қолынан мерг болғанда:

«Жаудан да мейірімді боп жылады жел,
Күңірсеніп, ер денесін құммен жауып,
Іленіп толқындары әлі күнге,
Айтады ерге жырау ауық-ауық».

«Батыр Баян» поэмасы мынадай кең мағыналы өлең жолдарымен аяқталған:

«Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас».

Ел үшін жаннан кешіп, жуды қутан.
Ерлерді ұмытса да ел, шол ұмытпас.

Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан,
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арқаның селі, желі, шөлі, белі,
Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас!»

Судыратып, көз жұтүртіп оқығанда, бұл жолдардың маңынасы бұлдырап, онша байқала бермейді. Байыппен оқысаң, өтекті ойлардың өңіріне ала жөнеледі. Мұнда ең алдымен, өткен тарихты білу, оны құрметтеу мәселесі көтеріледі. Әрбір халықтың тарих кошніде жүріп өткен жолдары бар. Тарихтың тар жол, тайнақ кешулі жолдарынан аман-есен өтіп, бүгінгі күнге жету оңай болған жоқ. Небір қиындықтау күндерде, ел басын қара тұман тұмшалаған шақтарда ел-жұрты үшін отқа да құйып, суға да түскен, сол жолда өздерін құрбан да еткен ер-атамығтар қаншама?! Оларды ұмыту – өтпді ұмыту, болашағынды ұмыту. Осы бір әрбір ұлттың ұлттық болмысын, сапасын анықтайтын қасиеттеріне Мағжан оқырмап назарын аударып отыр. Поэма жазылған кенес өкіметінің алғашқы жылдарындағы қазақты бодан қытып бағындырып ұстауды оңайлату мақсатымен ұлттың өткені, тарихы атаулыға қарсы күрестің қарқынмен жүргізіліп жатқандығын қарсылық болатын – бұл. Бұл – оқырмаңды ол ұлттың өткен жолдарын білуге, оны құрметтеуге шақыру-тұғын. Қазақ даласының желінен бастап, жеріне дейін ел үшін алысқаңдардың іні сайрап жатыр. сондықтан да олар ұмытпайды дегенді айтып отыр. Қазақтың даласы – қазақтың тарихы. Ол – бір кезде қазақтың арыстары «елім, жерім» деп, күн, түн қатып жолбарыстай жортқан сар даласы. Сол далада өмір сүріп жатқан бүгінгі ұрпақ кешегі ата-бабалардың халқының болашағы үшін жасал кеткен ізгі істерін біліп, оны одан ары жалғастыруы керек. Сонда ғана ол халық толыққанды өмір сүріп, ертеңгі күнге нық сеніммен аяқ баса алады... Ұлтының ертеңін ойлап, жарқын болашақ үшін еңбек етіп, бақытты тұмыр кешеді.

«Батыр Баянда» көтерілген тағы да бір маңызды мәселе — жер-су атауларына байланысты. Көшпелі тұмыр кешкен қазақ халқының ғасырлар кошнідеп ізі қасиетті даламыздың төсінде сайрап жатыр. Түсіне білген адамға қазақтың даласы ата-бабаларымыздың саҳараға жазып кеткен шежіресіндей. Тілін тапсаң, жер-су атауларынан бастап, әрбір тасына дейін еліміздің өткені жайлы шежіре-сыр шертеді. Ат үстінде, түйе қомында жүріп, кең саҳарада сайран салып, еркін өмір сүрген ата-бабаларымыз оңдерінің не істеп, не қойғандары, арман-оңиеттері; өмірден түйгендері жайлы ойларын кейінгі ұрпақтарына аманат етіп даламыздың бетіне айқыш-ұяқыш шимайлап жазып-сызып кете берген сияқты. Сондықтан да қазақтың даласы — үңіле білген адамға тұнып тұрған тарих. Оны оқып, үйреніп, ата-баба істерін әрі

қарай жалғастыру кейінгі ұрпақтардың қасиетті парызы. Тарихын біліп, содан өнеге, рухани қуат алған халық – күшті халық. Сол себепті де отаршылдар ең алдымен, бодан елді тарихи жадынан айыруға тырысады. Патша өкіметі кезінде басталып, кеңес өкіметі тұсында жаңа қарқынмен орыс алған осы бір географиялық аяуларды жаппай өңертуден халқымыз күні бүгінге дейін рухани тарлап шегуде. Қазақстанның кейбір қалалары мен көптеген жер-су, елді мекен аяулары кәзірі кезде де ұлтымызға жәл есімдерімен аталып келеді. Сырт көңде жай әншейін көрінгенімен де халықтың сана-сезіміне байқатпай әсер етіп, ұлттық тура жолдан тайдыратын осы бір қатерлі мәселеге Мағжан да кезінде назар аударыпты. «Арқанын селі, желі, шөлі, белі, Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас» деп, жырлапты Мағжан сол кездегі саясатқа байланысты білім беру жүйесінің еуроцентризмге орай жүргізілуінің жергілікті ұлттарды мәні үртікке апарып соқтыратынын білген сияқты. Оның тарихын ресми оқу-біліммен толық біле алмайтынын сезіп, әрбір тасына дейін шежіре болып сайрап тұрған қазақ даласына ойлы көзбен қарауға шақырады. Бұл да бір есте жүрер Мағжан тағлымы.

«Батыр Баян» поэмасы М Жұмабаевтың шығармашылық кемел кезінде бір демде шабытпен жазылған шоктығы биік шығармасы. Поэманы Мағжан поэзиясының шыңы десе де болмайдай. «Батыр Баян» Мағжанның ғана емес, бүкіл қазақ поэзиясының інжу-маржандарының қатарында. Қазақ әдебиетінің әлемдік деңгейге көтерген өресі биік өрелі шығарма. Шың тұлпар шапқан сайын көсіксе, шың асыл уақыт өткен сайын жарқырай түседі. Мағжанның поэзиясы да, оның ішінде «Батыр Баян» поэмасы да таманалар жайымен жылжыған сайын інжу-маржандай жарқырай түсуде.

Мағжан алдымен, сөзбен сурет сала білген бейнешіл, жүрек қылып өлерте білген сыршыл ақын. Өмір шындығын шынайы жырлаған сыршыл да сыншыл ақын. Әдетте, біз Мағжанның сыршылдығын айтып жүрміз де, сыншылдығына онша мән бере бермейміз. Мағжан өзінің бүкіл шығармашылығымен кеңес заманына қарсы шығып, сынап өткен күрескер ақын. Мағжанның бүкіл поэзиясы кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсылық. Біз Абайды сыншыл ақын дегенде өз дәуіріне қарсы шықты демеуіміз, өмірде кездесетін кейбір келенсіз құбылыстарды аяусыз сынағанын айтамыз. Ал, Мағжан болса, бүкіл кеңестік жүйеге, отаршылдыққа қарсы шығады. Қарсы шыққанша, оның кемшіліктерін айтып, сынамайды, қоғам дамуының негізгі заңдылықтарына қайшы келетіндігін көркем сөздің күрпімен ұғындырып, жоққа шығарады. Демек, М Жұмабаев – замана тынысын тамыршыдай тани білген сыршыл да, сыншыл да ұлы ақын.

Бұл жерде біз «ұлы ақын» деген тіркесті тектен-текке айтып отырғанымыз жоқ, Мағжанның поэзиясы желдей желпіп, жібектей сипап, жаныңа ләззіят, бойыңа қуат берумен бірге адамды өмір туралы

терең ояларға жетелейді. Кейбіреулер ойлантындай, Мағжанның өлеңі сыртқы жылтыршымен ғана емес, ішкі онымен де күшті. Мағжанда әдемілігіне, жылтырақтығына бола қолданылған бір де бір сөз жоқ. Әр бір сөз белгілі бір ойды бейнелеу құралы ретінде ғана қолданылады. Көркем әдебиеттің басты міндеті уағыз айту емес, өмірді бейнелеу деп білген Мағжанның поэзиясында ақылды тура айту жоқ. Тіпті, «Толқын» атты өлеңі әншейін жазылса салынған сияқты көрінгенмен, бажайдай оқыған адам өмір туралы терең ойға қатары анық. Ақын иені айтқысы келсе де өмірдің құбылыстарына үңіліп, соны көркем кестелеу арқылы өз идеяларын мегзейді. Мағжанның өмір туралы философиялық голтаныстары көркемдіктің кестелерімен барынша көмкеріліп, тереңде жатады. Тереңдікке кез-келгеннің қолы жете бермесі тағы бар. Оның үстіне Мағжан поэзиясы гүлдей құлпырып, сыртқы түрімен-ақ адам көңілін арбап тастайды да оқырман оның ішкі жағына үніле берменді, сұлу сөздің сиқыры оған мұрша келтірмейді.

Шын әдебиет дәуірлік емес, мәңгілік тақырыптарды қауайды. М. Жұмабаев та дәуір биігінен көтеріліп, мәңгілікке жол тартқан шығармалар жазыпты. Мағжан жырлаған мәңгілік, әлемдік тақырыптар сол кездегі дәуір шындығына қайшы келгенмен де уақыттар өткен сайын өміршеңдігін дәлелдей түсуде. Ұлттық, адамзаттық асыл идеяларды көтере биігі үшін кезінде қуғын-сүргінді көп көріп, жазықсыз жазаланған Мағжанның есімін кейінгі ұрпақтары ұлы ақын ретінде мақтап тұтады. Өлеңпен өшпес ескерткіш жасаған Мағжанның есімі халқымен мәңгі жасай береді.

«ШОЛПАННЫҢ КҮНӘСІДЕГІ» ӨМІР ФИЛОСОФИЯСЫ

Шығармашылық жолын поэтиадан бастаған Мағжан жиырма-сыныш жылдардың алғашқы жарымынан прозаға қарай бет бұрғандай болды. Оның қоғамдық өмірдің түрлі мәселелерін көтеріп жазған мақалалары «Бостандық туы», «Ақ жол», «Сана», «Жаңа мектеп», «Шолпан» секілді газет-журнал беттерінде жарияланып жатты. Сол кездерде үлкен саяси өмірістерге ұшырап жатқан әдеби өмірге де араласып, бірнеше сын-зерттеу мақалаларын жазды; күшпен танылып жатқан пролетариаттық әдебиетке қарсы ұлттық бағыттағы әдебиеттің «Алқа» аталған бағдарламасын жасады; Қызылжардағы педагогикалық училищеді дәріс оқи жүріп, қазақтың ұлттық тәрбиесіне арналған «Педагогиканы» жазды. Осы жылдарда Мағжанның қазақ прозасының алтын қазынасына қосылған «Шолпанның күнәсі» атты әңгімелі өмірге келіп, «Шолпан» журналының бірнеше нөмірінде (1923, №4, 5, 6, 7, 8) жарияланды.

Мағжанды ақын ретінде атып шығарған оның сырлы сезімге оранып, нәзік лиризмге бөленген махаббат, өмір жайлы толғаныстары болса, «Шолпанның күнәсі» оны тағы да бір қырынан, прозашы ретінде танытып, сан қырлы дарын иесі екендігін дәлелдеді. Лирик ақынның көркем прозасына алғашқы да соңғы да қалам тербеуі болып қалған туықдысы – оны өмір құбылыстарын тереңнен көпартатын кең тынысты, кең құлашты, ойшыл суреткер екендігін де көрсетті.

Көркем шығарма дегеніміз – өмірдің сөзден өрілін, көмкерілінен көркем бейнесі; басқаша айтқанда, сұлу сөзбен салынған сурет. Сондықтан да көркем тілдің, сол көркем тілмен орнектелген өмірдің көркем бейнесінің болуы – әдебиет үшін басты шарт. Сол себепті де істелген көркем шығарма ең алдымен, осы тілдік жағынан бағаланады. Тіл нашар болса, ол әдебиет емес; оны ары қарай көркем шығарма ретінде талдаудың қажеті жоқ. Ал, шын мәніндегі көркем шығарма сөз сиқырымен, тіл құдіретімен бірлесіп тартып алып, оқырманның өзіне қарай баурай береді. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, «Шолпанның күнәсі» әдеби шығарманың тіліне қойылатын ең жоғарғы талаптарға жауап беретін болғандықтан да сол тілдің құдіретімен өмірдің мәні мен мақсаты жайлы ғылым ойлары жетелейтін көркем туынды дейміз. Мысалдарға жүгінейік. Мына бір үзіндідегі мамыр айындағы төрт гүлді қазақ аулының бейнесі көз алдымызға келіп тұра қалғандай:

«Май айы. Ауыл қыстаудың жанына жылжып қана қонған. Шаршы түс мөлгіп. Кішкене жел бар. Маса жоқ есебінде. Көкте көкәла торғын бүлгіттер маужырап қалып, ериіп қана әлдеқайда жылжып бара жатыр. Ауада торғын оранып жүрген сықалды... Желде еркелікпен тартылып, мойнының ауырғанына қарамай қиястанып асау құлындар түр. Олардың жанында құйрығы мен арқасын анда саңда сатмақпен сипап тұрған сақа биелер» (Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. Алматы, 1989, 300-бет).

Тағы бір мысал:

«Жібек майдың сұлу түні. Көкте бір бұлт жоқ. Қара көк барқыт кең көкте ойменен, мұңменен, салмақпен ақ алтын ай жүзіп барады. Не іздейді екен, ол? Жарынан айрылған әйел ме екен? Баласынан айрылған ана ме екен?.. Қыстаудың сыртындағы сулы шіліктегі қалбақалар шулап жатыр. Бәк-бәк-бәк. Не дейді екен, олар? Жан керек, жар керек, бала керек дей ме екен? Кол бойынан дамылсыз «құдірет-ау, құдірет-ау» деген дауыс естеледі. Омыр бопы құдіретті аузынан тастамайтын қандай ауыр күна істеді екен, ол кұе?» (сонда, 302-бет). Бұл жерде алаш көрген ауылымыздың көрінісі кепеніп, даланың өт таңымен жүріп жағқан трипшліктің бүлкілін сезінгендей боламыз.

«Шолпанның күнәсі» – сұлу сөзбен сугарылған көркемдігі кемел туынды. Әңгіменің көркемдік қатпарлары қалың. Солшй бола тұра, оқуға жеңіл, кез-келген адам еркін түсініп оқи алады. Мағжанның мықтылығы сол әңгімені қарапайым тілмен жазып, сол қарапайымның отын табиғи күйінде сұлулықпен сугарып, опер туындысына айналдыра білген. Яғни, оқырман таңдамайтын, өрісі кең шығармаға айналған. Бұл – нағыз шеберліктің белгісі болса керек.

Қазақ аулындағы әйел тағдырына арналған қаншама шығарма жазылды десеніңші. Олардың барлығында дерлік от басы, ошақ қасынан ұзамай, күн есебінде трипшлік еткен қазақ әйелінің аянышты тағдыры суреттеледі. Ал, Мағжанның әңгімесіндегі бас кейіпкер Шолпан – мүлдем басқа қырынан көрінген әйел. Ол – маңа сатылып, шаңа гиген, сол үйдің күң сияқты ертеден кешке дейін бейнеттен көзін ашпаған сорлы емес, керкінше, өзінің сүйгеніне қосылып, бақытты өмір сүріп жағқан бақытты жан. Бірақ та «байлар да жылайды» дегендей, бақытты шаңырақ иелерінің шалқыған шақтарынан айрылып калуы, сол «бақытты» уысынан шығарып алуы әп-сәтте екен. Әңгіме бір-біріне сүйіп қосылып, бақытқа мас болған екі жастың (Сәрсенбай мен Шолпанның) шаңырағы күтпеген жерден шайқалып, ортасына түсуімен, сонында бас кейіпкер Шолпанның қайғылы қазыа ұшырауымен аяқталады.

Мағжанның әңгімеде көтеріп отырғаны – адам гұмыры үшін аса күрделі мәселе саналатын өмірдің мәні не деген сауалға жауап іздеу. Бұл өмірде байқамаса, бәрі мүмкін. Алда не күтіп тұрғанын ешкім білмейді, бүгінгі бақыр – ертеңгі пақыр, бүгінгі бала – ертеңгі дана, бүгінгі зор – ертеңгі қор дегендей... Сондықтан да еш уақытта да «астым-тастым» деп астамсуда, «жолым болмайды» деп тіршіліктен түңілуде әсте болмайды екен. Өмірде не болмайды? Бәрі де болады. Міне, өмірдің осы бір даналық философиясының бір ұшқыны «Шолпанның күнәсінде» шынайы көрініс тапқан.

Әңгіме бір-бірін ұнатып қосылған Сәрсенбай мен Шолпанның бақытты гұмыр кешіні жағқанын суреттеуден басталған. Шығармада суреттелген оқиғалар да, соларға қатысатын кейіпкерлер де көп

емес Автор бейнелемек болған өмір көріністерінің, айтпақ болған негізгі идеяларының барлығын бәс кейіпкер Шолпанның ойлары, толғаныстары арқылы жүзеге асырады Оның күйеуі Сәрсенбайдың, көршісі Нұржанның, көңілдесі Әзімбайдың, еміші Темір қожанын бейнелері эпизодтық сыпат танытқанымен де өзіндік болмысымен есте қалады.

Шолпанның көңілдесі 18-19 жастағы Әзімбай «Ұзын бойды. Екі ждырынына екі кісі мінгендей. Ылағи күліп қана тұратын қой көзді. Жана шығып келе жатқан қара мұрты қара жібек сықылды» (сонда, 301-бет) Ол Шолпанның қасында «Қоян қуған тобеттей көрінегі кіргеннен-ақ аласұра бастады. Шынын айтқанға, есалаң Әзімбай тилге келуге, ойлауға мұрша бермеуші еді-ау... Жас Әзімбай. Мас Әзімбай. Есалаң Әзімбай» (сонда, 304-бет) түрінде жас жігіттің бар болмысы шынайы көрінеді.

Көтерген мәселелері жалғанып келгенде, «Шолпанның күлесті» терен ойларға бөлеп, философиялық сыпат танытады Осы тұрғыдан келгенде, бұл шығарманы философиялық әңгіме деп анықтаған жөн

«Бала болмаса, соя кезде ішіндегі дәні шіріп, кеуіп қалған шөптің қауышындай, бос өмірдің кетпегі кім толтырар?»;

«Жаһанда оған күшті нәрсе жоқ деп, иман келтірген махаббаттың күші ерімен екеуін бір-біріне берік байлауға үш-ақ жылға жетпін, енді өт-өзінен сөнсейін деп тұрған жоқ па?»;

«Тегінде, адамның жүрек сырын шеттің ұтуы мүмкін нәрсе емес қой. Теңіз терең емес, адамның жаны терең Су түбінде жатқан зат жел толқыпса ғана шықпақ. Ой түбінде жатқан сыр шер толқыпса да шықпақ емес. Шықса, шер мен сырдың көлеңкесі, сәуле ғана шықпақ. Дүниеде адамнан қызын жұмбақ жоқ Адам шешуі жоқ жұмбақ Шешуі деп атауға болатын болса, адамның шешуі жалғыз өлім»;

«Өмір бір құрулы машина. Токтау білмейтін, шаршау білмейтін жапсыз машина».

«Махаббат сонсе, өмірде не қылық қалмақшы».

«Теңізден терең, таудан зор күнә қылып болса да, ол бала табуға міндетті. Ізгі тәлек үшін істелген күнәні жасаған кешпес пе екен? Жоқ, Құдайдың рахметі мол, ол кешеді»;

«Күннен күн, құлдан құл тұмақ емес пе? Болса, бала құл болмасын, ұл болсын»;

«Теңіз терең емес, Әйелдің жаны терең. Жеті қабап жер астындағы нәрсені білуге мүмкін, бірақ Әйел жанының мінсезіп білуге мүмкін емес. Бір қарасан Әйел - бала, хүйерін білмей отпен ойындады»;

«Әйел ердің тәңірісі, жарата да алады, жоқ қыла да алады, сүйдіре де алады, күйдіре де алады. Әйел - ердің құлы, табанының астында тоғырақ (қалады), ердің көлеңкесіне айналады, өзі жоқ болады. Әйелдің аруағы басса, ер күйеуі, жанады. Бірақ, өзінің жеке бір адам

скендігі ұмытпанды, жоймайды. Ердің аруағы басса, әйел адамдықтан шығып, жокқа айналады. Есімен айрылады. Тілі байланады»;

«Адам құрығынан құтылғанмен, таман құрығына құтылып кететін еш нәрсе жоқ».

Көбіне Шолпанның ойлары түрінде беріліп отырған бұл жолдардың өмір туралы терең тұнғыхтарға тартары анық.

Әңгімеде қазақ өмірінің ғымыс-тіршілігінің бейнесін жаслу мақсат тұтылмаған. Автор алдына бір ғана мәселені, яғни отбасылық тіршіліктегі ерлі-зайыптылардың арасындағы қарым-қатынастардың дүниетанымдық көзқарастарға, әлеуметтік ортаның әсеріне орай құбылмалылығын, соған орай бақыттылық туралы ұтымның да түрліше түсінілетіндігін көркем бейнелесуге тырысқан. Халық аңінде айтылатындай, «өмірдің бар ма-ай, байлауы-аи?» деген сияқты сауалдарға жауап іздейді.

«Шолпанның күнәсі» психологиялық әңгіме. Бұл түрөсында М.Жұмабөсөвтың шығармашылығын арнайы зерттеп, көлемді монография жазған Ш. Елеукенов мынадай пікір бишрседі:

«Батыр Баян» поэмасында, «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде жан диалектикасын көркемдік принцип есебінде жүзеге асырып, қазақ әдебиетінің әлі тусырап жатқан тынына түрөс салды...

Жан әлемінің күніна сырларын саралайды Әңгіменің бас кейіпкері Шолпан әр түрлі сыртқы жағдайлардың және ішкі толқыныстардың нәтижесінде үнемі өтөріп, үрдіс дамып отыратын характер». Жатушы сол өтөрістерді жан диалектикасын жіті қадағалау жолымен көрсетеді. Осының арқасында бала қору сияқты қарапайым гақырып биік адамгершілік өреге көтеріліп, адамның құлықтылығы, бас бостандығы проблемаларына ойысады...

Мағжан өзі жан диалектикасының сұныла белгірі және шебер суреткері есебінде көрсете біледі. Шешім кейіпкердің ішінде іседі және бір қытымы еркінен тыс жүзеге асады. Характер іштің ашылуына қарай көрініс табады. Кейіпкердің өз мені таныған сандысы «самосознание) бұ жерде сырт көзден күштірек рөл атқарып тұр». (Ш. Елеукенов. Мағжан. Алматы, 2008, 280-282-беттер).

Әңгіменің бас кейіпкері Шолпан ауылдың қарапайым қызы. Шығармалары сюжеттік желі осы Шолпанның тұрмысқа шыққаннан кейінгі ерлі-таныптылық тіршілігіндегі басынан өткен қым-қиғаш оқиғаларды монолог арқылы психологиялық тұрғыдан баянлауға құрылған. Оқиға Шолпанның отбасылық өмірдің барысында өмірдің мәні туралы ұғымының өтөріп отыруы салдарынан туынлап отырған жағдайлардың ағынымен өрөсіді. Бүкіл әңгіме негізінен, бас кейіпкер Шолпанның ой-толқыныстарына құрылған десе де болғандай.

Дүниеде не жылдам? Адамның ойынан жылдам, шынның нәрсе жик шығар, сірә. Мұның өзі сол адам өмір суретін ортаның

құбылмалылығынан болса керек. Өгермесі өмірдің сол өмір-өзен ағынымен кетіп бара жатқан адамдардың ой-санасын мын құбытпатыны белгілі. Осы бір өмірдің шексіз философиясын, бітпейтін симфониясын Мағжан шағын эпитмесінде Шолпанның басынан өткен оқиғаларды оның өзінің ой елегінен өткізу, яғни өмірге деген ойлары, толғаныстары арқылы шебер бейнелей алған.

«Шолпанның күнәсінде» бас кейіпкердің өмірге қотқарасы сыртқы әсерлердің салдарынан «мын құбылады». Қатақы тәрбиедегі Шолпан отбасылық өмірдің алашқы кездерінде «Баласыз өмірдің қызығы жоқ қой», – деп ойлайтын. Бұл сол кездегі қазақ қауымының адам өмірінің мәні өмірге ұрпақ әкеліп, тәрбиелеу, артында жақсы із қалдыру деп білетін ұлттық дүниетанымның негізгі қағидасы-тұлын. Өмірдің мәні де, сәмі де бала деп білетін қазақ балалы үйді – базарға, баласыз үйді – мазарға тегенен Алаштың Шолпан да осылай ойлады.

Бірақ сүйгеніне қосылып, жар құшағына мас болған Шолпан көп ұзамай-ақ бұл ойынан өзінен-өзі айынды. Осы бір жар сүюдің, махаббат құшағының ләззатты сәттерінен анылып қалғысы келмеген ол енді «жасаған-ау, бала бере қорме!» – деп тілейді. Сондағы ойы өмірге бала келсе, «әдемі өмірім бұзылады-ау». Оның бұл тілегі орындалғандай да болып, арала бірақ жылдар өтті. Бірақ...

Иә, бәрі бір-ақ күнде бірден өшеріп шыға келді. Кенікіен қормесі Нұржанның үйіне эпитмелесіп қайтуға барған Сәрсенбай келесін оның үш баласының тәтті қылықтарын айтып, жатпай қояды. Күйеуінің біреудің балалары жайлы мыңты-шыңтысымен беріліп айтқан ұзақ эпитмесі Шолпанның нәзік жанын «қарақөк теңіздің тоқындарындай» толқытты. Осы бір кездегі әйел жанымның аласұрған сәттері былайша суреттелген:

«Сәрсенбай манағы мақалды айтқанда кені Шолпанның сұңқардай ұшқыр жанын, желдей есалан жүрегің қара жыландай қап-қара ойлар орап алып, ұлай бастап еді. Түпсіз теңіздің қарақөк толқындарындай қап-қара ойлар бірінің артынан бірі келді... Үш жыл бойына созылған есалиң тілек Әлдеқайда алыста бұлдырлап келе жатқан қарлық. Көзінің оты сөніп, сүң-сүң күлге айналған, күлдей көңілет қарлық. Жанның қанатын қыркатып, жүрегің отын сондіретін қарлық. Бала болмаса, сол кезде сөніп бара жатқан өмірге кім сәуле берер, кім оны жылытар?.. Бала болмаса, сол кезде ішіндегі дән шіріп, кеуіп қалған шөптің қауызындай бас өмірдің кемтігін кім толтырар?.. Жок-ау! Әлдеқайда алыстағы қарлықты қоя тұршы. Отан өмір не жетер, не жетпес, сол қарлық жетпей-ақ, осы күннің өзінде-ақ, өмір босап қалайын деп тұрған жок па? Жаһанда онан күшті нәрсе жоқ деп иман келтірген махаббаттың күші ерімен екеуін бір-біріне берік байлауға үш-ақ жылға ғана жетіп, енді өз-өзінен сөнейін деп тұрған жок па? Ессіз Шолпан үш жыл бойына бала болмасын деп тіледі. Енді сол бала

болмағандықтан, ертегідей әдемі өмір қу мағарға айналғанын деп тұрған жоқ па?» (сонда, 295–296-беттер).

Түнімен осындай ойлармен атай-түлей алысып шыққан Шолпан ертеңіне тан алағеуіменіен бастап, «Жасаған-ау, бала бере көр!» – деп, тілей бастайды. Бірақ, ойлағаны орындалмады. «Не керек, жақын, жағатын ортасында жалғыз болды. Бігеу жара болды, жалғыз өртеңді, жалғыз жылады, дүниеден безді, сопы болды. Бала сұралды, қалайда бала болмады» (сонда, 297-бет). Намаза жығылды, болмады; қожамолдаға қаралды, бірақ бала болмады...

Құлшылықтан, тілеуден сиптене шықпады. Сәрсенбай мен екеуінің арасындағы махаббатты соңдирмеудің, бақытты шаңырақтың шамын өшірмеудің, күйеуіне қанткенде де бала сүйгізіп, бақытты егудің жолын іздеп аласұрған ойлары Шолпанды мазалап қоймайды. «Сөз жоқ, мен бақытсыз болсам, Сәрсенбай да бақытсыз. Ендеше, осы бытып бара жатқан өмір кемесін бақыт жарына кім сүйрен шығара алады?

– Шолпан. Жалғыз Шолпан. Бір өмір үшін емес, екі өмір үшін Шолпан осыны істеуге міндетті. Шолпан бала табуға міндетті.

Тенімен терең таудан тор күнә қылып болса да, ол бала табуға міндетті. Іні тілек үшін істелген күнәні Жасаған кешпес пе екен? Жоқ, Құдайдың рахметі мол, ол кешеді. Тәңір кешер-ау, бірақ адам кешер ме?... Жасаған-ау, өңің кеше гөр, бір өңің!...» (сонда, 299-бет).

Осындай шешімге келген Шолпанның ойлары «Күнімен күн, құлдан құл тұмақ емес пе? Болса, бала құл болмасын, үл болсын... Ынжық, жасық құл баланың болғанынан болмағаны нгі...» (сонда, 300-бет) деп, ары қарай тағы да бой бермей, шарқ ұрады. Бұл жерде «жығызсаң, пардан жытыл» дегендей, алайтостік байқалғанмен де ұрпағының мықты болғанын ойлайтын қалақтың текті жермен байланысқысы келетін ұлттық мінезі көрінеді. Осылайша орағытқан ойлар болашақ баланың әкесі болуға жас қайыңсы Әзімбанды лайық көріп, бір-ақ тоқтайды...

Шолпанның жаратқанға жалбарынғаны қабыл болып, екіқолы болады. Бірақ, бала тусам, Сәрсенбай екеуіміз бақытты боламыз деген арманның құл талқаны шығып, бәрі керісінше кетеді. Алдымен, Әзімбайдың Шолпанға келіп іштеп жүргені, соңынан аман аяғының ауырлай бастығаны жайлы өсек ауылды өртеп жайлайды. Осылардың барлығы Шолпанға да, Сәрсенбайға да оңай тимей, жаңдарын жеңдей жеңді. «Махаббат жібі үлді. Өмір бұзылды. Бәріне лағынет жаусын! Өмірді ұлаған сол іштегі балаға лағынет жаусын!..». Осылайша енді жаратқанға жалбарынып, бізді бақытты қылады деген баласы – екеуінің арасындағы жағдайды ушықтыра түсті. Шақшадай басы шардай болған Шолпан енді тілеп алған баласына лағынет айта бастады.

Әсіпте трагедиямен аяқталады: Шолпан мен Әзімбайдың үстінен шығып қалған Сәрсенбай әйелін көңіне шөл салғандығы үшін теңкілеп өлтіреді...

Ал, бір кездері сүйіп қосылған қосамы Сәрсенбай мұндай адам жаны шошырлық жауғандыққа неге, қалай барды? Жалпы, Сәрсенбай осындай онбаған, қаны бұзық адам ба? Оны осындай қатыгездікке алып барған неңдей құдірет? Сәрсенбайдың Шолпанға деген сүйіспеншілігінің жек көрушілікке, одан «жөк алушылыққа» қалай айналғаны — әңгімеде психологиялық ыңғайда шебер көрініс тапқан.

Шолпанның ұнатып қосылған күйеуі «сегіз жыл бойы «сен» деген Сәрсенбай» әйелі туралы гүлеген өсектерді ести берген соң, бір жылы сөз айтудан қалады. Бұл жағдай «Қиг етсе, сыныстан сылтұу тауып, балағаттап тастайтын болды. Балағаттың аяғы жекуте, қамшыға айналып бара жатқан жоқ па?» (сонда, 305-бет) деген әйелінің ойлары арқылы көрінеді. Сәрсенбайдың толық бейнесі көшпелестімен бірге болған әйелінің үстінен түсіп қалып, оны теңкілеп жатқанда, айтқан мына бір сөздерінен ашылады:

«— Иттің ғана баласы, мен сенен бала сұрадым ба?.. Мен саған ойнас жасап бала тауып бер дедім бе? Сен иттің адал ісінді арамдан жүргеніңе жарты жыл болды ғой!.. Шығарма дыбысыңды!.. Өлтірем мен сен итті! Өлтірем! Күңде күйгенше, бір-ақ күйейің!.. Ол ит, әл!..» (сонда, 306-бет).

Бұл жерде әдетте үндемейтін, біртоға Сәрсенбай бір жағынан көзіне шөп салған әйелінің опасыздығын кейіре алмаған намысқой азамат ретінде қорықса, екінші жағынан пенделшілік күнәсі үшін адам, адам болғанда да өзінің сүйген жары әйелін қатыгездіктен өлтірткен бұрқ еткен алуын ашудың құлы болып та елес береді. «Жуастан жуан шығатыны» деген осы шығар.

Ал, қазақ үшін «көзге шөп салудан» өткен қорлық жоқ. Басына қалпақ киіп жүрген әрбір қазақ алдымен, өзінің жеке бас намысын қорғайды. Азамат ретінде жеке басының, ата-ананың, ағайын-туыстың, елдің, жердің, ең соңында ұлттың, халықтың, мемлекеттің намысын қорғай білу — әрбір адамның азаматтық деңгейін анықтайтын көрсеткіш іспеттес. Қорғай алмаған жігіт емес, ет. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, Сәрсенбай өзінің жеке бас намысын қорғауға мәжбүр. Керек десеңіз, мұндай жолға қалай барғанын оның өзі де байқамай қалады. Тұрынынан қалыптасқан дала дәстүрінен Сәрсенбай да шыға алмады: шығуы қиын да еді. Ал, ол осы сияқты «еректілік мінез» көрсетпегенде, оның ерек болып, жұрт қатарында жүруінің өзі екіталай еді...

Қалай десек те, пенделшілігі үшін адамды өлтіруге, онда да азаптап, қинауға болмайды. Ал, осы мәселеге Батыстық көзқарас тұрғысынан келетін болсақ, басқаша ойлауға да болады: керек десеңіз мұндай пенделшілік оншалықты «күнә» де емес, оған бола шала бұлініп, кісі өлтірудің қажеті жоқ...

Бұл жерде тағы мынадай бір мәселенің басы қылтняды. Жалпы Шолпанның қылығын күнә деуге бола ма? Мұның да ойланарлық тұстары баршылық. Шолпан күйеуіне жамандық жасамақ түгілі, ол

туралы жаман оиды онына алған да емес; күшті-түп билігін «оны қайтсем, бақытты қылам». Әңгімедегі бас кейіпкердің бар «күнәсі» - оның құдай қосқан жары Сәрсенбайды шын сүйгендігі. Шолпанды күнәлі әрекетке итермелеген де оның өзге емес, өз күйеуі Сәрсенбайға деген шынайы махаббаты еді. Осылайша, сүйіп қосылған қосағына қалайда жақсылық жасау ниетімен саналы түрде күмәнді жолға баруы Шолпанды адал жарының бақыты үшін барлығына да дайын күрескер әйел дәрежесіне дейін көтереді. Ол мұндай жолға күйеуінің киіне «шөп салу», не болмаса тәңкұмарлықпен емес, керісінше, бедеуі Сәрсенбайдың бедеулігін өзіне білдірмей, сол бедеуліктің салдарынан перзент сүйе алмау қасіретінен құтқару үшін барды. Бұл жерде Шолпанның күйеуіне шын ниетпен жасамақ болған жақсылығы керісінше, жақсылық болмай, бір шаңырақтың ортасына түсуіне, одан қалды оның өзіне қайта соғып, ақыр соңында көз жұмуына алып келді. «Жақсылыққа жақсылық» емес пе еді? Жақсылық қаламша жамандыққа айналып кетті? Осыдан кейін өмірді түсініп көр.

Мағжанның «Батыр Баян» поэмасында да дәл осылай болмағанымен де осыған ұқсас жағдай суреттеледі. Батыр Баян жаугершілікте қолға түсіріп, өзі алмаққа жүрген қалмақтың сұлу қызын туган інісі Ноян ғашық болып, алып қашатыны бар. Ағасының ояын біле тұра, мұндай әрекетке барған інісінің ісіне барыпша ыза болған намысқой Баян бауыры Ноялды қуып жетіп, ашу үстінде найыз салады «Ашу дүшпан, ақыл - дос». Соңынан ашуы тарап, өзіне-өзі келгенде барып, не істеп, неш бүлдіргенін сезініп, онық жейді. «Бір қызға таласып, туган інісін өлтірген» деген сұмдық сөзден өліп кете жатқан намысты батыр жауға аттанып, өз қателігін туган елінің жерінің алдында қанымен жуады.

Демек, екі жағдайда да кейіпкерлердің осындай қылмысқа дейін баруы ер жігіттердің өздерінің азаматтық намысын сын сәттерде ет қызуымен қорғауынан туындап отыр. Жалпы, намыс - адамды адам ретінде асқақтата түсетін ең асыл қасиеттердің бірі. Намыс дегеніміз адамның рухани болмысының, адамшылық қасиеттерінің күнделікті тіршілігінен биік көрінісі, жеке бастың ар-ожданы, абыройын сақтай білуі. Намыс жеке бастың намысы, ағайынның намысы, ұлттық намыс, елдік намыс дегендей, түрліше болуы мүмкін. Кейде ретсіз жерде намыстанатын жалған намыс та болады. Қазақ «Ер жігіт намысының құлы», - дейді. Мағжанның Сәрсенбайы да өінің жеке басының абыройын сақтап қаламын деп, намысқа шауып, байқамай барып жарға сокқанын өзі де білмей қалды.

Намыс та алмас секілді. Алмасты дұрыс сілтей білсе, кеспейтіні жоқ; жонді ұстай алмаса, өзің жаракаттайды. Сол сияқты жоғарыда біз сөз етіп отырған Мағжанның кейіпкерлері өздерінің әр намыстарын ойдаланып жатуға мүмкіндік жоқ сын сәттерде қорғау үстінде намысқа ашу үстінде шауып, өзгені де, өздерін де мерт қылды. Бұдан шығатын

қорытынды сол, адамның барлық іс-әрекеттері ақылға сүйенуі керек: ал ашу үстіндегі асығыс істер ол қаншалықты ізгі ниеттерімен басталғанына қарамастан, күтпеген келенсіз жағдайларға ұрындыруы мүмкін.

Бұл дүниедегінің барлығы да өлшеулі. Олшем әрекет кімге қарсы, қай кезде, қай жерде, қалай, қаншалықты деген сияқты көптеген факторларға тікелей байланысты. Бұған тағы да өмір шындығын танып білудің өзі де түрліше, шындық категориясының шартты екендігін қосыңыз. Әркімнің өз шындығы бар. Сонда аса күрделі қоғамдық өмірдің ішінен тура жолды тауып, шындықтың аулына жетудің өзі оңай болмасы анық. Осылардың барлығын ақылға салып, тәжірибеге сүйеніп, ой-сана сарабынан қитал отқибесе, намысымыз қорғаймын деп жүргенде басқа жолға түсіп кетіп, қылмыскер болып шыға келуің ғажай емес. Сондықтан да барлық уақыттарда да ақылмен, билиммен анықталатын өмірдің өз өлшемдерін басшылыққа алып отыру аса маңызды. Мағжанның Сәрсенбайы өмірдің осы сияқты таңдылықтарынан шығып кетудің салдарынан осындай адам жаны түршігерлік істерге ұрынған.

Ал, «Шолпанның күнәсінде» сүйген жарын ашу үстінде өлтірген Сәрсенбайдың бұдан кейінгі тағдыры сөз болмайды. Өйткені, бұл авторды қытықтырмайды. Бұл жерде Мағжанның назар аударып отырғаны – күйеуіне жақсылық жасамақ болған Шолпанның әрекеті нәліктен керісінше шықты, оның «күнәсі» шынында да өлім жатасына лайықты ма; қарапайым жан Сәрсенбайды өзінің сүйген жарын осыншама қатыгездікпен өлтіруге жетектеген қандай дүлей күш?

Адам бұл өмірге бақытты болу үшін келеді. Ал, бақыт дегенімдікің өмір не? Бұл мәңгілік сауалға тарихи, ұлттық, дүниетанымдық тұрғыдан әр кездерде әр түрлі жауаптар берілген. Біреулер оны өмірдің қызығын көру деп біледі. Қазақтың түсінігі бойынша, өмірдің басты мақсаты – өсіп-өну, арғына жақсы ұрпақ қалдыру. Осы сияқты бақытты түсінудің өзі өзгермелі екендігі Шолпанның бейнесінен анық көрінеді. Шанырақ көтерген алғашқы жылдарында махаббаттың бұйнамас болған ол өмірдің мәні жар құшағының ыстық қызуы деп білсе, кейіннен бұл түсінігі өзгеріп, перзент сүйеге белді бекем буады.

Мағжанның суреткерлік шеберлігі Шолпанның басынан өтіп жатқан қым-қиғаш оқиғаларға орай оның ішкі жан-дүниесінде болып жатқан өзгерістерді психологиялық тұрғыдан нанымды көрсете алуынан жарқырай көрінеді. Бұл жерде Мағжан сырты жылтыр әсіре қызыл сөзден, артық бояудан, жасаңды оқиғалардан ада; қазақтың қарапайым, «шалан киген» қара сөзін сол табиғи күйінде қолдана білу бағысында дала өміріндегі қоныр тіршіліктің бір көрінісін шынайы бейнелей алған.

«Шолпанның күнәсі» М. Әуезовтің «Қорғанжыздың күні», Б.Майлиннің «Ұлтуған» тәрізді әңгімелерін еске түсіреді. Бұлардағы оқи-

ғалар әр түрлі мнғизда дамып, адам тағдыры, оның көңіде ауылдағы қазақ әйелінің тағдыры алдынгы қатарға шыққан. Екі әңгіменің екеуінде де аяғы негізгі кейіпкер әйелдің өлімімен аяқталады. М. Жұмабайұлы да драматизм элементтерін, трагедияның қара бояуларын қолдандыра түсіп, тағдырын өз қалауына қарай өзгертуге талпынған қазақ әйелінің бейнесін сомдаған. Әңгіме Шолпаның олім ауында сандырақтап жатып, көз жұмуымен аяқталады:

«Шолпан болар-болмас «Алла» деді...

– Балам қайда? Өлігі неге келіп бір көріп шықпайды? – деді де, көрпенің бұрышын құшақтағандан болып, ерні беу-беу дегендей қимылдап, сұлық болып тағы талын кетті...

Күнмен ғаласа Шолпан да өмірмен қоштасты» (сонда, 308-бет).

Бұл өмірмен қоштасар алдында Шолпаның «алла» деп, қалымаға тілін келтіріп, «балам қайда?» деп, сандырақтап жатуының өзі-ақ оның ішкі жан дүниесіндегі өзгерістердің жай-күйінен толық хабарлар еткен. Өліп бара жатып та имандылықты, баласын ойлайтын қазақ әйелінің биік бейнесі көз алдына келіп тұра қалғандай болады...

МАҒЖАНЫҢ ӘДЕБИ АУДАРМАЛАРЫ

Әдеби аударма – көркем әдебиеттің ішіндегі аса қиын да күрделі өнер түрі. Аударма «бір тілде айтылған не жазылған мәтіннің екінші тіл арқылы жеткізілуі, әдебиеттің кең арналы, мол саласының бірі» (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 1 том. А., 1998) Мәскеуде басылған әдебиеттің энциклопедиялық сөздігінде: «әдеби шығармашылықтың түрі, оның нәтижесінде бір тілдегі туынды басқа тілде қайта жасалып шығады» (Литературный энциклопедический словарь. М., 1987, 58-бет) – деп, гүйінделген. «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» «әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге көшіріліп қайта жасалуы, басқа тілдегі түпнұсқа негізінде жазылған көркем туынды» (Әдебиеттану терминдер сөздігі. А., 1998, 58-бет) – деген түсініктеме берілген. Демек, әдеби аударма дегеніміз – көркем шығарманың бір тілден, екінші тілде қайта жасалуы; немесе басқа тілдегі түпнұсқа негізінде қайта жазылған көркем туынды. Толық мағынасындағы аударма қалайда түпнұсқаға сәйкес болуы – негізгі шарт. Десек те көркем шығарманың мәтінін бастан-аяқ сөйбе-сөз дәл тәржімалау мүмкін бола бермейді.

Аударма не үшін қажет? Орыстың ұлы сыншысы В.Г.Белинский бұл туралы «...аударма қобинесе, түпнұсқаны оқымағандарға және оқуға мүмкіншілігі жоқтарға арналып жасалады, ең бастысы бір халықтың тіліндегі әдеби шығармаларды екінші халықтың тіліне аудару ісіне халықтардың өзара ауыс-түйістігі, сонан келіп, әдебиеттің көркеюі және ақыл-ой еңбегінің дамуы негізделеді» (В. Г. Белинский. Толық шығармалар жинағы. 13 том, М. 1948, 163-бет) деген ой гүйіпті.

Көркем аударма жасау үшін аудармашының кем дегенде, екі халықтың тілін жетік білуі қажет. Онсыз аударма сапасы ойдағыдай шықпайды; түпнұсқасының ұлттық сипаты, әннiдiк өзгешелiктерi сақталмайды. Аудармада сөз қолдану, ойдың мағынасын толық жеткізу, шығарманың көркемділігін жоғалтып алмау сияқты мәселелерге баса назар аударылады. Аудару үстінде жеке сөздерге балама іздеу барысында ана тілдің бүкіл қазынасы аударылып-төңкеріліп қарастырылып, ойырады. Соның арқасында тіл қатынасының қалтарысында қалып қойған не бір байырғы сөздер, кейде тілті, ұмытылып бара жатқан ата-улар да аударма арқылы жату, сөйлеу қызметіне белсенді түрде қайта жетіліп, әдеби тілдің ортасынан ойын тұрып, орын алып шыға келеді.

Аудару үстінде жеке сөздерге балама іздеу арқылы тілдік қорымыздағы бір сөздер мағына жағынан сараланып, ұғымдық шектері нақтылана түседі. Тәржімаланатын сөздердің алуан түрде қолданылуына орай, оңимiдегi синонимдiк мәндес сөздердiң тiттей де болса ұғымдық айырмасын тауып, әрқайсысын белгiлi бiр тiлдегi синонимнiң баламасы ретiнде тұрақтанып, сол арқылы ол сөздiң өнiн ұғымдық мағынасы мен түрлi қырлары ашыла түседi.

Аудару үстінде жеке сөздерге балама іздеу арқылы архаизм, яғни ескіріп бара жатқан көне сөздер жаңғырып, қазіргі жанды әдеби тіл-

лімнің қатарына қосылып жатады. Олардың көбі бірте-бірте бұрынғы мәнін өзі ертіп, жаңа мағынада қолданылады.

Мұның барлығын айтып жатқанымыз – аударманың, әсіресе ұлт тілінің, ұлттық әдебиеттің, ұлттық мәдениеттің өркендей түсуіндегі аса маңызды рөліне назар аудару түсу. Осындай аса күрделі мәселелердің теориялық, тәжірибелік жақтары қатақ әдебиеттің ХХ ғасыр басындағы жарық жұлдыздарының бірі Мағжан Жұмабаевтың аударма саласындағы еңбектерінде оң шешімдер тапқанын көреміз.

Мағжан 1923–1927 жылдары Мәскеудегі атақты акын В Брюсов басқаратын Жоғары әдебиет институтында оқи жүріп, орыстың сол кездегі көптеген атақты ақындарымен аралас-құраласқа болды; екінші жағынан Назір Тореқұлов басшылық жасаған Күншығыс бөлігіндегі қазақ бөлімінде қызмет істеп, аудармамен де айналысты. Орыс әлем әдебиетін жетік білетін акын дүниежүзі және орыс әдебиеті классикасының ошақ үлгілерін қазақ оқырмандарына таныстыруда елеулі еңбектер атқарды.

М. Жұмабаев – табиғатынан романтик акын. Сондықтан да ол кейде символикаға, кейде сентименталистік ақындарға еліктеген. Ж.Аймауытов: «Мағжан – еліктегіш акын. Еліктеу – ақығи мін емес, қандай күшті ақындар алдыңғы ақындарға еліктемей жаза алмаған. Еліктеу – адағандық не адасқандық емес, ідену соқпағына өзін-өзі салып, сан түрлі сырлы сақтарды қазақ поэзиясына әкелу әрекетінің басы, – деп атап көрсетеді.

Қалың қазақтың арасынан шығып, орысша оқып, екі тілге жетік болған Мағжан орыс әдебиетінен үйреніп қана қоймай, кей тұстарда олардың үндік өкілдерімен үзінді қағыстыруға дейін барады. Ақын Гете, Гейне, Пушкин, Лермонтов, Блок, Фет, Мережковский, Балмонт, Ф.Сологуб, Э.Гиппиус, Байрон, Брюсов, Горькийлерге еліктеумен бірге олардың өлеңдерінің ішінен өзіне ұнаған кейіріңдерін қазақ тіліне аударып, дәлме-дәл аударманың, еркін аударманың тамаша үлгілерін жасады.

Мағжан аудармаға бірден келген жоқ. Орыс әдебиетін барықша жақсы білетін оған әсіресе символика ақындардың сөз саптауы, оны символмен айтуы ұнады. Орыс символикаларының көркемдік әлеміне үңіліп, оның көрінекті өкілдерінің өзінің ерекшеліктерін, поэзиясының қыр-сырларын зерттеді. Өзі де осы бағытта қалам тартып, қазақ поэзиясына ұлы жаңалықтар әкелді.

«Мағжан өзі сүйген, қалаған, өзіне үлгі тұтыған ақын-жазушыларын ғана аударған. Солардың ішінде Гетеден аударған «Орман патшасы», М. Горькиден аударған «Күн шығады да өзіңде», «Сұңқар жыры», Лермонтовтың «Тұтқыны» – ерекше атауға тұратын нәрселер. Мағжан орыстың, Еуропаның осындай алыптары аударып отырып, қазақ тіліне солардың рухын мол қылып жеткізуге тырысқан» (Ә. Тәжібаев. Мағжан Жұмабаев. Кітапта: Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1989, 12-бет).

Ақын бір ғана әйел тақырыбына алты жүз сексен жеті өлең жазған Александр Блокты сүйіп, оған өлең арнады. Мұнда ол Блок поэзиясының негізгі ерекшелігі болып табылатын әйел тақырыбы екендігін былайша дәл басыпты:

«Александр Блок –
Мәңгі жас жүрек
Үмітін бір үзбеген...

«Әдемі әйел» – идеал,
«Әдемі әйел» – бір князь,
Блоктың басын байлаған.

«Әдемі әйел» – бір гүл,
Блок – бір бүлбүл,
Блок – бүлбүл саираған»

(Мағжан Жұмабаев Шығармалар 1 том. Алматы, «Білім». 1995, 158-бет).

Мағжанның атақты өлеңі «Мені де өлең, әлдиле» орыстың атақты символист ақыны Бальмонттың «Убаюкивай меня смерть» өлеңінің ізімен жазылған. Он шумақтың әрқайсысы үш жолды үш тармақтан және екі жолды бір тармақтан, барлығы 11 жолдан тұрады. Бұл жерде қазақ ақыны орыс ақыны өлеңінің негізгі «Убаюкивай меня смерть» деген жолын негізгі сарын етіп алып, ары қарай өзінің жырлаған. Қазақ поэзиясында бұл тақырып бұрын-соңды дая осылайша жырланбағандықтан, «Мені де өлім, әлдиле» өмірден түңілушілік, пессимистік сарында жазылған деп бағаланып келді. Өлеңге назар аударайық:

«Қажыдым еңді күш бітті,
Көңілсіз, салқын, күн бұлтты.
Жел бұйығын, тербелед.
Әлдекімнің өлгенін,
Оны қалай көмгенін,
Үнгіме қылып, күңіренед.
Жел, күңіренбе, жасын тый,
Өлім күні – тәтті күй.
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де өлім, әлдиле...
Әлдиле өлім, әлдиле!...»

(Мағжан Жұмабаев. 3 томдық шығармалары. 1 том. Алматы, «Білім», 1995, 166 бет). Әрине, ақынның символизм әдісімен жазылған бұл өлеңін қарапайым түсінікпен ұғына қою қиын екендігі көзге ұрып тұр. Десек те өлеңді ұғуға ұмтылып, оны көзбен оқыған оқырманды өмірдің өткінішлігі, жалған екендігі жайлы небір ойларға

жетелері анық. «Мені де өлім, әлдиле» көркем сөзбен жетеленген өмір философиясы іспеттес.

Осы жерде тағы мынадан бір мәселеге назар аударып кеткен жөн. Жалпы, адам үшін ең қорқынышты нәрсе — өлім. Сол өлімнің өзі ақынның өлеңінде онша қорқынышты емес, керісінше,

«Өлім күйі — тәтті күй...
Бетімнен тәтті бір сүйіп,
Алдыңа алшым әлдилеп...
Балқиды жаным бұл күйге.
Мені де өлім, әлдиле...
Әлдиле өлім, әлдиле!...» —

деген сияқты жолдардың адам жанын ерекше бір жылы сезімге баулайтындығы көрінеді. Бұл дегеніміз — Мағжан сияқты сөз құдіретін барынша менгерген ұлы ақындардың таңа қолынан келетін шын шеберлік.

Қызық ақыны орыстың тағы бір ақыны Феттің тізімен төмендегіше жырлайды:

«Жібек түн —
Бәрі — тын.
Сайраған,
Жайнаған.
Екі жас —
Екі мас:
Жүрек мас,
Көзде жас!
Сүттей Ай,
Терең сай:
Бұлбұл,
Гүл-гүл.
Екі жан
Ыстық қан,
Жан ессіз.
От сүйіс.
Орман
Тынған.
Сылдыр.
Гүлдер.
Күбір, Сыбыр.
Тұман,
Тан, таң!...»

(Мағжан Жұмабаев. 3 томдық шығармалары. 1 том. Алматы, «Білім», 1995, 113 бет).

Бұл өлеңін Мағжан аудармаға жатқызбаған. Десеңіз те, «Бірат Фет-шениң» орыс ақынының «Шелот, робкое дыханье» өлеңіне өте жақын

скендігіне көзіңіз жетеді. Фет былайша жырлайты:

«Шепот, робкое дыханье,
Трели соловья,
Серебря и колыханье
Сонного ручья.

Свет ночной, ночные тени,
Тени бездонца,
Ряд волшебных изменений
Милого лица.

Вдыхных тучках пурпур розы.
Отблеск янтаря.
И лобзания, и слезы.
И жаря, жаря!...»

(А. Фет, Стихи. 2 том, 150 бет).

Енді осы екі өлеңді салыстырып қарайтын болсақ бір-біріне ұқсайды деуге де, ұқсамайды деуге де болады. Ұқсайтыны: екеуінің де тақырыбы бір – түнгі сұлу табиғат құшағында махаббат жалынына оранған екі жастың жүрек дүпін, сүйіспеншілік сезімі; екеуінде оныша кездескен екі ізашықтың алай-гүлей көңіл-күнінің байланыс қолданылмай, яғни сөйлемдермен берілуі. Ұқсамайтыны: сыртқы формалық жағынан келгенде, мүлдем өзгешелік танытады. Феттің өлеңі он екі жол, үш шумақтан тұрса, Мағжанды көлемі екі есеге көбейіп, жиырма төрт жол болған. Оған жолының көбеюі жол сайынғы буын санының атақ есебінен пайда болып, мұның өзі орысша өлеңнің композициялық құрылымының мүлдем өзгеріп, қазақ тілінде жаңа өлеңнің тууына алып келген.

М. Жұмабаев алдымен, ақын болғандықтан да орыс поэзиясынан жиырма шақты ақынның өлеңдерін қазақша сөйлетті. Олардың ішінде Лермонтовтың «Түтқын», «Сарғанып келген егін толқымданса», Кольцовтың «Шалдың үміті», Горькийдің «Күн шығады да батады», Мятловтың «Бұтақ», Дмитриевтің «Дәрігер», Гетенің «Орман патшасы», «Айрылдым сенен жан сәудем», Гейнекің «Екі бетің сұлу қы», «Күннің батуы», Абу Фирастың «Жау жеңді...» секілді өлеңдері бар. Кей аудармаларының кімнен тәржімаланғаны көрсетілмей, тек «арабтан», «орысшадан» делініп, ал тіпті кейбіреулерінің тақырыптары да қойылмаған. Мысалы, «Көңілде қайғы қалдырмас» «Арабтан», «Бата мен құс», «Ертеңгі сәулелер» «Орысшадан» деп қана көрсетілген.

«Көңілде қайғы қалдырмас» деген жолдан басталатын бір шумақ өлеңнің не тақырыбы, не кімнен аударылғандығы жоқ, тек жақшаның ішіне жазылған «Арабтан» деген анықтамасы ғана бар. Демек, бұл өлеңді нақтылы бір араб ақымының қазақша тәржімәсі деуге келіңкірей бермейді. Ақынға белгілі ме, белгісіз бе, әйтеуір бір араб ақымының

өлеңінде айтылған идея ұнаған болу керек те, Мағжан соны дереу өзінің, қазақ тілінде еркін өлең шумағына айналдырған болуы керек:

«Көңілде қанты қалдырмас,
Қандай да болса, үш нәрсе:
Көкжарай шанын, шын су,
Әдемі жарың, әсіресе».

(Мағжан Жұмабаев. 3 томдық шығармалары. 2-3 том. Алматы, «Білім», 1996. 112 бет).

Осы сияқты «Бала мен құс», «Ертеңгі сәулелер» өлеңдерінің де ктмнен аударылғандығы көрсетілмей, тек «Орысшадан» деген таңпа анықтама берілгені Сондықтан, бұл өлеңдерді де аударма дегеннен гөрі орыс поэзиясының үлгісімен жазылған акынның өз өлеңі деуге де болады. «Бала мен құс» бала мен құстың диалогына құрылған. Бала кең далада сайрап, еркін жүрген құсқа далада саған қауіпті, одан да сен маған кел, мен саған тамағың мен суыңды даярлап, қаршыға мен аңшыдан қорғаймын; сен тек жырыңды жырлап отырсаң болды дейді. Оған жырыш құс:

«Жоқ мырза, бұл мақтаған қапасыңа,
Кірмейтін боран суық лапасыңа.
Бермеймін қалың ағаш, өзен суды,
Келсе де мың бір пәле бұл басыма!

Жайнаған түрлі гүлмен кең даламды,
Қай жаққа ұшсам-қонсам ең даламды,
Балақай, ас-суымен сыйланам деп,
Жанымнан өз еркімнен күр қалам-ды» (сонда)

деп, жауап береді. Бұл жердегі басты идея тіршілік жасауға қанша қауіпті болғанымен де кең даланың еш нәрсеге айырбастауға келмейтін соншалықты жақсы жақтары да бар, соның ең бастысы қаладағы тіршілік етуге бар жағдай жасалынған қапастан төрі ұшы-қиыры жоқ сайын даладағы еркіндікке жететін еш нәрсе жоқ. Орыс акыны жырлаған осы бір жолдардағы ойды ұлы даланың төсінде туылып, қасиетті топырағынан нәр алып өскен акын іліп алып, ары қарай тереңдетіп жырлап кеткен.

Белгісіз орыс акынының «Ертеңгі сәулелер» аталған өлеңінде алаулап атып келе жатқан күннің алтын сәулелерінен бозторғай, қоян, тауық, ара оянып, тіршілікке қызу кірісіп кетеді. Ал жалқау, еріншек баланың бетіне алтын сәуле оны оятамын деп, қанша түскенімен де ол ұйықтай береді. Осындай жағдайды суреттей келе Мағжан өлеңінің соңын:

«Ойлап тұрсақ, мінеки,
Дәл осындай біздің жай.
Сәулесіне білімнің
Басқа жұрт ашқан қозың-ай».

Онерімен көкке асқан,
Көрс алмадық азын-ая.
Жамылдық, жаттық, ұйықтадық,
Келдік өлер кетіне-ай!»

(Мағжан Жұмабаев. 3 томдық шығармалары. 2-3 том. Алматы, «Білім», 1996. 114 бет) — деген сол кез үшін аса маңызды болған ой түйішімен аяқтанғы.

Аудармаға келгенде, акынның түпнұсқаның құры болып кетпей, дәл аударған да, кейде қазақ оқырманының өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, ішпара еркін кететін тұстары да бар. Лермонтов сияқты атақты ақындардың өлеңдерін аударған акын көбіне дәліме-дәлім аударуға ұмтылып, қазақ тілінде де шебер сөйлете алғандығы көрінеді. Аударылған деген ескертпесі болмаса, аударма екендігі білінбей, қазақ тілінде өмірге келген өлең сияқты әсер береді.

Айтқанымызға қоз жеткізу үшін 6 шумақ, 24 жолдан тұратын М.Ю. Лермонтовтың «Узник» өлеңінің қазақ тілінде «Тұтқын» аталып, қалайша сөйлегенін жолма-жол салыстырайық:

Узник

«Отворите мне темницу.
Дайте мне сиянье дня.
Черноглазую девицу,
Чернокривого коня.

Я красавицу младую
Прежде сладко поцелую.
На коне потом всюду,
В степь, как ветер улечу.

Но окно тюрьмы высоко,
Дверь тяжелая с замком.
Черноокая далеко,
В пышном тереме своем.

Добрый конь в зеленом поле,
Без уздам один в поле.
Скачет, весел и игрив,
Хвост по ветру распустил.

Одинок я нет отрады,
Степь белая крутом.
Тускло светит луч лампы,
Умирающие огнем.

Только слышно: за зверями,
Звучно-мерными шагами.

Тұтқын

«Абақтыдан құтқарып,
Сәулесін күннің көрсетші.
Қарақөз жанға қыз салып,
Қара жал жүйрік ат берші.

Жас сұлуды жүрекке
Қысып әуел сүйейін.
Сонан соң ырып жүйрікке,
Желдей ұшып, гулейін.

Есік берік әйнек те,
Дарига, бірақ тым биік.
Қара көзді аулақта,
Жағқан шығар жағ сүйіп.

Жасыл қырла ерігіп,
Жүгенсіз жүр гой тұлпар ат.
Құйрық жалы тоғлап,
Бос ойнақтал, көңіл шақ.

Жоқ жұбаныш, жалғызбын,
Жыланап тас айналам.
Шашады әлсіз жарымын,
Сонетін оттай сорлы шам.

Естіледі жалғыз-ақ,
Ар жағында есіктің.

Ходит в тишине ночном,
Безответственный часовой».

Күзетші жүр, үйсіз сак,
Аяғын басқан есеппен»

«Тұтқынның» М. Ю. Лермонтов жапқан орысына, М. Жұмабаев аударған қазақша нұсқаларын жоғарыда келтіргендей салыстыра карағанда, кейбір жолдарының қазақ тілінің таңдылықтарына орай, орын ауыстырғаны болмаса, екеуінің де бір-біріне сәйкес келетіндігі байқау қиын емес. Мағжан аудармасының мықтылығы сол, аударма екендігі белгібейді дерліні. Аудармашының түпнұсқа өлеңнің рухы мен маң-мағынасын дұрыс ұғынып, сол күнінде қазақша сөйлете алғандығын байқау қиын емес.

Орысша мәтіндегі «На коня потом вскочу, В степь как ветер улечу» деген поэтикалық тармақ қазақ тілінде «Сонан сон ырғып жүйрікке, Желдей ұшып, гулейін» түрінде онан сайын құлпыра түскен. Әсіресе осындағы «В степь как ветер улечу.ин» «Желдей ұшып, гулейін» болып аударылуы — желмен жарысып, ат құлағында ойнап өскен қазақ баласының қанып қыздыра түсетіні анық.

«Тұтқынды» М. Жұмабаевтан кейін Қ. Аманжолов пен Қ. Жармағамбетов те қазақша сөйлетіпті. Салыстыра карағанда, орыс тіліндегі «Отворите мне темницу. Дайте мне сняние дня» деген алғашқы тармақ үш ақында үш түрлі аударылған.

Мағжан:

«Абақтыдан құтқарып,
Сәулесін күннің көрсетші».

Қасым:

«Ашыңдаршы тар қапасты,
Көрсет күңді соқсын жел»

Қайықсей:

«Құтқар мені тас зынданнан,
Күн сәулесін көрсет маған».

Осындағы «темницаның» қазақ тіліндегі «абақты», «тар қапас», «зындан» болып үш түрлі аударылғанын байқау қиын емес. Сырт карағанда, мұнда тұрған ештеңе жоқ сияқты; үшеуі де негізгі бір мағынаны биліретін синонимге жатады. Десек те, түпнұсқадағы «темницаның» мағынасына, сондай-ақ суреттеліп отырған жағдайға «абақты» сөзінің түсінігі жақындау келетіні байқалады.

Ақының М. Ю. Лермонтовтан аударған екінші өлеңі «Сарғайып келген егін толқындапса» да дәл аудармаға жатады. Мұны да салыстырып көрейік.

Когда волнуется желтеющая нива

«Когда волнуется желтеющая нива,
И свежий лес шумит при звуке ветерка
И прячется в саду малиновая слива
Под тенью сладостной зеленого листка.

Когда росой обрызганный душистой,
Румяным вечером иль утра в час златой.
Из под куста мне ландыш серебристый
Приветливо кивает головой.

Когда студенный ключ играет по оврагу
И, погружая мысль в какой то смутный сон.
Лепечет мне таинственную сагу
Про мирный край, откуда мчатся он.

Тогда смиряется души моей тревога,
Тогда расходятся морщины на челе.
И счастья я могу постигнуть на земле,
И в небесах я вижу бога...»

(Классики и современники. Москва, «Художественная литература», 1980, 27–28-беттер).

Осы өлеңі акын төмендегідей қазақша сөйлепті:

Саранып желген егін толқынданса

«Саранып желген егін толқынданса,
Жас орман жел күнирентіп, әнге салса,
Жапырақын жасыл ләззіп саисында,
Бақшада мойыл қаймақ жасырынса.

Себілген алмас шықпен шын қош иіс,
Сары алтын – ерте, яки қырмызы кеш.
Бір топтын қолтығынан күллі қана,
Бас иіп есендесер күміс ландыш.

Секіріп салқын бұлақ ойнап сайда,
Батырып көмескі түс, тұманды ойға.
Шапқылап шыққан жерін әңгіме ғып,
Былдырлап ақ бетінен сүйгізсе айға.

Сол уақыт жай табады асау жаным,
Сол уақыт жадырайды қас-қабағым.
Шын бақты тапқандай бол, осы жерде-ақ,
Қорсым көк жүзінде жасағаным...»

(Мағжан Жұмабаев. Шығармалар. 3 томдық. 2–3 том. Алматы, «Білім», 1996, 121–122-беттер).

Аудармаға үніле караганда, негізінен, түпнұсқаның қазақ тілінде сол күйінде сойлеп тұр деуге болады. Десек те бірлі-жарым айырмашылықтар да кездесіп қалады. М. Ю. Лермонтовтың «Сарғайып келген егін толқынданса» өлеңін Мағжаннан кейін отызыншы жылдары Сәисен Дайырбеков, жетпісінші жылдары Шәмлі Мұхамеджанов, сексенінші жылдары Ғали Ормановтар да қазақ тілінде сөйлестітті. Бұлар Мағжан аудармасымен таныс болды ма, болмады ма, ол жағы белгісіз. Енді осы төрт аудармаға салыстыра отырып, көз жіберсек, сөз саптаудағы кейбір өзгешеліктер байқалады. Мысалы, орыс ақынының бірінші шумағындағы «малиновая сливасын» Мағжан «мойыл каймақ» деп аударса, С. Дайырбеков пен Ғ. Орманов «қызыл өрік», ал Ш. Мұхамеджанов «қара өрік» деп алыпты. Сол сияқты «волнуется» сөзін Мағжан «толқынданса» деп дәл аударса, жоғарыдағы ақындар «жайқалып», «жайқалғанда», «ырғалғанда» түрінде беріпті.

Үшінші шумақтың соңындағы «Лепечет мне таинственную сагу, Про мирный край, откуда мчится он» тармақ аудармада «Шапқылап, шыққан жерін әңгіме ғып» деген бір ғана жолмен беріліп, «Быддырлап ақ бетінен сүйгізсе Айға» деген жол жаңадан қосылған. Осы сияқты «И в небесах я вижу бога» деген жолын қазақ тілінде «Көремін көк жүзінде жасағаным» деп сөйлесткенде, орыс тіліндегі «бог» сөзін қағылдау естелетін «құдайдың» орнына жұмсақ «жасағаннды» алуынан да шеберліктің қырын көреміз.

Ғейненен аударылған «Күннің батуы» өлеңін ерекше бір сезіммен оқисыз. Өлеңді оқып шыққанда, балқар ақыны Қайсын Құлиевтің өлеңінің алдында артына өсет ретінде қалдырған «өмірле шыялық қана айтылса» деген сөзі еске түседі. Шыындығында да өмірді түзейтін де, бұзытып да сөз. Ғейненің өлеңі екі ғашық Күн мен Айдың махаббат мұңына арналған. Бір-біріне ғашық ерлі-зайыпты Күн мен Айдың арасын ажыратқан өсек сөз дегеніне жеткенімен де сүйіспеншіліктің отын сөндіре алмайды; керісінше маздата түседі. Махаббат жыршысы атанған Мағжанды осы бір тақырып, шабыттандыра түсіп, қолына қалам алып, мен болсам, былай жырлар едім деп, Ғейненен өнер жарысына түскендей болады. Өлеңнің аударма екендігі еш билинбей, сезімнен құйылып түскен Мағжанның төл туындысындай әсер етеді. Сан тарап ойларға жетелейтін махаббаттың мұңды әуезін толқымай оқу мүмкін емес. Өлеңді оқимыз:

«Баяғы өткен заманда,
Бұларда артық бақ болған.
Ай – айел бол, Күн – ері,
Толықсын тұрған шақ болған.

Нұрлары балқып, скеул,
Қосылысқан бір мезгіл,
Айнала жұлдыз – балалары –
Жайнаған өншен алмас гүл.

Жайнағын бекытын қоймаған,
Өтірік, өсек жайылған.
Көрместей ғып бір-бірін,
Дұшпан ғып бұларды айырған.

Осы күнде тәкәппар,
Күн кокте жалғыз жайнайды.
Сәулесіне алтын мән болып,
Күн ұтым кокте ойнайды...

Түн болса, шпак қайғылы,
Қорқып қана ай туар.
Апалап ерген артынла,
Балалары жетім жұлдыздар...

Жүрегі жанып мұнайып,
Көзінен күңді бағырад.
Айтатындай отініп,
«Токта!» деп, балалар шақырад.

Тәкәппар күн қарамас.
Мұңды айдын түсіне.
Онан жаман қыларар,
Ашу сыймай ішіне.

Айыпсыз айға қарамай,
Жатары барып тұл төсек.
Күн мен Айды айырған,
Не қылмас деісің бұл өсек!»

(Мағжан Жұмабаев Шығармалар. 3 томдық. 2-3 том. Алматы, «Білім», 1996, 120–121-беттер). Аударма екендігі білінбей, ерекше бір сезіммен оқылатын өлеңнің негізгі айтар ойы «Күн мен Айды айырған, Не қылмас дейсің бұл өсек!» деген жолдарда жатыр. Өлең адам түтілі, Ай мен Күннің өзін ажыратып жіберген өсек өңден бүкіл адамзағ ұрпағын сақ болуға шақырып тұрғандай. Ақын күннің күнді жарқырап, айдын түнде гууының, ай туған соң аспанда жамырқан жұлдыздардың жымыңдауының өңнен ерекше бір сурет жасап, философиялық терең ойларға жетелейді.

М. Жұмабаев немістің ұлы ақыны Гегенің екі өлеңін қазақ тілінде сөйлеткен («Орман патшасы», «Айрылғым сенен жан сәулем»). «Орман патшасының» орыс тілінде Огарев пен Жуковский аударған екі нұсқасы бар. Огаревтың тәржімесі еркін. Ол түпнұсқадағы жалпы оқиға желісін сақтай отырып, күйеуі тастап кеткен әйел мен оның өлім алдында жатқан баласының аянышты тағдыры суреттеледі; есі хіресілі-шығасылы, сандырақтап жатқан баланың көз алдына елестеп жатқан таллюминация мен шешесінің диалогтары арқылы тағдыр тәлкегіне тасталған жетім мен жесірдің ауыр тіршілігі өз ауыздары-

мен айтылып, шымай көрініс табады. Ал, Жуковскийдің аудармасы түпнұсқаның дал беруге ұмтылған. Мағжан осы екі нұсқаның ішінен орыс оқырмандарына кеңінен тараған Жуковскийдікіні таңдапты.

«Орман патшасы» туралы А. Топорков кезінде мынадай пікір білдіріпті: «Мен балладдағы орман патшасы мен бала арасындағы драмадан үш бейнелен көремін. Олар: албасты, ес, ақыл-ой. Егер албасты бізді билеп алса, онда ақыл мен ой албастыны қызықтыруын тоқтатады. Гетенің бала деп отырғаны — біздің санамыз. Балладаның соңындағы баланың өлуі — адам санасындағы албастыға сену мен ақылдың арасындағы күрестен кейінгі сананың өлуі, яғни мистикалық елестерге сенуімсіз. Гете оны өзінің өмірінің бір ауыр кезеңдерінен, болмаса князьдықта орман патшасы шақырған елестерден алған» (А. Топорков. Лесной царь «Труды и дни», 1913, №1-3, стр. 8-18). Балладада суреттелетін оқиға мен айтылар ойды бүгінгі күннің түсінігінен ұққымы келсе, адамдардың мұны олардың бақыты өмір сүруге көмектесетін емес, керісінше кедергі келтіретін қохыстарға толып кеткен; сондықтан да өлім аузында жатқан баланың санасында бұл өмірдің емес, жастайынан санасына құйылған о дүниенің елестері өміске тартып, ақыр соңында бала өледі. Мағжан немістің ұлы ақыны Гете жырлаған осындай саяси астары қалып балладаны аударуға санышы түрде берген.

Мағжан шығармаларының алғашқы басылымына алғысөз жазған ақын Ө. Тәжібаев «Орман патшасын» балаларға арналған өлең деп, айқындапты. Нақтылы оқиғаны суреттеген өлеңнің балладалық сипаты айқын. Тәржіманың 11-12 буымен жазылған 7 шумақтан тұратын түпнұсқадан басты айырмашылығы — шумақ санының екі есеге көбейіп, 7-8 буында жыр үлгісімен жазылуы.

Орыс тіліндегі:

«Кто скачет, кто мчится под холодной мглой?
Езлок залюдалый, с ним сын молодой.
К отцу, идогнув, малютка приник;
Обняв, его дерит и грест старик»

(Г. Гете. Собрание сочинений в десяти томах. 1 том. Москва, «Художественная литература», 1975, стр.173)-деген жолдар қазақ тілінде

«Қараңғы салқын түнде кім,
Аяңдамай желеді.
Жанында жас ұлы бар,
Жолнаушы жортып келеді.

Окесіне діртдеп,
Тығыллы бір уақ нәресте.
Құшақтал қысып баласын,
Жылығады қарт әке»

(Мағжан Жұмабасов. Шығармалар. 3 томдық. 2-3 том. Алматы, «Білім», 1996, 117-бет) болып сойлеген. Бұл жерде ең алдымен, кейбір жолдарының ауысыл түскені болмаса, өлеңнің дәл аударылғандығы бірден көзге түседі.

Енді өлеңнің жолма-жол аудармасына назар аударайық:

«Кто скачет, кто мчится под холодной мглой?»

«Қараны салқын түнде кім // Аяңдамай келеді».

«Ездок залюбдалый, с ним сын молодой»

«Жанында жас ұлы бар // Жолдаушы жортын келеді».

«К отцу, идрогнув, малютка приник»:

«Әжесіне дірілдеп, // Тығалды бір уақ нәресте».

«Обняв, его дерит и грест старик».

«Құшақтап қысып баласын // Жылытады қарт әке».

Бұл мысал аударманың түпнұсқаға жолма-жол сәйкес келетіндігін, яғни дәлме-дәл аударма екендігін көрсетіп тұр. Сөзіндік нақтылай түсу үшін өлеңнің соңғы шумағын да салыстырып көрейік:

«Ездок оробелый не скачет, летит»;

«Жолдаушы енді қысылып, // Шаппайды, ұшып келеді».

«Младенец тоскует, младенец кричит»;

«Қайғырады нәресте, // Нәресте жылай береді».

«Ездок погоняет, ездок доскавал...»

«Құйындағы жолдаушы, // Үйіне ұшып келіпті».

«В руках его мертвый младенец лежал».

«Бірақ оның қолында // Нәресте жолда өліпті».

Жалпы аударма түпнұсқаға дәл келеді дегенімізбен де бірлі-жарым азын-аулақ айырмашылықтар да жоқ емес. Мұның себебін екі халықтың түрміе-принципіндегі, сөз өнеріндегі ұлттық өзгешеліктерден, оқырманға түсінікті болу жағынан іздеген жөн.

Мағжан араб ақыны Әбу Фирастан бір өлең аударыпты. Бостандық үшін күрескен әрі батыр, әрі ақын Әбу Фирас (932-967) көп өмірі қамауда өтіп, ел-жұртын сағынып жанын зиялыларымен танымал болған. Бүкіл саналы тұрмыры қазақ халқының ұлт азаттығы жолындағы күресіне арналған қазақ ақыны араб ақынының еркіндікті аңсаған өршіл үніне назар аударған сияқты. Қасіреттен қап жұтып жатқан тұтқынның анасына жазған хаты түрінде жазылған өлең мынадай жолдармен аяқталады:

«Сабыр қыл, анам, сарғайма,

Дамылсыз зарлап күні-түні,

Қуан, қыл шүкір құлаңға,

Иманым үшін тұтқынға».

(Мағжан Жұмабаев. Шығармалар. 3 томдық. 2-3-том. Алматы, «Білім», 1996, 115-бет). Осы сонғы бір шумақтың өзін қаншама ойлар керісп тұрғандай. Ең алдымен, өлеңде тұтқындығы ақынның өзінің анасын, туған елін барынша сүйетіндігі, әсіресе анасына деген перзенттік ыстық махаббаты жалындал тұр. Өзінің тура жолда болғандығы үшін тұтқынды жапқанына қапалаңбай, керісінше мақтан тұтады; анасын да жігерлендіре түседі. Осы жерде тура осындай жағдайдың Мағжанның да басынан өткенін еске сала кеткіміз келеді.

Мағжан «Күн шығады да батады» деген өлеңін М. Горькийден аударылған деп көрсетіпті. Орыс жазушысының жетпісінші жылдары басмалып шыққан 25 томдық шығармалар жинағында дәл осындай өлең кездеспеді. Есесіне «Фольклорлық жазбалар» деген атаумен осы тақырыпқа жатылған үш өлең қатар берілгені. Солардың бірі

«На погосте Смерть сидит,
На деревню вниз глядит.
Черен ворон прилетел,
Сунроти старухи сел:
— Что ты, тетка, тут сидишь,
Что всматриваешь?»
— Ой, птица, вековая...»

(М. Горький. Полное собрание сочинений в 25 томах. Том двадцатый. Москва, Издательство «Наука», 1974, стр. 519-520) - деген жолдардан тұрады.

Максимнің орыс тіліндегі өлеңі екі шумақтан, Мағжан аудармасы төрт шумақтан тұрады. Түпнұсқада ауыл шетіндегі моланың үстінде отырған ажал төмендегі ауылға қарап отырады. Бұтақ басына келіп қонған кара қарға қарсы жерде отырған кемпірге: «Бұл жерде не қылып отырсың; Не қарал жатырсың?» - дейді. Өлең кемпірдің: «О, тасыр жасаған құсым менің...», - деп, жауап бере бастаған жерінен үзілген. Осы бір ертегілік, символдық этиюдты Мағжан өмірге жақындатып, жырлаған: абақтыда отырған лирикалық кейіпкер күндіз-түні қатал бақылауда. Өлең

«Қарға, қарға, кара қарға,
Неге төлің келесің?
Көзің сүзіп күтпе бекер,
Мен - сенкі емеспін».

(Мағжан Жұмабаев. Шығармалар. 3 томдық. 2-3 том. Алматы, «Білім», 1996, 116-бет) - деген жолдармен аяқталады. Тәржіманың теориясы тұрғысынан келетін болсақ, бұл өлеңді аударма дегеннен гөрі М. Горький өлеңінің тізімен жазылған өлең деп, қабылдаған дұрыс сияқты. Өлеңнің соңындағы: «Қарға, қарға, кара қарға», - деп басталатын шумақ қазақ ауыл әдебиетіндегі баталарға арналған осы тектес өлеңдерді бірден есіне түсіреді.

Мағжанның аудармаларын сөз еткенде, оның өзі ақын бола тұра, поэзиядан гөрі, прозалық туындыларды көбірек қазақшалағаны көңіле түседі. Жалпы, Мағжанның жиырмасыншы жылдарда поэзиядан прозаға қарай оймса бастаған, «Шолпанның күнәсі» әңгімесін, қазақтың ұлттық «Педагогикасын» жазғаны, сондай-ақ әдебиет пен мәдени өмірдің түрлі салаларына арналған көптеген публицистикалық мақалаларын жариялағаны белгілі. Мұның басты себептері ақынның басындағы шығармашылық ахуалға байланысты болса керек. Романтикаға толы жастық шаққа тән, көбіне көтеріңкі көңіл-күйді қажет ететін поэзиядан гөрі енді есейіп, он-салын танып, өмірдің қыр-сырына қанығып, тереңірек үңіле бастаған Мағжан өзінің әлеуметтік ой-пікірлерін халыққа жеткізудің бірден-бір тиімді жолы деп, прозаны қол көрген сияқты. Сол себепті де болса керек, М. Жұмабаевтың прозалық аудармалары басым жағыр.

М. Жұмабаевтың аудармалары хақында О Тәжібаев: «Мағжан өзі сүйген, қалаған, өзіне үлгі тұтынған ақын-жазушыларып ғана аударған. Сөзірдың ішінде оның Гегеден «Орман патшасы», М. Горькийден «Күн шығады да батады», «Сұңқар жыры», Лермонтовтың «Толқынның» ерекше атауға татитын нәрселер.

Мағжан орыстың, Еуропаның осындан атыптарын аударып отырып, қазақ тіліне солардың рухын мол қылып жеткізуге тырысқан» (Мағжан Жұмабаев. 3 томдық, 2 - 3 том, А., 1996, 478-бет) деп жазады.

М Горькийдің «Старуха Изергиль» атты әңгімесін қалай аударғаны туралы профессор Бейсенбай Кенжебаев: «Бір жолы мен Мағжанның үйіне бардым. Мен барғанда, Мағжан жұмыс істеп, жазу жатып отыр екен. Сұрастыра келгенімде, Максим Горькийдің кейін қазақ тілінде «Сұңқар жыры» деген атпен кітап болып шыққан әңгімелерін аударып жүреді екен. Дәл мен барғанда, «Старуха Изергиль» атты әңгімесін аударып отырған болып шықты. Үстел үстіндегі жатып отырған қағазының бетіне ұңддым, онда «Жұртын сүйген жүрек» деген сөзбасы көзіме түсті.

Аға, аударып отырған әңгіменің аты жаңа ауытпа айтқаныныңтай басқа елі, қағазда жатқаныңызда бір басқа ғой? – деп, сұралдым.

«Үстаздық қылған жалықпас, үйретуден балаға» деген емес пе, Мағжан үстелден шегініп отырып, маған бұл жайдың мәнін баяндады.

– Басқа тілден шығарма аудару ол шығарманы өзіңікі етіп алу деген сөз, өзіңікі болған соң, ол өгей бала екені білінбесе керек. Ол үшін шығарманың түркі, түлғасы аударылмай, мағынасы рухы аударылуы қажет. Мына әңгіме солай аударуға әбден келіп, соны өзі тілеп тұр әңгіменің рухы, жаны атында емес, асыл ізатында, мағынасында, ал мағынасы – халқын сүйген ер азамат жайлы, жұртын сүйген жүрек туралы Тағы бұл әңгіменің осылай «Жұртын сүйген жүрек» болып аударылуы – оны жазған, М.Горький от етіліне дәл, оның осы әңгімені

жаиан кезде ұстаған әдебиеттік бағытына сый» (Мағжан Жұмабаев. Шығармалар. 2–3 том. А., 1996, 462–463-беттер) – деп, еске алады.

М. Жұмабаевтың орыс әдебиетінен жасаған аудармалары – оның шығармашылық қырларын толық аша түсетін, аса бір жемісті саласы. Ол орыс, әлем әдебиетінің ішінен тандап жүріп, қазаққа пайдалысын, қазаққа қатысы барын, сосын қазақтың тұрмыс-тіршілігін бейнелеген шығармаларды ғана шығармашылықпен аударды. Дарынды ақын аударма саласында да тәржімашылық өнердің асқан ұлтқын көрсете білді.

М. Жұмабаев аудармаларының бір ерекшелігі – оның аударма екендігін онша байқала бермейтіндігі. Әңгімедегі сөз кестелерін айрықша мәнерлеп, ұлттық бояуға қанық сөз тіркестерін де молынан пайдалана білген. Сонымен бірге, түпнұсқадан мағыналық-мазмұндық жағынан ауытқымай, өзінің дара стилімен өзгеше көркем бой түзейтіндігі де көзге түседі.

Оған Мағжанның М. Горькийдің «Жұртын сүйген жүрек», «Сұңқар жыры», «Ана», «Темірді жұмсартқан ана», «Хан мен ұлы», Ис Ивановтың «Бала», «Өз өмірімен әңгіме», «Темірбан», «Жолығу», «Сай», Д. Н. Мамин-Сибиряқтың «Ақбозат», П. Дороховтың «Большевик баласы» шығармаларына жасаған аудармаларын оқығанда, көңіңіз жетеді.

М. Жұмабаев алғашында орыс жазушысы Максим Горькийдің бірнеше әңгімелерін аударды. Мағжанның М. Горький прозасына деген ықыласы ерекше болған. Орыс жазушысының әңгімелеріндегі ел тағдырын, ұлт мұңын қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыстырғанына іш тартып, жақын көрді.

М. Горькийдің романтикалық әсердегі әңгімелері ақын М. Жұмабаевты қызықтыра түскен. Бұл орайда, ол М. Горькийдің тәрбиелік мақсаттағы романтизмге толы әңгімелерінің ұрпақ тәрбиесіне елеулі әсері барын аңғарған. Бұл аудармашының талампаздығын көрсетсе керек. Бұл жөнінде мағжантанушы Ш. Елеуқенов: «М. Жұмабаевтың аудармашылық репертуарын талдағанда, оның қолына түскенді ғана емес, қазақ тұрмысына қажетті деген шығармаларды іріктеп, белгілі жүйемен тәржімалағанына көз жеткіземіз» (Ш. Елеуқенов. Мағжан. Алматы, «Санат», 1995, 384-бет) – деп жазыпты.

Жалпы, Мағжанның прозалық аудармаларын қарастырғанда, нағыз қуағты аударма тудыра білгендігін, тұл шеберлігін, түпнұсқадан ауытқымай, шығарманың нәрін қазақ тілінде майын тамыза жеткізе білгендігін айта кеткен жөн. Оның Горькийден аударған әңгімелерінің бәрі – ерлік, өрлік, ана ерлігі, оғанға сүйіспеншілік сияқты адамды патриоттыққа, ерлікке, махаббатқа үндентірі туындылар.

Мағжанға Горькийдің Дауылпазы мен Сұңқары, халық үшін жүрегі күйген Данко, тіршіліктегі қайсар әйел-ана бейнелері, ерлік пен өрлік өзгеше әсер еткен еді. Онда да кет-келгенін аударма бермей, қазаққа пайдалы, жанына жақын-ау дегендерін ғана аударғаны байқалады. Осындай ұстаныммен ол жазушының «Жұртын сүйген жүрек» («Ста-

руха Изертіль»), «Сұңқар жыры», «Ана», «Темирді жұмсартқан ана», «Хан мен ұлы» әңгімелерін қазақ тілінде шебер сайлеткен. М. Горькийдің «Старуха Изертіль» атты әңгімесін түгел аудармай, бір үзіндісін ғана қазақшалағым.

«Сұңқар жыры» «Сары бас жылан таудың қиясына ормалей шығып, бір дем қалсағайда ирлігіп, теңізге қарап жатты.

Жоғары Күкте Күн жарқырап, тау ыстық демін көкке жіберіп тұрды. Төменде толқындар тасқа соғылып жатты» (Майжан Жұмабаев. Шығармалар. Алматы, 1996, 122-бет) деген сөйлемдермен басталған.

Мұның М. Горькийдегі түпнұсқасы: «Высоко в горы аполт уж и лег гам в сыром ущелье, свернувшись в узел и глядя в море.

Высоко в небе сияло солнце, а горы тиою дышали в небо, и бились волны внигу о камень» (М. Горький. Избранные сочинения. Гос. изд. худ. лит. Москва. Ленинград. 1946, 36-бет).

Екі нұсқаны салыстыра қарасак, сөйлем мен сөйлем сәйкес келеді. Десек те аздаған айырмашылықтарды да байқауға болады. Түпнұсқадағы «в горы» сөзінің қазақшасы «тауға» жанадан «кня» сөзі тіркеліп, «таудың қиясына» делініп алынған. Ал, «ущельеге» «қалсағай» алынып, оның алдында тұрған анықтауышы «сырое» аударылмаған. Екіншісі екіге болып, екі сөйлем болып аударылған.

«Сұңқар жырында» аудармашы еркін кеткен; бас жағын аудармай, Ратимнің айтқан әңгімесін ғана қазақшалаған.

Түпнұсқасы: «Вдруг в то ущелье, где Уж свернулся, пал с неба Сокол разбитой грудью, в крови на перьях...»

С қыротқым криком он пал на землю и бился грудью в бессильном гневе о твердый камень...» (сонда)

Аудармада: «Бір мезгілде сары бас жылан ирлігіп жатқан қалсағайға көктен төсі жаралы, қанаты қанды сұңқар құлап түсті...»

Сұңқар бір санқ етіп, жерге құлап, алсаз ашүмен тосін тасқа соқты...» (М. Жұмабаев. Шығармалар. Алматы, 1996, 122-бет). Бұл жерде ең бастысы әңгіменің дәлділігі, автордың өзіндік стилі сақталып тұр.

«Свернулся» «иіріліп», «с қыротқым криком» «бір санқ етіп» деп алынып, қазақ түсінігіне сай берілген

«И крикнул Сокол с тоской и болью, собрав все силы:

О, если б в небо хоть раз подняться!... Врага прижал бы я... к ранам груди и ...лахебнулся б моею он кровью!... О, счастье битвы!...

А Уж подумал: «должно быть, в небе и в самом деле пожить приятно, жаль он так стонет!» (сонда, 36-бет) аудармада:

«Барлық күшін жиып, қасірет-зармен санқылдап жіберді. Сұңқар: Уа, дариға-ай! Көкке енді бір көтерілсем!... Жауымды тосімнің жарасына жаныштар едім.. Менің қаныма тұншығып өлер еді ол!.. Ой, соғыстың сайраны-ай?..»

«Сұңқардың осынша күніренуіне қарағанда, көкке шығу тегінде жақсы болуға тиіс-ау» - деп ойлады сары бас жылан» (сонда, 123-бет) - деп, қазақша еркін көсіледі.

Аударма өнері кез келген каламгердің онтайына келе бермесі анық. Мәселеге осы тұрпайдан келгенде, аударма саласында да М. Жұмабаевтың шығармашылық шеберлігі барынша жарқырай көрінеді. Аудармада Мағжанның алға қойған басты мақсаты — әңгіменің дәлме-дал тәржімасын емес, оның бүкіл көркемдік болмысын, әсіресе көркем көкөрілген бүкіл рухын дәл жеткізу болғандығы байқалады.

«Сұңқар жыры» мынадай жолдармен аяқталған:

«Ерлердің ессіздігі, Тұрмыстың түпкі түйіні — осы. Ер Сұңқар! Жұлдарыңмен қарсыласып қансырадың. Күн келер — сенің ыстық қаныңның тамшылары тұрмыс қараңғылығыңда ұшқындай жарқырап, талай ер жүректерге жарық пен азаттықты аңсататын от берер!

Өлсен — ол! Сен бірақ ерлердің жырларында өлмесің? Жарыққа, азаттыққа жөн сілтейтін айбынды үлгі боларсың? Ерлердің ессіздігін жырлаймыз біз?...» (сонда, 124-бет).

Түпнұсқадан: «Безумство храбрых — вот мудрость жизни! О, смелый Спикол! В бою с врагами истек ты кровью... Но будет время — и капли крови твоей горячее, как искры, вспыхнут во мраке жизни, и много смелых сердец зажгут безумной жаждой свободы, света!

«Пускай ты умер! Но в песне смелых и сильных духом всегда ты будешь живым примером, призывом гордым к свободе, к свету!

«Безумству храбрых поем мы песню!...» (сонда, 37-бет).

Әңгіменің негізгі айтар идеясы барынша жарқырап көрінген осы бір жолдардың аударма екендігі онша бипіне бермейді. Шабытпен, рухпен жазылған асыл сөз. Бұл жерде орыс жазушысы М. Горький мен қазақ каламгері М. Жұмабаев өнер жарыстырып, тіл құдіретін танытып тұрғандай көрінеді.

Аудармашы әңгіменің жалпы болмысын сақтай отырып, айтылар негізгі идеяға келгенде, шығармашылық еркіндікке жол береді. Түрлі баламаларды, тіркестерді, бейнелі өрнектерді өз жағынан қосқан: «ерлердің ессіздігі», «ыстық қаныңның тамшылары», «айбынды үлгі», «тұрмыстың түпкі түйіні — осы» («Вот мудрость жизни»).

Мағжанның М. Горький әңгімесін ғажайып дәлдікпен аударған тұстары да жеткілікті. Тәржімада түпнұсқаның негізгі идеясы, символдық бейнелері сол өзгермеген күйінде қазақ ұтымына түсінікті, шебер тілмен қазақ тілінде «майын тамыз» жеткізе бипендігіне көз жеткізеді.

Мағжан орыс жазушысының «Старуха Изергиль» шығармасының қазақ тілінде қалайша «Жұртым сүйген жүрек» болып кеткен себебін былайша түсіндіреді:

«Наска тілден шығарма аудару — ол шығарманы өзіңдікі етіп алу деген сөз, өзіңкі болған соң, ол өгей бала екені мүлде білінбесе керек. Ол үшін шығарманың тұрқы, тұлғасы аударылмай, мағынасы, рухы аударылуы қажет. Мына әңгіме осылай аударуға әбден келіп, соны өті тілеп тұр: әңгіменің рухы, жаны атында емес, асыл запында, мағынасында, ал мағынасы — халқын сүйген ер азамат жайлы, жұртым

сүйген жүрек туралы. Тағы бұл әңгіменің осылай «Жұртын сүйген жүрек» болып аударылуы оны жазған кісінің, Максим Горькийдің өз стиліне дәл, оның осы әңгімені жаңған кезде ұстанған әдебиеттік бағытына сай» (Мағжан Жұмабаев, Шығармалар, 2, 3 томдар, Алматы, «Білім», 1996, 463-бет).

Аудармашы «Старуха Изергильді» түгел аудармай, тек Данкоға қатысты Изергиль кемпірдің әңгімесін ғана аударған. Онда да Изергиль кемпірдің өмірін емес, оның айтқан ертегісін ғана қазақшалайды. Ержүрек жас жігіт Данконың халқы үшін жасаған ерлігін ғана әспеттеген.

Аудармада дәлме-дәлдік те, ауытқушылық та бар. Изергиль кемпірдің бейнесін жасағанда, еркіндікке барған. Мысалы, «Себебі Изергиль өткен күндерін өсіне түсіре бастаса, философиясының тегеуріні астында жоғалып кетуші еді. Дұрысы - Изергиль философиясы жүгенсіз, жабайы философия болғанмен, замана ұсталықпен орап тастаған, бас-аяғы табылмайтын, түрлі түске боялған домалақ жіпке ұқсайтын еді» (сонда, 126-бет) – деген сөйлемдер қазақшасында ойдаң қосылған.

Мағжан түпнұсқалағы «Данко смотрел на тех, ради которых он понес труд, и видел, что они как звери. Много людей стояло вокруг него, но не было на лицах их благородства, и нельзя было ему ждать пощады от них. Тогда и в его сердце вскипело негодование, но от жалости к людям оно погасло. Он любил людей и думал, что, может быть, без него они погибнут. И вот его сердце вспыхнуло огнем желания спасти их, вывести на легкий путь, и тогда в его очах засверкали лучи того могучего огня. (сонда, 481-бет) – деген жолдарды:

«Данко аял шетп, арғына ерген адамдарына қарап, олардың бәрін қанішер аңға айналғанын көрді. Айналасында адам көп еді, бірақ біреуінің бетінде де адамшылық әсері жоқ еді. Олардан енді алу күтуге мүмкін емес екендігі білінді. Сол уақытта Данконың жүрегінде ашу қайнап жетті. Бірақ елін аяғандақтан, бұл ашу тағы сөзді. Ол өз елін қатты сүйегіні еді» (сонда, 129-бет) деп тәржімдалақты

Бұл жерде орысша мәтін қазақша мәтінде де бірдей сөйлеп тұр. Кей жерлерде суреттеліп отырған оқиғаға байланысты сөйлемдер қосып, еркіндеу кеткенмен де түпнұсқаның мазмұнына, көркемдігіне еш селкеулік түсірмен, қанша әңгімені қорықтандыра түскен.

«Кинул взор вперед себя на ширь степи гордый смельчак Данко, кинул он радостный взор на свободную землю и засмеялся гордо. А потом упал и умер» (сонда, 485) – деген жолдар: «Олім алдында қайсар ер Данко хен қырға қырандай бір көз салып, азат жерге қуанышпен бір қарады да күлді.

Күлді де, жығылып, жан берді», – дегеннен соң, шабытты аудармашы: «Артта қалған азаштар ақырын сыбырласты, Данконың қаны тамған шөптер анау сыбырға сыбыр қосты. Қуаныш сол» – деп аударылды. Бұл жерде Горький әңгімесінің көркемдігіне нұқсан

келтірмей, оның басты идеясын сақтап, керісінше көркемдік жағынан ұға түскендігі көрінеді.

М.Горькийдің «Сказки об Италии» деп аталатын ертегілер топтамасының ішінен «Ана туралы ертегіні» таңдап алып аударыпты Орыс жазушысының ана тақырыбындағы шығармаларын Ғ. Мүсірепов те аударып, соның ізімен бірікше әңгімелер жазған: «Ананың анасы», «Өлімді жеңген ана», «Ана кесімі айнымайды».

М. Жұмабаев әңгіме тақырыбын «Ана» деп қойған. Әңгімеде халқы үшін ұлын олтырған қайсар ана бейнесі түпнұсқадағыдан сәт төмендемей, қазақшада да құлпыра түскен.

«Со стен выдели, как все теснее сжималась петля врагов, как мелькают вокруг огасей их черные тени; было слышно ржанье сытых лошадей, доносился звон оружия, громкий хохот, раздавались веселые песни людей, уверенных в победе – а что мучительнее слышать, чем смех и песни врагов?» (сонда, 87-бет) – деген жолдарды Мағжан: «Қала халқы қорғаннан жау құрсауының жыландай жиырылғанын, от айналдасында жаудың қал-қара коленкелерінің ойнағанын көріп тұрды. Жаудың бабындағы аттарының кісінегені, қару-жарақтарының күңгірі, қаркылдаған күлкілері естіліп тұрды

Жеңуіне күмән жоқ жаудың қуанышты әңгірлі қалаға айқын келіп тұрды. Жаудың күлкісі мен әнін естуден ауыр не атап бар?» (сонда, 131-бет) деп аударыпты.

Әңгіменің осы жері Ғ. Мүсіреповте «Жау шеңбері қысып келіп, арандай азулар, қоп етіне найзадай кіріп бара жатқанын көріп отырған жұрт ауырсынды, бірақ қайыспанды! Жау аттарының кісінеуі, жау құралдарының салдыр-гүлдірі айқын естіліп тұрды. Басым жау қаркылдан күліп, барқырап әлең айтып, мазақтай бастады. – Күт ажалыңды! – дегендей, жанға батар ауыр атап та осы еді. Жеңеріне көзі жетіп, көңілі осіп тұрған жаудың мазағынан ауыр атап бар ма?!» (Ғ. Мүсірепов. 3 томдық таңдамалы шығармалары. 1 том. А., 1980, 153-бет) болып суреттелген. Мұнда түпнұсқаның мазмұнын сақталғанымен, аудармашы әңгімені еркін қайтақшалаған. Бұл жерде Ғ. Мүсірепов әңгімені аударып отырып, оны өзінше қайта жазып шыққан десе де болғандай. Сондықтан да болса керек, жаушының шығармалар жинағында бұл әңгіме аударма емес, оның төл туындысы ретінде жарияланып жүр.

М. Жұмабаевтың «Ана» әңгімесінің аудармасы жөнінде Қ. Мұхаметханов: «Аударма ұтымды, сұлу жатылған. Тілде кемдік жоқ» (Қ. Мұхаметханов. Абай мұрагерлері. Алматы, 1995, 149-бет) – деп жазады.

«Ана – жарағушы, құрушы Ана қорғаушы. Ананың алдында қиратуды, бүтуді айту – оған қарсы сөз айту болып табылады. Ұлан мұны білмейді. Ананың тәңір берген қасиетті жоққа шығарды» (сонда, 135-бет) түпнұсқалағы: «Мать – творит, она – охраняет, и ширит при

ней о разрушении – значит говорить против нее, а он не знал этого и отрицал смысл ее жизни» (сонда, 89-бет) мәтнінің қатқалшы

Бұл үзіндіде түпнұсқадан ауытқушылық бәйқалмағанымен, оқиға желісі кей тұстарда жетіле түскен. Мағжан аударма барысында ұлт мәселесін, ұлт тағдырын алдыңғы сапқа шығарады. Бұл аудармашының идеялық-саяси бағытын аңғартса керек.

Мағжанда «Мұнда кел. Басыңды менің көкірегіме қон да, оңқин бөбек күніңді, қайырымды, қайғысыз болғаныңды, жұрттың бәрінсі сені жақсы көргенін есіңе түсіріп, жатып, тынық...» (сонда, 136-бет) деген жолдар Ғ. Мүсіреповте: «Бері келші, – деді ана, жауыз ұлына, – басыңды тіземе салып, анырақ қисайшы. Бала кезінде қандай ерке едің, жұрт көзіне қандай сүйкімді едің, соларыңды есіңе алшы...» (Ғ. Мүсірепов. Таңдамалы, 3 томдық. Алматы, 1980, 156-бет). Бұл жерде түпнұсқадағы мәтін мағынасына орай, Ғ. Мүсірепов ананың ұлын жеккөрінішті етіп суреттеді.

Ал, енді осы жолдар түпнұсқада: «Иди сюда, положи голову на грудь мне, отдохни, вспоминая, как весел и добр был ты ребенком и как все любили тебя. ...» (сонда, 89-бет) – түрінде берілген.

Келтірілген үзінділерді салыстыра отырып, Горький мәтніне Мағжан аудармасының мағынасы жағынан өте жақын және түпнұсқаға жолма-жол сай келетіндігін байқау қиын емес. Аудармашы ана мен ұлының мінездеріне тән қасиет-сипаттарын айнытпай, дәл бейнелейді. Әңгімедегі ананың ор мінезділігі, барлық ана секілді ұлын өте жақсы көретіндігі, ұлымен бірге туған жерін, ұтты үшін ешнәрседен тайынбайтын қайсарлығын, жалпы, «Ананың» мінез-құлқын тани білуге мүмкіндік береді.

Түпнұсқа: «Тогда она, накрыв его своим черным платком, воткнула нож в сердце его, и он, вдрогнув, тотчас умер – ведь она хорошо знала, где бьется сердце сына» (сонда, 89-бет).

Ғ. Мүсірепов осы жолдарды: «Үстіндегі қара киімін баласының кеудесіне жапты да, жарқылдаған қанжарды қара жүрекке қадап жіберді. Баласының жүрегі қай жерде екенін білетін ана қолы қателескен жоқ: қаншар тырш етпестен қатып қалды» (сонда, 156-бет) деп аударыпты.

Ал, Мағжанда: «Сол уақытта ұлын қара шапанымен жауып, жүрегінше пышақ сұғып алды. Ұлы селк етті, сол сағатта өлді. Ұлының жүрегіннің қай жерде соғып тұратынын білетін ана ғой ол» (сонда, 136-бет). Бұл жерде түпнұсқадағы бір сөйлем аудармада үш сөйлем арқылы жеткізілген.

«Человек, и сделала для родины все, что могла», деген сөйлемді аудармашы: «Ұлт үшін ананың қолынан келетін істі түгел істедім», деп қатақшатайды.

М. Горькийдің «Легенда о матери» деп аталатын әңгімесін М. Жұмабаев аяғаш рет «Темірді жұмсартқан Ана» деген тақырыппен қазақша сөйлетті. Әңгімеде аяқты қолбасшы Ақсақ Темірдің алдына

хабарсыз кеткен ұлы үшін қаймықпай барып, сөзбен тоқтағқан аянын адами болмысы, қайсар бейнесі суреттеледі.

Түпнұсқа: «Здесь пойдёт речь о железном Тимур-ленге, хромом барсе, о Сахиб-и-Кирани счастливом завоевателе, о Тамерлане, как назвали его неверные, о человеке, который разрушить весь мир» (М. Горький. Слава храбрым. Москва, 1945. 21-бет).

Мағжан: «Бұл жерде сөз Темір туралы. Омірінде жаудан жеңіліп қормеген сайыпқыран, жұлдызы онынан гүтан ақсақ барыс туралы. Гаурлер оны Темірлан деп атаған. Бүгкіл дүниені қыйратамын деген ойы болған адам туралы сөз болмақшы» (сонда, 137-бет).

Ғ. Мүсірепов аудармасында: «Азияның ақсақ барысы Темір – жер бегін қанға бояп, ойды қырғи теңеп, жоннан жол салып, жер шарын асықтай үйіргісі келген адам. Бұл, сансыз елді өзіне бағындырып, шексіз жерді қанға суарған, аябатынан ай жасырыннан Темір» (Ғ. Мүсірепов. Таңдамалы. 3 томдық. 1-ші том. Алматы, 1980. 146-бет). Мұнда да түпнұсқа сақталған, алайда Ғ. Мүсіреповтің жолма-жол аудармадан гөрі еркін аударма мақсағын көздегендігі көрінеді.

М. Жұмабаев М. Горький шығармаларын бар болмысымен түсініп, оны аударуға да ерекше мән берген. Сондықтан да ол барынша түпнұсқаны сақтай отырып, сонымен бірге еркін кететін тұстары да баршылық:

«Лицо Хромого – как широкий нож, раскрытый ржавчиной от крови, в которую он погружался тысячи раз; его глаза утки, но они видят все, и блеск и подобен холодному блеску царамута, любимого камня арабов, который неверные зовут итумрудом и который убивает падающую болезнь. А в ушах царя – серыи из рубинов Цейлона, из камней цвета губ красивой девушки» (сонда, 23-бет).

Ғ. Мүсірепов: «Ақсақтың жүзі қан қатқан, тот басқан алмас пышак секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан, қаннан қалған тоттын ізі ал-айқын. Қысық көздері дүниенің асты-үетін түтел көріп тұрғандай» (сонда, 147-бет) – деп, Темірді ашм мысқылмен, кексеімен суреттесе, М. Жұмабаев: «Ақсақтың беті мың рет қанға малынып, тот басқан жалпақ сапы сықылды. Көздері қысық болса да, бар нәрсені көретін қырағы. Бұл қысық көздердің оты қояншық ауруды өтпиретін, гаурлер оны тұмырті деп атайтын. Арабтың сүйген тасы туфаржәттің салқын сәулесіне ұқсайды. Ханның құлақтарында сұлу қыздың ерніне ұқсайтын цейлонның қып-қызыл жақұттарынан жасалған сырғалар» (сонда, 138-бет) – деп тәржімалайды.

Бұл жерде Мағжанның қоркем аудармаға қажеттіліктердің барлығын шебер пайдалана алатындығы анық байқалаған.

Түпнұсқада: «...в этот час радости людей Тимура, пьяных от страха пред ним, от гордости славой его, от усталости побед, и вина, и кумыса – в этот бегуемый час, вдруг, сквозь шум, как молния сквозь тучу, до ушей победителя Баязета-султана долетел крик женщины, гордый крик орлицы, звук знакомый и родственный его оскорбленной душе»

оскърбленной Смертью и потому жестокой к людям и жизни» (сонда, 23-бет).

Ғ. Мүсіреповте: «Ақсақ барыстың адамдары қорыққаннан қуанып, арақ пен қымызға барлық қылмысты түншықтырып отырған бір кезде Темірдің құлағына ашынған бір дауыс келді.

У-шу айғайды, күйіншілердің күйін, аңшылардың аңын қарқарып, Темірдің құлағына өліккен дауыс әйел дауысы еді. Ұя басар бүркіттің тәжалнап дауысы Темірге айқын естілді. Темір оліммен алысқанда, олім оның бегіне дақ, жүрегіне дақ салған ғой, сондықтан, мына дауыс оған таныс көрінді» (сонда, 148-бет). Ғ. Мүсірепов әңгімесінің бояуы қанық, оқиға желісі түпнұсқалап да тереңірек, аудармашының тіл байлығының арқасында Темірдің бар мінез-құлқы оқырманына танылып тұр.

М. Жұмабаевта: «Тап сол сағатта Темірдің ерлері Темірден қорыққаннан, Темірдің атағынан, айбатынан, жорықтан қажудан, шараптан, қымыздан мас болып отырған тап сол есалаң сағатта - мыңжынның ішінен, бұт ішінен шыққан мажағайдай сұлтан Баятты жеңген жауынгердің құлағына қырапның сәңқылдағанындай бір әйелдің айқайы келді. Өлімнен аза шеккен, сол азадың кесірінен адамзатқа һәм барлық тірлікке қатал болып кеткен Темірдің жанына таныс дауыс еді бұт» (сонда, 139-бет).

Қорқыт, Ақсақ Темір, Баятты сұлтан сияқты атақты қайраткерлер шыққан түркі әлемін жақсы білетін және де «Ақсақ Темір сөзі» атты өлең де жазған М.Жұмабаевқа қазақ оқырманына жақсы таныс Әмір Темір көрсен деген атпен кешпен тапымал тұлға өмірінен жатылған шағын әңгімені аудару онша қиынға түспеген.

Орыс тілінде ана былайша толғанса:

«- Слушай! - сказала она: - Что бы ни сделал, ты - только человек, а я - Мать! Ты служишь смерти, я - жизни. Ты виноват предо мной, и вот я пришла требовать, чтобы ты искупил свою вину. - мне говорили, что деньги твой - «сила в справедливости», - я не верю этому, но ты должен был справедлив ко мне, потому что я - Мать!» (сонда, 24-бет).

Аудармадағы ана:

«Тыңда! - деді әйел

- Сен талай істі істесең де құр адамсың. Ал: мен - анамын! Сен өлімге қызмет қыласың, мен - өмірге қызмет қыламын. Сен менің алдымда жазалысың. Міне, мен саған сол жазанды жу деп келіп отырмын. Маған жұрт сенің ұраны: «Күш - әділдікте», - деген деп айтты. Мен бұған нанбаймын. Бірақ, сен маған әділ болуға міндеттісің. Неге десең - мен анамын!» (сонда, 140-бет) - деп тебіренеді.

Ғ.Мүсіреповтегі ана:

«- Тыңда! - деді әйел. - Сен не істесең де адам ғанапысың. Ал, енді мен - ана! Сен өлімге қызмет етесің, мен өмірге қызмет етемін.

...Сен менің алдымда күнәлісің. Менімен есептеспей тұра алмайсың да. Менің алдымда күнәнді жусың деп келдім. Сенің бағынғаның

«Күш – әділдікте!» – деген ұран дегенді айтты. Мен бұған иланбаймын. Бірақ, сен – маған еріксіз әділ боласын.

Ақсақ Темір орыс тілінде:

«Я, раб божий Тимур, говорю что следует! Вот – сидит предо мною женщина, каких тымы, и она возбудила в душе моей чувства, неведомые мне. Говорит она мне, как равному, и она не просит, а – требует. И я вижу, понял я, почему так сильна эта женщина – она любит, и любовь помогла ей узнать, что ребенок ее – искра жизни, от которой может вспыхнуть пламя на многие века. Разве все пророки не были детьми, и герои – слабыми? О, Джигангир, огонь моих очей, может быть, тебе суждено было согреть землю, засеять ее счастьем – я хорошо полил ее кровью, и она стала гучной!» (сонда, 28-бет) – десе, қазақша:

«– Мен тәңірі құлы Темір тиісті сөзді ғана айттым. Міне, менің алдымда бір әйел отыр. Мұндай әйелдер санымыз ғой. Осы әйел маған бұрын билібеген сезімдер оятты. Ол маған өзінің теңіне сөйлескендей сөйледі. Және өкілбейді! Бұйырады! Ұқтым мен, һәм көріп отырмын – бұл әйелдің неліктен осынша хайратты екенін. Ол сүйеді. Оның ұлының қалай жүз жылдар бойына сөнбейтін жалын туағын нәліктің бір ұшқыны екенін, оған осы махаббат білетінін отыр ғой. Пайғамбардың бәрі бала болмап па? Ерлердің бәрі әлсіз нәресте болмап па? Он көзіміңн нұры, Жәңгір-ай, кім біледі, сенің маңдайыңа тағдыр да жерді жылытып, жерге бақыт себу жаңылған шығар-ау? Мен жерді қанға тұншықтырдым, қанға бөккен жер іркілдеп тұр ғой!.. (сонда, 142-бет).

Аудармадағы Ақсақ Темірдің бейнесі жарқырай түскен; «жерді қанға тұншықтырдым», «қанға бөккен жер іркілдеп» деген тіркестер бас кейіпкердің қанқұйлы тұлғасын толықтыра түскендей.

Салыстыру үшін Габитті де оқып көрейік:

«– Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам. Міне, менің алдымда әйел отыр. Бұл әйел бүгінге дейін өзім білмеген сезімді қозғап, мені жәнн борады. Бұл әйел менмен тең адамша сөйлесіп отыр, өтінбейді – бұйырады. Бұл әйелдің неге мұнша күшті екенін түсіндім деп ойлаймын. Бұл өмірдің иесі, бұл – ана, бұл – ұлын сүйеді. Ұлын сүйсі, ол ұлы өмірдің бір ұшқыны ғой. Кім біледі, мүмкін, ол ұшқынан әлденеше ғасырға кететін жалын туар. Мүмкін, жерді жылытып, бақыт себетін адам болар... Мен жерге өзім егіп, қанмен жақсы суардым. Жер қазір майы сорғалап тұр, қыртыстанды. Енді семіз жерге бақ сеңей, бақыт егетін адам керек шығар» (сонда, 152-бет).

Өмірменің негізгі идеясы түпнұсқалығы мына жолдарда жатқандай:

«Все это – правда, все слова здесь – истина, об этом знают наши матери, спросите их, и они скажут:

– Да, все это вечная правда, мы сильнее смерти, мы, которые непрерывно дарим миру мудрецов, поэтов и героев, мы, кто сеет в нем все, чем он славен!» (сонда, 29-бет).

М. Жұмабаса аудармасында:

«Сұрандар, олар айтады:

– Иә, осының бәрі шың! Біз ажалдан күштереміз! Жиһанға бір тоқтамсыз данышпаңдар, ақылдар, ерлер тауып беретін – біз. Жиһанға оарлық жақсылықты себетін – біз. Иә, ажалдан күштіміз біз! – дейді олар» (сонда, 143-бет).

Ғ. Мүсірепов әңгімесінде:

«...қай анадан сұрасан да: Біз өлімнен күштіміз: біз дүниеге ақын да, ақылды да, данышпаң да, ер де береміз. Өлім адам баласын құртуға тырысса, біз оны жеңіп, адам баласын қобейттік! – демей ме...» (сонда, 152-бет).

Қазақша тәржіманың екеуі де шығармашылық тұлғаның жарысына түскенде, төгіліп тұр. Ұлылардың қашан болса да биіктен көрініп, бір-біріне ұқсас, үндес келетіндігі де таңдылық шығар, сірә.

Максим Горький. «Слава матери»

«Мать – сто раз дитя в своей, – люди это всегда дети своих матерей, – сказала она, ведь у каждого есть мать, каждый чей-то сын, даже и тебя, старик, ты знаешь это родила женщина, ты можешь отказаться от бога, но от этого не откажешься и ты старик!»

Мағжан Жұмабаев. «Темірді жұмсартқан ана»:

«Әркімнің анасы бар ғой. Адам да кімнің да ұлы ғой, қарт-ау білесің бе, сен? Сені де бір нұсан әйел тапқан. Тәңіріне таңданарсың, ананнан сен де таңбайсың, қарт!».

Ғабит Мүсірепов. «Өлімді жеңген ана»:

«Адам деген бала ғой, үйткісі, анаың жанына көз салсаң, жүз есе бала, адам – қашан да анасының баласы. Әркімнің анасы бар. Сен шал, білесің бе, сені де әйел тапты. Сен құдайдан бас тартпай алысың, ал анадан бас тартпай амайсың, шал! – дейді әйел».

Салыстыра қарғанда, орысшасына Ғабиттің аудармасы жақындау. Десең те Мағжанның аудармасы барынша қысқа да нұсқалығымен ерекшеленіп, түпнұсқадағы көркемдік кесте мен айтылған ойдың солтын тартпай, сол күйінде көрініс тапқандығы байқалады.

«Аудармашылық – нағыз творчестволық өнер. Ол әркімнің қолынан келе беретіндей, ерікпеннен ермегі емес. Аудармашы екі тілді де жетік білуден қатар, әрі жатушы, әрі ғалым болуға тиісіті. Аударма сапасы оның талаптына, біліміне, жалпы мәдени дәрежесіне және тәжірибесіне байланысты» (Ә. Сатыбалдиев. Рухани қазына. Алматы, 1987, 117-бет). Мәселеге осындай жоғары талаптар тұрғысынан келер болсақ, осы талаптарға М. Жұмабаевтың аудармалары толықтай жауап бере алатындығын сеніммен айта аламыз.

М. Жұмабаев М. Горькийдің «Хан мен ұлы» деп аталатын ертегі-әңгімесін де аударған. Бұл жайында Ш. Елеукеен мынадай пікір білдіріпті:

«Хан мен ұлы» әңгімесі толық аударылған. Аудармашы шығарманың солш, мағынасын беруге тырысады. Қажет тұсында сөйлемді екіге жарып, құлаққа жағымды естітуіне де ден қояды. Оқушы әлдене

сөзді түсінбей қалмауын қадағалайды. Горький «брустус ағашының түсін «яркожоричневый» деп жазған. Горькийді «ашық күрен» деп аудару салуга болар еді. Мағжан өйтпеген. Сөз зергері деп тегін атанып жүрмегенін ол да танытқан. Жаңағы сөзге «қызыл күрен» деген балама тапқан» (Ш. Елеуенов, Мағжан. Алматы, 2008, 331-бет).

Түпнұсқа: «Хан был стар, – говорил слепой, – но женщин в гареме было много у него. И они любили старика, потому что в нем было еще довольно силы и огня и ласки его нежили и жили, а женщины всегда будут любить того, кто умеет сильно ласкать, хотя бы и был он сед, хотя бы и в морщинах было лицо его, а не в нежной коже и румянце щеки» (М. Горький. Девушка и смерть. Ленинград. 1985. 73-бет).

Аударма: «Соқыр пиятты: – Хан карт еді, бірақ оның харамында әйел көп еді. Ол әйелдердің бәрі де картты сүйетін еді. Себебі, оның әлі күші қайтқан жоқ еді, оты сонғен жоқ еді. Оның құшағы әлі әйелді күйдіруші еді. Әйелге ердің шашы ағартаны, бетінің әжімденгені есеп емес, тек ер құшағында әйелдің ортей болса? Кімнің құшағы отты болса, әйел соны сүймек. Сұлулық – терінің майдалылығында, беттің қызылдығында емес, сұлулық күште» (сонда, 144-бет).

Мысалдар аударманың өте сәтті шыққандығын байқатса керек. Тағы да мысал:

Түпнұсқа: «...сладкую пищу, и разные ткани, и золото, и камни всех цветов, музыку, и редких птиц из далеких стран, и огненные ласки влюбленного» (сонда, 73-бет).

Аударма: «Тәтті тамақ, үлде мен бүлде, алтын, түрлі түсті тастар, музыка, атыс жерлердің қолға түспейтін құстары һәм ташық ханның жалынды құшағы» (сонда, 145-бет).

Мұнда «разные ткани» дегеннің дәл аудармасы емес «үлде мен бүлде», «огненные ласки» дегенді «жалынды құшақ» деп алған. Аудармада оғара аналогтардың берілу түрі де әсерлі әрі панымды шыққан.

«И не замер еще голос хана-старика, как поднялся Толайк Алгалла и сказал, сверкнув глазами, черными, как море ночью, и горящими как очи горного орла:

– Дай мне русскую палочку, повелитель отец.

Помолчал хан – мало помолчал, столько времени, сколько надо, чтобы подавить дрожь в сердце. – и, помолчав, твердо и громко сказал:...» (сонда, 74-бет).

Осы жолдар төмендегіше аударылған: «Карт ханның сөзі бітер-бітпестен-ақ, қараңғы түнгі тенгідей кара көздері жарқ етіп, тау бүркітінің көңілдей көздері от болып жанып, Толайық Әлхалла түрегелді.

– Маған орыстың тұтқын қызын бер, алдияр ата!

Хан бірталай үндемей қалды. Жүрегінің ойнағаны, тузағаны басылғанша үндемей отырды да, берік күшті дауыспен...» (сонда, 145-бет).

Осы мысалдағыдай әдемі тіркестер аудармада баршылық. Әңгіме таза қазақ тілінде жазылған, көркем шығарма секілді оқуға жеңіл.

Аудармашының гүтқын орыс қызының көскін-келбетін суреттеуі де назыр аударарлық. Мысалы: «Сол уықытта оның үйбіреген беті алқызыл тандай еді. Ашылған көзі шешек жарған гүлдей еді. Қыз Әлхалланы байқамай, қызыл ернін ханға тосты» (сонда, 147-бет).

Түпнұсқа: «... и на лице ее, нежною и розовом, как заря, расцветали ее глаза, как васильки. Не замечала она Алгалту и протянула алыс губы хану» (сонда, 78-бет).

Қазақшада «үйбіреген», «алқызыл тандай», «көзі шешек жарған гүлдей» секілді әдемі теңеулерді орынды пайдаланылған.

Түпнұсқада: «... – мужчине женщина всегда вредна: когда она хороша, она возбуждает у других желания обладать ею, и мужа своего предаёт мукам ревности; когда она дурна, муж ее завидуя другим, страдает от зависти, а если она не хороша и не дурна, – мужчина делает ее прекрасной и, поняв, что он ошибся, вновь страдает через нее, эту женщину...» (сонда, 76-бет).

Аударма: «Әйел ерте ылғи зиян келтіреді. Әйел сұлу болса, басқа ерлерді танық қылып, ерін күшілдік азыбына салады. Көркісіз болса, оның ері басқа әйелдерге қытығып, азап шегеді. Ал, енді әйел көрікті де, көркісіз де болмаса, ер оны түзей алады. Бірақ үйленгенде, өзінің қателескенін біліп, ер тағы азап шегеді» (сонда, 147-бет).

Бұл жерде аудармашы шығарманың жүрекке жылы тиіп, оқушы талнамынай шығу жағын ойлаған.

Түпнұсқа: «Дай мне один ее поцелуй и возьми все это себе в награду. Это все мертвое – одна любовь женщины жива. Нет такой любви – нет жизни у человека, нищ он, и жалки его дни» (сонда, 80-бет).

Аударма: «Маған сол қыздың бір сүйісін бер де, менің байлығымды, ағамды – бәрін сен ал. Бұларын өлі ып, жаның тірі нәрсе – әйелдің махаббаты ғой. Мұндай махаббаты жоқ болса, ол адамның тірлігі де жоқ. Тізеңіш – ол. Оның өмірі – аяныш өмір» (сонда, 149-бет).

«Махаббатсыз дүние – бос» (Абай). М. Жұмабаев та осылай дейті.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, М. Горькийдің романтикалық әсердегі әңгімелері ақын М. Жұмабаевқа да әсер еткен. Сондықтан да, ол орыс жатушысының тәрбиелік мақсаттағы әңгімелерін қазақ оқырмандарына таныстыруды алдына үлкен мақсат етіп қойып, бұл үлкен міндеттің үлесінен шыға алған дейміз.

Ақынның тағы да бір аударған жатушысы – Всеволод Иванов. Ол да қазақ еңбекшілерінің отаршыл үкіметтен көрген торлық-жымбылықтарын шынайы бейнелеп, қазаққа іш тартқан орыстың гуманист қаламгерлерінің бірі болған.

Белгілі орыс жатушысы Всеволод Иванов қазақ жерінде туып-өскендіктен де даланың тіршілік тынысына арнап, шоғыр шығармалар жазды. Дала тіршілігіне жетік қаламгер шығармаларынан қазақ өмірінің

болмыс-бітімі, психологиялық, ұлттық ірім бедерінен бастал – аял да аңғал мінез-құлқы көрініс талқан.

Сөз еткелі отырған Вc Ивановтың 1921 жылы жазылған «Дитe» атты эңгімесін М. Жұмабаев 1925 жылы аударып, «Бала» деген тақырыппен «Мектеп» журналына бастырған екен.

Түпнұсқадa: «У них сердце, известно - слюдяное, никудышное, всего насквозь видно» (Вc Иванов. Повести и рассказы. Кишинев, 1979. 14-бет) болса, М. Жұмабаевтың аудармасында: «Қазақтың жүрегінің қандай екені мәлім, хептірген қарын сықылды Түкке тұрмайды. Бір жазынан қарасаң, ар жағыңданы нәрсеңің бәрі көрінеді. Ақ қоніл, аңқау ея гой» (сонда, 150-бет). Бұл жерде орысша бір сөйлем қазақшада төрт сөйлем болып, сәл өзгешелеу шыққан. Аудармашы ең алдымен, қазақтың мінез-құлқын аша түсуге ұмтылған.

Түпнұсқаның әдеби болмысын, идеясын, сезім нәзіктігін жеткізіп, көркемдік қасиетін сақтау үшін аудармашы аз да болса еркіндікке ұмтылады. Сонымен бірге өзге тілдегі шығармаларды аудару барысында олардың шығармашылығына, кейіпкеріне терең үйіліп, әр автордың ерекшелігін естен шығармай, өзіндік стилімен қуытқымаған жөн.

«Казначей отряда Афанасий Петрович был слезлив, как ребенок. И лицо у него, как у ребенка: маленькое, безусое и румяное. Только ноги длинные крепкие, как у верблюда» (сонда, 14-бет) – делінген жолдар аудармалы: «Отрядтың қазынашысы Афанас Петрович Гурбашиев бала сықылды жылауық адам еді, беті де дәл баланың бетіндей: бір уыс, бір қылтанақ жоқ, жып-жылмағай, май жаққан қалаштай қызыл шырайлы жылтыр бет. Бірақ, аяғы түйенің сирағындай серейген ұзын, ұзын да болса сіңіріл, шалымды аяқ» – деп суреттеледі (сонда, 151-бет). Мұндағы «маленькое, безусое и румяное» деген орысша тіркес қазақ тілінде «Бір уыс, бір қылтанақ жоқ, жып-жылмағай, май жаққан қалаштай қызыл шырайлы...» – деп, көркемдік бояуы қаныға түскен.

Осындай сөйлемдер шығарманың басқа тілден ауларылғанын сездірмей, қазақ әдебиетінің, Мағжанның төл шығармасын оқып отырғандай әсерде қалдырады.

Аударма сол тілдің төл шығармасындай, жаттығы білінбей тұратын болса, бұл нағыз шебердің қолынан шыққан аударма. М. Жұмабаевтың аудармалары да оқырманның таным-талғамынан шығуды көздеп, эңгімені «төл шығармадай», «жаттығы білінбейтіндей» болып шыққан.

«Померли красноколышныс Сидят плечо в плечо, головы назад откинута, в один из умерших - женщина. Волоса распались, в пыли наполовину - желтые и черные, а гимнастерка солдатская, приподнята высоко женской грудью» (сонда, 16-бет) деген сөйлемді тәржімашы былайша аударды:

«Қызыл жиекті қаріоз киген екеу алыпті. Екеуі біріне-бірі сүйеніп отыр. Шешкен құлапарайдай бастары артқа қарай былқ-сылқ етіп жатыр.

Екеудің біреуі әйел, шашы тарықтылып кеткен. Шанмен шашының жартысы сары, жартысы қара болып көрінеді. Тар күрте көйлегінің астынан екі емішегі бұлтыны тұр» (сонда, 153-бет).

Аударма – дайын мәтінді өйтсеуір, аударма беру емес, тілденісті қажет ететін шығармашылық. Түпнұсқаның барлық көркемдік қасиетін сақтау – аударманың басты шарты. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін Жұмабаев тәржімесінде әр сөзді сәтті қолдана біледі.

М Жұмабаев орыс жатушысының әңгімесін түпнұсқадан ешбір төмендегісі, шебер аударма алған.

«Байлаудан босанған бұйулар шешесінің жұмсақ желінің тұмсығымен нұқып-нұқып, ернімен емішекті қысып алып, жалма-жан солпылдағып еміп жатыр» (сонда, 159-бет).

Бұл жолдар түпнұсқада сәл басқашалау: «Освобожденные с привязи телята, быстро толкая головой мягкое вымя, радостно хватили большими, мягкими губами сосцы» (сонда, 20-бет). Мұндағы «тұмсығымен нұқып-нұқып», «солпылдағып еміп жатыр» деген сияқты сөз тіркестері – нағыз катақша сөздер.

Кейбір жеңіл-желпі селкеуліктер болғанымен де жалпы алғанда, аударма түпнұсқаға жақын және гүтас көркемдігі, негізгі қасиеттері жақсы жеткізілген.

Мына бір мысал: «Қазақ көлпішектің жүзінде тұрмыстың не сұмдығына болса да көңелдік көрініп тұр.

Көзі қысық қол, сұмының дәніне ұқсайды. Үстінде шая қамзолы бар, аяғында кестелі мәсісі бар.

Бала томпыған бетін емішекке шал-шал еткізіп, быртқан қолымен қамзолдың жағасын шиыршықтап ұстап алып, тырбыған аяғын шолтаңдатып емішек еміп жатыр» (сонда, 161-бет) аударманың жақсы қасиетін, көркемдігін аңғарта алады.

Бұл түпнұсқада: «Было у киргизки покорное лицо с узкими, как зерна овса, глазами; фатовый фиолетовый кафтан и сафьяновые ичиги-сапожки. Било дите личиком в грудь, сучило ручонками по кафтану, а ноги мотались смешно и неуклюже, точно он прыгал» (сонда, 22-бет) Аударманы оқып отырғанда, орыс жатушысының емес, қазақ жатушысының шығармасын оқып отырғандай әсерде қаласыз.

Бс Ивановтың «Әже мен ана» атты әңгімесінің атын аудармашы «Өзі өмірімнен әңгіме» деп өзгерткен. Әңгімеде төңкеріс тұсындағы аталсапырай кездегі қазақ даласындағы ашаршылықта қырылған елдің жай-күйі, автордың көзімен баяндалған.

Орысша нұсқадағы: «Шел туда с ветром и я. Прошел мимо», деген жолдар қазақ тілінде: «Сол Қарақұрымға жел айдап, мен де бардым. Қарақұрымды басып өтіп кеттім», – түрінде аударылған.

Ал енді Бс. Ивановтың:

«Все проидет мимо, неокватным расцветает за горем радость. Каждую всему трава! Каждую осень летят журавли в Египет!» тіркесін ақын:

«Өмірде не баянды бәрі өтеді. Бірақ, адамзат Қап тауының артында кайғыға айналмайтын мәңгілік қуаныш бар деген үмітпен ғана өмір сүреді. Жыл сайын жанытұрым жерге жасыл шөп шығады. Жыл сайын күз жегіп, шөп сарғайып солғанда, тырналар күніреніп, қоштасып, Мысырға ұшып кетеді!» деп, айтылар ойды көркем тілмен қазақ ұғымына сай герондте түскен.

Аудармашының шын шеберлігі: «Я тоже труп, но безавший», деген тіркесті: «Шыбын жаңды сүйретіп шығып бара жатқаным демесен, мен де өлікпін». – деп, қазақша сөйлеуінен-ақ анық көрінеді.

Түпнұсқа: «...загорелые губы улыбнулись над худым, хостлявистым телом. Жалобно потрогал на мне штаны из мешка и заплакал. Было у него такое лицо, словно сотни лет плакал» (сонда, 69-бет) Аудармашы ұзақ сөйлемді кей жерлерде бөліп қазақшалады.

Аударма: «Қаусаған шалдың көзгерген ерні күлімсіреді. Қаптан тігілген дамбалын көтеріңкіреп қойды да, хенкілдеп жылап қоя берді» (сонда, 162-бет).

Аудармашы түпнұсқадан алшақтамайды: «Ветли рано утром, торопливо, и на трупах оседала розоватая заиртынская пыль, и такая же пыль была на мне. Я тоже труп, но безавший» (сонда, 69-бет).

Аудармада: «Осынау өліктерді арбалап алып өткені сәске уағыз еді. Өліктердің үсті Ертістің қызыл құмы басып қалған. Сол қызыл құм мені де басқан. Шыбын жаңды сүйрегіп қашып шығып бара жатқаным демесен, мен де өлікпін...» (сонда, 163-бет).

Орысшасындағы мына бір сөйлемді оқымыз: «Три дня шведы шапками казачьих поселков прииртышских: назьми, курдючные овцы, солонцы у сухих камышей ...» (сонда, 70-бет). Осы сөйлемнің қазақшасын оқығанда, аудармашы ауылдың жай-күнін тым жетік білетіндігін аңғартады: «Үш күн Ертіс бойындағы қазақ-орыс поселкелерінің ісіне қарық болдым: тезек ісі, қлақтың құйрық қойының шуаш ісі, курап, сылдырап, сарайып тұрған қамыстардың арасындағы бетіне тұзы шығып жатқан шаяттардың ісі ...» (сонда, 163-бет).

«Степь. Голубые запахи песков. Кизяки. На баранах саксаул гобийский, на саксауле-дереве коршун. Перо у коршуна на груди сматос, свалывшееся – линяет» (сонда, 71-бет) «Дала. Құм. Буалдыр шөл. Тезек ісі. Құм шадде сексініп-сексініп сексеуіл тұр. Бір сексеуілдің басында күшпен отыр. Күшпеннің бауыр жүні ұйпалақ, кей жері гүлдеп түскен» (сонда, 164-бет) – болып, көркемделе түскен.

М. Жұмабаев негізінен, қазақ тақырыбына қатысты, қазақ рухы, табиғаты жақын шығармаларды аударған. Қазақ жерінің табиғатын суреттеуге келгенде, Мағжан автордан кем соқпай, херісінінше, өнер жарыстырып, үжент қалыстырып, кей тұстарда алға шығыңқырап, озынқырап отыратындай әсер етеді.

Орысшасында «А на куестах карагача – человечьи кишки. Они высокли, ветер да коршун шебуришат ими. Тонкие сухие струны из человечьих кишок... Кто сырает на этих струнах?» (сонда, 71-бет) –

деген жолдар бар. Осындағы ішекті аудармашы кәдімгі домбырамен байланыстырады: «Қарағанның бұтақтарында адамның ішектері ілулі тұр. Ішектер кеуіп қалған. Бұларды дыңғырлататын жел мен күшпен. Домбыраға тақсаң-ақ сөйлеп кетейін деп тұрған, сымдай мінсіз болып сыдырылып кеуіп қалған адам ішегі... Бұл ішектерді домбыраға тағып, кім шертер екен?» (сонда, 164-бет).

Мағжанның домбыраны ішекке тенеуі сәтті шыққан: кепкен ішектің тап бір домбырадай дыңғырлауы үйлесім тауып тұр. Мұны аудармашының шығармашылық жетістігі, яғни катак пен домбыраны байланыстыру арқылы әңгіме шырғытып, әрлене түскен.

Шол даладағы катак әйелі мен үш сәбидің өлім алдындағы кейіптері орыс тілінде «Киргизята, широко раскрыя засохшие губы, дышали в степь. Киргизка, поджав ноги, сидела рядом... – Умирать собралась. Ишь, ни воды, ни хлеба» (сонда, 72-бет) — деп бейнеленсе, катакшасында «Үш қазак нәресте ауылдары аңқып, ериндері кетеріп, шөлге қарап көздері бозарып, демді торта алып, демігіп отыр. Үш нәрестенің қасында шүкініп, шөжелей шеінесі отыр.

...Төртеуі де өлім алдында. Жандарында бір түйір тмақ, бір жұтым су жоқ» (сонда, 166-бет) - тұрғыда аударылып, соншалықты шынайы суреттеледі.

Қапаны, ызылы, өлім алдындағы арналысқан аш әйелдің ашуға толы бейнесін аудармашы былай суреттейді: «Қатын көгеріп-сатарып, қалшылдап, күмді тырнап, басым көгеріп, бетіме қарауға шамасы жоқ. аяғыма қарап ашулы көзі тесіп барады. Сөйткенше болмады, қатын ұмғылып қалып, өтінін аю тырнағымен бетімді осып қалды» (сонда, 166-бет).

Орысшасында бұл жер қысқа ғана: «Она, скривив рот, царапала песок и нежалежно глядела мне в ноги. Вдруг подпрыгнула и царапнула меня по лицу длинными ногтями» (19, 72).

Қазақ арасында өсіп, даланың тұрмыс-тіршілігі біршама жақсы білетін В. Ивановтың әңгімесінде катактың ұлттық болмысы мен мінез-құлқы, өмірі мен шаруашылығы біршама шынайы көрініс тапса, Мағжанның аудармасында оның орыс тілінде жазылғаны білінбей, қазақтың тол туындысынан оқылады.

Мағжан аударған орыс жазушысының «Жылығу» әңгімесінде гонкеріс тұсындағы қазақ даласында болған оқиға бірінші жақтан баяндалып, суреттеледі. Әңгімеде ақтың әскерлері аяусыз атаптап өлтірген әйелін арқалап жүрген қазақ пен далада қызыл әскерлерді кездестірді. Ол болған оқиғаны қызыл әскерге баяндап, олардан мылтық сұрап алып қалады. Сондай-ақ арғы-бергі тарих та, Шынығыс хан да, қазақ даласының табиғаты да ұрайластырылып, негізгі желіні толықтыра түседі.

Әңгіменің аудармасын оқып отырғанда, тәржіма емес, қазақша жазылған көркем шығарма оқып отырғандай әсерде боласыз:

«Жапыртұрғы уақыт. Жан-дененің балқыған шағы

Сайлардың, борсыған шоңтердің үстінде қалқығандай болып, қанытын анда-санда бір қағып, қалықтап жүрген құстарға елжіреткен қуанышымен қарап келе жатырмын. Қалықтап жүрген құстардың көлеңкелері салмақпен сырғанап бара жағқан шойыннан күйылған бір нәрселерге ұқсайды» (Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. 2-3-том. Алматы, «Білім», 175-бет).

Енді осының орысшасын оқыық:

«С плещей быстро, как степной снег, радостью наблюдаю я, как сонные птицы медленно скользят над нами, над травами и тени их темны, будто вылите из чугуна».

Екеуін салыстыра қарағанда, түпнұсқадағы бір сөйлемнің қазақшасы екі сөйлеммен беріліп, аудармашының еркіндеуі кеткендігі көрінеді. Мағжан өзіне етене таныс даланы суреттеуге келгенде, қосылса шапқанын өзі де байқамай қалған сияқты. Аударманың осы ырағзы соңына дейін сақталынған. Әңгіме: «Жалғызғұрты уақыт. Жан-дененің балқыған шағы», деген сөйлеммен бастала. «Жалғызғұрты уақ. Жан-дененің балқыған шағы. Терсең ойдың шырағданын тұтағар да шақ болды-ау», деген жолдармен аяқталған.

Аударма тілінің жатықтығы соншалық, көбіне аударма екендігі билибей, ақырғын оң шығармасындай оқылады. Орыс жазушысы Шыңғысханды «железным сердцем» деп сыпаттаса, қазақ ақыны оны «Тас жүрек қанқұмар Шыңғыс» деп, ханның бейнесін ашып түседі. Түпнұсқадағы «железным сердцемді» дәл аударса, «темір жүрек» болып шығар еді. Бірақ қазақ есуақытта «темір жүрек» демейді, «тас жүрек» дейді. Аудармашы бұл жерде тілдің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, мәселеге шығармашылықпен келген.

«Мы на холме И вот в долине перед нами развалины стен Каракорума. Его черная тень некогда лежала над всей Средней Азией» деген сөйлемдерді Мағжан:

«Бір кезде бір төбенің басына шыға келдік. Алдымыздағы аңғарда баяғыда қиратқан Каракорымның тастары жағыр. Бір күнде Каракорымның қара көлеңкесі барлық Орта Азияға түскен» (соңда, 175-176 беттер) деп аударды. Бұл жерде түпнұсқадағы үш сөйлем қазақшасында да үш сөйлем болып, дәлме-дәл аударылған. Қорқемдігі жағынан орыс тіліндегісінен ешбір кемдігі жоқ; керісінше оқиғаны жап бітіп, құлпыра түскен. Мысалы: «Мы на холме» деген сөйлем: «Бір кезде бір төбенің басына шыға келдік», – түрінде аударылып, іс-қимыл нақтылана түскен.

Мағжанның аудармашылық шеберлігін мына бір жолдар да айқындай түседі.

«Аңірдің ылғалды сарғылт көк қараңғылығы бірте-бірте жылжып, жоғары көтеріліп, екі үзенгіге жармасып келе жағыр. Еңгезердей екі қара төбет етігінің табанын жалап келе жатқан тәрізді» (соңда, 176-бет)-деген жолдар аударма емес, Мағжанның тоя туындысындай оқылады. Енді осының түпнұсқасына көз салайық:

«Нежелтовато синим росистый вечер пользет к моим стременам и потется — громадная собака лежит пошлем моего салага». Қандай айырмашылықтар байқалады десек, ең алдымен, Мағжан «громадная собаканы» «еніеэрдей төбет» деп аударғаны ұтымды шыққаны байқалады. Бұл жерде орыс тіліндегі итке қатысты қолданылған «громадная» сөзін қазақ тілінде итке тіркестіріп қолдануға болмайтындығы ескерілген. Өйткені, қазақтар аса үлкен итті «төбет» дейді.

Ауылда төрт түлік малдың арасында өскен қазақ баласының жылқыны көргенде, иеп даладағы қазақ аулының бүкіл тұрмыс-тіршілігі, асау тайды бас білдірген, тұлпар мініп, кен далада құйғылтқан шақтары көз алдына келгендей болады. Мағжан да жылқыға келгенде, шабыттана жазады:

«Сол арада астымыздағы атымыт оскырып-оскырып, елетіп, тоқтай қалды. Атым құлағын қайшыландырып алған, дүрс-дүрс соққан жүрегі екі аяғымды теуіп тартып, теуіп тартып тұр» (сонда, 178-бет).

«Но кони наши продолжают стоять неподвижно.

Их уши насторожены, и мне продолжают стоять неподвижно. Кажется, что сердце моего коня своим биснем пошлет мое стремяна», деген орыс тіліндегі жолдарды Мағжан осылайша жаңдандырып жіберген. Мағжанның аты «оскырып-оскырып, елетіп», «құлағын қайшыландырып», «теуіп тартып, теуіп тартып» тұрса, түпнұсқада мұндай пркестер жоқ. Қазақта төрт түлік малдың ішінде ең қасиеттісі саналатын жылқының мұндай болмысын бейнелегенде, ауылда өсіп, жылқыны жақсы білетін ақынның түске өзганы көрініп тұр.

Орыс жағушысының «Киргиз Темербай» әңгімесінің тақырыбын Мағжан жай ғана «Темирбай» деп, алдындағы анықтауышын алып тастап, қазақшалапты. Әңгімеде төңкерістен кейінгі азамат соғысы тұсындағы қазақ ауылда қарапайым тіршілік кешіп жатқан Темирбайдың басынан өткен бір оқиға суреттеледі.

Түпнұсқада «Темербаю спать не хотелось, но все таки он (дабы сын не подумал: сильно мол отец беспокуется) повернулся на другой бок и вяло проговорил:

Уйди! Спать хочу» — деген бір сойлем қазақшаға:

«Темирбайдың ұйқысы қанып қалған болса да, баласының көзіне жеңіл мінетп, ұшқалақ адам болып көрінгісі келмей, маңғзданып, ыңыранып, екінші жамбасына аунап жатты. Шанданған, ыңыранған дауыспен:

Кет әрі, ұйқымды бөлме, — деп» (сонда, 167-бет) — болып аударылған Қалай аударылғанына тер салатын болсақ, аздаған айырмашылықтар байқалғанымен де негізінен, мағыналық, мазмұндық жағынан келгенде, ауытқушылық жоқ. Орыс тіліндегі «Темербаю спать не хотелосьың» дәл аудармасы «Темирбайдың ұйықтағысы келмеді» болса, аудармашы олай аудармай: «Темирбайдың ұйқысы қанып қалған болса да», деп, «Спать хочуды: «ұйқымды бөлме», — деп, басқаша

сөйлетіпті. Бірақ, екеуінің де мағынасы бір; тек соңысында нақтылана түскен.

Жалпы, Мағжан прозалық аудармаларында түпнұсқаның көркемдік болмысын сол күйінде жеткізу мақсатымен шығармашылық еркіндікке жиі барып отырған. Мысалы, «Спать хочу» – «Ұйғымды бөлме», «Сынишка же пласкивода» сөздерінің орны ауысып: «Жылауық бала», – деп қазақшаланған. Сол сияқты: «Аул Темербая маленький: семь темно-серых, похожих на грибы юрт» – «Темирбайдың аулы жетпек түтін. Бәрі санырауқұлаққа ұқсап, жапырайып жатқан кара сұр лашық», деп аударылса, мұндағы «юрт» «түтін» болып, орысшадағы бір сөйлем қазақшасында екі сөйлеммен берілген. Осы сияқты аудармада «верст» – «шақырым», «11 человек» – «он бір салт», «шап-ку», – «кылышты» түрінде қазақылана түскен. «Он очень уважал себя – ему стало стыдно, и он остался», – деген бір сөйлем: «Темирбайдың өмірде ең қатты жек киретіні: «Темирбай – жаман» деген сөз еді. Бұл арада да қорықты деген сөзді естуді өзіне ар қорді. Тұрмазы, отырған жерінде отыра берді», – деген үш сөйлеммен берілуі де қазақыландыра түсу мақсатынан тугандығы байқалып тұр.

Мағжанның аударма барысында онғайға келген тұсғарын көркемдей түсу мақсатымен өз тарапынан сөйлемдер қосып, «тұздықтап» отырса, кей жағдайларда қажетсіз-ау деп санаған жерлерін қалдырып кетіп те отырған. Мысалы:

«Он исходил верст восемь, когда встреченный киргиз сказал:

– Темербей! Лошадь гвою Кизмет поймал и к тебе отогнал домой.

С Кизметом Темербей давно был в ссоре, и известие такое ему не понравилось.

– Что он обо мне забогится? Сам бы нашел, – сказал Темербей, отходя от киргиза.

Знакомец хотел предложить довести Темербая до аула, но, видя его недовольное лицо вздернутые вверх два улочка волос на подвордке, попрощался.

– Кош!

И слегка тронул лошадь толстой нагайкой. Лошадь весело махнула хвостом и бойко пошла иноходью.

Темербай же досадуя и на Кизмета и на знакомого, не предложившего довести. Он, не зная зачем, пошел дальше в степь. Так он прошел с полверсты и успокоился, а как только успокоился, то почувствовал усталость» (Вс. Иванов. Одесская святыня. Алматы, «Жазушы», 1986, 301-бет) деген жолдардан тұратын тұтас бір абзац қазақ тілінде сөйлемеген.

Мағжанның аудармадағы шығармашылық еркіндігі, тіл шеберлігі мына бір салыстырудан анық көрінеді:

Түпнұсқада: «И ружья в руках казаков, и лопаты, парapaющие землю и человек с белыми грашочками – все как-то сразу соединилось и крикнуло словно в лицо Темербаю гнилым словом: «Убить!».

Аудармада: «Темірбайдың басы айналып, көзі қарвуытып кеткендей болды. Қатақ орыстардың қолындағы мылтық, шерді тырып жатқан екі жүрек, нығына ақ бірдене жиясырып алған төре - осылардың бәрі әп-сәтте бір-біріне қосылып, айтылатын жеті басты жалымауыз қиянатына кіріп, Темірбайдың тап алдына келіп, іріген ауытынан шіріген лебін бұрк еткізіп:

- Екі жағу қазір атылмақ!... - дегендей болды» (сонда, 172-бет).

Аудармашы түпнұсқаның құлы. Құлы болмау үшін оның авторымен шығармашылық жағынан бәсекеге түсіп, өнер жарыстыру керек. Жоғарыда келтірілген мысалдан біз Мағжанның орыс жазушысымен өнер жарыстырған кезін көреміз.

Бс Ивановтың тонкеріс кезіндегі қатақ даласында болған аштықты, отаршылдықтың өзбырлықтарын суреттеген М. Жұмабаев аударған «Сай» әңгімесінен мынадай жолдарды оқимыз:

«Аспан сарғылт қызыл түске кірген алақ-сапақ уағы еді. Құмнан қызыл жел есті. Орыс ауытына шөлден қазақтар келді.

Үлкен доңгелектері арбаңдаған қазақ арба шикылдап, ауылды шуга талтырды. Арба сайын түте-түте болған текеметке оранып, қаққан қатықтай кеуіп, семіп қалған қатақ жатыр.

Бір кесім ет жоқ сүйегі жабысып қалған. Тек соранған сүйек, үстеріндегі дала-дұлба тондарын бет-аузын бәрің құм басып қалған» (сонда, 182-бет). Аштық кеңінің жанды суреті қол алдымызға келгендей болады.

Бұл орысша мынадай мәтіннің қазақшасы:

«Желтым вечером - с юга дул песчаный ветер - из степи приехали киргизы. Скрипели высокожелезные тяжелые арбы. В них на тонкой протершейся коже лежали тесно тонкие как жерди, сухие люди. Луплящаяся кожа пластами, как алебастр, прирывала острые кости. На равных овчинах, закрывавших тела, густым слоем надула песок».

Екеуін салыстыра қарағанда, қазақшасының аударма екендігі білінбейді деуге де болады. Бұл жерде аудармашы алдына дәл тәржіма жасауды емес, орыс тіліндегі әдеби шығарманы бар көркемдік қасиетімен қазақ оқырмандарына таныстыру мақсатын қойғандығы көрінеді. Осындай қажеттіліктен аудармашы түпнұсқаның негізгі көркемдік болмысын сақтай отырып, шығармашылық еркіндікке барып отырған. Бұл әде негізінен өзін ақтал отырған. Тіпті, кең тұстарда аударманың шығармашылық бәсекеге түсіп, ота шауып кететінін кездері де бар. Бұған жоғарыда келтірілген мысалдарды асықпай отырып оқып, ой елегінен өткізгенде, көзініз анық жетеді.

«М. Жұмабаевтың Бс. Ивановтан аударған тәржімаларының бір ерекшелігі - аудармашының еркіндеу кететін тұстары. Себебі Бс. Иванов әңгімелерінде қазақ тұрмысы, мінез-құлқы, қазақ ауылы, табиғаты, төрт түлік мал кеңінен суреттеледі. Мұның бәрін өте жақсы білетін М. Жұмабаев әңгіменің көркемдігін, эстетикалық дәстүрін, жалпы әңгімедегі боямыс-бигімді кеңінен суреттеу үшін өз білгенін де қалыс

қалдырмайды» (Б. Әбдешев. Қара сөзден маржан терген Мағжан. Алматы, «Олке», 2002, 133-бет).

М. Жұмабаев орыс жатушысы Д. Н. Мамин-Сибиряқтың «Ақботаты» атты әңгімесін қазақ тілінде сөйлетті. Д. Н. Мамин-Сибиряқ – ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүріп, орыс әдебиетінің қазынасына елеулі үлес қосқан реалист-демократ жатушы. Ол балаларға арналған көптеген шығармалар жазды. Оның көбі – қазақ өмірінен алынып жазылған туындылар.

Жатушының «Ақботаты» әңгімесі – бала свнасына, ойлауына әсер ететін терең гуманистік идеяларға толы шығарма. Еңбек етпей бос жүру, бекерге мал шашу, өмішдік, ақылсыздық сияқты сүйкісіз мінез-құлықтардан жас ұрпақ сабақ алатындай етіп көрсетілген. Қазақтың педагогикасын жаңған, сондықтан да балалардың жанына, тәрбиесіне жақын М. Жұмабаевтың бұл әңгімені аударуы заңдылық секілді.

Қазақ өмірінен жазылған Мамин-Сибиряқтың «Ақботаты» деген әңгімесін аударып шыққан Мағжан мұнда да түпнұсқадан еркіндеу кетуді артық көрмеген.

Мал байлық бұла өскен Бұқарбайдың басын айналдырып, ол таусылмайтай көрінеді. Сөйтіп, ол босқа мал шашып, еңбексіз бос жүреді. Әке-шешесінің жонге шақырған сөздерін де құлағына қыстырмайды. Көп жыл тиіріктеп жиган мал таусылады. Бұқарбайда жалғыз асыл тұқымды арымақ қалады. Бір ауылда мал бағатын Бұқарбай Ақботатын баптап өсіреді, ол жүйрік болып, ат бәйгелерінде бірінің болып келіп жүреді.

Түпнұсқадан: «Бухарбай был молоде и глуп, а когда человек глуп, то его только ленивый не обижает. Так было и с Бухарбаев. Когда умер отец, у него всего осталось достаточно и новая кибитка, и целый косяк лошадей, и много баранов. Молодой Бухарбай думал, что ему век прижить отцовского добра, и стал веселиться с товарищами. Другие работают, а Бухарбай веселится и говорит: «Зачем мне работать, когда у меня все есть? Пусть работают бедняки» (Д. Н. Мамин-Сибиряқ. На шихане и другие рассказы. Москва, 1974, 153-бет).

Аударып: «Бұқарбай жас еді. Ақымақ еді. Ақымақ адамды ернбеген екінші бірі алдап жеп кете береді ғой. Бұқарбай да осылай болды. Әкесі олгенде Бұқарбай көп дүниеге не болып қалып еді. Жап-жаңа үй, бір қос жылқы. Көп қой, тағы басқа мал. Жас Бұқарбай атадан қалған мынау мал өмір бопы жатып жесем де таусылмайды ғой деп, өмірін ылғи жолдастарымен ойын-сауықта өткізетін болды. «Не нәрсенің бәрі бар. Маған жұмыс қылып не керек? Кедейлер жұмыс жасасын», дейді Бұқарбай» (Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. 2-3-том. Алматы, «Білім», 189-190-бет).

Бұл жерде түпнұсқадан: «... никто не знает, чего стоит твой жеребенок. Он редкий кровин... Береги его и не бери за него ничего, что бы тебе ни предлагали. Это будет не лошадь, а степной ветер, стрела, пушечная из лука» (сонда, 156-бет) қазақшада: «Сенің мынау

тайынын асылдыгын ешкім де биймейди. Бұл - асыл тұқымнан... Қалыңнан шығарма. Не берсе де тайынды айырбастама. Бұл жабый ат болмайды, даланын жүйрік желі болады, жақтан атылған оқ болады». (сонда, 192-бет) – түрінде сөйлейді. Мұнда: «стрела пушенная ит лука» қазақ тилинде: «жақтан атылған оқ» болып аударылған. Сөйлемдер қазақ тилинде өз орнында, түпнұсқамен бірдей. Тайдың акбозатқа айналуын әңгімеде аудармашы әдемі жеткізген.

Түпнұсқада: «Но он был счастлив, он, Бухарбай, потому что выросла его Ак-бозит. Совсем большая лошадь, и какая умная! С каким терпением учил он ее, выдерживая ход. Другие пастухи опять смеялись над чудачком, который ухаживает за лошастью, как за невестой. А лошадь была чудная – длинная, на таких высоких ногах, с маленькой головой и длинной гривой» (сонда, 159-бет).

Аудармасы: «Алаңда Бұқарбай бақытты еді. Неге десең, онын көк тайы осып ат болды ғой. Қандай сұлу ат болды. Қамыс құлак, серке сам, жібек жал. Бестісінде жүні әппақ айдай бозға айналды. Бұқарбай енді Акбозит деп ат койды. Акбозитты бұрынғыдан бетер сылап-сипап, айналып-толғанатын болды. Қойнына жататын қалыңдығынан бетер атты мәпелегеніне жылқышылар тағы күлді. Күлсе күлсін» (сонда, 194-бет).

Аудармашының тілі көркем: «қамыс құлак, серке сам, жібек жал», немесе түпнұсқадағы: «невеста», — деген сөйлем: «қойнына жататын қалыңдығынан бетер атты мәпелегені», деп аударылған.

Сұлу Мешітті алуға қалың малы жоқ Бұқарбайдың аянышты халі де әсерлі суреттеледі.

Түпнұсқада: «Ему все завидовали, а он проиошнал себя... Да, проклятую бедность не объедешь ни на каком скакуне» (сонда, 161-бет);

Аудармасында: «Жұрттың бәрі оған: «Ай, ырысты жігіт», - деп қызыкса, ол өзін-өзі қарғайды. ...Иә, қандай жүйрікке мініп қансаң да, маңуң кедейліктен құтыла алмайсың ғой» (сонда, 196-бет).

Қоғамдағы әділетсіздікке, қу кедейшілікке, жанашыры жоқ кейіпкеріне қосыла автор да аудармашы да қиналыс танытады.

Ұрланған атынның соңынан күтпн Бұқарбайдың ұрығы айқай салған сәтін түпнұсқамен салыстырайық:

Түпнұсқа. «Эй ты, шайтан, не умсешь създить... Попресли лошады ошсе!..» (сонда, 164-бет).

Аударма. «Өй, сайған, атты қор қылып келесің қамшы салма! Екі көзін сұрт!..» (сонда, 199-бет).

Түпнұсқадағы Акбозитқа арналған олең:

«С ветром спорила Ак-бозит,
А крылья взяла у птицы.
Белая красавица, ты летела,
Как стрела, оперенная лебединым крылом
Нет цены хорошей лошади.
Она все для джигита

И дом, и богатство, и честь
Без лошадей нет и джигиты!» (сонда, 166-бет).

Аударма:

«Судай сұлу Ақбозат,
Мойны қулай илген.
Желден озған атқан оқ,
Қыран ғой алғыр гүйілген.
Жүйрікке баға жете ме?
Жігітке жүйрік жан-жарлай.
Байлық, бектік немене?
Жүйріксіз жігіт сор маңдай!» (сонда, 200-бет).

Эпигмедегі өлеңнің мазмұнын бастан-аяқ бұлжытпай, дәл жеткізуді мақсат еткен ақын-аудармашы кейде толғанып, тебіреніп түпнұсқамен жарысын кетеді. Ұрпақтан атын таба алмай, Бұхарбай қанып өледі. Ол туралы елге түрлі өсек-аяңдар тарайды.

Бұхарбай өлімі түпнұсқада:

«Наполеон совсем обессилел Бухарбай и целых три дня лежит у степного колодца. У него не было сил подняться на лошадь. А как наступала ночь, опять являлась Ах-бозат и начинала делать свои круги. Теперь она была уже совсем близко, и Бухарбай только не мог открыть глаз, чтобы посмотреть на лошадь. Однажды, – это была четвертая ночь у колодца, – он лежал, как мертвый. Вдруг топот уже совсем близко, тут Бухарбай откряхчет глаза, и над ним стоит Ах-бозат. Он хотел крикнуть, но только застонал...» (сонда, 167-бет) – деп, суреттеледі.

Аударма: «Ақырында Бұхарбай мүлде халден тайыл, үш күннен бері шөлке бір құдықтың басында жатыр. Түн болды Тың Ақбозат айнала бастады. Енді, тіпті жақын айналып жүр. Әттен, Бұхарбайдың көзін ашып, атына қарауға шамасы жоқ. Таң атты. Төртінші түн жетті. Бұхарбай құдықтың басында сұлық жатыр. Кенет, жап-жақын дүбір естіді. Бұхарбай көзін ашып жіберсе, басында Ақбозат тұр. Бұхарбай қуанғанынан айқай салмақшы болды. Бірақ, болар-болмас күрсінуге-ақ шамасы келді» (сонда, 201-бет).

Кей кездерде аудармашы түрлі жағдайларға байланысты түпнұсқадан шығып, еркіндеу кететін жерлері де бар. Мысалы: «Собрались степные джигиты вместе и пробовали ловить Бухарбая; но он каждый раз уходил от них», – деген бір сөйлемді: «Еріккен балалар жындыны ұстап алаяқ деп, талай жиналысын, іздеді. Бірақ, Бұхарбай бұларға ұшырамады», – деп, екі жай сөйлеммен аударған. Осындағы «Степные джигиты» – «еріккен балалар», «Бухарбая» «жындыны», «он» жіктеу есімдігі «Бұхарбай» болып алмастырылған.

Мына бір сөйлемді Мағжан мүлдем басқаша аударған:

«Селобородые хаты (судьи) посоветовались между собой и решили продать все имущество Бухарбая», – деген сөйлем қысқашасында:

«Ақ сақалды билер өзара біраз ақылдасып алып, Бұхарбайдың бар мал-мүлкіні қарыз бергендерге бөліп беру керек деп, биілік айт-

ты» – деп, мағынасы екі түрлі болып шыққан. Түпнұсқада Бұқарбайдың бір дүние-мүлкін билер «сатамыз» деп ақыдасса, аудармада оның мал-мүлкін қарыз бергендерге үлестіріп, болып беру жайлы айтылады: түпнұсқадағы «қазы» сөзі «би», «билер» болып алынған.

Орысшасындағы «Несколько раз Бухарбай чуть не замерз. Но он терпеливо переносил все, потому что бедные люди не должны роптать на свою судьбу» деген сөйлемді алып тастап, мүлдем аудармапты. Оның басты себебі – бұл сөйлемдерсіз-ақ оқиға желісінде, не болмаса, көркемдік-идеялық жағынан ешқандай аяғаттық байқалмайды. Аудармашының кейбір сөйлемдерді тастап кетіп отыратындығы сияқты кей тұстарда оқырманға түсініктірек болу және түпнұсқаның көркемдік қасиеттерін қатақ тілде де жоғалтпау мақсаттарымен өз тарапынан сөйлемдер қосып отыратын жерлері де кездеседі.

Мағжан аудармаларының сәтті шығуының басты себептері ең алдымен, ақынның орыс тілін не бір пәзік иртімдеріне деінін жетік білепін, оның үстіне өзінің ана тілі қазақ тілінің қыр-сырларын барынша терең меңгергендігі, осылардың үстіне ақындық дарын жағына келгенде, оның орыстың атақты ақындарынан кем түспей, керісінше, өнер жарыстырғандығы дер едік.

«Ақбозат» орысшасында:

«Степные джигиты нашли Бухарбая мертвым у колдца. Он прижмал окоченевшими руками к груди свою белуювойлочную шляпу»,

Қазақшасында:

«Жыңдыны аулаш» жүрген жігіттер құлық басында Бұқарбайдың «шпін тартты. Сіресіп қалған екі қолымен кінз ақ қалпағын кеудесіне қысыл жағыр екен», – деген екі тілде де аяныш тұтызатын жолдармен аяқталады.

С.Абдрахманов аударма өнері жайында «Жақсы аударма тіл кадрін танытудың да сенімді жолы. Аудармада толғума мен толғума тайталасады. Яғни, автор мен аудармашы өзінше бір өнер жарысына түседі дейміз. Олай деп айту атық етеді. Аудармада солар арқилы тіл мен тіл де жарысқа түседі. Тіл мен тілдің жарысы түнген келгенде, өзіне бір ел мен елдің өнер жарысы десе де болады. Демек, аударма ұлтыңның ұлдығын, еліңнің елдігін дәлелдеудің бір жолы» (С. Абдрахманов Бғдың Пушкин Астана, 1999, 186-бет) деп жазады. Міне, осы бір пікірдің растығын Мағжанның аудармаларынан анық көреміз.

М. Жұмабаев М. Горький, В. Иванов, Д. Н. Мамин-Сибиряк, т.б орыс каламгерлерінің туындыларын қазақ тіліне көркем аударма білумен қатар, олармен тіл, өнер, шығармашылық жарысына да түскенін көреміз. Сөйтіп, қазақтың ұлы ақыны Мағжан өткен ғасырдың басында-ақ қазақ сөз өнерінің құдіретін аударма жасау арқилы да көрсетудің асқан үлгілерін жасай білді. Орыс каламгерлерінің шығармаларын қазақ тілінде де толғумадан еш кем қылмай, көркемдігін төмендетпей, қазақтың төл туындысындай, шебер сөйлегі. Мағжан әдеби көркем ау-

дарманы ел мен елді жақындастырудың, тіл мен тілді танудың талтыр-мас құралы екенін дәлелдеп, жалпы аудармаға әдебиет пен мәдениеттің құрамдас бір бөлігі деп қарады. Сөйтіп, қазақтың көркем аударма өнерін XX ғасырдың басында-ақ кәсіптік (профессионалдык) биікке көтерді.

Ұлттық көркем әдебиет – құпиясы ашылмаған тұтас бір материк. Ал, әдеби аударма сол материкті мәдени жағынан алғаш ашып, оң халқына таныстырушы. Бұл дегеніміз – бұрын көрмеген өмір, тұрмыс-тіршілік, адамдар, өмір салты, мінез-құлық, дүниетаным деген сөз. Міне, осы бір тұтас рухани әлемді көркем сөздің құдіретімен дәл түпнұсқадағыдай болмысымен басқа тілде сойлету, яғни өмір ұлтқа таныстыру арқылы достыққа бастау аса дарындылардың ғана қолынан келетін ұлы миссия. М. Жұмабаев жиырмасыншы ғасырдың басында осындай биіктен көрінген қазақтың санаулы ғана ұлы гуманистерінің бірі.

М. Жұмабаевтың аудармашылық өнері жайлы ойларымызды түйіндейтін болсақ.

Біріншіден, Мағжанның поэзиялық, прозалық әдеби аудармалары жиырмасыншы ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ тәржімәсі қалыптасуының алғашқы кезеңінде қол жеткізген айтулы жетістіктерінің бірі болды;

екіншіден, өзінің алдындағы Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсын-нов сияқты аударманы халықты рухани жағынан дамытудың күшті құралы деп білген Мағжан да орыс әдебиетінің озық үлгілерінің ішінен қазақтың таным-гүсінігіне, тұрмыс-тіршілігіне жақындарын ғана іріктен алып, олардың тәрбиелік жағына мән берді;

үшіншіден, әдеби аударманың басты шарты түпнұсқаның көркемдік болмысын сол күйінде суреттеу болса, Мағжан бұл мақсатқа көбіне дәлме-дәл тәржіма жасау арқылы қол жеткізіп, кей түсіндірме тілдің, дүниетанымның, тұрмыс-тіршіліктің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, еркін аудармаға да барған;

төртіншіден, Мағжанның аудармалары ақынның төл туындыларындай қазақтың бай тілімен жазылып, ұлттық әдеби тілдің дамуына айтарлықтай үлес болып қосылды;

бесіншіден, ақынның қазақ, орыс тілдерін жетік білуі түпнұсқаның тілдік, стилдік, жалпы көркемдік-идеялық ерекшеліктерін аудармада толық жеткізуге мүмкіндіктер жасаған;

алтыншыдан, орыс әдебиетінен жасаған аудармалары да оның өзінің төл туындылары сияқты қазақ әдебиетінің тарихында өзіне лайықты жоғары орнына иеленеді;

жетіншіден, «Қызыл тіл қалым емес, кісендеуін» деп, мойындаған ақынның өз шығармаларын, оның ішінде аудармаларын да қайта қарап, жетілдіре түсуге мұршасы бола бермегендігі бәйқалады.

Сонымен, қазақ көркем аудармасының тамаша үлгілерінің қатарындағы М. Жұмабаевтың тәржімалары қазақтың әдеби тәржіме тарихында өзіндік жоғары орны бар, құнды шығармалар болып қала бермек.

МАГЖАННЫҢ ӘДЕБИ-ТАНЫМДЫҚ ЭСТЕТИКАСЫ

Қазақ поэзиясы философиялық биікке ХІХ ғасырдың соңына қарай Абай арқылы көтерілсе, ХХ ғасырдың басында ұлттық әдебиетіміздегі осы Абай шыңына Мағжан да нықтаса қыпир қонды. Ақылдан ақыны Абай мен сезімнің жыршысы Мағжан қазақ поэзиясының көгінде қос құлпыт болып жарқырады. Бұл екеуі жиырмасыншы ғасырда да одан кейінгі кездерде де ұлттық сөз өнерінің даму бағдарын бағыттап тұратын мәңгілік шамшыраққа айналды. Қазіргі қазақ поэзиясының алысқа ұтай алмай жүруінің бір себебі осы Абай-Мағжан нұсқаған дауыспен жүрмей, кешіде отаршылдар бұрған жолға түсіп, сол саяси тапталуынан шыға алмай келеңдігі болса керек.

Адасканның айыбы жоқ, қайтып өз жолын тапса. Бүгінгі қазақ поэзиясы ұзақ жылдардан кейін ой-шұқыры беймәлімдеу болып қалған ұлттық қара жолға сіді түсіп, сіді енесін көтере бастағандай.

Ая, қазақ әдебиетіндегі Абай салған, Мағжан жүрген қиындай жол еді? Бұл жыл ұлттық даму дауылы болатын. Ұлыларымыз қандай да бір әдебиет болмасын, басқа халықтардан үйренсе отырып, ұлттық ұрпақтың бағытында ғана жемісті дами алатындығын өлең үлгілерімен де, айтқан пікірлерімен де ұғындырып кеткен-тұғын.

Әдебиетке келген әрбір қаламгердің оған дейінгі жасалынып әдеби мұраға тер салғаныны анық. Оларға сын көзімен қарап, жақсысынан үйреніп, нашарынан бойын аулақ салып дегендей, өзіне керекті алады; соғытп әдебиет әлеміндегі тарам-тарам жолдардың өң қылағанына түсіп, шығармашылық өнерін бастайды. М.Жұмабаев та өзінің қысқа тұмырындамы тағымсыз іздену, үйрену барысында әлем әдебиетінің көркемдік жетістіктерін еркін меңгеріп, сусынданынына қарамастан, шығармашылығының негізгі нәрі мен қуатын қазақ топырағынан алды. Мағжан поэзиясы тамырын ұлттық топыраққа терең жібергендіктен де қаншама замана сұрапылдары соққан дәуірлерді өткізсе де жанырақтары солғын тартпай, жайқалып тұр. Керісінше, уақыттар өткен сайын ақынның сұлу сөздерден сәндеп салған ұлттық өрнектеріндегі ой-армандары жарқырай түсуде.

М. Жұмабаев – әлемдік деңгейге көтерілген күшті ақын. Оны мұндай биікке көтерген негізінен қазақтың ұлттық поэзиясының нәрлі құяры. Ол өзіне зейінгі қазақ поэзиясын жақсы білген, керекті ақын, үдіктерінен үйреніп, оларды әрі қарай дамытқан жанашыл ақын.

Мағжан қазақ ақындарының ішінен әсіресе Мұрат, Махамбет, Баян жырғау, Шортанбай, Ақан сері, Абайды жоғары бағалаған. Бұларды «Қазақ өмірінің түрлі өзгерісі, өрі, қыры, қийғысы, қуанышы, ойы, қиялы әдебиетіне түсіп отырғаны үшін» қадір тұтады. Ақын қазақ әдебиетін арнайы зерттемесе де оның кейбір өкілдері жайлы мақалалар жазып, пікірлерін білдіріп отырған. Ақынның «Ақанның өмірі», «Ақан сері сөздері» атты екі бөлімнен тұратын «Ақан сері» атты көлемді мақаласынан, сондай-ақ Баян жырғау, Әбубәкір Діббаев,

Б.Күлеев, А.Құманбаев хақында біздіңген ой-пікірлерінен оның жалпы әдебиет, әдеби мұра жаңы көзқарастары анық көрінеді.

«Ұшы-қиыры жоқ, сары дариядай Сарыарқаның ортасында аралдай көгерген Көкшетау - Абылайдың ордасы құрылған, Кенесары, Наурызбайы отан болған Көкшетау алаштың ақындығының да ордасындай жер еді», (Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. А., 1989, 318-бет) – деген жолдармен басталған «Ақан сері» мақаласының бастауынан-ақ Мағжанның ақындық, азаматтық бет-бағдары айқын. Осы бір ғана сөйлемге автор қаншама мағына сыйызып жіберген. Автордың шеберлігі сол бір ғана сөйлеммен қазақ даласының, оның ішінде Көкшетау өңірінің көркем көрінісін, тарихын көз алдымызға мәліретін алып келеді. «Көкшетау алаш ақындығының да ордасындай жер еді» дегенде «Кең сабақтың қорындай, Бертамың баласы (Ұрынбай, екі аяқты адамның дилмөрі, ұлы тиді соқыр Шөже, Тойлымбая бидің ұлы Арыстан, үні тарлы Атығай, соқыр Тоқжан, терең ойлы Атығай шал, аспанға өрлеп ән шықайтын Біржан сал, өмірі ертегідей әдемі Ақан сері) есімдері аталады. Өр ақының берілген шағын ғана анықтауыштар қысқа да нұсқа, әрі бейнелілігі мақсат тұтатын хас шеберліктің белгісін аңғартады. Содан кейін барып автор «күнсіреткен Көкше» ақындарының ішінен Ақан серіні бөліп алады. Ақан серінің ақын назарын өтпес аулақтығы себебі: «Сөзінің сұлулығы, тереңдігімен демейміз, өмірінің сұлулығымен. Ақынның өмірі – ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат, жұмбақ өмір» (сонда). Сондықтан да Мағжан Ақан өмірінің жұмбағына қызығып, оған үкіле түседі.

«Ақынның өмірі» ақынның өмір жолымен таныстырады. Таныстырады дегеніміз болмаса, көркем сөзбен кестелейді. Ақын барлық кезде де – ақын. Мағжан ақын Ақан ақынның «ертегі өмірінің» тұтас бір көрінісін жасайды. Прозалық поэзиямен көмкеріп түскен көркем кестелер, жалт-жұлт етіп сөзге шашқан сұлу сөздер сері өмірінен хабар беріп қана қоймайды, бар болмысымен көз алдымызға елестетеді. Мақаланы оқығанда, көркем әңгіме оқығандай әсерде қаласы: қазақтың Көкшетау сұлу жерінде серілік құрған Ақанның «сұлу өмірін» автор көтеріні романтикалық шабытпен әңгімелеп, сұлу да кестелі сөздерді тоғал-тоғал жібереді.

«Ақан ән шықса, би биліп, кемпір өрмегін, сұлу кестесін қойып, аңыра тыңдай қылады.

...Енді Ақанға теңідей терең ой қалды. Қорғасыннан ауыр, түнінен қиранғы қанғы қалды. Удан ашы қасірет қалды.

...Қалың қамысты қол. Қою, қалың. Несіз қыстау. Ақан. Тілісіз бала. Түн болады. Жет шығалы. Қою қамыс зуылдайды, сықыр-сықыр қалың қайың шайқалады. Несіз үй күңіренеді, үй ішінде Ақан күңіренеді. Сахлу балды үн жоқ. Екі көзі жаудырап, Ақанға қарайды да отырады...» (сонда, 319, 322-беттер).

Бұл жолдарды сезімсіз, әсерсіз оқу мүмкін емес. Автор Ақанның өмірін баяндап емес, көркем бейнелеп тұрып отыр.

Бірінші мысалдам аскактата берілген Ақан өмірінің алғашқы кезеңін көрсек, соңғы екеуінен мұн мен зарға толы кейінгі ауыр кезеңі көз алдымызда тұра қалады.

«Міне, Ақан қырыққа аяқ басқанда, сұлулықтың асығы Ақан жарынан, тұлпарынан, сұңқарынан айрылғанда, өмір айдынында ән салып жүзіп бара жатқан қу қанатынан қайырылғанда, Ақанның жүйрік жапы ой дариасына шомып, сұлулығы жок, былық тұрмыстан беткенде, халық оны ұта алмай, Ақанның жұмбақ өмірін шеше алмай, оны алып барып періге балайды. Бірақ, халық соқыр сезімімен кешегі ерке серісі – Ақанның сұлу тұрмысына кір жаққысы келмей, жаңды затты сұлу періге апарып қосады. Жұмбақ та сұлу: таппаса да, шешпесе де сұлу».

Мағжан аңызға айналған Ақанның өмірбаянымен таныстыруды ғана мақсат етпеген, жұрт түсіне бермейтін «жұмбақ өмірдің» сырын ашуды негізгі бағдарға ұстаған.

Ақан серінің басынан өткерген серілік өмірінің трагедиялық халге ауысу сыр-себептеріне үңіледі. Жантанудан оқулық жатпап психолог ақын Ақан өмірін суреттей бермей, енді оның ішкі жандүниесіне ой жүгіртеді. Сөйтіп, Ақан серінің шығармашылық сыр-сипатын ашып көрсетуде психологиялық құлт таптырмайтын құрал болып шыққан. Құлагердей тұлпарынан, Қарапұрғайдай сұңқарынан, Базаралдай құмайынан айрылып, серілік құрғын «сұлу өмірі» қолдан ұшқанда, «талай күйіп күл болған, есін жиган жүрек тағы отқа, махаббатқа, жарға ұмтыла бастайды».

Тағы да Мағжанды тыңдайық: «Жүйрік жүрек бір бастаса, не сүйіп қосылмай, не қосыла алмай күйіп, күлден кебін кімей тоқтай ма...

Жүйрік жел ұшпап тұра ала ма? Жүрек сүю болмаса салқын, бос қуысқа айналмай ма? Жиһанда жалғыз мәңгі нәрсе махаббат емес пе, өлген махаббат екінің түрде, екінің түсте қайта тірілмек емес пе?» (сонда 326–327-беттер). Қазақ: «Ер жігіт тұлпардың тұяғымен, сұңқардың қияғымен, сылдыр қакқын судың бойымен, алма мойын сұлудың қойнымен жұбанады» дейді екен. Ақан «Махаббат тідеп тағы атасұрып, шарқ ұрады» (сонда, 326-бет).

Мақалада Ақанның Бәтимаға үйленуі, Үрқияға, Ақтоғыға, Жамалға ғашықтық хикаялары, осыған байланысты жүректің күйін шертіп шығарған әндері егжей-тегжейлі әңгімеленген. Өсіресе, Жамалға деген сүйіспеншілігі, оған деген ғашықтық сезімінің «Үштоқы», «Сырымбет» болып күйіліп, ән болып қалықтауын баянлаған жолдар қызылықты.

Бүкіл тұмыры сұлулыққа табынып, сұлулыққа ұмтылумен өткен Ақанның серілік өміріне Мағжан қылығыды. Оны «сұлу өмір» атайды. Ерекше сезіммен әңгімелейді. Сондай «сұлу өмірдің» аяғы трагедиямен аяқталғанына Мағжан күйінеді. Ақан өмірінің негізгі жұмбағы: «сұлулыққа табынудан тутан мұн мен зар», – дейді. «Сөйтіп атасұрған ұшқыр жан, шарқ ұрған жүрек, жабайы жұртқа ұтымсыз,

жат мінезді, ірі жүрек сұлулық іздеп, өмір бойы от болып лаулап жанған жүрек мәңгі мұзға айналды», – деп жазады автор. Бұл жолдарды сезімсіз оқу мүмкін емес.

Мақаланың аяқталуы да өзгеше: «сұлулыққа табынудан туған мұн мен қарға» «жауап табу қиын», «Мүңдәй титеске жауап ідей бастасам елінің шулаған оттай баяғысы, қап-қара күндей кешегісі, жалпылдаған жыңдай бүгінгісі, қара тұман келешегі көз алдына келіп, Ереймен тауының бауырында өлген Құлагердің басын құшақтап күніреніп отырған Ақан серінің қасіретіндей жанындай терең қасірет билеп алып кетеді...» – деген көп ойларға жетелейтін көп нүктелі сойлеммен аяқтаған. Бір сойлемге каншама ойлар сыйып кеткен. Мағжан өткен дәуірді қараңғы түнге, от заманын жалпылдаған жыңға теңейді. Социализмнің «салғанақты сараны» салтына бастаған совет өкіметінің ертеңгі күніне де сенбейді. Коммунистер қаттамды «қара тұман келешекке» алып бара жағыр дегенді ашық айтып отыр.

Мағжан да шп мұң мен қарға толы Ақан өмірінен өзіне жақындықты, ұқсастықты көреді. Сұлулықты, адалдықты, адамдықты идеал тұтып, өмір бойы осы бағытынан таймай жырлап өткен Мағжан ақын да келенсіз кетелінің әділетсіздіктерін көп көрді.

Ұлы ақынның «Сұм өмір абақты ғой саналыға», – дегенін сырлары да осындай жағдайларға байланысты болса керек. Сондықтан да Мағжанның ішкі жан-сезімдері, өмірге көзқарастары мақалада қорықпай қалмаған; Ақанның ақындық тағдырын сөз ете отырып, Мағжан да іште қордаланып жатқан күпті ойларының біразын жайып салған..

Мағжан Ақан серінің «жұмбағын» оның өмірімен байланыста шешуге тырысқан. Ақынның жарқырай шыққан өмірін түп қылып, трателініге айналдырған оның заманы Заман болғанда да отаршылдық «Ақан сері сөздерінде» автор ақын өмір сүрген дәуірге түмендегіше сипаттама береді. «Адамның бір атамын баласы екені рас болса, белгілі бір заманның баласы екені де даусыз. Ақан – заманның баласы. Ол заман – өткен тоқсан тоғыз, жүзінші жылдар қатақ даласын оңтүстік пен солтүстіктен екі албаастының келіп басқан заманы» (сонда, 331-бет). Біріншісі – Бұқардан келген нишанлар, қазіреттер, малдалар, халифелер де, екіншісі – «болыстардың шақ морлеріне, тілмаш, «учительдердің» қажыған қартоздарына, сымпиған шалбарларына оралып келген албаасты». Мағжан осы жағдайлардың қазақ халқының жалпы тұрмыс-тұрғынына, өміріне, дамуына, әсіресе, тіліне орны төзімсіз зияндықтар келтіргенін ашына жазады: «ол дәуір – осы екі албаастының кесірінен елдің өмірі іріп-шіріп, тілінің тарғылданған дәуірі».

«Ақан серінің сөзінен өмірі сұлу» дегенде «Ақан қазақ тілінің сол тарғылданған дәуірінде өмір сүргендіктен де» оның үлкен мұн «тілінің гата еместігін» айтып отыр. «Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу», (Мағжан Жұмабаев, Шығармашыры, 1.3 том. А., 1996, 289-бет) – деп білетін Мағжан тіл мәселесіне келгенде, аса

принципшіл. Ақан өлеңдерінің басты кемшілігі «Қазақ ақыны Ақанның ана тіліне араб, фарсы, орыс сөздері көп жіріп кеткен. Оның мағына жағынан, әсіресе, сурет жағынан сүйі-сұлу өлеңдерінің тілдері шұп-шұбар (Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. А., 1989, 331-бет) екендігін көрсеткен. Ақынның «бұл шұбар жолға өзі қаян» түспегенін, «оны заман қуып түсіргенін» айтады. Сондықтан да «қазақ тілінің қуғын көрген дәуірінде өмір сүрген Ақанның тілінің ғарғыл екені рас. Бірақ, тарғыл тіл шын Ақанның тілін тұтықтыра алмаған» дей келіп, оның шығармашылығына тоқталады.

Мағжан Ақан серінің өлеңдерін тақырыбына қарай сықақ, ғашықтық, айтыс һәм мақтау, сопылық, қазақ қайғысы туралы деп бес топқа бөліп қарастырған. Осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, ақын поэзиясының өзіндік сипаттарын аша түседі. Ақынның өзіне ұнамаған келеңсіз құбылыстарды бетің бар, жүлің бар демей, айтып гәстап отыратын қасиетін айта келіп: «сықақ – Ақанның сүйегіне біткен сипағы», «оның тілімен күйылған у талаиды талай заман шыбындатса керек», – деп жазады.

Автор Ақанның махаббат тақырыбына жазылған өлеңдерін жоғары бағалаған. Ақынның шын шеберлігі осындай өлеңдерінде көрінеді. «ғашықтық өлеңдерінде Ақанның әрбір сөзінен ақындық иісі аңқып тұрғандай», – деген пікірін нақтылы мысалдармен дәлелдей түседі.

Ақынның қазақ ауылының әлеуметтік мәселелеріне арналған өлеңдеріне едәуір тоқталған. «Ақанның қазақ қайғысы туралы өлеңдеріне келсек, оның сері Ақан болуымен бірге жаралы елдің шын азаматы болғандығы сол өлеңдерінде көрінеді» (соңда, 337-бет). Солай бола тұра мұндай өлеңдеріндегі көркемдіктің оқимлау соғып жататынын да жасырмайды. Есесін «оның оқлы азаматтығы жуыл кете алартық. Ақан бұл өлеңдерінде елдің қайғысын көре білген. Сол қайғының себебін таби билген» (соңда). Ақанның жерінен айрылып, оі бодан болған халықтың мұң-зарын жырлай билендігін жоғары бағалайды. Ақын өлеңдерінің ішінен ұлт-азаттықты аңсаған, отаршылдыққа қарсы жазылған жолдарын дәйекке келтіріп, оқырмандарға ұсынады. Ақынның азатшылдықты жырлауын, оның өлеңдерінің ең құнды жағы санаған.

Мағжанның Ақан сері өлеңдері жайлы ойларының түйіні мынау: ақынның бірсыпыра «өлеңдерінің тілі тұтқыр, барлық өлеңдерінің тілі тарғыл екені рас. Ақынның өз өмірі жалпақ елге жат болғаны, жұмбақ болғаны тағы рас. Бұлардың бәріннің себебі Ақанның өмір сүрген дәуірінде. Ол дәуір – Нұтғын толқындары арасында қазақтың қайығы қағылдан бара жатқан дәуір. Ойы тұман, тілі тарғыл, жаны да – жасыған, тілі де – жасыған. Қалың қазақ қайықтың батып бара жатқанын білмейді. Бірақ, Ақан сықылды бірен-саран сезімпаз ұлдары ғана болар-болмас сезген де, көпке алдымен өзінің – сері, жолдасының – пері атанғаны осыдан. Тұманды дәуірдің ұлы – Ақанның тілінің таза болмауы тағы осыдан. Ақанның барлық кемшіліктерінің үстіне бір сұлу си-

паты – елдің сол дәуірдегі өмірін өлеңдерімен, әсіресе оның өмірімен суреттей білген. Өмірді өлеңмен ғана емес, өтінің өмірімен суреттей білу – ірі жанды адамның ғана қолынан келмек» (сонда, 340-бет).

Сонымен, Мағжанның Ақан сері туралы мақаласында айтып қалған көтерген негізгі мәселелері төмендегіше болған. Қазақтың Кокшетаудай көрікті өңірінде өмірге келіп, «басында – бұлтақтаған үкі, қолында – домбыра, ауында – «ән» Ақан сері Сарыарқаны әнге бөлеп, күйге көміп, серілік құрған Осындай ертегі сияқты сұлу да, бақытты сияқты сырттан келген «алтбасғылар» бұзып, ақын өмірінің соңы кезеңі трагедиялы, «жұмбаққа» айналады. Өмірдің әділетсіздіктерін көп көрген ақынның көкірегі мұң-зарға толады. Асау жүрек жұбанышты махаббаттан іздейді, ғашықтық туралы тамаша әндер өмірге келеді. Отаршылдық отырлығынан қай жұтып, қоз жасы көл болған елдің қайғысын жырлады. Ақын саяси әлеуметтік мәселелерді өлең қылғанда «Жаралы елдің шын азаматы» дәрежесіне көтерілді. Осылай бола тұра Ақан өлеңдерінің тілі таза емес; араб, парсы, орыс сөздерімен шұбарланған. Бұл – бодандықта бұлқынып жатқан елдің тілін де қыспаққа алып, шұбартап жатқан заманның қалдырған іздері болатын. Осыған қарамастан, оң кезіндегі ел өмірін өз өмірімен, өз өлеңдерімен өрнектей білумен де Ақан сері бізге қымбат.

Мақалада Мағжанның аса маңызды әдеби, саяси мәселелерді көтергеніне көзіміз жетеді. Біріншіден, орыс отаршылдығының қазақтың ұлттық тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін бұзып, орны толмас оқшылықтар әкелгенін Ақан серінің әншілік, серілік таңдырып айта отырып, оған қарсылық білдіреді. Екіншіден, қазақ тілінің сырттан келген жат сөздермен былтанып-буынып көтерініп, тіл газалығын әдебиеттегі көкейкесті мәселе ретінде алға қояды. Үшіншіден, әдебиеттің қоғам өміріндегі маңызды орнына назар аударып, Ақан сері өлеңдерінің кейінгі ұрпақ үшін де қажеттігін айтқан.

Кокшетау қазақ үшін қандай қасиетті мекен болса, сол жерде туып-өсіп, серілік құрған Ақанның кейінгі ұрпаққа қалдырған сөз мұрасы да сондай қымбат қазына. Сондықтан да Мағжан Ақан сері поэзиясы бізге несімен құнды екенін көрсетіп, бүтінгі ұрпақтың қадесіне жарату, «балашан әдебиетімізге де қабыстыру» жағын мақсат тұтқан. Өкінішке орай, Ақан өлеңдерінің қолға түгел түспегендігін ескерте кетіп, оны жинап, бастыру қажеттігін алға тартады.

Мақаланың жарық көргеніне сексен жылдан уақыт өтсе де күні бүгін жазылғандай өлінің зәрулігін жоймаған. «Ақан серіде» таман, әдебиет жайлы терен ойлар сұлу сөзбен көмкеріліп ерекше бір көркем бүтіндік танып. Сарыарқаны сайға бөлеп, ертегідей салтанатты тұмпыр кешкен Ақанның серілік өмірін суреттеуге келгенде, Мағжан сұлу сөздерді төгіп-төгіп жібереді. Көкшенің көгілдір көлбелі, Сарыарқаның сары беддерінде ақху әнін аспандыта шырқап бара жатқан Ақан серінің ақындық, серілік бейнесі қоз алдығына келгендей күй кешесіз. Мұны бір, зары бір екі ақын сырласқандай, ұғынысқандай.

тил табысқандай әсер етеді. Әресе гүріңде жазылған мақалада көркем әңгімедегідей. Ақан серінің адамдық, ақындық болмысы жан-жақты жарқырап көрініс тапқан.

«Базар жырауда» да Мағжан рухани өмірдің аса бір маңызды мәселесін көтереді. Ол әдеби мұраны игеру. Мақала жазылған кез (1923) совет өкіметінің бұрынғары жасалынған мәдени мұраның барлығының бүтінгі совет адамдары үшін керекті жоқ: өйткені, олар феодализм, байлар заманында жасалғандықтан да ескішіл үстем таптың мүддесін қорғайды; ескекшіл бұқараның әдебиетін пролетариаттың өзі жасауы керек деп, «пролетарлық мәдениет» бағытын күштеп жүргізіп жатқан уақыт болатын. Осындай солақай саясаттың салдарының қалақ әдебиетінің бай қазынасы түгелге дерлік ескішіл, кертартпа, жаңа заман үшін тианды деп жарияланды. Міне, осы кезде Мағжан былай деп жазады:

«Өткен дәуірдегі теңіздей түшпек әдебиетіміздің бізге бұл күнде адасқан ұшқындары, теңіреткен тамшылары ғана жетіп отыр. Көбі, көбі болғанда ең сұлулары ұмытылған, желдей ескен жыраулармен бірге топыраққа айналған. Бағатыда отыз күн, отыз түн айтылатын Қобыландылардың ауызда адасып, аянтайы ғана қалған. Талай түндерге созылған ертегілердің басы қайырылып, аятына жетіп, шоп-шопық қалған» (сонда, 340-бет). Ол өз десеңіз, «Талай жүйріктердің тұңғыш таяз толғаулары араб, парсы, сарт-сауанның сөздері араласып, балдыр-батпаққа айналған...», – деп, әдеби тілдің тазалығы мәселесін де қоса көтереді.

1917 жылғы төңкерістен кейін қазақ әдебиеті енді қандай бағытта дамып, кімнен үлгі алуы керек деген сұрақтар төңірегінде қызу пікірталастар болып өтті. Пролеткультшылар бұрынғы ақындарының барлығы да ауыз әдебиетінің өкілдері, ал ауыз әдебиетін, дамудың төменгі сатысындағы әдебиет санап, үлгіні «қозық» орыс әдебиетінен алуды ұсынды. Олар қазақ әдебиеті өзінен өңі үлгі алатын дәрежеге жеткен жоқ деп соқты. Бұл солақай пікірге әдебиет, мәдениеттің маңайында жүрген қазақтың ұлтжанды тиялы азаматтарымының көпшілігі қарсы шықты. Солардың бірі болған Мағжан бұл мәселеге арнайы араласпағанымен де осы мақаласында өз ойларын ашық білдіреді: «Бірақ талайлар ұмытылып қалды деп қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда амақ қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлде болса да ауыз әдебиетіміз бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өйінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемейтін емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен, сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Жазба әдебиетіміз негізді, берік өз еліміздің әдебиеті болам десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті» (сонда, 340-341-беттер). Өткен, Мағжанның осындай өрелі де өмірінен ойлары кешегі кеңестік кездің социалистік солақай саясатының табанында тапталып, ескерілсе де мойындалмай келіні өкінетсі. Өйтпесе,

ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті бір-біріне қарсы қойылар ма еді. М. Әуезовтің «Абай жолындай» бітімі болса кесек туындысын аңызға құрылған, ауыз әдебиетінің негізінде жазылған деп, айыптар ма едік.

Мағжан Абайдан арғы әдебиет тарихының зерттелінбей, танылмай жатқандығына қынжылыс білдіреді. Оларды «білсе де білгісі келмейді. Ақындардың қатарына қосқысы келмейді. Ауызға алынбайтын олардың жатығы не?» – деп, мәселені төтесінен қояды. Мағжан «Шынында, сол откен ақындардың көбінен жаңа ақындар әлі ұзып кете алды ма?» деген сауалды алға қолденең тартады. «...Шайхысламұлы Жүсіпбектің «Қыз Жібекіңдей» кім не нәрсе жазды?» деген сұрақ қойып, «ойлапаның аңғарма» сөзін ескертеді.

Есімі ескерусіз келе жатқан ақындардың бірі ретінде Базар жыраудың өнерпаздық қыртарымен таныстыруды мақсат тұтқан мақала осылайша басталып, өзекті ойларымен бірден баурап алады. Мағжанның қолына Базар жыраудың 4-5-ак өлеңі түскен. Автор осы аз ғана деректерге сүйене отырып, ақынның шығармашылығы жайлы толық пікір айтудың қиын екендігін ескертеді. Солай бола тұра, осының өзін-ақ «Базардың сөзге жүбірлік, ойлы ақын екендігін» сезінуге жеткілікті болған.

Мағжан Базардың «қазақы сөзге шеберлігін» оның қолда бар өлеңдерін мысалға келтіре отырып дәлелдеген. Автордың ойынша, шын ақындар барлық уақытта да халықтың жағында: «қазақтың шын ақыны ешбір уақытта ағы мықтыны мақтаған емес. «Байтаққа пана болған» мықтыны мақтаған» (соңда, 342-бет).

Базар жырау да – осы топтан көрінген шын ақын. Осы жерде автор: «өткеннің өзін ортеп жібереміз дей бермей, мұны біз де ұмытпауымыз керек» – деп, сол кездегі ресми биліктің әдебиет жайлы саясатын сынап та өтеді.

Базардың өмір сүрген дәуірі «қазақтың құдай ұрпақтарының шеңді шекпенге қарқ болып, жалпақ елдің «ауыз түкті гәуір, жеті басты ауыр» деп, қан жылап жүрген кезі ғой. Сол кезде кешегі қожалар Кеңесін ер ұлы Сыздық «елім» деп жортып жүріп, шөмекей ішіне барса керек. Сонда Сыздық бастаса, гәуірден құтыламыз деп, жалпақ елмен бірге Базар жырау да қуанғанға ұқсанды» (соңда, 343-бет) – деген жолдардан автордың ақынға не үшін іш тартып отырғанының себебі айқын көрінеді.

Мақалада жыраудың Сыздық төре туралы отаршылдыққа қарсы отаншылдық көтеріңкі рухпен жазылған өлеңнің мәтінін толық келтіре отырып, «шерлі елдің шын баласы ғой Базар» деген ой тұйеді. Тағы да ақынның:

«Дүние, бір толқыттын, бір қорқыттын,
Айрылып аждаһадй ақыр жұттын».

деген жолдармен басталағын өлең шумағын оқып, Базардың «терең ақын екендігі» туралы қорығынды жасаған.

Автордың Базар жыраудың жырларындағы «таршылдыққа қарсылық сарының жоғары бағалап, материалдарының жетімсіздігіне қарамастан, осы мақаланы жазғандығы байқалады.

«Елге еңбегін сипірен ер қымбат. Ердің елге бағасы қаны бір болуда емес, жаны бір болуда; қуаныш-қанымы ортақ болуда. Ердің бағасы елге еткен еңбегінің зор, яки қиындығы емес, ел деген жүрегінің таза болуында; тілегінің елмен ортақ болуында; ер өмірінің өрі мен көрі ел өмірінің өрі-көрімен бір болуында» (сонда, 345-бет). Мағжанның «Әбубәкір ақсақал Дивас» атты мақаласы осылайша басталған. Қаны башқұрт Ә. Дивассты жаны қатақ болғандығы, қатақ халқына сіңірген еңбегі үшін аса қадірлеп «Әбубәкір ақсақал» деп құрметтеген. Отаршылдар қызақтың «аят басын ноқтаға кіргізу» үшін тертпесе, Әбубәкір ақсақал «жақсы жіктің таныстыру үшін, қазақ-қырғыз еліне тұнсығымен су тасыған қарлығаш болу үшін» еңбек етті.

О Дивасстың қазақ әдебиеті үлгілерін орыс тіліне аударып, газет-журналдарда жариялап отырғанын айта келіп: «ол күндерде қазақ-қырғыз елін аузын араңдай ашып жұтып жатқан патша үкіметі қазақ-қырғыз елінің жақсы жағымен, терен жаңымен, сұлу сөзімен Әбубәкір бастырған әдебиет арқылы танысқан», (сонда, 346-бет) деп жазады.

«Қарлығаштың қымбаттығы тасыған суының молдығында емес, жүрегінің адалдығында. Әбубәкір ақсақалдың да қазақ-қырғызға қымбаттығы еткен еңбегінің ұшан теңіздігінде емес, адал ойлы қамқор болуында», - деп аса жоғары бағалайды. Сөйтіп Мағжан Ә. Дивасстың қазақ халқының рухани мұрасын жинауға сіңірген еңбегіне алғаш рет жоғары баға берді. Ал, кейінгі ұрпақтар ол жинақтаған қазақ әдебиетінің асыл үлгілерін кітап қылып бастырып шығарып, ұлттық рухани игілігіне жаратып келеді.

Мақалада О. Дивасстың атқарған істері санамаланып талданады. Қысқа да нұсқа жазылғанымен, Әбубәкірдің қазақ әдебиетіне сіңірген еңбегі сол күйінде көз алдымына тұра қалады. Бұл еңбектің несімен құнды, маңызды екендігіне оқырман назарын аударады. Қысқа мақаланың кенересін қалай оялар көрсеп тұр. «Бағалаудың қымбаты алдына аядап мал салу емес, шын көңілден разылық, білдіріп, елдің оны «сен менің ұлым деуі», «елге ер қымбат, елге елдің адал жүреті қымбат».

М. Жұмабаев қызақтың аса дарынды ақыны Б. Күләев жиырма жасында қыршымынан үзілгенде қазанама-мақала жазды. Бернияздың өмірімен бізге таныстырудан кейін оның ақындық болмысына қысқаша сипаттама берді. Мағжанның пікірінше, «Бернияз - төңкеріс заманында туған ақын, орыс төңкеріспен дүниеге келген шағы бір келгені болмаса, төңкеріс туғынан ақын емес еді» (сонда, 348-бет). Болашағы үлкен ақынның мұндай жағдайға душар болғанына қоғамды кінәлаған: «...жас жанның мұндай жолға түсуіне өзінен бетер әлеумет айыпты. Түзу жолға сала білмеген, дұрыс тәрбие бере білмеген әлеумет».

Азамат аман жүру үшін әлеуметтік орта дұрыс болуы керек. Қоғам өміріге сай болса, адам да - бақытты. Осы тұрғыдан келіп, Мағжан сол кездегі аласалыран заманды таланттарын сақтай алмағандығы үшін айыптап отыр.

Б. Күлесса Мағжанның жақсы көрсетін рухтас иісі болған. Болашағынан үлкен үміт күттірген аса дарынды ақын мерт болғанда, Мағжан оған арнап өлең де жазған. Ақын өлімі ақынды дүр сілкіндіріп, өмір жайлы кеңбір ауыр ойларын ортаға салған. Өлең:

«Өмір - дала, ақын бала қаңғырған,
Жан сусының көз жасымен қандырған
Ақын бөбек, өмір көбік, тылсым-ды.
Ойнап, арбап, бөбекті естен тандырған»

деген шумақпен басталып, аяқталған. Осы бір ғана шумаққа ақын өмірінің өзгеше тағдыры туралы қаншама терең ойларды сыйғытып жіберген десектісі.

М. Жұмабаевтың Абайға да арнап өлең жазғаны белгілі. Бұл өлеңнен Мағжанның қазақ ақындарының ішінде ұлы Абайдың ұлмығын алғаш танығандардың бірі болғандығын көрсеті. Ұлыны ұлы қапысыз бірден тани алған. Өлең тақырыбының «Алтын хақим Абайға» аталуының өінде көп мағына жатыр. Мағжан ақын ретінде Абайдың ақындығын аса жоғары бағалайды:

«Шын хақим, сөзің асыл баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хақим болған сендей жанның,
Әлемнің құлағынан әлі кетпес!»

Мағжан осындай ұлы адамның жұртшылық тарапынан онша түсінілмей келе жатқанына реніш білдіреді. Бірақ, мұның бәрі сауатсыздықтан, оясыздықтан туындап жатқан уақытша нәрсе. «көз ашып, жұртын ояу болған сайын, хақим ата... қадірін артар» деп, болашаққа үлкен сеніммен қарайды.

М. Жұмабаевтың жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ тиялыларының бірсыпырасына эпитрамма жазғаны белгілі. Солардың ішінде М. Дулатов, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Әуезов те бар. Бұлардың олардың шығармашылықтарынан гөрі сол кездегі жалпы жағдайларына назар аударыпқыраған. Мысалы, А. Байтұрсыновқа:

« Ақын, Ақан,
Тылек батаң аққа жақ,
«Я, жаппар хақ,
Мен шын нахақ», -
Де де жат», -

деген бір ғана шумақ арнапты.

Ахыя бір эпиграммасын озине де арнаган. Эпиграмманың екі түрлі нұсқасы бар. Бұлай деп отырғанымыз, өксетіні мазмұнының да, айтар ойының да бірдейлігінен. Сонымен, Мағжан сын көзімен қарай отырып, өзінің портретін былайша бейнелейді.

« Қайда Мағжан?
Мағжан мынау:
Самолюб.
Очень ленив, упрямый паренюк:
Көрсө әйел,
Көлі жоқ ол көбелек» (соңда, 215-бет).

Қазақша, орысшасы аралас бесік жыры үлгісінде жазылған эпиграммадан Мағжанның адамшылық болмысын көреміз.

М. Жұмабаевтың әдеби-танымдық ой-пікірлері ол жазған «Алқа» ұйымының бағдарламасында айқын көрінеді. Өмірге келмей жатып, қолжазба күйінде тұншыққан бұл аса маңызды құжатты НКВД-ның «қазынасынан» тауып алып, Дихан Қамыабекұлы алғаш рет жариялады («Өркен», 13.VI, 1992). «Алқаның» платформасы арқылы Мағжан сол кезде қуғындала бастаған «алашорда» ақын-жазушыларының әдеби-эстетикалық бағытын да білдірген еді.

«Алқаның» бағдарламасы 1924-26 жылдары дайындалып, қолжазба күйінде тараған. Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, Ж. Тілеулин, С. Донентаев, М. Ғуеуов, С. Садуақасов, Е.Омаров, С. Қожанұлы, Е. Алдоңғарұлы, Ж. Сәрсенбіұлы сияқты алаш азаматтары платформамен танысып, қолдаған (Қараныз: Д.Қамыабекұлы. «Алқа» туралы ақиқат. «Өркен», 20. VII. 1992). Басла бетін көрмеуіне сол кезде ұлтшыл азаматтарды, оның ішінде Мағжанды да саяси жағынан қудалаудың күшейе түсуі себеп болды.

Алашшыл әдебиет өкілдерін қудалау С. Мұқановтың «Еңбекші қазаққа» 1923 жылы жарияланған «Қара тақтаға жазылып қалмаңдар, шешендер» атты атышулы мақаласынан кейін басталды да, Голощекин Қазақстанға басып болып келгеннен кейін, тіпті ұшығып кетті. Алғашында әдебиеттің болашақ дамуы қандай болмақ екендігі жайлы басталған пікір алысудың аяғы ұлттық атаулыға қарсы саяси науқанның ұласты. Пролеткульт саясаты күшінен жүргізіліп, қазақ халқының сан ғасырлық әдеби мұрасына «ескішіл», «байшыл» деген айыптар тағылып, жоққа шығарылды Абайдың өзі «феодал ақыны» аталып, сол кездесті ұлттық әдебиетіміздің қаймақтары әдеби өмірден шеттетіле бастады. Бір ғана М. Жұмабаевтың үстінен екі рет «әдеби сот» (Омбыда, Мәскеуде) ұйымдастырылып, шығармалары халыққа зиянды, оқытудан алынсын деген қаулы қабылданды. Міне, осындай саяси қуғындалу кезінде қазақ жазушыларының басым көпшілігінің басын біріктіретін «Алқа» ұйымын құруға әрекет жасалынып, оның бағдарламасы жазылды.

«Қазақ әдебиеті тоғыз жолдың торабында тұр. Артында бір жол, алдында мың жол» деген сөйлемдермен басталған айқындаманың кіріспесінде сол кездегі қазақ әдебиетінің даму бағытына тікелей әсерін тигізіп отырған саяси-мәдени жағдай шолынады. Қазақ әдебиетін мың жолдың тарауына әкеліп тұрған – тұрмыс. Тұрмыс болғанда, «дүние астан-кестен болған заманда», «қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінің екпінине, орыс әдебиеті арқылы Еуропа әдебиетінің екпінине кет келуі тас пен жапалақтың жапалағы өлмек, әрине, қазақ тұрмысы қирамақ, әрине, қазақ әдебиеті еліктемек». Қазір қаламгерлер алдына әрі іскерлік, әрі ақындық міндетті қоса атқару қойылып отыр. Айғаймен кетсе, ақындық қалады, ақындықпен кетсе әскерлік қалады. Осылай болғандықтан да «біздің жатушыларымыз не әскерлік, не азаматтық міндетті ұмытып, құр ақындыққа қамалып қалуға мүмкін, әсіресе, ақындық міндеттің біле алмай, жалпы айғайдың екпінмен кетуге мүмкін». Мағжан «әдебиетті айқай ғана деп, ақындықты үті-насихат қана деп ұтуға» қарсы. Соңдықтан да: «тоғыз ойланып, тоқсан толғанып, төмендегі пікірлерді ортаға салуды өзіміздің борышымыз деп біздік», - дейді автор.

Айқындаманың «сегіз қанат боз орда, алты қанат отау емес-абылайша атаған». Ойткені, «майдан, ойран, жорық дәуірінде дағарадай орда, айдай ақ отау құрып отыруға болмайды. Аттан дәуіріне абылайша керек». Бұл жолдардан Мағжанның сол дәуірге деген қозғарасы да айқын көрінеді. Большевиктер жаңа дәуір бастады, енді теңдік, бақыт орнайды деп ұрандатып жатқанда, ақын бұған сенімсіздікпен қарап: «майдан, ойран, жорық дәуірі», - деп сипаттаған.

«Әдебиетіміз» аталған айқындаманың бірінші болымында қазақ әдебиетінің өзіндік сипатына, тарихына көз жіберген. Мағжан аштымені бірден сол кезде белең алып тұрған әдебиеттің деңгейі қоғамның дамуымен тікелей байланысты, яғни феодалдық дәуірде өмір сүріп келе жатқан қазақ халқының әдебиеті капиталистік елдердің әдебиетінен төмен деген сыңаржақ теорияны жоққа шығарудан бастайды. «Әдебиеттің өзінен дәуірлеуі техника мәдениетінің дәуірлеуіне байланыбайды» деген К. Маркстің сөзін келтіре отырып, бұл пікірдің іерістігін дәлелдейді. Техника дамымаған заманның өзінде-ақ Гомердей, Шекспирдей әдебиет алыптары болғанын тілге тиек етеді. Сол сияқты қазақтың «техника мәдениеті тіпті төмен болғанымен», «өзінен терең әдебиет болған һәм бар». Қазақ әдебиетінің тарихы зерттелінбей жатыр. Ал, арыға бармай-ақ, «кешегі Мүрат, Махамбет, Батар, Шортанбай, Ақан сері сықылды ақындардың елдің мұңын, зарын, ой-қиялын жырылай білген шын жыраулар екені анық. Бұлар — қазақ даласына бет алған Еуропаның, орыстың қара жүт отаршылдығының қарасын көріп, бірінші ұланған ерлер»

Отаршылдыққа ашық қарсы шыққан ақындардың аталуының өзі-ақ Мағжанның азаматтық бет-бағдарын анық байқатады. Орыс

отаршылдығын «қира жүз» атап, бұл ақындарды отаршылдық үшін «бірінші ұланғайыр ерлерге» жатқытқан. Осы аталғандардың ішіндегі Баыр жырау мен Ақан сері туралы Мағжанның арнайы мақала және аңымы белгілі.

Қазақтың ұлы ақыны А. Құнанбаевтың ұлылығын алашқылардың бірі болып таныған Мағжан «Алтын хакім Абайға» деп өлең арнаса, «Аққынның» айқындалмасында да оған жоғары баға берді. Абай – феодал ақыны, ескіні жырлаған деп, тарихтың тастандысына айналдырылатын жатқанда, Мағжандар оған «қазақ әдебиетінің алыбы» деген баға берді: «Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кесулеп кіріп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа халықтың қанлы жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны. Ел билеп, елге ақыл айтудан бастап, өмірден үміт үзуге, тұңғыш ойға барып тірелген Абайдың өмірінің, ақылдығының трагедиясы да тереңдігі осындай. Абайдың алыптығы – қыл көпірдің үстінде тұрғандығы, екі қоғаммен, екі үмітпен алысқандығы, сондықтан қазақ әдебиетінің ескі мағынасын, бұрынғы бағытын тереңдеткендігі, әдебиетке жаңа түр кіргізгендігі».

Папша өкіметінің қанауы күшейе түседі. «Ел елге береді» Бастасөздің жоқтығынан Абайдың жаң-айқайы елге жетпей жатты. Отаршылдықтың салдарынан «әдебиет «ғиязатту, оқурметту», «бісмілде» деп басталатын сөздің басы сықылды былдыр-батпаққа айналды» деп жазылған бағдарламада.

Қуа берсе, қорқақ та батыр болады дегендей, орыс отаршылдығының салдарынан қазақ халқының ұлттық сана-сезімі оянып, есін жия бастады. Әсіресе, 1905 жылғы саяси оқиғалар елдің көзін аша түсті. «Жаралы жанның есін жия бастағанда, бірінші үні шырысып жүрсінші, күтірекуі болмақ. 1905 жылдан соңғы әдебиетіміз, «Оян, қазақ!», «Қырық мысал» сықылды елім, жұртым деген әдебиеттіміз сол күнірену, сол зорде күніренген жаралы жанның көзіне ілгені ғана – қылышынан қан тамып, найданда ойнап жүргені елестемек. Ояна бастаған ел кешегі ел болған күнін есіне түсірмек. Әдебиетіміз де мынау «Оян!» деген армен бірге елдің өткен күнін есіне сала бастаған еді. Өткен тағы болып жүрген дәуірлі қайта орнату үшін емес, жасыған елдің жанына үміт салу үшін өткенді жырлай бастап еді», деп жазды Мағжан. Қысқа да нұсқа көркем кестеленген бұл жолдарда терең ойлар жатыр, яғни сол кезде қуғындалып жатқан қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық бағытты ақтау, оның отаршылдықтың оңтуғынан заңды құбылыс екенін көзге шұқып көрсетуі бар. Осы бағытты әдебиетіміз «жырлай үлгерген жок еді, жырлай бастаған еді. Әдебиет осы күйінде тұрғанда үстемдігіміз зор төңкеріске кіріп кетті», – деп, сол кездегі қазақ әдебиетінің өзіндік сипатын дәл көрсетеді.

Мағжанның ойынша, «Үстемдігіміз төңкеріс – бізге өз тарихымыз тудырған, өз тарихымыздың қатынасы болған таныс төңкеріс емес, еуропа тудырған жат төңкеріс». Өзінің табиғи, тарихи жолымен дамып келе жатқан қазақ әдебиеті үшін де бұл төңкеріс тосын құбылыс бол-

ды. Сондықтан да әдебиеттің төңкеріс тақырыбын игеріп кете алмады «Төңкеріс туралы тез үндей қоймадық» деп, өзеурей бермей. «не себепті үндемегенін ұғуға міндеттіміз». Қазақ әдебиетінде төңкерістің жырланбауын, жырланған тоғыз тәжірибелердің теріс жағынан түсуінің тағы бір себебі: төңкерістің өзінің қазақ даласына күнгей бетінен емес, теріскей бетінен, оңынан емес, солынан кiруінен» көрінеді. Бұл «алақандағы нәрсе ғой, мұны бүркеп қоюға болмас», – деп тағы да от пікірін дәлелдеу үшін Маркске жүгінеді. Аққан су жазық жерде жайылып, таулы-тасты жерде бұырқанып, көбіктеніп ағады. Өңір де, әдебиет те солай. Жаңа заманда әдебиеттің қалай ағуы, яғни дамуы керек? Автор бұған «Төңкеріс немесе әдебиеттіміз» атты бағымде жауап береді.

М.Жұмабаев Қазақ төңкерісін «адамзаттың тарихында тек жоқ төңкеріс» санаған. Өйткені, ол «адамзат тарихының ең соңғы алба-стысы – отаршылдықты, капитализмді жойып, тарихты жаңа арнамен ағытуға бет алған төңкеріс» деп сенген. Сондықтан да қазақ елі бұл төңкерісті қолдайды. Солай бола тұра мынадай маңызды мәселе ескерілуі тиіс: «Бірақ бағытта, негізде бірлікті мінезде бірлік деп ұту – қата. Зор төңкеріске пролетариат зәңбірек, пүлемег, машина қайыс қамзолымен кірсе, қазақ қамшы, сойыл, балпан етік, малма тұмағымен жолдан қосылып отыр». Яғни, орыстарға қойылатын талаптарды қазақтарға да қоюға болмайды. Қазаққа төңкерістің сырттан келгендігі, танылғандығы ескерілуі керек. Сондықтан да қазақ әдебиетіндегі төңкерісті жырлау «өзінше – қазақша, ағынша билеуге мүмкін». Өйткені, «қазақ нәсімі шырқауға мүмкін емес. Ойымызда, қиялымызда, әдебиетімізде Ағния нәсі анықтау мүмкін емес. Бағыттың бір екені дүсұт болғанымен, пролетариаттың өз тарихының, машинасының қайыс қамзолының нәсі шырқауға, қазақтың мың жылдық тарихының, елтірі тұмағының нәсі шырқауға мүмкін емес».

Мағжанның бұл жерде «қазақтың нәсі» деп отырғаны қазақ әдебиетінің ұлттық сипаты, ұлттық рухы екендігін ашық. Ұлтшыл ақын ұлттық әдебиетіміздің ұлттық болмысын барынша қорғайды: «... қазақ ақыны кедей қазақтың күтсірт тұрмысын, пролетариатпен ортақ мақсұтын жырлаумен бірге кедей қазақтың өзінің обын, өзінің сезімін, өзінің қиялын, өзінің ұғымын жырлауға ұтылуға міндетті. Болмаса, қазақ әдебиеті деген әдебиет тұмақ емес. Бағытта емес, рухта басқалық болмай, құр сыртында, мысалы, сөзде ғана басқалық болса, әдебиет шетімен аударылған аударма, тәржіме ғана болып қалмақ. Негізде бірлікті мінезде бірлік деп ұту – аласқандық».

Төңкерістің мақсаты өткенді көрету емес, жер бетіндегі адамдарды бақытты қылатын жаңа қоғам, тұрмыс орнату деп білген Мағжанның сол кездегі солақай саясатшылардың өткенде жасалғандардың барлығын ескі, ұлттық атаулыны ұлтшылдық санап, жаңа заманның мәдениетін жаңадан жасаймыз деген әсіре қызыл бағытына қарсылығы болатын – бұл.

«Алқа» бағдарламасының аса маңызды жағы – мұнда «сөз өнері дегеніміз не?» деген сұалға жауап берілуі. «Әдебиет не нәрсе? Әдебиеттің жалпы заңы» түгелдей осы мәселеге арналған. Әдебиетке түсініктер бергенде, Мағжан өзінің тек ақын ғана емес, сонымен бірге әлемдік әдебиеттік теориясын, тарихын жетік білетін білімдар ретінде де танылады. Мәскеуден Брюсов атындағы Әдебиет институтында оқып, сол кездегі орыстың маңдай алды әдебиетші ғалымдарынан дәріс тыңдаған, ақын-жазушыларымен аралас-құралас жүрген М. Жұмабаевтың шығармашылық таланты толысып, дүниеганымы кемеліне келген кез болатын – бұл айқындаманы жаттанда.

Мағжан әдебиетті өнерге, оның бес тарауының біреуіне жапқызады. Өнерге «адамзаттың сұлулық сезімінен, сезім арқылы жаратылысты, өмірді ұтуға ұмтылуы» деген анықтама береді. Осыдан кейін барып «сұлулық», «өнер» ұғымдарына ғылыми тұрғыдан тоқталған. Бұл ретте әлемдік ілім алыптары Канттың, Маркстің, Плехановтың, Ортодокстің, Луначарскийдің, Гегенің, т.б. осы мәселе турасында айтқан пікірлеріне жүтінген. Осыларға сүйеніп отырып, сұлулық сезімінің, сұлулықтан ләззат алудың тек адамдарға ғана тән құбылыс екенін, сонымен бірге әр қалықтың тұрмыс жағдайына, кәсібіне, өмір сүру ортасына орай сұлулық туралы ұғымның түрліше болатындығы, өзгеріп отыратындығы түсіндіріледі. Сұлулық туралы түсініктің «тұрмыс түріне, еңбек түріне байлаулы» екендігінде дәу жоқ делінген айқындамада.

Осы сұлулық сезімінен туындайтын өнердің адам қоғамында алатын орнына, атқаратын қызметіне тоқталған. Білім-ғылым сияқты өнер де адамдардың жақсы өмір сүруіне септігін тигізеді. «Бірақ ескүстба тұрмысқа қолма-қол пайда тигізбейді, тигізе алмайды, арада талай қол арқылы атыстан ұрын барып тиетін пайда» дегенде, жан азығы өнердің адам өмірінен алатын орны дәл анықталған. Содан кейін барып өз ойын: «ескүстбаның негізі – сезім құралы, сезімнен туган сурет, мақсұты – білім беру емес, сезім ояту», – деп түйіндейді. Сондықтан да өнерге жағатын әдебиеттің де басты міндеті сезімді ояту: «...ақынды өлшейтін көз мынау болады: сұлу терең суреттер арқылы қандай болса, ондай болсын, жіпеуір, терең сезім ояға алса, ол – ақын. Ояға алмаса, ақын емес». Ақындықтың тамаша үлгілері дегенде, Еуропа әдебиетінен Гомер мен Байронды атайды. Қазақ әдебиетінде «Тарғынды» жырлаған Марабай, «Жібек Қызды» жыр қылған Жүсіпбекқожа, қыл көпрді, мақшарды, жұмақ тамұқты суреттей біліп, тыңдаушыны сиреткендей дін қысасын шығары білген бірсу хайткенде ақын қырық парызды сынайтын Орынбай қырық парытына келгенде ақын емес, уақытынша «ақын» да, басылған «қазғым», өнерлеріне мектеп аш, қала бол, егін сал» деген сықылды ақылды өлеңдер күніккенде ақындыққа жаппайды. Ақындық – бағытта емес, ақындық – ақындыққа». Бұл жерде Мағжан өлең мен өлең еместің ара

жлгн дәл ашып берген. Кұрғақ ақыл, жалаң пәлсафа өнер туындысына, яки поэзияға жапспайды. Поэзия болу үшін адам сезіміне әсер ететін сөзден салынған сикырлы сурет, жанды бейне болуы керек. Уағыз айту әдебиет емес, сезімді оятып, жүректі қозғай білсе ғана шын өнер туындысына жатады. «Ақынның міндеті – білім беру емес, терең сезім, асқар пікір ояту».

Ақын – ақындығымен өлшенеді. Сонымен бірге ол белгілі «бір елдің, бір таптың», «өлімді емес, өмірді, жвуыздықты емес, ізгілікті нысана қылған жалпы адамзаттың мүшесі» болғандықтан да олардың «ізгі, дұрыс сезімін, өмір сетімін оятуға ұмтылуы – азаматтық борышы». Сондықтан да әрбір ақын ақындығымен қоғамға қызмет етуі керек. Қоғамға, халқына қызмет ету – ақынға ақындықпен қоса қойылатын екінші парыз «Тұрмыстың мүшесі болған соң, ақын азамат та болуға міндетті». Ақындық азаматтықпен ұштасуы керек. Әр азамат, соның ішінде ақын да халқына еткен еңбетімен бағаламады. Ақын өмірді жырлағанда тұрмыстың, тіршіліктің құлы болып кетпей, азаматтық бағытынан таймауы тиіс. Өмірді жырлағанда, оның фотографиясын жасау міндет емес, өйгімен «фотография» ақындық емес. «Тұрмыс пен жаратылыс – ақынға тек тиянақ. Осы тиянаққа таянып, басып, осыны құрал қылып, көптің көргенін, көптің сенгенін жинап, бір топ қылып, сол топқа ақын отынше түс беруге міндетті». Мағжанның айтуынша, «ақындық ауданында ақын – ақын, тұрмыс ауданында – әрі ақын, әрі азамат».

Әдебиетте ақындық та, азаматтық та тең түсіп жатуы керек. Осы екеуінің бір жағы кем соқса, әдебиеттің дамуына тиян. Әдебиеттің даму тарихында орын алған, тоқыраулардың басты себебі де осы тепе-теңдіктің сақталмауынан. Әдебиет «тұрмыс пен асқар пікірді кньюластырып, қоса билеген дәуірлерінде асқарланған, өрлеген». Мағжан төңкеріс әкелген алдағы «ортақшылдық дәуірден» үлкен үміт күтеді. Жаңа дәуірде «терең де екпінді әдебиет тууға тиіс» деп болашаққа сенім орталаы.

«Алқа» бағдарламасының соңғы бөлімі «Марксшылдық һәм әдебиет. Не жазуға» аталған. Мұнда автор көркем әдебиет жаңа дәуірде, яғни төңкерістен кейін қалай болуы, қандай бағытта дамуы, нені жазуға тиіс сияқты сол кездің тәру мәселелерін көтереді. Жиырмасыншы жылдары осы топіректе біраз пікіралысулардың жүріп өткені белгілі. Ресми биліктің қолдауына сүйенген тапшылдар әдебиеттен тек қана пролетариатты, келесі тапты, төңкерісті жырлауды талап етіп, пролеткульттік бағытты күштеп енгізе басғады.

1926 жылдың 4 қазанында қабылданған ҚазАІІІІ-тың платформасында әдебиетті идеологиялық жұмыстың бір саласы ретінде қарап, оған саяси сипат берілді. «Таптық дәуірде басқа жұмыстар талтан тысқары болмауы сықылды, тап тілегінен тысқары жайлайтуғын әдебиет те болмайды. Тапшыл әдебиет алдымен, өт табының мақ-

саты мен жалпы адамзаттың бағытын көздейді. Соның үшін озық қазастың пролетариаты мен кара шаруасының санасы тарбиелеуге жарйғұтын әдебиетті ғана өркендетуге күш жұмсайды. Жұмыскер мен кара шаруаның жана тұрмысқа карай беттеген беталысына жардемлес болмаған әдебиетті керексіз деп табады», - деген жолдар ғалпык күрес теориясының әдебиетке де сол күйінде кошiрiле салуының көрiнiсi едi. Сонымен бiрге ҚазАПП ұйымы өзiнiң басты мiндетiнiң бiрiн: «Жұмыскер, кара шаруа әдебиетi байлар әдебиетiне карсы тұрады. Енбекшiлдiк бағыттан терiс әдебиетпен күреседi», - деп белгiлеп, басты мақсат еттi. «Әдебиеттегi байшыл-ұлтшылдыққа карсы күрестi күшейте түсу, ол үшiн әдебиет майданында жүрiп жатқан айтыстарды қыздырып, бәйлердiң, бәйшылдардiң да таптық сырын айқындай түсу, сөйтiп тән жауына енбекшi таптың өмiршендiлiгiн күшейту» (С. Мұқанов. Өмiр мектебi, 3 том, А., 1970, 195-бет) деп жариялады.

Әрине, әдебиеттi бұлайша тап күресiнiң құралына айналдыруға қазақ қаламгерлерiнiң денi карсы шықты. Осы кезде елде болмағандықтан және осы айтыстарда даудың бiр басы өзi болып, соқыр саясатшылдардың солақан сынларының соққылары өтiне бағытталып, ес жиғызбай саяси тұрмыдан қудалау басталып кеткендiктен де, Мағжан бұл науқанға араласып, лiкiрiн билдiруге мүмкiндiгi болмағандығын. Ендi осы мәселеге қатысты ақынның көзқарастары айқынламада айқын көрiнедi.

Бағдарламаны оқи отырғанда, Мағжанның әдебиет туралы түсiнiшiнде аз да болса, өзгерiстiң болғанын байқаймыз. Ақын әдебиеттiң таптығы принципiн мойындауға мәжбүр болғандығы көрiнедi. Ол «Адам - әуелi адам, онан соң бiр таптың мүшесi ғой. Осы сөздерден әдебиетiмiзде тап мәселесi келiп шығады», - дей келiп, ары карай: - «Үстiмiздегi төңкерiс тап төңкерiс болғандықтан, адамзатты бақытқа пролетариат жеткiзедi деп күмәнсiз сенгенiмiзден, жердiң жүзi есi тапқа бөлiнген күнде ғана төңкерiс канатын кеп жалды деп биенiмiзден, сөз жоқ, әдебиетiмiзде тап сарыны болуға, әрине, мүмкiн», - деп, оның себептерiн де түсiндiре кетедi. Осылай дейдi де, артынан-ақ: «бұл сарынның күшi канша болар - мұны тұрмыс жуырда көрсетер» - деп, таптық әдебиеттiң болашағына күмән келтiрелдi де ары карай ойларын жалғастырады.

Мағжан жалпы әдебиеттiң таптық сипатта болуын мойындағанымен де, оның қазақ әдебиетiнде болғандығына, өрiс алып кетуiне шүбәланған. Өйткенi, қазақ қауымында таптық жiктелiс жоқ, «бай, кедей шаруаларының негiтiнде айырма жоқ». «Осы шалажансар айырма осы күнi-ақ құрып қалды деуге болады. Бай, кедей шаруасы аз жылдың iшiнде сан жағынан да қаралас болып қалды деуге болады». Осылайша, қазақ әдебиетiнiң таптық сипатта дамуына әлеуметтiк, саяси негiз жоқ, сендiгiн дәлелдей келiп: «Осы себептерден қазақта тап

сенімі тереңдей алмай, өсе алмай, осы күнгі күңгірт күйінше өшіп кетуге мүмкін. Бұлай болса, әдебиетімізге де тап сарыны терсеі түспеуге мүмкін», — деп оның келісіміне күмәнмен қараған.

Айқындамада: «әдебиет басынан бақайына дейін тап туралы ғана болса деп үту марқашылдыққа да, әдебиетке де қиянат» — деп, айқын жатылған. «Жұмыскердің жайынан басқа нәрсені жатпа деп ақынды қамал қояды» дұрыс еместігін айтқан. А. Чужак, Лев Луиц, Л. Троцкий пікірлерін тілге тиек етіп, ойларын нығыртай түседі. Мағжанның ойынша, әдебиеттен таптық принципті талап ету дұрыс емес. Өйткені, таптық елдің, таптық әдебиеттің алды — ор. Тек қана бағытпен, яғни таптық принциппен әдебиеттің ісі бітпейді. «Әдебиет көзімен қарағанда, құр бағытпен әдебиет жақсы да, жаман да әдебиет болмайды»

Пролеткультшылардың таптық принципті әдебиеттің негізгі өлшемі етіп алғанына қарсы Мағжан әлемдік әдебиеттің тәжірибесінен нақтылы мысалдар келтіріп, өз пікірін дәлелдей түседі. «Байрон — құлап бара жатқан ақсүйектің ақыны. Оның ақындығының негізгі бағыты — қирауға бет алған ақсүйек тұрмысы бағыты. Дін қиссаларын жазған Жүсіпбекқожамыз — діншіл ақын, бірақ бұларды тапмен ғана бұлардың ақындық мәселесі шешілмеді. Мұны шешу үшін олардың ақындығын шешу керек», — деп келіп, олардың азаматтық бағыттары түрліше болғанымен де, әдебиет үшін нағыз ақындар болып қалғандығына назар аударады.

Тағы да Мағжанды тыңдайық. «Дұрысы бір таптың ақыны екінші тапқа жат болуға, шет болуға тиісті, бір тап екінші таптың ақынына жау болуға тиісп. Бірақ, бұл шеттік, бұл таптық, бұл жаулық ақындық жағынан емес, азаматтық жағынан болуға тиісті» Мысалға ақсүйек ақын Пушкин пролетариатқа азаматтық жағынан шет болса да ақындық жағынан шет болмақ еместігін» келтірген. «Пролетариатқа азаматтық жағынан қас, жау екенін біліп ал да ақындық, жағынан әдебиеттің алыптарынан сабақ ал, үйрен», — дейді Мағжан.

«Алқада» көтерілген маңызды мәселенің бірі — әдебиеттің интернационалдық сипаты. Мағжан шын әдебиетке әлемдік әдебиеттің алыптарын жатқызып, солардан үйренуге шақырады. «Замана голқыны кәпті дөлданып соқса да былқ етпей, слек қылмай» келген әдебиетті нағыз әдебиет деп таниды. «Жіһан әдебиетінің алыптарынан әдебиет сабағын алудың тағы бір себебі — шын ақынның тәр тапшылықтан қанша дегенмен жоғары болуы белгілі бір тап мүшесі болса шын ақынның тапшылыққа қана қамалып қалмай, өз табынан мойны отық жалпы таптың, жалпы адамзаттық жанындағы қалыңты яки қуанышты шекті өрте біту», — деген жолдардан Мағжанның ұлы ақын екендігін дәлелдей түсетін азаматтық ақындық бағыт-бағдары айқын көрінеді. Осындай пікірді айтқан Мағжан да тәр шенбердегі тап ақыны емес, ұлттық деңгейдегі халық ақыны, жалпы адамзаттық мәселелерді

көтеріп, жырлаган әлемдік деңгейдегі ақын дәрежесіне дейін көтеріледі.

Мағжан әдебиетті домбыраға тенеяй: «әдебиет домбырасында бір ғана ішек емес, көп ішек бар. Көп ішектің бәрі басылтуға тиіс». Сол көп ішекті рет-ретімен басқанда белгілі бір күй шығады. Әдебиет те солай. «Яғни, түрлі нәрсені суреттейтін әдебиет негізгі бағытқа қайшы болмасын. Негізгі бағытымыз – төңкеріс арқылы ортақ шыңдық». Бұл жерде әдебиеттің бір ғана, яғни пролетариаттық бағытта болып қоймай, «өзінің ішкі заңына» оран алдыңғылардан үйрене отырып, жан-жақты дамуы керектігі мензеліп отыр. «Әсіресе біздің жас әдебиетіміз жан-жаққа, алға, сыртқа қарануға міндетті», — деп, қазақ қаламгерлерін орыстық пролетариаттық әдебиетпен емес, әлемдік рухани қазынамын озық үлгілерінен үйренуге шақырады. Бұл жерде Мағжанның «жас әдебиетіміз» дегенде, жалпы қазақ әдебиетін емес, сол кездегі жазба әдебиетті айтып отырғанын ескерген жөн.

Қазақ әдебиетінің жай-күйін Еуропа әдебиетімен салыстыра отырып, өзінің ұлттық ерекшеліктерін қолға ұстатқандай айқындай береді. Еуропа жазба әдебиеті ертелеу дамып, халық өмірінің қыр-сырларын әдебиет айдынында бейнелеп көрсетуге едәуір тәжірибе жинақтаған. Ал, қазақтың профессионал жазба әдебиеті жайлы мұны айта алмаймыз. Біздің бұл жолға түскенімізге 15–20-ақ жыл болды. «Жаңа әдебиеттің тартылса, алғұшысы ғана тартылады». Әдеби дамуда алдыңғы лек жүріп өткен жолға біз енді түсіп, үлкен істерге енді қамданып жатырмыз деген ойды білдіреді.

Қазіргі қаламгерлер қандай тақырыптарда қалам тербеуі, неші жазуы керек дегенде: «Өміріміздің күнді һәм күнгірт дәуірлері болған һәм бар. Қазақтың өзінің жаратылысқа, өмірге, тұрмысқа көзқарасы, өзінің философиясы, терең сезімі болғаны һәм бар. Осылардың бірі туралы әлі айғарлық қалам тартылған жоқ. Өзінің елді қоғамдаған хан, қоғамды қорғаған батыр, өзінің қоғамның қорғаны болған би, хан заманындағы құл, төре заманындағы төленгіт, бай заманындағы кедей, жауынгерге жолдас болған әйел, өткен ертегі күніміз, ертегідей күніміз, кешегі капитализмге үйілеп кірген дәуірдегі азғындық, мұн, ыр, бүгінгі кедейшілік, бүгіншілік, сонымен бірге жаңа өмірге бет алу... – қысқасы, қазақтың күні, ертегідей күні, кешегі, бұл күнгісі – бәрі де айғарлықтай суретке түскен. Осылар түспей, әдебиет өзі әдебиетіміз бола алмақ емес. Сондықтан, жас әдебиетіміздің осы күнгі мойнындағы жауапты міндеті қай жаққа болса да бір озу болмау», — деп, нақтылай түседі.

Бұл шіркін сол кездегі ресми биліктегі солақай саясатшылық бағыттағы өткенді жазғандардың барлығы ескішіл, ескіні аңсаушылық жаңа дәуірдің әдебиеті тек жаңа өмірді, төңкерісті, кедей тапты жырлаған жанаша болуы керек деген талаптарына мүлдем қарама-қарсы екендігі хаяе ұрып тұр. Тіпті, тек пролетариаттық бағытпен жүруді

«бір етулік» атал, одан сақтандырады. Совет өкіметінің қас жаулары болған тарихи қайраткерлерді «елді қоғамдағын хан, қоғамды қорғаған батыр, өзінше қоғамның қорғаны болған би, ескі заманды көткен ертегі күніміз, ертегідей күніміз» деп, қолке көтере марапаттаса, бүгінгі күнді «кеденілік» деп сипаттағанынан-ақ Мағжанның кесіс өкіметіне бүйрегі онша бұрып тұрмағаны байқалады. Мағжанның: «саясатшыл азаматтың алдында бүгінгі мәселе, бүгінгі тұрмыс мәселесі тұратын болса, ақынның алдында өткен, бүгін, келешек – үшеуі де тұруға тиісті. Ақын осы үшеуінің арасына көшір салуға міндетті», – дегеніне де бірден қол қоясыз. Әдебиет пен саясатты араласғыруға болмайды, әдебиетке саясат кіріп кетсе, онда ол өзінің көркемдік, бейнелілік сипатын жоғалтып, биліктің үгіт, насихат құралына айналып кетеді дегенді ескертіп отыр.

Мағжанның бұл күдігінің тегін емес екендігін кейінгі уақыттар көрсетіп берді. Таптық принципке негізделген социалистік реальды әдебиетті салтамай құрған кеңестік кезеңде өнер атаулымен бірге әдебиет те идеологиялық жұмыстың аса маңызды бір саласы саналып, коммунизм құрылысшыларын тәрбиелеудің тиімді құралына айналды, әдебиеттің көркемдігінен тегі идеялық жағына көбірек мән беріліп, ол дәуір үшін саналатын публицистикалық деңгейге деиін түсіп кеткен бүгінгі күні айдай анық тарихи шықдық.

Әр елдің қоғамдық дамуында әлеуметтік, мәдени ерекшеліктері болады. Осылар жиналып келіп, әрбір халықтың ұлттық ерекшеліктерін құрайды. Бұл әсіресе әдебиетте айқын көрінеді. Сондықтан да орыс әдебиеті мен қазақ әдебиетін салыстыруға келетін де, келмейтін де жерлері баршылық. Осы жағы ескерілмей келеді. «Қазақ ақыны мен пролетариат ақынының арасында бірталай айырма бар. Пролетариат ақыны төңкерісті өзі жасаған, өзі құратып, өзі құрап жатқан, төңкерістің өтінін тарихы гудырған, Ауropa тарихының машина дәуірі тудырған ойы, сезімі тауыт-фабрикаға байланған таптың ақыны. Қазақ ақыны әлгден тарихы бөлек, тұрмысы бөлек, рухы бөлек, төңкеріске жолдан қосылған жабайы тұрмысты елдің ақыны. Сондықтан, екеуінің ақындығының мінеті бір болуға мүмкін емес». Мағжан пролетариат әдебиетіне қойылатын талаптарды сол күйінде түгелдей қазақ әдебиетіне де көшіре салуға қарсылық білдіріп отыр.

«Алқада» біз пролетариат, яғни орыс әдебиетімен негізгі «ортақшылдық» бағытта бір болайық, бірақ та өмірді өзінше – қазақша жырлайық, бәріміз баратын жерге әрқайсымыз өз жолымызбен барайық деген басты ой ұсынылады. Бағдарлама: «Домбырада бірі қоныр, бірі ашы үн беретін екі ішек бар. Бір ішек екі түрлі үн шығарып тұрса да, бір-ақ күйі гартылмақ», – деген көп ойларға жетелейтін бейнелі сөздермен аяқталған. Ең сонында қазақ каламгерлерін «Алқада» мүше болуға шақырған.

Мағжан әдебиеттің мәселелерін өзі еткенде, батыстың теориясын қазақ әдебиетіне көшіре салмайды. Оларға сын көзімен қарап,

онердің барлық уақытта да ұлттық сыпатта болатындығын ескере отырып, әлгімелейді. Бір сөзбен айтқанда, Мағжан ұлттық әдебиетіміздің ұлттық ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан түсіндіргендердің қарлығашы болды. Қандай мәселе болмасын, әдебиетіміздің ұлттық сипатынан туындатып әлгімеленетіні – бағдарламаның аса құнды жақтарының бірі. Искусствоны ескіретба, Еуропаны Ауропа, Гомерді Гамер, Шекспирді Шекіспір, гректі гірек, Марксты Маркыс, Кантты Каныт, Дарвинді Даруин, Шлегельді Шлеганыл, Троикийді Тротіски, Луначарскийді Лунашарский, Чужакты Шужак деп, қазақ тілінің заңдылықтарына сай жазғанынан-ақ ұлтжанды ақынның бағытынан көп нәрсені аңғаруға болады. Осы мәселенің күні бүгінге дейін түпкілікті шешімін таппай келе жатқандығы көңілге кірбін келтіреді.

«Алқаның» айқындамасын оқып шыққанда, оның авторының әдеби-теориялық дәйімділігінің аса жоғары екендігі сол кездегі әдебиеттің тәру мәселелері жайлы толғаған әрбір сөйлемінен, ойынан көрініп отырады. Әдебиеттің өнер ретіндегі өзіндік ерекшеліктері, оның қоғамдық-мәдени өмірімен тікелей байланыстылығы, ұлттық сыпатта болатындығы жайлы аңғарған пікірлері күні бүгінге дейін өзінің мәңгілігін жойған жоқ. М. Жұмабаев жазған «Алқа» ұйымының бағдарламасы А. Байтұрсынұовтың «Әдебиеттанушымен» (1926) бірге қазақ әдебиеттану ғылымының өткен ғасырдың жиырма бесінші жылдарының өзінде-ақ әлемдік эстетикалық ой-пікірдің деңгейіне жетіп қалғандығына айқын дәлел. Кетінде коммунистік идеологияның күшімен аяққа тапталған Мағжанардың ұлтымыз үшін аса құнды әдеби-эстетикалық ой-пікірлері ұлттық әдебиетіміздің даңғыл жолда дамуына, оның өзіндік сыр-сыйлаатын зерттеп тануда темірқазықтай жарқырап бағыт-бағдар беріп тұратын болады.

Ұлылар – қашан да ұлы. Ұлы ақын М. Жұмабаев өзінің әдеби ой-пікірлерінде де ұлылық танытады. Ақындық пен ойшылдық бірін-бірі толықтыра келіп, ұлы Мағжанның тұлғасын биіктеге түседі.

«ҰЛТҚА ТІЛІНІҢ ҚЫМБАТ НӨРСЕ ЖОҚ»

Мағжан Жұмабаев ұлы ақын ғана емес, сонымен бірге өресі биік өмірінен ойлар айға білген ойшыл азамат та. Бұған оның поэзиясындағы жалпы адамзаттық сарын, бір ғана талтын немесе ұлттың ғана ақыны болып қоймай, қай мәселеге де болмасын, барлық халықтарға ортақ асаққар армандарды жырылай білгені, сондай-ақ публицистикалық мақалалары мен «Педагогика» атты еңбегінде ұлттық, халықтық мәселелерді ырымды көтеріп, ғылыми мәнді пікірлер айға алғандығы көзінді жеткізеді. Ақынның осылай бір ғасырдай бұрын айтып кеткен ой-пікірлерінің бүгінгі күнінің рухани мұн-мұқтаждықтарымен үндесіп жатқанының өзі де «елім, халқым» деп енірен өткен ардагер азаматтың жүректің жырымен көркем жөстелеп қалдырған асыл идеяларының қашанда болмасын, өміршеңдік танытуып, тұтан халқына рух беріп, жасай береріне дәлел. Өмірдің өзекті оқиғаларын жүректің нәзік қылымымен әсем өрнектей білген Мағжан ақын көркем әдебиетпен бірге ұлттық тіл, ұлттық тәрбие туралы да өрелі ойлар айға білді. Халқымыздың рухани қатынасына кәусар бұлақ болып қосылған бұл ой-өрнектердің бүгінгі ұрпақ үшін де мәні-маңызы аса зор.

М. Жұмабаев халық өмірінде ұлттық тілдің олшеусіз роль атқаратындығын ұдайы ескертіп отырған. Ол «Қазақ тілі» туралы арнайы өлең жазып, «алтын күннен бағасыз», «нұрлы жұлдыз, баба тілінің» ытаршылдықтың сақтарынан «жарық қормей жатсаң да ұзақ, кен тілім, таза, терен, өткір, күшті кең тілім» деп наһи отырып, оның болашақта өзіне лайықты орнын алатындығына сенім білдіреді. Горт шумдақтан тұратын өлеңде тілінен айрылған елдің қандай бейшара күйге душар болғандығы поэтикалық тәсілмен сурет болып көз алдына тұра қалады.

Мағжан жазған мына бір жолдарда тілдің жеке адам, ұлт өміріндегі мәні, маңызы барынша нақтылы көрсетілген:

«Тіл адам жанының тілмәші. Тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз семімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық қормей, қор болып қалар еді. Адам тіл арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады» (Мағжан Жұмабаев. Шығармалар. 3 томдық. 2-3-том. – Алматы, «Білім», 1996, 289-бет). Бұл жерде тілдің адам өміріндегі бір-бірімен қарым-қатынас (коммуникативтік) құралы ретінде аса маңызды ролі көрсетілген. Мағжан ары қарай: «Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқалға ұқтыра алса, адамның не арманы бар. Жатушы, ақын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алығын адам деген өз. Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойың толып тұрып, айтуға тілін жетпесе, ни қандай қайнайды да. Қысқасы, адамның толық маңынасымен адам аталуы тілдің арқасында», (сонда.) – деп, ойын тереңдеге түседі.

Мағжан тілдің ұлт өміріндегі маңызы орнына ерекше мән береді. Ұлттың ұлт болып қалуының өзі тілге байланысты деген ойды сол

кедің өзінде-ақ орыс тіліне қарай ойыса бастағандарға, ұлтжанды оқырмандарға, ел зиялыларына қарай айтады: «Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт тілінен айрылған ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт - тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құрғи бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасақ тиісті» (сонда). Бұл сөздер отаршылдыққа ұшыраған қазақ халқының болашағы туралы ойлануды оның тілін айта отырып, ескерту де сияқты. Тіліңді көзіңнің қарашығындай сақта, сонда парып сенің ұлтың өркен жады, ұлтың мықты болса, сен де мықтысың, бақыттысың дегенді мәтпен отыр автор.

Тіл ұлттың өмір сүруінің бірінші шарты. Ойткені «Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі аяназы көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құймиді екіпінді тарихы, сар далада үлере көшкен тұрмысы, асықпайтын, сәспайтын, сабырлы мінезі бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең, тілі де бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды тіл жоқ» (сонда).

Ақынның өз аян тілін қаншалықты сүйетіндігі, оның болашағына сенетіндігі осы жолдардан анық көрініп тұр. Ол тіпті қазақ тілін түркі тілдерінің ішіндегі ең бай, ең әсем тілге санайды. Сондықтан да түркі бірлігін аңсайтын ақын болашақта қазақ тілін түркі халықтарын біріктіретін ортақ, негізгі тіл болса деген арманын да жасырмайды. «Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты төрден орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің иманымыз берік» (сонда).

Мағжанның бұл ойлары жайдан-жай айтыла салған емес. Байыппен оқысаңыз, отаршылдыққа қарсы бағытталған саяси астары да бар. Жалпы, адамзат дамуындағы маскара құбылыс отаршылдыққа қарсы түркі халықтары да күресіп, бұдан құтылудың бірден-бір жолы түрік тектес халықтардың бірігіп барып, теңдікке жету идеясы көтерілгені тарихтан белгілі. Орыс отаршылдары «пантюркизм» түркішылдық деп атаған бұл ағымның соңына кезінде юммунистер өкіметі шырақ алып түсіп, ұлтың сүйген, түркі бірлігін қолдаған зиялыларды «халық жауы», яғни орыс империясының дұшпаны ретінде аяусыз жазаланды. М. Жұмабаев та сол кезде ұлттың, халықтың деп шыққан үркердей ұлтжанды азаматтармен бірге пантюркизммен, ұлтшылдықпен айыпталып, бар болғаны ұлтың сүйгені үшін жазықсыз жазыға ұшырады. Мағжанның бұл ойлары егеменді еліміздің ірге тасын мықтап, ертенің ойластырып жатқан бүгінгі күндері де әрбір азаматтың есінде жүрсін, бойына күш-қуат беріп, ұлт үшін ұлы істерге бастар рухани бойтұмар сияқты; ұлттық дамуымыздың рухани қайнар көздерін барлық

уақыттарда да жарқырап көрсетіп тұратын шамшырағы іспеттес, ұлттың болашағын бағдарлап, жол көрсетіп тұрған темірқазығы секілді.

Ана тәлім, туған халқын сүйгені үшін ұлтшыл атамнан Мыржақып тағы да тыңдайық: «Өз елін сүю дегеннен адам өз халқынан басқа халықтарды мейлінше жек көрсін, басқа халықтарға қасқыр болып тисін деген сөз шықпанды. Бұлай болса, Жер қанға тұншығып, бұтақылық белен алып, жауыздық орлеп, жер жүзінде тыныш тұрмыс болмас еді... Әрбір халық бір-біріне жау болсын деп ұту қатө, адам өз халқының адамдарын сүйуінің үстіне басқа халықтардың адамдарын да сүйуге міндетті. Міндетті ғана емес, еріксіз сүймек. Жер жүзіндегі адам адамды сүймек. Бұл - адамның жаратылысындағы негізгі мінез» (сонда, 303-бет).

Осы жолдарды М.Жұмабаев, яғни ұлтшыл Жұмабаев жазды дегенде ойланымқирал қаласыз. Ұлы ақын толғаған осы бір гуманизмге толы парасатты да биіктік ойлардың тереніне бойлап, сананыңда сарылап, мұндай сөздерді нағыз ұлылардың ғана айта алатындығына көзіңіз жетеді. Демек, Мағжан бір ұлттың ғана деңгекіндегі ұлтшыл емес, сонымен бірге бүкіл адамзатқа тән ұлы қасиеттерді бойына жинақтаған ұлы гуманист дәрежесіне дейін көтерілген ардагер атамат ға.

Кезінде Жер бетіндегі тыныштық, адамзаттың бақытты өмірі адамның ең алдымен, өзінің әке-шешесін, бауырларын, туған-туысқандарын, одан қалы ұлттың сүйектен басталады, содан кейін барып ол басқа ұлттарды да сүйе алады, өйткені өз жақындарын, ұлттың сүймеген адам басқаларды да сүйе алмайды деп, түркі халықтарын бірлікке шақырып, содан кейін барып барлық халықтармен тату-тәтті тұруға үндеген пантүркішілдердің негізгі идеологы Ысмайыл Ғаспарлының халықтар арасында бейбітшілікті нығайтқаны үшін Нобельдік сыйлыққа ұсынылғанын бүгінгі күні біреу білсе, біреу биле бермейтіндігін де айта кеткеннің артықшылығы жоқ.

Тағы да Мағжанға құлақ салайық: «Адамның шын мағынасымен адам болуы үшін өзі сүйе, жақындарын сүйемен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүйе шарт. Өзінің, нәм жақындарының ғана пайдасын іздемей, жалпы момын халықтың пайдасын іздеуі шарт. Халық пайдасын өз пайдасынан да ізгері қоюы шарт. Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халық пайдасы жолында құрбан бола білсін» (сонда, 302-бет). Кеңес өкіметі пролетариаттын, яғни кедей таптын қас жауы, байшыл деп айыптаған атаматтың сөздері бұл. Әрбір адам «жалпы адамзатты сүйе шарт», «жалпы момын халықтың пайдасын іздеуі шарт», «халық ісі, халық пайдасы жолында құрбан бола білсін» деп отырған ақынның қалайша «халық жауы, байлардың сөзі сөйлеген «байшыл» атанғанына таң қаласыз.

М.Жұмабаев жеке адам мен қоғам арасындағы диалектикалық байланыстарды терен зиян бере алған: жеке адамның бақытты өмір

сұрул қоғамына байланысты, ал қоғамның тыныш болуы оның мүшелері жекелеген адамдардың өзара бір-бірімен қарым-қатынастарының дұрыс құрылуына тікелей қатысты. Оған жетудің бір ғана жолы бар. Ол - адамдардың бірін-бірі сыйлауы, сүйюі. Оған сыйламаған өзгені де сыйлай алмайды. Ал, өмішлердің де өзіндей адам екендігін, олардың да тыныш, бақытты өмір сүргісі келепидігін түсіну үшін үлкен парасаттылық, білімдарлық қажет.

Жалпы, адамзатты түсіністікпен өмір сүруге жетелейтін - саналылық. Саналылық білім арқылы жетіледі. Оған соң білім тереңдеңкіреген кезде адамда елін сүйю сезімі оянады. Өзі-өзі сүйю сезімі жер жүзіндегі барлық адамзатты сүйю сезіміне алып барады, - деп жазады Мағжан. Оған әрі қарай өзі ойларын әр адамның өзі сүйю, яғни жауыздықтан бөсіп, тізілікке ұзғылуы, туыскандарын сүйю, яғни оларға жауыздық тілемей, ізгілік тілеуі, пайда келтіріп, зиян келтірмей, хәм басқаларға зиян келтіртілбеу ең негізінде біккен адамзатты дос, хәм бауыр көру екен. Міне, кімде-кім өзі сүйсе, туыскандарын сүйсе, өзі елін сүйсе, әсіресе адам баласын бауырым деп біксе, сол адамды ізгі деп атаймыз (сонда, 302-бет)-деп жалғастырған Мағжан өзі нағыз гуманист ретінде танытады. Мағжанның ойынша, «адамның өзі-өзі сүйю, туыскандарын сүйю бұл ол адамның құлық-мінездерінің томен тұрғандығын көрсетеді». Мұны қарапайым тілмен тартып айтар болсақ, мұндай адамдар - өзгені емес, өзін ғана болсам дейтің өзімішлер, туыстарына ғана болсам дейтің рушылдар. Сонда Мағжанның айтып отырғаны өзіңді де сыйла, туыскандарыңды да сыйла, сонымен бірге өзге адамдарды да сыйла, сонда ғана сен - нағыз азаматсың, ізгі адамсың. Қазіргі күннің өзіңде де көпшілік түгілі ел тізінін ұстап жүрген кейбір зиялыларымыздың бойынан осындай бік қасиеттерді көре алмай қынжылатынымыз да рас. Бұл ойларға ары қарай ілесе берсек, адамдар екі түрлі болады. Олардың алғашқысы - өзіне, ары кетсе туған-туыскандарына ғана жақсылық жасау ғана қолынан келетін жұмыр басты пенделер де, екіншісі - өзінің ғана емес, өлгендердің де қамын ойлайтын, халқына қызмет етуді өмірінің басты мұрағы санайтын ұлттық деңгейдегі саналы азаматтар. Ұлты үшін қызмет ететін, ұлтжанды саналы азаматтарды тәрбиелеу - ертеңгі ойлаған қай халықтың болмасын басты міндеті.

«Педагогика» (1922) атты арнайы еңбек жазған М.Жұмбаев тәрбие жұмысының, ұлт өміріндегі манызы туралы тамаша ойлар айта білді. Ол тәрбиедегі мұғалімнің орнын ерекше бағалайды. «Педагогика» - «Қатақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы - мұғалім. Елтіміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алғы алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын - мұғалімдікі», - деген жолдармен басталған Мағжанның бұл айтықандарының А. Байтұрсыновтың: «Мектептің жаны - мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі хәм сондан болмақ-

шы» (Мектеп керектері, «Қазақ», 1914, №62); «...елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек... Қағаз ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқумен түзеледі» (Қазақша оқу жайынан, «Қазақ», 1913, №63), - деген сияқты ойдармен үздес келіп жағуының өзінен-ақ көп нәрсені аңғаруға болады.

Тәрбиені «бір жан несіне тиісті азық беріп, сол жан несінің дұрыс өсуіне көмек көрсету» (сонда, 223-бет) деп білетін Мағжан оның негізгі мақсатын: «адамды һәм сол адамның ұлтын, асса барлық адамзат дүниесін бақытты қылу», «адам деген атты құр жала қылып жапсырмай, шын мағынасымен адам қылып шығару», «тұрмыс майланында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару», «жалса өзін, асса барлық адам баласын адал жолмен өріс сүйрейтін ер шығару», «тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін тұрмыстық теңізін қалың қияратпен кеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, қысқасы адамзат дүниесінің керек бір мүшесі болатын тері жағыз түтел кісі қылып шығару» - (сонда, 14-бет) - деп айқындады «Ұлт мүшесі әрбір адам бақытты болса - ұлт бақытты, адамзат дүниесінің мүшесі әрбір ұлт бақытты болса - адамзат дүниесі бақытты». Бұл жерде де тәрбие мәселесі тар мағынасында алынбай, жалпы адамзаттық тұрғыдан қаралып отыр. Әрбір адамның бақытты болуын ұлттың, бүкіл адамзаттың тыныштығымен байланыстыру жан-жақты терен ғылыми тұжырымдарға, өңіме ғана емес, өзгеге де болсын деңгін гуманистік идеяларға негізделген.

М.Жұмабаев тәрбие ісінің ұлттық жолда болуын қалайды. Өйткені, «Әрбір ұлттың балаға тәрбие қылуы туралы ескінен қалып келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтай жол болғандықтан, әрбір тәрбиені, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісігі. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қыммет қылатын болғандықтан, тәрбиені баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қытуға міндетті» (сонда, 225-бет)

Мағжан таяға таңба басқандай, тәрбие жұмысының тек қана ұлттық тұрғыда жүргізілуі керектігін айтып отыр. Бұл жайдан жай айтыла салған сөз емес. Педагогика, психология ғылымдарының жетістіктеріне, өмірдегі тәрбие тәжірибелерінің нәтижелеріне сүйеніп айтылған кемдігі жоқ, кемел пікір. Өткен, ұлттың болашағын айқындайтын аса маңызды қағида дерлік осы бір пікірге күні бүгінге дейін өз дәрежесінде мән берілмей келе жатыр.

Әлі де көптеген қазақ балаларының орыс, одан қалды ағылшын мектептерінде оқып ана тілінен, ұлттық тәрбиеден мақұрым өсіп келе жатқанын көргенде, көңілің құлаңды. Бұл тұрасында Мағжан: «Мектебімізге негіз саламыз дегенде ескереміз іс - соңғы кезде соқыр еліктеу ауруы біздің жанымызға сініп барады. Еліміздің саяси

ынтымағы һәм шаруашылық тұрмысын жаңа жолға қоймақшы болғанда да біз еліктеу ауанында жүрміз. Қатақ жанын қайшылап отырып, жат қалыпқа салмақшымыз. Жат қалыпты қазақ жанына қабыстыру, яки жаңа халық жасау тәжірибесіне кірісуіміз қарадай қорқытады. Мектебімізге негіз салғанда, біз тағы осы жолға түсіп кетпесек игі болар еді», (сонда, 320-бет) – деп, ашы шындықтың бетін ашып, келеңсіз құбылыстан кенінгі ұрпақты ескертіп те кеткендей. Қорер көз, естір құлақ, ұғар адам болса, ұлтымыздың көркейіп дамуына бағыт-бағдар сыйтейтін небір асыл ойлар айтылардай-ақ айтылған. Өткен, соларға назар аударынқырап, күнделікті іс-тәжірибеде нақтылы қолдану, жүзеге асыру жағы жетісінкірей бермейтіндігіне қарнын ашады.

Бүгінгі жастар – еліміздің ертеңі. Сондықтан да ұлтын, халқын сүйген саналы атаматтарды тәрбиелеу – аса маңызды мемлекеттік іс. Тәрбие ордасы – мектеп. Демек, елдің болашағы мектебіне, оның қандай бағытта тәрбие жүргізуіне тікелей байланысты. «Әрбір ел келешегіне негізді бшіаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебінде салмақ. Бір елдің тағдыры – мектебінің құрылысына байланысқан нәрсе. Бұл – ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін шындық... қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік һәм өз жанымызға (қазақ жанына) қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ сертгесуге болады. Сондай негізге құра алмақсақ, келешегіміз күңгірт» (сонда, 3, 18-бет).

Ұлтына адал қызмет етіп, оның жарқын жолда дамуы үшін құрбандық болған ұлтын сүйген абзал ағамат М.Жұмабаев кейінгі ұрпақтарға аманат етіп осындай сөздер қалдырды. Ұлттың бағын ашып, мәртебесін тасытатын асыл ойларды жүзеге асырып, сойтіп ата-бабалар сағыл берген даңғылмен жүру – бүгінгі ұрпақтың мәртебелі де басты міндеті. Өйткені, басқа тура жол жоқ.

МАГЖАННЫҢ ОМІРШЕҢ ОЙЛАР ӨРНЕГІ

«Елге сибегін сипірген ер қымбат. Ердің елге бағасы қаны бір болуда емес, жаны бір болуда: қуаныш-қайғысы ортақ болуда. Ердің бағасы елге еткен сибегінің зор, яки кишілігінде емес, ел деген жүрегінің таза болуында; тілегінің елмен ортақ болуында; ер өмірінің өрі мен көрі ел өмірінің өрі-көрімен бір болуында».

* * *

«Қарлығаштың қымбаттығы тасыған сумның молдығында емес, жүрегінің азалдығында».

* * *

«Бағалаудың қымбаты – алдына айдап мал салу емес, шын көңілден ранылық білдіріп, елдің оны «сен – менің ұлым деуі». «елге – ер қымбат, елге – елдің адал жүрегі қымбат».

* * *

«...қазақ іісіміт шықпауға мүмкін емес. Ойымызда, қиялымызда, әдебиетімізде Азия іісі аңқымау мүмкін емес. Бағыттың бір екені дауысыз болғанымен, пролетариаттың өзі тарихының, машинасының қайыс қамзолының іісі шықпауға, қазақтың мың жылдық тарихының, елтірі тұмағынын іісі шықпауға мүмкін емес».

* * *

«Ақынның міндеті – білім беру емес, терең сезім, асқар пікір ояту».

* * *

«Тұрмыстың мүшесі болған соң, ақын азамат та болуға міндетті».

* * *

«...саясатшыл азаматтың алдында бүгінгі мәселе, бүгінгі тұрмыс мәселесі тұратын болса, ақынның алдында өткен, бүгін, келешек – үшеуі де тұруға тиісті. Ақын осы үшеуінің арасына көпір салуға міндетті».

* * *

«Домбырада бірі – қоңыр, бірі – ашы үн беретін екі ішек бар. Бір ішек екі түрлі үн шығарып тұрса да, бір-ақ күй тартылмақ».

* * *

«Тіл – адам жанының тілмашы.

Тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан гүлдіріндегі асыл ойлар жарық көрмей, қор болып қалар еді.

Адам тіл арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаға ұқтыра алса, адамның не арманы бар.

Жазушы, ақын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алатын адам деген сөз.

Тілі кем болса, адамның көр болғаны. Ойын толып тұрып, айтуға тілің жетпесе - іш қандай қайнайды да.

Қысқасы, адамның толық мағынасы мен адам аталуы - тіл арқасында».

***

«Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ.

Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт - тіл болу.

Ұлттың тілі кемі бастауы - ұлттың құри бастағандығын көрсетеді.

Ұлтқа тілінен қымбат ешнәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады.

Қазақ тілінде қатақтың сары сайраң даласы, біресе желсіз түндей тынық, біресе құнындай екпінді тарихы, сар далала үдере көшкен тұрмысы, асықпанытын, саспайтын сабырлы мінезі - бәрі көрініп тұр.

Қазақтың сар даласы - кең, тілі де - бай.

Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ.

Түрік тілімен сөйлесімін деген түрік балалары күндерде бір күн айналып, қазақ тіліне келмекші. Қазақ тілін қолданбақшы. Осы күнде-ақ айналып келе жатыр Татардың әдебиет тілі жыл-жыл сайын қазақ тіліне жақындап келеді.

***

«Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты төрден орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің иманымыз берік».

«Жарық көрмеі жатсаң да ұзақ, кең - тілім,

Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім,

Тараптан түрік балаларын бауырына,

Ақ қолымен тарта аларсың, сен, тілім!»

«Бала тілінің дұрыс өркендеуінің бірінші шарты - балаға сөзді бұзып сөйлемеу керек».

***

«Жан көріністерінің ең қымбаты - ой. Ой тілі - сөз... Тіл әрбір адамға қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат... Тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт - тіл болуы».

***

«Өзі елін сүю дегеннен - адам өз халқынан басқа халықтарды мысқиліше жек көрсін, басқа халықтарға қасқыр болып тиісін деген

сөз шықпанды. Бұлай болса, Жер қанға тұншығып, бұзақылық белен алып, жауығдық өрлеп, жер жүзінде тыныш тұрмайс болмас еді... Әрбір халық бір-біріне жау болсын деп ұғу қате, адам өз халқының адамдарын сүйюінің үстіне басқа халықтардың адамдарын да сүйюге міндетті. Міндетті ғана емес, еріксіз сүймек. Жер жүзіндегі адам адамды сүймек. Бұл адамның жаратылысындағы негізгі мінез».

• • •

«Адамның шын мағынасымен адам болуы үшін өзін сүйю, жақындарын сүйюмен қанағаттанбай, жалпы адамзатты сүйюі шарт. Өзінің, һәм жақындарының ғана пайдасын ідемей, жалпы момын халықтың пайдасын ідеуі шарт. Халық пайдасын өз пайдасынан да ілгері қоюы шарт. Адам шын ізгі адам боламын десе, халық ісі, халық пайдасы жолында құрбан бола білсин».

• • •

«...әр адамның өзін сүйюі, яғни жауыздықтан безіп, ізгілікке ұмтылуы, туысқандарын сүйюі, яғни оларға жауығдық тілемей, ізгілік тілеу, пайда келтіріп, зиян келтірмеу, һәм басқаларға зиян келтіргізібеу ең негізінде біткен адамзатты дос, һәм бауыр қору екен. Міне, кімде-кім өзін сүйсе, туысқандарын сүйсе, өзі елін сүйсе, әсіресе адам баласын бауырым деп білсе, сол адамды іні деп атаймыз».

• • •

«Оқу құралдарының мінеті — мектеп мінетінің айнасы».

• • •

«Тәрбие, кең мағынасымен алғанда, қандай да болса бір жан несіне тиісті азық беріп, сол жан несінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз. Ал, енді адамзат туралы айтылғанда, адамның баласын қамп жасқа толып, өзіне-өзі қожа болғанша тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі».

• • •

«Тәрбиеден мақсұт — адамды һәм сол адамның ұлтын, әсса барлық адамзат дүниесін бақытты қылу».

• • •

«Әрбір ұлттың балаға тәрбие қылуы туралы ескінен қалып келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сынанып, қон буын қолданыл келе жатқан тақтай жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші,

сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті. Және әрбір ұлғның баласы өз ұлғның арасында, өз ұлтты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиесін баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті».

• • •

«Ұлт мүшесі әрбір адам бақытты болса, адамзат дүниесі – бақытты».

• • •

«Ұлт мүшесі әрбір адам бақытты болса – ұлт бақытты, адамзат дүниесінің мүшесі әрбір ұлт бақытты болса – адамзат дүниесі бақытты».

• • •

«Әрбір ел келешегіне негізді балаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебіңде салмақ. Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысқан нәрсе».

• • •

«Мектебімізге негіз саламыз дегенде ескеретін іс соңғы кезде соқыр еліктеу вуруы біздің жанымызға сіңіп барады. Еліміздің саяси мытымағы һәм шаруашылық тұрмысын жаңа жолға қоймақшы болғанға да біз еліктеу ауанында жүрміз. Қазақ жанын қайшылап отырып, жат қалыпқа салмақшымыз. Жат қалыпты қазақ жанына қабыстыру, яғни жаңа халық жасау тәжірибесіне кірісуіміз қарамай қорқығалы. Мектебімізге негіз салғанда біз тағы осы жолға түсіп кетпесек игі болар еді».

• • •

«Адам жанын байлап, машинаның құрбаны қылуға ұмтылу – адамзат дүниесінің соңғы ауруы».

• • •

«Адамзат – өсіп-өну тарихында не істесе, бір адам да өсіп-өну тарихында соны істейді».

• • •

«Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік һәм өз жанымызға (қазақ жанына) қабысатын, үйлесетін негізге құра билсек, келешегіміз үшін таяныбай серттесуге болады. Сондай негізге құра алмасак, келешегіміз күнпрт».

• • •

«Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Еліміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алғы алаштың баласы бас қосса, қаірілі орын – мұғалімдікі».

***

«Үлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып келе жатқан тастақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Сая ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті».

***

«Бірақ, таланлар ұмытылып қалды деп, қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлде болса да ауыз әдебиетіміз бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өзінің ауыз әдебиетіне негіз қылмай, сшбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. алдымен, сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Жазба әдебиетімізге қайтуға міндетті. Мағына ая десе де, түр ая десе де».

***

«Қатынықыт күн болса, балаларыңыз құл болады».

«Үлт мектебін туғызатын ана – ұлт тілі.
Тілі бөлек ұлт түрі бөлек мектеп іздейді.
Үлт мектебі ұлт тілі негізінде қойылуға тиісті.
Түрлі ұлт тии ұлт мектебіне ина болуға тиісті».

«Әдебиет - елдің жанында жүре бастыған толқындардың жарыққа шыққан жаңғырығы».

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ТУРАТЫ

...Мағжан сыршылдығымен, суретшілігімен, сөзге еркіндігімен, тапқыштығымен, күшті, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күнімен, мұнды зарымен күшті.

Мағжан алдымен, сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиетін үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Ол жүректің қобытын шерте біледі, оның жүрегінен жаспен қаны пралас шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жақса да сырлы, қорқсы, сонді жазады.

Жүсітбек АЙМАУЫТОВ.

• • •

Мағжан – мәдениетті зор ақын. Сыртқы кестесінің келісімі мен күйшілігіне карағанда, бұл бір заманның тегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ерірек шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің терісін терген ақын болмады, заманынан басы отып, ітгерілей жеткен ақын болады. Әдебиет – әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан, бүгінгі күннің бар жалұшысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқалардың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін.

Мұстафә ӘУЕКОВ.

• • •

Мағжанның өлеңі – ішкі мағынасы, беттеген бағыты жағынан карағанда, күшті халықтың нашар әлісіз халыққа қалған қиябатына қарсылық көрсету. Езуген халықты елдікке ақыру, дінге қарсылық, ел арасындағы малқұмар, шенқұмарларды ащы, улы тілмен шигу, әйел бостандығын көксеу. Жастар тілегінің жарыққа шығып, ескіліктің жайылып, жаңалықтың орнауы, жалпы елдік азаттықтың жарыққа шығуы болып табылады. Мағжан өлеңдерінде бұлардың бәрі бар.

Егер де Мағжанның өлеңін әдебиет тарихының көзімен қарасақ, Мағжан өлеңі қазақ әдебиетіне жаңалық гудырады. Қазақ әдебиетінде жаңа басталып келе жатқан сезімшілдік, романтизм, сыршылдық дәуірінде Мағжанның «Ертегі», «Қорқыт», «Баян батыр» сықылды поэмалары әдебиетке зор күш беріп, іргелі орын алады.

Мағжанның қай өлеңі болса да қазақ әдебиетінің тарихынан қанда да сыбағалы орын алуы талассыз хақиқат.

«Ербегенші қазақ», 1923. қыштар

• • •

...Ақындық жағына келгенде, Мағжан қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне жаңа түр-

лер енгізу ретінде Мағжанның сңбегі көп. Абайдан кейін тіл өңгесіне Мағжаннан асып ақын қазаққа жоқ...

Абай – ақылдың ақыны болса, Мағжан – сезімнің ақыны.

Сәбит МҰҚАНОВ

***

М. Жұмабайұлының өлеңдері қазақ әдебиетінде үлкен орын алып деп санал басып отырмыз.

М. Жұмабайұлының өлеңдерімен оқушылар бұрыннан таныс. Әдебиет жана аяқтанып, әдебиет тілі енді жасалып келе жатқан жұртта Мағжандай ақындардың қызметі зор екені анық. Осы күнге дейін Түркістанда қойшылар тілі саналып келген, ресми қағаздар жазуға, кітаптар жазуға жарамсыз делініп келген қазақ-қырғыз тілі іске асуы былай тұрсын, өнерге асатын бай, жытық, таза, өткір, әдемі тіл екенін Мағжан өлеңдері саяси мәнісінен гөрі, әдеби мәнісін көбірек көзде тұттық. Сол жақтарын ескеріп, Мағжан өлеңдерінің ішінде кез келетін марксизм дүние тағуына ұйқаспайтын жерлерін оқушылар көре салып үрікпей, көркемдік жағына көбірек көз салуы керек, тарих мәнісіне жете түсінуі керек

Сұлтанбек ҚОЖАНҰЛЫ

***

Мағжан — қазақ жастары ой-санасының әміршісі.

Смағұл СӘДУАҚАСОВ

***

..Адам ретінде, ақын ретінде М. Жұмабаев қандай болған? Ол өзімізге ұқсамайтын өзгеше, аса талантты біртума ақын. Оның өзіне ғана тән үні, таңғажайып әуенді жыры бар, бұның қайнар көзі қалық поэзиясының тунгық тереңінде. М. Горькийдің С. Есенин туралы: «ол... адамнан гөрі табиғат, тек поэзия үшін жаратқан органға ұқсайтын...» деген аталы сөзін (М. Горький әдебиет туралы. М., 1953, 251-б.) М.Жұмабаевқа да арнап айтуға болады. Өзінің қайталанбайтын ерекшелігімен М.Жұмабаев поэзиясы А.Ахматова, Б.Пастернак, А. Блок творчествосын еске салады.

Сәйфи ҚҰДАШ

***

Абайдан кейін біздің заманымызға дейін қазақтан туған білімді, талантты алаңдардың ішінде шты мәлім төрт адам атаусыз қалып, ұмытылып барады. Олар – Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиев...

Әдебиетте мен сияқтылар совет дәуірінің бұрынғысы мен қазіргісін басынан кешіре отырып, әділетті бүркеп кетсек, кейінгілер не

демек? Біз бүрісегенмен олар ашады. Қазақ тарихы, қазақ әдебиеті жойылмаса – Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Шәкәрімдер жойылуы мүмкін емес. Тарихымыздың төрінен орын алады олар. Соңдықтан мен осы «Сыр дәптеріме» жазып кеттім, кейінгілердің қарғысына ұшырамауды ойладым. Дүниеден өзін кеткенмен, ішін қалса болғаны. Сол ізбен келіп, сырның ашады кейінгілер.

Ғабиден МҮСТАФИН

***

...Мағжан сұлу еді: орта бойлы, толық денелі, бұйрық кара шашты, аққұба бидай өңді еді. Бет пішіні Абайдың белгілі суретіндегі бет пішініне ұқсайтын. Жүріс-тұрысы жарасты, сая манғаз еді. Осының бәрінің үстіне ол қыз мінезді де еді.

Мағжан ғалым, тәжірибелі, шебер оқытушы, өскан методист-педагог еді. Педагогика жайында, қазақ типі мен қазақ әдебиетін оқыту жайында жарияланған кітабы, мақалалары болушы еді. Осыдан болу керек, ол бізге қазақ тілі мен қазақ әдебиетін тамаша оқытты; сабақ лекциялық, практикалық әдістерді ретімен қатар қолданар еді. Мейлі, лекциялық сабақта болсын, мейлі практикалық сабақта болсын, ол қағазға, кітапқа қарамастайын. Сөз арасында келтіретін мысал өлеңдер мен әңгімелерді түгел жақса айтатын. Декламация оқып тұрған тәртіпті барлық нәшні, сипатын, қимылын келтіріп айтатын.

Бейсембай КЕНЖЕБАЕВ

***

...Мағжан культурасының биіктігі бүгін де оқшау тұр. Көп өлеңдерінде-ақ Мағжан өзі жанып тұрған жарық сияқты. Біз ақынның ішкі нәріміздерімен, ой сөзіміз топаңыстарымен қатар оның өзін, қоршаған төңірегін де түгел танимыз. Ол төңірек дегеніміз – қорниіл тұрған адамдар, жан-жануарлар ғана емес, эфирдегі нәзік бояулар мен дыбыстар, жер бетіндегі көбімізге беймәлім құбылыстар.

Әбділда ҒҰЖИБАЕВ

***

Мағжан өлеңдерін оқи жөнелгенде, ақын өзінде қайда жетелерін, қай жағалаудан шығарарын күні бұрын сезе алмайсың, әйтеуір тегеурінде бір ағынға түскенінде білесің, әйтеуір айдыңды мұхитқа шыққаныңды сезесің.

Мұстафиз ӘЛІМБАЕВ

***

Айтулы ақынның сәске түстей ғана қысқа ғұмыры терең қалыптан орға да, сұрапыл қалың сорта да, тасырқанқан тасқа да, мұңлы шерлі жасқа да толы. Ол суға да батқан, отқа да жанған, мұнарты жан-

қан асуларға да тал болған, аңсасын келтіріп, ернін көзерткен июлде де қалған. Оны «жылан» да арбаған, «шаян» да шаққан, толқын ұрған балықтай жағаға да атқан, ақыры қайсар ақынды «қатты дауыл» соғып, құлағқан.

Ақын жаны осылай сая танған. Ол өліп қана қутынан құтылған.

Темірбек ҚОЖАКЕЕВ

***

Көптеген өлеңдердің алтын желісі халықтың азаттыққа жетуін аңсау болып келеді. Бір жағы – отаршылардың, екінші жағы – жергілікті байлар мен билердің қарапайым халықты еріксіздік құлдығында ұстап келгені ақын жанын ауыртады...

Мағжан қазақ халқының бақытқа жетер жолы тек ұлттық тәуелсіздікке, өз тегідыры өз ішкісіне жағдайға жету деп біледі. Оның ертедегі ерлер істеріне қайта оралып келе беретін себебі осыдан... Ақынға Абылай, Кенесары замандары қазақ еркіндігінің дәуірі болып көрінеді.

Рахманқұт БЕРДІБАЙ

***

Мағжан өлеңдерінің жоғарыда аталған революцияшыл, солшыл ақындардан елеулі айырмасы – оның қазақ халқы бастан кешкен өмірдің азапты, мұңлы жағына назар аударуы, екінші пен күйінішке және махаббат пен табиғат суреттеріне көбірек көңіл бөлуде. Оның өлеңдері сезімтал, суретке бай келеді. Онда табиғат пен адамның жан-дүниесі бірдей өріліп жатады, табиғат көріністері арқылы адамның көңіл-күйі көрінеді...

Мағжанның махаббат жырлары – қазақ лирикасының ең бір жарқын беттері. Ол адамның ойын, ішкі сезімін, саялаушы мен күйінішін тәңірдей көре суреттейді. Оның лирикалық қаһарманы – сезім құшағында, жүрек тербелісінде мас болып, басым аяналған азапты жан. Мағжан ұғымында шын сүйю – азан жолы, оның екінші мен қуанышы қағар жүреді.

Серік КИРАБАЕВ

***

Лирикаға ойысар болсақ, Мағжан бұл салада қол жетпес биікте тұр. Ол бүкіл қазақ дауымы бұрын тұщынып қоймаған лириканы өскәр шыңның басына апарып қойды. Кейінгілер қанша талаптанғанмен, интимдік суреттеулерге көбірек ұрынып қалып жүр. Оның көріністері Мағжанға да жоқ емес...

Мағжан лириканың сезім жағын күйлесе, Саян – заманыңдаймен саяси саяласын шартады.

Тұрсынбек ҚОЖИШЕВ

Мағжан Жұмабаев – қазақ ұлтының қайткенде азаттыққа қолы жетеді деп көп ойлап, армандаған ақын. Өзі өмір сүрген тарихи жағдайда азаттық қолға онайлықпен түсе қоймайтынын сезген ол ер түрікпен тараған туыс елдердің ұйымдасып, бірлесіп, тізе қосқан күресі ғана отаршылдықты қазақ елінен, басқа бауырлас елдерден аластауға мүмкіндік туғызады деп есептеген. Сондықтан, ақынның түрік тақырыпты өлеңдерінде бұл идеяның ең ояқтты идеяға айналуы табиғи нәрсе.

Шермаздан ЕЛЕУКЕНОВ

Мағжанның тілі, өлең жолдарының олшемі кейде ескі дәстүрлі сарында, кейде мүлдем жаңа үлгіде, көбінде орыс ақындарының, Еуропа ақындарының сонар-соқпағында. Қалайда сыршыл махаббат отына күйген заманның әсерінен ескіге де бой алдырған, өлімді тилесе де, ажалдан қорыққан, кейде тіпті торыққан шерлі ақын өзінің өлеңдерін ойға, ниікі бірлікке, мықты желіге құра білген. Оның шығармаларының желісі, бұршағы – тұтас. Сөз буындары, ыртқ-үйкестік сойлем заңдылығы – бүгінгі ақындарға көп жағынан үлгі мектеп. Оның өлеңдерінен өмірдің суреті көзге дәл бір мүсіндей елестеп тұрады.

Жайық БЕКТУРОВ

Ақын шыққан аса биік эстетикалық тұтырдың бірі – пейзаж лирикасы. Халық әдебиетінен, Абай дәстүріндегі жыл маусымдарына қатысты әлеуметтік терең сарындардан алынған үлгілерді дамыта келе, Мағжан табиғат көріністерін бейнелеуде әлем поэзиясындағы классикалық тәжірибелерге ден қоя отырып, жаңа көркемдік игіліктер жасады. Бұл топтағы жырларда кескін өнері тәсілдері, сәуле мен көлеңкесі ойнату, уақыт пен кеңістік диалектикасын көрсету, шаюрама, лигнер, әр түрлі ракурс, эгика, түрлі астаулар принциптерін пайдаланғанын байқауға болады.

Рымғали НҮРҒАЛИ

Мағжан Жұмабаев романтизм дегенде, ерекше сипатты лирикалық қаһарманды мүсіндеу үшін ол таңымалы жағдайды да ақынның өзгеше етіп алатынын алдымен ескеру керек. Демек, лирикалық қаһарман әрекет ететін орта да әдетте жиі кездесетіннен мүлде бөлек, айрықша болып келеді. ...оның ерекше жағдайдағы айрықша адамды бейнелеуін лигтеумен қатар, сол өзгешелік, биіктікті де дара әрекет.

нақты көріністер көмегімен өртеніп жариялағанымыз келеді. Сөйтіп, белгілі бір нақты суреттерге сүйене отырып, мүлде бөлек, тосын ортаны әспеттеу сол қалыптының неғұрлым әсерлі бейнеленуін негізденді.

Құшдық МӘШІҮР-ЖҮСІП.

***

Мағжан Жұмбаев жинақтап айтар болсақ, сегіз қырлы, бір сырлы аса ірі тұлға. Ол лирик, ол эпик, ол – аудармашы, ол – ұстаз, ол педагог...

Мағжан Жұмбаев өмірі – шабыт пен табыт, құшыныс пен тұншығудың арасында арпалысып өткен аласапыран өмір. Өлгендер-одді, ал тірілеріміз оның алдында мәңгі қарғыдармыз.

Қадыр МЫРЗА ӘЛІ

***

Мағжан – қазақ өлеңіне Абайдан кейін түбірлі өңгеріс әкелген ірі реформатор ақын. Қара өлеңнің бұла күші бесік болып тербеткен Мағжан жазба әдебиеттің қапан көркемдік ұстанымында тәрбиеленген Абаймен үлкен эстетикалық мұрат үстінде қауышты. Ендеше, Мағжан ренессансының берік бағаны — Абай. Олар бір-бірімен тым жақын, жалғас жатыр. Алайда, Мағжан өзін-өзі ашудың кілтін іздеуден тәнбады...

Мағжан тыз етпе сезімнің емес, бауыры кең тұлпардай қосилетін арналы жүйеліліктің ақыны. Көңіл-күйдің ғана жыршысы емес, ...эстетика-философиялық концепциясы қалыптасқан ақын. Ақиқаты ол ұшына шенгелдеп қан ұстап тұрып айтудан тайсалмайды.

Бақыт КӨРІБАЕВА

***

Мағжан Жұмбаев поэзиясы сыршыл, тата, молдир сезімге, жан-дүкеннің соншалықты пәтік иірім-құбылыстарына, сөз сұлулығына, оның нәрлі, ажарлы, сымбатты айшық-оралымдарына, көркемдік ассоциациясының ұтымды тәсілдеріне жүгінеді. Жан сезім құбылыстарын құйқылжыға, күмбірлете, ойлы-күйлі етіп, жырлайды. Бейнелі тілмен, суретшілікпен сөйлетеді. Оның ақындық болмысы қоршаған орғаны, ғаламды, жаһанды тірі күйінде, жанлы күйінде, әсерлі күйінде қабылдайды. Сондықтан, Мағжан — шын мағынасында суретші ақын. Әділге көшсек, лирикалық поэзия тарихындағы жаңа бір белес, жарқын құбылыс.

Серик НЕГІМОВ.

***

Мағжанның тұңғиу, қайғыру сарынындағы өлеңдерін сары уайымға бой алдыру деп қараудың жөн жоқ. Керісінше, қазақ әдеби-

тін әлемдік әдебиетпен ымық теңестіруінің бір мысалы ретінде бағаланған орынды. Бұған мынадай өзіндік дәлелдеріміз бар. Оз тұсындағы жазба әдебиеті биік деңгейдегі Еуропа әдебиетінен үлгі өрнек таба отырып, сол озық үлгіні, биік парасатты өлең өрнегін қазақтың қиын қиындағы қара өлеңінің бойына жарастыра білді, бұл – бір; сойтып өзін қазақ поэзиясында өзге ешкімге ұқсас өзіндік ақын ретінде қалыптастырды, бұл – екі; Мағжан өлеңдерінің ішкі мазмұны мен сыртқы пішіні «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» деген Абай талабынан табылып, қазақ оқырманына тез жол тапты, бұл – үш.

Омырхан ӘБДИМАНҰЛЫ

• • •

М. Жұмабаевтың жоғарыда аталған еңбектері («Ақан сері», «Бернияз Күлесев», «Базар жырау», «Әбубәкір ақсақал Динаев», т. б. Д. Ы.) – ұлттық әдебиеттану ғылымына қосылған мұр үлес. Әдебиет тарихы, әдеби мұра, оны жинаушылардың өмір деректері мен шығармашылығын мәтіндік тұрғыдан танып, зерттеп, ғылыми жүйеге түсіру т. б. жөніндегі теориялық тұжырымдары, ойлы пікірлері сөз жоқ, бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін құнды.

Гүлфия ШИРӘЛИЕВА

• • •

Мағжан Жұмабаев адамзат тарихындағы өзгеше тарихи-әлеуметтік құбылысқа сыншыл көзбен қарап, өзінше баға берді. Революция атты алып метеорит қазақ жеріне де түсті, ел дұранды, өрт қаулады, қалың қауым жақсылық күтті, кеудедегі шырлар үзіле бастады. Жабығып қамыққандар, зорлыққа тұншыққандар да емес еді. Зиялы жанды, ізгі сезімді Мағжан шын кедейлердің қуанышына назаланған жоқ, тек ол бақыттың рас-құмәнділігіне ал-көптігіне, ұзақ-қысқалығына шүбәланы қарағаны ақиқат.

Бақытжан МАЙТАНОВ

• • •

Мағжан өлеңдеріндегі рухани күш тамырын тереңге тартып, түркілердің Түркістан аймағында хандықтар мен тайпалық одақтарға бөлініп-бөлініп тұрған дәуірлерінен бастап алып жатыр. Мағжан – отарланған қазақ даласында зүнінге келіп, бүкіл жұмырын елгі мен қанауға түскен қоғамда өткізуге қарамастан, оның рухы мен арманы тәуелсіз Түрік қағанатының кен жазира даласында қанат қағып, өлеңдері осындай қайнар көзден нәр алған. Мағжан Жұмабаев – көне түркі топырағында жат жерліктер ұстанған отарлау саясаты салдарынан ұзақ жылдар бойы бөлініп-бөлшектенген бір халықтың жүйелі түрде қа-

және қырғыз, өзбек секілді ұлттарға топтастырылуына қарсы наразылығын білдіріп, жалғызды өлеңдерінде қайсарлықпен ортақ түркі аты мен ортақ түркі болмысын әлемге танытқан парасатты ойшылдардың бірі. Оның өлеңдеріндегі ұлттың аты – ТҮРКІ, Отанның аты – ТҮРКІСТАН еді. Мағжан менің Алтайдағы жүрегім.

Фейізллах БУДАК.

***

Мағжан ақын – ой мен сезімнің ақыны еді. Сондықтан да саналы жан ретінде өз тұсындағы қазақ қоғамына, замандастарының қалпына бей-жай қарай алмады. Оның азаматтық белсенділігі бойындағы қасиетімен тоқандасып жағты. Ақын өз заманындағы жетекші күш Алаш қозғалысына аянбай атсалысты

Дихан ҚАМЗАБЕКҰЛЫ.

***

Орта Азияда түркологияның іргетасын қалағандардың бірі – Мағжан Жұмабаев еді деуге толық құқылымыз... Мағжан ежелгі түркілер мемлекетінің тарихын, бұл халықтардың басынан өткен талай тауқыметтер мен бұратан жолдарды жақсы біледі. Ол тек қаламы қарымды, тынысы кең ақын ғана емес, сонымен қатар терең білімді тарихшы ғалым екендігін өз өлеңдері арқылы көрсете алған. Ақын шығармашылығындағы қайталайлас образдар, Отанның жарқын бейнесі, кезеңнің анық та аяқын келбеті және басқа бірқатар өзіндік ерекшеліктер тек қазақ әдебиетінде ғана емес, жалпы түркі халықтарының әдебиетінде Мағжан Жұмабаевтың салмақты орны бар екенін айқындап берді. Мағжанның әрбір өлеңі сөзсіз бірер дегальға, тарихи оқиғаға, тарихи тұлғала сүйенеді. Оның өлеңдерінен көрініп тұрғанындай, ол түркілер тағдырынан, езілген, қаналған елдің аянымығы трагедиясынан алап шегеді. Ақынның үндеуге толы өлең жолдарынан екі полюстің – Күншығыс пен Күнбатыстың бейнесі түркі тайпалары мен түркі елдерінің өткені мен келешегінің рәмізі болып жарқылдайды. Сан ғасырлар бойы әр түрлі басқын мен шапқыншылық Күншығысқа вуыр зардабын қалдырғаны – Мағжанның іші-бауырын өртейді. Қысық көзді Күншығыс бейнесінде бүкіл түркі халықтарының аянышты да қайғылы кейіні суреттейді.

Нәсімхан РАХМАНОВ.

***

Мағжан қазақ әдебиетін биік дәрежеге шығару үшін қазақтың ауыз әдебиетінен бастау алып, Шығыс, Бағыс, орыс әдебиеттерінің жетістіктеріне үніліп, Әл-Фарабиден бастап, Еуропа философтарының еңбектерін де терең зерттеп, оқып, оны шығармаларына кеңінен пайдаланған. Нәтижесінде қазақ әдебиетін өз ішіндегі томаға тұй-

ықтықтан құтқарды. Оқырмандарды өзге ел әдебиеттерінде, өнсрінде болып жатқан жаңалықтармен таныстыруға ұмтылды. Сөйтіп, қазақ әдебиетін өзіне дейін болып келген тақырып, ой жұтандығынан құтқарды. Өлең тақырыптарын, сөздердің қолданылу мағынасын түрлендірді. Оқырмандарын ойландыратын терең мазмұнды философиялық еңбектер жазды.

Бақытқамат ҚАНАРБАЕВА.

***

Жарғы ғасырдай жар астында жасырынан Мағжан поэзиясының қызуы қайта қуат алып, елін, жерін ерекше бір шуаққа болеп тұрғаны қандай гәнибет! Мағжанды тану, Мағжан тылсымының тереңіне бойлау, оның отты жырларының ұмтына қану біздің замандастарымыздың келер ұрпақтың ой өрсінің ариасын кенейтіп, жиырма бірінші ғасырда да қоғамдық сананың, ұлттық рухтың қозғалушы күшіне айналды, жаңа биікке көтерілуіне қызмет етері анық.

Жарастық СҮЛЕЙМЕНОВ

***

Сүйіспеншілік жырларын жазуда Мағжан алдына жан салмаған тайпалған жүйрік екені оның осы тақырыптағы қай өлеңінен болсын сезіледі. Бұл жонінде ол Абайдан да биік тұр. Ол – әнел татып есепсіз сүйіп, махаббат отына күмәнсіз беріле күніп, сол ыстық сезімді қызуы қашпаған күйінде жып-жылы жырларымен кестелеп беретін тамаша суреткер...

Мағжанның махаббат лирикасы шыншыл, қатіргіз кейбір ақындардай бесігінен бүлініп, оүлдіріп тастап, соны шатпақтап, өлеңге айналдырып жатқан жасаңды махаббат, жаяған сезім емес, ақын шындығы екендігіне бас иесің.

Темалла ӘКІМЖАНОВ.

***

Мағжан – ірі өлшемдермен омылған ақын. Бұл өлеңінің («От» өлеңі. Д. Ы) ғаламатты сонда, ғаламшар мен адамның пропорциясы мұнда бар. Ақын аяғы – жерде, көңілі – көкте, дәріменсіздігін сезінуі оның рухани биіктігіне тең. Өлеңде түпсіз тұңғыштық қарыштап құм түйіршігіңдей болса да адамзат нәсілінің сезімтал бақымысы, тулап соққан беймаза жүретін көркем, кестелі бейнеленген. Топырақтан жаратып, топыраққа айналатын, табаны жерден ажырамауға үкім етілген адам баласының жаны, қиял-арманы шарттарап дүниені, беймәлім көркемдіктерді, үйлесімді ақсап шарқ ұруы.

ҚОСЫМШАЛАР

АЛҚА

Табиғатырық

Қазақ әдебиеті тоғыз жолдың торабында тұр. Артында – бір жол, алдында – мың жол. Мың жолдың шипіле – өзен орлегені де, шөлге улегені де, барса келері де, барса келмесі де бар. Қазақ әдебиетін мынау мың жолдың торабына алып келіп, аныртып тұрған – тұрмыс. Қазақ тұрмысы, орыс тұрмысымен, орыс тұрмысы арқылы Еуропа тұрмысымен соқтығысуы – қазақ әдебиетінің орыс әдебиеті екпініне, орыс әдебиеті арқылы еуропа әдебиеті екпініне кетіп келуі; тас пен жалалақтың – жалалағы өлмек. Әрине, қазақ тұрмысы қирамақ. Әрине, қазақ әдебиеті сиктемек.

Бірақ, біте молда болатын еуропа әдебиетінің өзі – бір молда емес, мың молда. Алыстағы анау еуропаны қоя-ақ қоялық, қоршыміз орыс әдебиетін аламыз. Оның да өткен дәуірлерін бүркеп, осы күнгі дәуірін аламыз. Осы күнде, пролетариаг төңкеріс дәуірінде, Кеңес үкіметінің өңінде орыс әдебиетінің мың бағыты бар. Бәрінің жалауы – қызыл, ұраны – төңкеріс, алды – ортақшылық сықылды. Алайда, искусство, хәм оның бір саласы болған әдебиет туралы гүрлі жақтың түрлі ұғымы бар - «Искусство бар хәм болмақ» деген бағыттан бастап, «искусство жоқ хәм болмақ емес, бұрын болса да, бұдан былай болмақ емес» болуға тиісті емес – деген бағытқа шейін бар.

Оның үстіне, біз дүние астан-көстен болған заманның адамымыз. Жұмыр жердің бетіндегі шірік қауды өртеп, ертең өртеп шығару үшін қылыш, найзаны қолдан түсірмей, майданда жүрген әскердеміз. Әйеліміз, ерлеріміз, саясаткерлеріміз, шаруашыларымыз, әдебиетшілеріміз – теге әскерміз. Әскер болуға міндеттіміз. Төңкеріс те осыны тілейді. Тұрмыс та осыны тілейді. Бірақ, майдандағы әскердің әрбір тобының, әрбір табының дербес міндеті болмақ. Әр топ өз міндетін дұрыс атқарса ғана, жалпы әскер соғысты ұтып шықпақ. Бұл топ өз міндетін атқара алмаса, өз міндетін ұмытып, көптің дүрмегімен, айкайм-аттанының желімен лап қойып кете барса, майдан күр ойранға айналмақ. Қазақтың жазушылары да ат әскердің күшкене бір қанағы, үркердей бір тобы. Бұлардың мойнында, жалпы әскерлік міндетінен басқа да дербес міндет бар. Жазушылықтың, ақындықтың өз міндеті бар. Жазушыларымыз әскерлік міндетін біліп, ақындықты міндетін білмесе, атқара алмаса – ақын емес. Ақындықты біліп, әскерлік міндетін білмесе – әскер емес.

Қазақ ел, Еуропа мәдениеті көзімен қарағанда, мәдениет қоры, әдебиет қоры жоқ кедей ел болғандықтан, біздің жазушыларымыз

не әскерлік, не азаматтық міндетін ұмытып, құр ақындыққа камалып қалуы мүмкін, әсіресе, ақындық міндетін біле алмай, жалпы айқайдың екпінмен кетуге мүмкін. Әдебиетті – айқай ғана деп, ақындықты – үгіт-насихат қаңа деп ұтуға [мүмкін] Мысалы, әдебиет – не діншілдік «Бәдуамы», не дінсіздік «Бәдуамы», әйтеуір, «Бәдуам¹» деп ұғынуга мүмкін. Үягі боларлық орыс әдебиетінің түрлі тарауының тұрақсыз бір тарауына, не барса келмесіне, не ұзамай құрып кететін снырдың шұбырындысына түсіп кетуі мүмкін.

Осы мүмкіндіктердің шет пушпағын көріп, әдебиет қазанының бір құлағына жармасып жүрген біз, тоғыз ойланып, тоқсан толғанып, төмендегі пікірлерді ортаға салуды өтіміздің борышымыз деп билдік. Бұл құрғанымыз сөзті қанат боз орда, алты қанат ақ отау емес – Абылайша². Майдан, ойран, жорық дәуірінде дағарадай орда, айдай ақ отау құрыл отыруға болмайды. Аттам дәуіріне абылайша [қарау] керек. Жорық басылар, жаңа тұрмыс орнар, Абылайша қалтып, бәріміз сиятын боз орда тіглер. Бұл – келешектікі. Өзірге баспана – абылайша.

Оқушы! Жақсы келдің. «Табалдырықты» аттап төрге шық!
«Алкаға» кір.

Әдебиетіміз

«Әдебиеттің өзінше дәуірлеу техника мәдениетінің дәуірлеуіне байланыбайды», дейді Маркс³. Осы пікірін бекіту үшін Грек тарихының Гомер заманы мен Еуропа тарихының Шекспир заманын көрсетеді. Шынында, Гомер заманындағы гректің, Шекспир заманындағы Еуропаның техникалық мәдениетінің балаң болғаны рас.

Алайда, сол дәуірлерде Грек пен Еуропа әдебиеті құлашты аспапта сермеген. Неге бұлай болғандығын тексеру – әдебиет тарихшысының міндеті. Біздің бұл жерде айтатынымыз: Маркстің мынау пікірін қызақ өміріне табысырсақ, «Қазақтың техника мәдениеті тіпті төмен бо ппан, [сондықтан да] әдебиеті де жоқтың қасында болған» деген пікір ұстау – қате. Шынында, қазақтың өзінше терең әдебиеті болғаны хақ һәм бар. Қазақ өмірінің түрлі өзгерісі, өрі – қыры, қайғысы – қуанышы, ойы – қиялы әдебиетінде түсіп отырған. Өзірше, тіпті тексерілмеген дәуірді қоя тұрып, соңғы дәуірді аясақ, кешегі Мұрат, Махамбет, Батар, Шортанбай, Ақан сері сықылды ақындардың елдің мұңын, зарын, ой, қиялын жырлай білген шын жыраулар екені анық. Бұлар – қазақ даласына бет алған суропаның, орыстың қара жүз отаршылдығының қарасын көріп, бірінші ұланған ерлер. Қазақ әдебиетінің алыбы Абай – қазақ даласына кезулеп келе жатқан капитализмге, отаршылдыққа қазақтың қанды

¹ Бәдуам – әліпте.

² Абылайша – жорық кезіндегі әскери қос.

³ К. Маркс – Введение «К критике политической экономии». Изд-во Москва Рабочий, 1922 г.

жас төгіп, еріксіз шалған бірінші құрбаны. Ел билеп, елге ақыл айту-дан бастап өмірден үміт үзуге, тунитық ойға барып тірелген Абайдың өмірінің ақындығының трагедиясы да, тереңдігі де – осында. Абайдың алыптығы – қыл көпірінің үстінде тұрғандығы, екі қолымен екі өмірмен алысқандығы, сондықтан, қазақ әдебиетінің ескі мағынасын, бұрынғы бағытын тереңдеткендігі, әдебиетке жаңа түр келтіргендігі.

Абай жиын тойдың ақынды болмағандықтан, әсіресе, баспа сөздің жоқтығынан Абайдың әдебиеттегі бағыты, әсіресе, түрі елге тарай алмайды. Сол дәуірде қазақ даласына капитализм кеулеп кіре береді, ел езіле береді. Әдебиет те, бағыт та, түр де қалмайды. Әдебиет «Ғизат-лұл — оқу — мұтырлы», «Биссимиллаһ деп башлайын сөздің басын» сықылды балдыр батпаққа айналады.

Бірақ, еуропа отаршылдығының бір қасиеті – «құлды көп қуып бағыр қылуы», өлімге бұйыруы мен өмірді сүйгізуі, езілген елдің ұлттық сезімін оятуы. Осы таң бойынша, 1905 жылғы төңкерістен соң соққы жеп, сүлесіз жатқан қазақ елі есін жия бастайды. Жаралы жанның есін жия бастағанда, бірінші үні – ыныреу, күрсеу, күнрену болмақ. 1905 жылдан соңғы әдебиетіміз – «Оян, қазақ», «Қырық мысал» сықылды, елім, жұртым деген әдебиетіміз сол күнрену. Сол тар еге күнренген жаралы жанның көзіне алғінде ғана қылышынан қан тамып майданда ойнал жүргені естесемек. Ояна бастаған ел кешегі ел болған күнін есіне түсірмек. Әдебиетіміз де мынау «Оян!» деген тармен бірге елдің өткен күнін есіне сала бастап еді. Өткен тағы болып жүрген дәуірді қайта орнату үшін емес, жасынан елдің жанына үміт салу үшін өткенді жырлай бастап еді. Жырлап үлгерген жоқ еді, жырлай бастап еді. Әдебиетіміз осы күнде тұрғанда, біз үстіміздегі зор төңкеріске кіріп кеттік.

Бұл күнге шейін төңкеріс һәм әдебиетіміз

Үстіміздегі зор төңкеріс бізге өз тарихымыз тудырған, өз тарихымыздың қатынасы болған таныс төңкеріс емес, еуропа тарихы тудырып жат төңкеріс еді. Осы себептен біздің әдебиетіміз бастапқы жылдарда төңкеріс туралы еш нәрсе жазы алған жоқ, әдебиетімізде төңкеріс туралы қолға аларлық еш нәрсе болмағаны даусыз. Әдебиет өзінің бұрын келе жатқан бетімен жүре берді. Бір жағынан, орыс отаршылығының зардабынан елге кірген бүліншілік, бұзықтықты суреттеп, екінші жақтан, елдің ұмытып, жасып қалан елдің өткенде өзінше ел болғанын есіне салып, табиғи жолмен келе жатты.

Марксист зор ғалым Плеханов: «Шаруа - тұрмыс-салт төңкерісіне бейімделуі болмақ»⁴ — дейді. Төңкеріспен қазақ тұрмысының сырты ғана соқтыққан сықылды болғанымен, санасым дағдылы жолымен

⁴ Батышев — «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю». С.116. 1825 г. 1-е издание

келе жатты. Сондықтан, әдебиетіміз төңкерістің бастапқы дәуірінде де өтпін табиғи жолымен өсіп келе жатты. Осы жолда жаңа әдебиетіміз бірталай илгері аттап та қалды. Қият қарғып шығамын деп мертігіп қалмай, тұрмыстың, тарихтың заңы бойынша, табиғи жолымен жүріп, күн санап өсіп, тереңдеп келе жатқан кешеті, бүтінгі әдебиетімізді қарғауға емес, алқауға (мақтауға) міндеттіміз «Төңкеріс туралы тез үндей қоймадың» деп төмпініп өкпелеуге емес, не себепті үндемегенін ұтуға міндеттіміз. Әдебиетімізге төңкерістің тіпті түспеуінің, бірен-саран түсірем деген топас тәжірибелерде теріс жағынан түсуінің ізгімі бір себебі – төңкерістің өзінің қазақ даласына күнгей бетінен емес, теріскей бетінен, соңынан емес, солынан кіруі алақандағы нәрсе ғой, мұны бүркеп қожы болмас. Маркстің «Санаға сипат беретін салт» деген асқар ішкірін де аттап кетуге болмас. Төңкерістің он жағын түсірем деп ұмытылған әдебиетіміздің тәжірибесі соңғы бірер жылдың ішінде ғана басталды.

Бұл айтылғандардың бәрі – әдебиетіміздің бұл күнге шейін жүріп келген жолы, тарихтың, тұрмыстың құрыш заңы бойынша, өз бағытымен, дұрыс жүріп келген жолы. Енді бұдан былай деген мәселе тұмақ, аққан судың өзінен анырылмайтын сипаты – ағу. Ақсаңда жазық жерде жанылып, жыбырканып, тар жерде тастың бауырында көбіктеніп, көпіріп, жарды соғып, лепіріп ағу. Яғни, өзінің ағу заңына да, жолдың, арнаының заңына да бағыну. Тұрмыс та ағып жатқан су сықылды. Қызақ тұрмысы да, салты да жаңа арнамен ағуға бет алды. Зор төңкеріс қазақ даласына енді күнгей бетінен кіргелі тұр. Енді, сөз жоқ, әдебиетіміз де бірте-бірте жаңа жол іздемек. Соңы жаңа жолдың жөні қайда?

Күтпеген жауыбымыз мынау.

Енді төңкеріс һәм әдебиетіміз

Үстіміздегі төңкеріс – адамзаттың тарихында теңі жоқ төңкеріс. Адамзат тарихының ең соңғы албастысы – отаршылықты, капитализмді жойып, тарихты жаңа арнамен ағытуға бет алған төңкеріс. Еуропаның отары болған жалпы шығыс елінің еңбекшілері, шығыстың бір ұшқыны болған, әсіресе, толқынның ішінде отырған еңбекші қазақ елі мынау тексіз төңкерісті досым деп ұқпай, қасым деп ұғуы, тіпті мүмкін емес.

Отаршылық Еуропа пролетариатының жауы болса, отар болған елдердің де жауы. Төңкерістің тарихы Еуропа тарихында тереңде жатқан болса да, Еуропа тарихы тудырған төңкеріс затында жат болса да, төңкерістің мақсаты – бір еуропаны ғана астан-кестен қыту емес, жалпы адамзатты бақытқа жеткізу болғандықтан, жер жүзінің ең ілгері елі, тарыққан табы мынау төңкерісті менікі емес деуі мүмкін емес. Шығыстың отар болған елдері, соның бір ұшқыны болған кеден қазақ – отаршылықты, капитализмді жою жолында, төңкерісші

пролетариаттың шын жолдасы. Басқаша болуға мүмкін емес. Әдебиетіміз де төңкерісті – біздің төңкерісіміз деуден басқаша жырлауы мүмкін емес.

Бірақ, бағыттағы, негіздегі бірлікті мінездегі бірлік деп ұғу – қате. Зор төңкеріске пролетариат зеңбірек, пулемет, машина, қайыс қамшымен кіріссе, қазақ қамшы, сойыл, балпан етік, малма тұмағымен, жолдан қосылып отыр Еуропаның музыка оркестрі бар. Елу, алпыс, жүз музыка құралдарынан құралған оркестр бір ойнағанда, бір ғана күйді ойнамақ. Бұл оркестрдің сұлулығы – барлық музыка құралдарының бәрі бірдей бір дауыспен барылдауы, яки шикылдауында емес, жеке музыка құралының өз орнында, өз мінеліне лайық үн шығаруында. Төңкеріс әдебиеті дегенде де осыны ескеру керек. Төңкеріс әдебиетінің тұрғы төңкерістің өзінен туатын, яғни пролетариат төңкерісінің өзінен туатын пролетариаттың өз әдебиеті болмақ. Бұл төңкеріс әдебиетінің бірінші түрі. Яки, төңкеріске қазақ сықылды жолдан қосылған елдің, яки таптың төңкеріс әдебиеті болмақ¹. Бұл екінші түрі. Мұндай түр пролетариат төңкерісінің өзінен тумай, алыстан, рухынан, екпіннен тумак. Біздің әдебиетіміз де қазір бірінші түр бола алмақ емес. Екінші түр болуға тиісті, ітм болмақ. Біздің әдебиетіміз қазіргі дәуірде «пролетариаттың төңкерісі, біз сықылды сызған елдің төңкерісі болды» деген пікірлі нысана қылып қоя білсе, осы төңкерістің екпіннен қазақ сықылды құл болған елге өмір үміті кіргенін жырлай білсе, төңкерісшіл әдебиет болғаны.

Марксистік зор ғалым, ақын Луначарский² жазады: «Жаңа ұлт, жаңа тап бұрынғының бітірген жерінен бастап кетпейді... жаңа тап яки жаңа халық бұрын өткерген билегендерге қас болып, олардың мәдениетін жек көретін болып өсіп-өркендейді», – дейді.

Сондықтан, осы мінез, осы қулық, үстен қарап айтқанда, осы қиялшылық, мстық қандылық – қазақ әдебиетінде де болуы мүмкін. Болғанда өңінше, қазақша, Азияша болуы мүмкін. Тап бір ойланатын нәрсе – осы.

Дұрыс, зор төңкерістің алды – ортақшылдық екені рас. Төңкеріс құр қирату үшін ғана емес, жер үстіне жаңа тұрмыс орнату үшін екені рас. Еуропа пролетариатымен қол ұстасып, біздің сол жаңа өміріге, ортақшылыққа бет алғанымыз рас. Біздің де көктейтініміз – сонау қырда көгерген жаңа дүние екені рас. Әдебиетіміз де құр қиратулы, құр төңкерісті ғана бағыт қылып қоймай, төңкерістің артындағы жаңа өмірді бағыт қылатыны рас. Бірақ, пролетариатпен қол ұстасып, жаңа дүниеге бет алған жолымызда өзіміздің шымысымыз, қазақ мисіміз шықпауы мүмкін емес. Ойымызда, қиялымызда, әдебиетімізде Азия мисі аңқымауы мүмкін емес. Бағыттың бір екені даусыз болғанымен,

¹ Л. Троцкий «Литература и Революция», стр. 169–170.

² Луначарский «Основы позитивной эстетики». Москва, 1923 г., стр. 128.

пролетариаттың өз тарихының, машинасының, қайыс қамзолының иісі шықпауы, қазақтың мың жылдық тарихының елтірі тұмағының иісі шықпауы мүмкін емес. Адамзаттың артындымы, тарихтың ғасындағы ортақшылдық – таңба басылған бір ойлы, бір сезімді санағы жоқ хайуанның ортақшылдығы. Алдымыздағы ортақшылдық – түрлі пікірлі, түрлі сезімді санамен тәзіңдеп отыратын, тұрмысын солай құра білген, шын адамның ортақшылдығы. Пролетариатпен қол ұстасып осы ортақшылдыққа құйылысқан адамзат ғарихы хәм мәдениетінің құйылысқан мәйзінына бет алғанымызда, осы жолда, қазақ ақынның кедей қазақтың күнгірт тұрмысын, пролетариатпен ортақ мақсұлын жырлаумен бірге, кедей қазақтың өзінің ойын, өзінің сезімін, өзінің қиялымын, өзінің ұғымын жырлауға ұмтылуы міндетті. Болмаса, қазақ әдебиеті деген әдебиет тұмақ емес. Бағытта емес, рухта басқалық болмай, құр сыртында, мысалы, сөзде ғана басқалық болса, әдебиет шеттен аударылған аударма, тәржіма ғана болып қалмақ. Негізінде бірлікті мінезде бірлік деп ұту – адасқандық. Әдебиетіміз бен төңкеріс арасы туралы сөз осы. Әдебиет мәселесі мұнымен бітпейді. Енді оның басқа жағын шолалық.

Әдебиет не нәрсе? Әдебиеттің жалпы заңы

Әдебиет – искусствоның бес тарауының біреуі. Искусство – адамзаттың сұлулық сезімінен, сезім арқылы жаратылысты, өмірді ұтуға ұмтылуынан туған. Сұлулықтың өзі не нәрсе? Философ Кант былай деп жауап береді: «Түрмен ғана тура құлқына байланбаған ләззәт ойнататын нәрсенің бәрі – сұлулық». – дейді. Осы сөзде түгел болмағанмен бірталай шындық бар. Шынында, мысалы, қазақтың мұрынын тесіп зәре салуында құлқын үшін, тұрмыс үшін қаңдай тура пайда бар. Әрине, тура қолма-қол пайда жоқ. Қазаққа мұны кәеткен – Кант айтып отырған құлқында байланбақтың сұлулық сезімі. «Сұлулық сезім барлық жануардың, оның ішінде адамның жаратылысына салынған, табиғатына берілген», – дейді Дарвин. Осы пікірлерді Маркс философиясы негізінде қәте демейді. Марксшілдіктің бұған қосатыны, толықтыратыны бар. Марксшіл зор ғалым Плеханов жазады: «Адамның табиғаты адамның сұлулық ұғымдары болуының мүмкіндігіне жол ашқан. Айналадағы шарттар осы мүмкіндікті іске асырады. Қоғам адамның (қоғамның, бір халықтың, бір таптың) сұлулық ұғымдарының тууы, сипаты аңадай болмай мынадай болуы осы айналадағы шарттарға байлаулы»¹ – дейді. Мынау сөзді ұғымдырақ қылып айтқанда, былай болады: бір халықтың, бір таптың бір заманда аңадай сұлулық ұғымы болмай, мынадай сұлулық ұғымы болуы, си-

¹ Плеханов. «Об искусстве». Сб. «Искусство». Изд-во «Новая Москва», 1922 г., стр. 44.

паты анадан болмай, мынадай болуы тұрмыс түріне, еңбек түріне байлаулы. Бұл пікірдің дұрыстығында дау жоқ. Қатақтың мұрнын тесіп, ере салуы – Еуропа көзінде саналық емес, тағылық деп саналады ғой. Тұрмыс өзгерген санын, ереге қазақ өзі де тағылық деп қарап келеді ғой. Яки, Еуропаның күн бағқандағы суретті ауынын суы құрып мақтауы қазақтың өз әдебиетінде жоқ қон. Біз жоғарыда сұлулық сезімінен, һәм сезім арқылы жаратылысты, өмірді ұтуға ұмтылудан искусство тұмақ делік. Бұл мәселе жоғарыдағы сөздермен біраз шет қалды. Искусство да тұрмыс түріне, еңбек түріне қарап өзгеріп отырмақ. Искусствоның тұрмысқа байланысы жалғыз тұрмыспен бірге өмірші отыру ғана емес. Искусство сезім арқылы, сезімнен туған һәм сезім оятатын сурет арқылы жаратылыс өмірді ұтуға ұмтылу болғандықтан, искусство өмірге, тұрмысқа пайда тигізуге тиісті. Бірақ, искусство тұрмысқа тура қолма-қол пайда тигізбейді, тигізе алмайды. Арада талай қол арқылы алыстан тигізбек. Әдемі өлең, сұлу күй ешкімнің қарнын тоқ, қойлегін қоқ қытық емес. Бұлардың пайдасы қинаш, алыстан орап барып тиетін пайда. Маркешіл ғалым Ортодокс осы пікірді бір созінде толық айтады¹.

Қысқасы, искусствоның негізі – сезім, құралы – сезімнен туған сурет, мақсаты – білім беру емес, сезім ояту. Бұлай болса, искусство қайраткерлерін, ақынды өлшейтін кез мынау болады: сұлу терең суреттер арқылы қандай болса, ондай болсын, әйтеуір терең сезім оята алса, ол ақын, оята алмаса ақын емес. Сондықтан, Ага-мем-нон, Ахеллесті жырлаған Гомер өмірді қарлап отсе де, суреті терең болып, тұңғыш сезім оятағын Байрон қайткенде де ақын; «Тарғынды» жырлаған Марабай, «Жібек қызды» жыр қылған Жүсіпбекқожа қыл көпірді, мақшарды, жұмақ тамұқты суреттей біліп, тыңдаушыны сніреткендей, дін қысасын шығара білетін біреу қайткенде де ақын. Ал, қырық парызды санайтын Орынбай, қырық парызына келгенде, ақын емес. Уақытында «Айқапта» басылған «Қалағым, өнерлен, мектеп аш, қала бол, егін сал» деген сықылды ақылды өлеңдер қайткенде де ақындыққа жанаспайды. Ақындық бағытта емес, «ақындық ақындықта. Қалай жұмсалса да, талантты талант дейміз ғой»², – дейді Луначарский. Қысқасы, ақынды өлшейтін бірінші өлшеуші ақындық. Бірақ, ақын қандайда болса да, бір елдің, бір таптың азаматы болғандықтан, өлімді емес, өмірді, жауыздықты емес, ізгілікті нысана қылған жалпы адамзаттың бір мүшесі болғандықтан, ақынның оқушы да, қараушы да ізгі, дұрыс сезім, өмір сезімін оятуға ұмтылуы азаматтық борышы. Осы борышты атқару үшін ақын ақындығын өмірге, тұрмысқа жа-

¹ Л. Ортодокс. «О. Уайльд» изд. «Основа», Иванова – Вознесенск, 1923. Стр. 50–53.

² Л. Луначарский. «Что такое искусство». «Этюды». Госиздат, Москва, 1922 г. Стр. 32.

насыруға міндетті. Тап ақындығымен бірге осы борышты да атқарған ақынды ғана ел «[тап] өз ақын» демек. Ақындықты азаматтықпен өлшеу – бұл ақынға саямнатын екінші өлшеуін. Бұл арада ашып кететін сөз мынау: ақындықтың тұрмысқа жанасуын тұрмыстың құлы болу деп үйге қате. Ақындық жаратылысты, тұрмысты айнытпай, бұлжытпай құр түсіріп қана отыратын фотография емес, фотография – ақындық емес. Тұрмыс пен жаратылыс – ақынға тек тиянақ. Осы тиянаққа таянып біасып, осыны құрал қылып, көптің көргенін, көптің сезгенін жинап бір топ қылып, сол топқа ақын өзіндік түс беруге міндетті. Тип портрет емес, тип – қашанда болса жасама. Лениннің фотография түсіріп портретінде ақындық жоқ. Ал, суретші ақын салған портретінде ақындық бар. Мұның себебі не? Еуропа ақыны – Шекспир, осы Шекспирдің ақындығы XVI – XVII ғасырлардағы, қалса Англияның, өсе Еуропаның тұрмысын бұлжытпай суреттегендігінен ғана ма? Еуропаның асқан ақыны Гете айтады: «Кәдімгі бір күшікті тұрған күйінше суретке салсаң, жердің жүзіндегі толып жатқан күшіктен санын көбейтіп, кәдімгі бір күшік қосқан болып табыласың. Онымен суретші ақын болып табылмайсың – дейді. Ақын Гетенің тағы бір жұмбақ сөзі бар. «Әдебиет әсері неғұрлым жабайым өлшеуден аса берсе, неғұрлым ақылға ұғымсыз болса, соғұрлым сұлу болмақ».

Жинардығы пікірлерді шұрытқанда, былай болады: ақындық ауданында ақын ақын ғана, тұрмыс ауданында әрі ақын, әрі азамат. Тұрмыстың мүшесі болған соң, ақын азамат та болуға міндетті. Ақындық – фотография емес, фотография – ақындық емес, ақынның міндеті – білім беру емес, терең сезім, асқан пікір ояту. Тарихта әдебиеті тұрмысқа тиянақталмаған, жалғаш пікір билеп кеткен дәуір бар.

Сүмрейгіп, тұқырғып, тұрмыс билеп кеткен дәуір бар. Бастапқы дәуірлерде, соның дәуірлері де жиһан әдебиеті бәсеңдеген, төмендеген. Ал, тұрмыс пен асқан пікірді кыюластырып қоса білген дәуірлерінде асқан асқан, өрлеген әдебиеттің шын асқан асқан, сөз жоқ, тұрмыс пен кыюды мүлтіксіз қабыстыратын алдымықшы ортақшылық дәуірінде болмақ. Бірақ, үстіміздегі төңкеріс дәуірі – адамзат тарихының теңсіз бір дәуірі. Бұл бір дәуір – тұрмыстың кыюға, шын бақытты өмірге қол созған дәуірі, кыюдың, жаңа өмірдің жерімсізге жақындап, көгімізде қалықтап ұшып жүрген дәуірі. Мұндай дәуірде терең де екпінді әдебиет тууға тиісті, бірақ, мұндай дәуірдің әдебиетінің екі бетінде екі нұр болмаса, мүмкін емес. Плехановтың «Жаңа талтын гудырған искусствосы реализм мен феодализмнің бір түрлі қоспасы болмақ» (***) деген сөзінің мәнісі – осы.

Бұл сөзде шошитын еш нәрсе жоқ. Ұқсасы келген адамға бір қолымен қыратып, бір қолымен жаңа дүниені құрып жатқан пролетариаттың өзінің өмірі – феодализм мен реализмнің қоспасы екені

ашық кой. Тарихта ең зор, ең қасиетті істер осындай қоспа өтпелі, транзиттік дәуірде істелмек. Терең де, екпінді де әдебиет осындай қоспа [өтпелі транзиттік] дәуірде тұмақ.

Марксистік азы әдебиет не жазуа

Марксистік әдебиет туралы негізгі пікір мынау: әдебиетке сипат беретін тұрмыс, тұрмысқа түр беретін – техника мәдениеті. Яғни, негізінде әдебиетке бағыт беретін – тұрмыс. Өмірге қадам басқан, елдік яки таптың әдебиетінің алды өр, үкімімен қадам басқан елдің яки таптың әдебиетінің алды – қор бұл дәуіс. Бірақ, әдебиетті тұрмыс бағытымен ғана өлшеумен іс тамам болмайды. Әдебиет өзінен қарғанда, әдебиет құр бағытпен жақсы да, жаман да әдебиет бола алмайды Байрон құлап бара жатқан ақсүйектің ақымы, оның ақындығының негізгі бағыты қиратуа бет алған ақсүйектің ақымы. Дін қиссаларын жазған біздің Жүсіпбекқожамыз – діншіл ақын. Бірақ, бұларды табумен ғана бұлардың ақындық мәселесі шешілмейді. Мұны шешу үшін [тұрмыс] бағытты болжыумен бірге, олардың ақындығын тексеру керек.

Плеханов жазады: «Әдебиет әсері¹⁰ тұрмыстағы негізін табумен ғана әдебиет сынының ісі бітпейді. Тұрмыстағы негізін тапқан соң, оның ақындық жағын тексерсе, сол уақытта әдебиет шын әдебиет болмақ» дейді¹¹.

Тұрмыс бір таптың ақымы екінші тапқа жат болуға, шет болуға тиісті. Бір тап екінші таптың ақымына жау болуға тиісті. Бірақ, бұл шеттік, бұл жаттық, бұл жаулық ақындық жағынан емес, азаматтық жағынан болуға тиісті. Болмаса, мысалы, «Қараңғы түнде тау қалғып, ұяқыға кетер балбырап», – деп жырлаған ақынға осы ақындығын жат қору, осы ақындығы жағынан жау қору, дәуіс, ақындықтық болар еді. Осы себептерден ақсүйек ақын Пушкин пролетариатқа азаматтық жағынан шет болса да, ақындық жағынан шет болмақ емес. Пушкиннің тап төңкерісі дәуірінде де пролетариаттың қолынан түспеуінің мәнісі осы. Пролетариат Пушкинді азаматтығынан емес, ақындығынан сабақ алайын деп ұстап отыр. Плеханов, Ленин, Медних, Тисьер, Бухарин, Кларв Цеткин, Луначарский, Троцкий сықылды марксистік қосемдердің пролетариатқа – «Азаматтық жағынан қас не дос екенін біліп ал да, ақындық жағынан әдебиеттің алыптарынан сабақ ал»¹² деп үгіт беруінің мәнісі осы.

Осы үгітті біз де ұтуға міндеттіміз. Біз де бағыт сабағын төңкерістік пролетариаттан алған соң, тезі әдебиет сабағын жиһан әдебиет-

¹⁰ Плеханов «За двадцать лет» СПб. 1905 Стр. 307.

¹¹ Біздің түсініміміз, «адабиет әсері» «тұрмыстың адабиетке әсері» мағынасында оқылған жөн.

¹² Плеханов. «За 20 лет». Предисловие к третьему изданию

тінің ергежейлерінен емес, алыңтарынан алуға міндеттіміз. Көшеріні жел, қонарын сай билетін қаңбақтардан емес, тамын толқыны қатты долданып соқса да быяқ етпей, елем қылмай тұрып келген өскірларын молда қылуга міндеттіміз.

Жіһан әдебиетінің алыңтарынан әдебиет сабағын алудың тағы бір себебі – шын ақынның тар талшылдықтан қанша дегенмен жоғары болуы, белгілі бір тап мүшесі болса да, шын ақынның талшылдыққа ғана қамалып қалмай, өз табынан мойны озық жалпы таптың, жалпы адамзаттың жанында қайғылы, яки қуанышты ишекті шерте білуі. Адам – әуелі адам, онан соң – бір таптың мүшесі ғой. Осы сөздерден әдебиетімізде тап мәселесі келіп шығады. Үстіміздегі төңкеріс тап төңкерісі болғандықтан, адамзатты бақытқа пролетариат табы жеткізеді деп күмәнсіз сенгендігімізден, жердің жүзі екі тапқа бөлінісін күнде ғана төңкеріс қанатын кең жаяды деп білетіндігімізден, сөз жоқ, әдебиетімізде тап сарыны болуы әбден мүмкін. Бұл сарынның күші қанша болар, мұны тұрмыс жуырда-ақ көрсетіпек. (1)

Жолдастарымыздың кейбіреуінде «Қазақтің осы күнгі күнігірт тап сезімі өспек емес, ұтамай өшіпек», – деген пікір бар. Дәлелдері: «Тап сезіміні тереңдеткендей бай, кедей шаруаларының негізінде айырма жоқ. Айырма болса, сипат жағынан емес, сан жағынан еді. Осы шалажансар айырма осы күні-ақ құрып қалды деуге болады. Бай, кедей шаруасы ат жылдың ішінде-ақ сан жағынан да қарайлас болып қалды деуге болады. Шаруада да айырманың енді қайта тууына жол жоқ. Осы себептерден қарақта тап сезімі тереңдей алмай, өсе алмай осы күнгі күнігірт күйінше өшіп кетуі мүмкін. Бұлай болса, әдебиетімізге тап сарыны терең түспеуге мүмкін. Дәлелдері – осылар. Тағы да ескерттерілік – бұл бәрміздің емес, кейбір жолдастардың ғана пікірі.

Бірақ, әдебиет басынан бақайына шейін тап туралы ғана болсын деп ұғу – маркшілікке де, әдебиетке де қиянат. Маркшілі бір әдебиет сыншысы Н. Чумак айтады, «Жұмыскердің жайынан басқа нәрсені жазба деп, ақынды қаман қояды маркшілік білмейді, хәм білгісі келмейді»¹¹. Төңкеріске қосшы аталған әдебиетшілердің біреуі Лев Луңц: «әдебиет әсері үстіміздегі заманды суреттеуі де мүмкін, суреттемеуі де мүмкін, одан жақсы замандығы табылмайды»¹², – дейді. Троцкий жазады: «... жана әдебиетте (социализм әдебиетінде) трагедия болмақ, эрине, құдайсыз болмақ. Жана искусство құдайсыз искусство болмақ қой! Жана әдебиетте комедия болмақ: жана адамға да күлкі керек! Жана әдебиетте роман өспек. Жана әдебиетте терең сыршылдық болмақ. Жана адам бұрынғы адамнан күшті сүйіпек қой!

¹¹ Н. Чумак. «К эстетике марксизма» Сб. «К диалектике марксизма» Чита, 1921 г. стр. 26–28.

¹² Лев Луңц. «Сератоновы братья». Сб «От символизма до октября» 1924 г. Изд. «Новая Москва».

Жаңа әдебиеттің ақыны өмір, өлім туралы жырламақ. Жаңа адам бұлар туралы ойламақ қой»¹⁵. Демек, Қысқасы, әдебиет домбырасында бір ғана ішек [перне] емес, көп ішек [перне] бар, һәм болуға тиіс. Көп ішектің бәрі басылуға тиіс. Бірақ, барлық ішекті рет-ретімен басқанда бір ғана күй шығатын болсын. Яғни, түрлі нәрсені суреттейтін әдебиет негізі бағытқа қайшы болмасын. Негізгі бағытымыз – төңкеріс арқылы ортақшылдық. Әдебиет негізінде осы бағытты темірқазық қылумен бірге, өтпін ішкі запы бар әдебиет екенін ұғып, дұрыс жүре білсін.

Әсіресе, біздің жас әдебиетіміз жан-жаққа, алға, артқа, көп қарауға міндетті. Мұның бір себебі мынау: Еуропа әдебиетінің артында асқар байлығы бар. Еуропа өмірінің өрі, қыры, күнгей де, теріскей де беттері әдебиетпен түскен. Еуропа адамының терен сезімдері, асқарлаған княждары әдебиет алыптарының сұлу суреттерінде болып, жалпы адамзаттың алдына тасталған. Қара да, хан да, бай да, келдей де, данышпан да, надан да, ер де, әйел де, тәңірге махаббатшылы да, елге махаббатшылы да, әйелге махаббатшылы да, ұлтшылы да, ортақшылы да, бүтіншілі де, ерсішілі де, меншілі де, сеншілі де – бәрі де жақсы да, жаман да жағынан суреттелген. Қалайда, Еуропа пролетариатының атадан қалған мұра, қазынасы сансыз таңдауына да, талдауына да жетеді, келесі байлығына қоры мол. Ал, біздің әдебиетіміздің Еуропа жолына түскеніне 15–20 жылдан артық емес. Жаңа әдебиеттің тартылса, «ағтубий» ғана тартылды, биесимилласы әлі басталған жоқ. Өміріміздің күнді һәм күнірт дәуірлері болғанды, һәм бар [ақиқат]. Қатақтың өзінің жаратылысқа, өмірге, тұрмысқа қозқарасы, өзінше философиясы, терен сезімі болған, һәм бар. Осылардың бірі туралы әлі айтарлық қалам тартылған жоқ. Өзінше елді қоғамдаған хан, қоғамды қорғаған батыр, өзінше қоғамның қорғаны болған бн, хан заманында құл, төре заманындағы төлеңгіт, бай заманындағы келдей, жауынгер ерге жолдас болған әйел, өткен һәм ертеңгі күніміз, ертегідей күніміз, кешегі капиталды кеулеп кірген дәуірдегі азғындық, мұң-зар, бүтінгі келенлік, бүлншілік, сонымен бірге жаңа өмірге бет алу..., қысқасы, қатақтың ертеңгі күні, ертегідей күні, өткен күні, кешегісі, бүтінгісі – бізде айтарлықтай суретке түспеген. Осылар түспей, қатақ әдебиеті герен әдебиет болмақ емес. Осылар түспей, әдебиет – өз әдебиетіміз бола алмақ емес.

Сондықтан, жас әдебиетіміздің осы күнгі мойнындағы жауапғы міндет – қай жаққа болса да бір езу болмау. Бұл – бір бағытты болмау деген сөз емес. Бағыттың аты – бағыт, бір езудің аты – бір езу.

Саясатшыл азаматтың алдында бүтінгі мәселе, бүтінгі тұрмыс мәселесі тұратын болса, ақының алдында өткен, бүтін, келешек – үшеуі де тұруға тиісгі. Осы үшеуі арасына көпір салуға міндетті Қазак ақыны мен пролетариат ақының арасында бірталай айыр-

¹⁵ Лев Троцкий «Литература и революция».

ма бар Пролетарнат акыны – төңкерісті өзі жасаған, өзі юратып, өзі құрып жатқан төңкерісті өзінің тарихы туырыян, Еуропа тарихының машина дәуірі туырыған ойы, сезімі завод, фабрикке байланған таптың акыны. Қазақ акыны – тарихы бөлек, тұрмысы бөлек, рухы бөлек, төңкеріске жолдан қосылған жабайы тұрмыс елдің акыны. Сондықтан, екеуінің акындығының мінеті бір болуы мүмкін емес, бірақ негізі бір болуы тиісті, һәм бір болмақ. Бұл – бір ортақ негізі, бұл – ортақ бағыт, зор төңкерістің үдеуі, төңкеріс арқылы жер жүзіне бақытты тұрмыс ортақшылдык орнауы. Домбырада бірі қоңыр, бірі ашы үн беретін екі ішек бар. Екі ішек екі түрлі үн шығарып тұрса да, бір-ақ күй тар-тылмақ.

Оқушы!

«Алқа» осы».

Жасқа жөн сілтейтін, адасқанды жолға салатын, қисыққа тез бо-латын, «Алқа» – осы. Жөн іздеген жас болсаң, жол іздеген жолдаушы болсаң, тез іздеген есті тентек болсаң, мынау «Алқа» – сенікі.

«Алқаға» кір.

Өзінің сұмырай мақсатына шындықты құрбан қылып шалып, қаяқайып жүре беретін соғылған болмасаң, балапан әдебиетіміздің шын әдебиет болып ержетуін шын тәлейтін болсаң, мынау «Алқаға» кір, «Алқа» – сенікі.

«Алқаға» кір.

Шын әдебиетшіл, шын акын болсаң, мынау «Алқа» – сенікі.
«Алқаға» кір. Алқа, уа, Алқа – құшағыңа қойнымыз ашық.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АНА ТІЛІН ОҚЫТУ ЖӨНІ

(Кыргыз тилинде, Москва - 1925жыл)

СӨЗ БАСЫ

Осы уақытқа дейін кыргыз мектептерінде шын тәртіп болмаған. Мұғалімдеріміз әрқайсысы өзінің оқып шыққан мектебі, яки мезрессінің жолын қуалап татарша, қазақша, яки өзбекше өздерінің ыңғайына қарай оқытып келді. Бірақ олай етпеске шара да жоқ. Себебі кыргыз тилинде сүйбір жол көрсетіп, жөнге салатын кітабы болмаған. Кыргыз тілінің негізіне төс қаланбаған.

Әрбір кыргыз мұғалімі бастауыш мектепке кіріп, балаға сабақ бергенде өзінің әрбір оқытып жатқан сабағының жол-жосынын біліп, жас балалардың зейін-зердесін әбден тексеріп, соған қарай жол ұстауы тиіс. Осы ана тілінің негізін салатын кітапшаны бастан-аяқ әбден қарап, сол жолды шеберлікпен қуалап, әр сабақты балаларға сіндіре беру керек.

Бұл кітапша мұғалімдерге көз үйрету, сол үшін мұғалімдер әр берілген сабақта ескерулері тиіс. Жалаң ана тілі емес, есен, жағрапия, тарих, тағы басқаларының бәр-бәрінің оқыту жөнін көрсететін кітапшалары бар мұғалім болған жолдас осылардың бәрін оқып, білімін молайтып білімді болуы тиіс.

Құр бір кітапты алып, А - деп қарасын жаптатаып, ба - деп, демін қиятару ұлтқа үлкен қиянат қылған болады. Ондай мұғалімдер үкімет шдында да, халық алдында да жауапқа тартылуы тиіс.

Балаларды бірінші жылда не нәрсеге үйрету керек. Сол сияқты екінші, үшінші, төртінші жылдарда ақырын-ақырын сүйсіп, білім атығын молайтып, жана басқан баланы тәй-тәйдің сияқты үнемі үзбей басқымштал жазары шығару керек. Қысқасы, кітаптың шіндегі көрсеткен жолдарды әбден ескеріп, балки қолдан келгенше кеңейтіп еңбек жолына шын салуы тиіс.

А. Арибайұлы. 1924 жыл, үшінші айдың он төртінші күні

ТӨРТ ЖЫЛДЫҚ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АНА ТІЛІ

Бірінші жыл

1. Баланың тілін дамыту һәм дағдыландыру. Жанындағы әсерін қысылмай сөзбен жирыққа шығару. Өзінің жаптаған әр өлен, мысалдарын дұрыс, ашық айтып оқи білу. Қысқа болса да дұрыс сөйлеу. Оқуға жаптығу, өл салған суреттердің астына жазы білу. Тақтадан, кітаптан көшіру, күн аттарын, барлық балалардың аттарын тізе білу, оқыған әңгімелерін һәм басынан өткен оқиғаларды мұғалімнің жетекші сұрауларының жәрдемімен, қайта ауыз екі айтып бере алуы, қысқаша әңгімелерді сахнаға айналдыра алу.

Ғұда жаптықтыру һәм хат жазу (емле).

Сөйлемдерді өздерге, сөздерді буындарға һәм дыбыстарға аныру.

Дыбыстар мен әріптер Олардың айырмасы а, о, ү, е, к, г һәм дзискіш туралы ережелер. Сөйлемнің соңында қойылатын нүкте

Екінші жыл

1. Тілді дамыту һәм дағдыландыру. Ұқканы мен жек көргені туралы толығырақ әңгіме қылып айту. Ұққан, көрген, оқыған оқиғаларды сахнаға айналдыру. Біреуменен дұрыс, толық сөйлесе білу Сурет бойынша әңгіме айта білу. Бір әңгімеге ұқсас екінші әңгімені ойдан шығарып айта білу. Әңгіменің бір бөлігін алып тастап, айта білу. Даяр әңгімені өз жаңынан толықтыра білу, баспадан, жазбадан қысқа мақала Осы тұрғыдан әріптер көшіру Хат жазу білу, күнделік, календарь ттуу, оқуға ұстарту.

2. Тілді жаттықтыру һәм хат жазу

Сөздердің тұлғасына қарай бөлінуі. Түбір, туынды, қос, қосалқы сөздер һәм қосымшалар Журнал, жалғаулар туралы жалпы ереже Қос һәм қосалқы сөздердің жазылуы. Туынды сөздердің жұрнақтары, олардың өзгерісі һәм жазылуы Тасымал, сызғыш.

Үшінші жыл

1. Тілді дамыту һәм дағдыландыру Бастан өткен оқиғалар бойынша ойдан әңгіме шығарып тәжірибе жасау. Балалар жиналысында пікірін дәлелдеп толық қылып сөйлей білу. Бастағы әңгіменің тәртібін толық қылып жазу алу Бір шығарманың тілінің рухын жоғалтпай, баланың өзінің аяқтауы. Әдеби шығармаға шамасынша түрлі жақтан баға бере білу. Күнделік календарды тзе білу. Балалардың өт әсерлерінен альбом ттуу, журнал шығару, жиналыстар, экскурсиялар сияқты оқиғаларды ауызбен айтып һәм жазып есеп бере білу.

ТІЛДІ ЖАТТЫҚТЫРУ ҺӘМ ХАТ ЖАЗУ

Сөйлемнің тоғыз мүшесінен атауыш сөздер: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік түрлерін сөйлемдерге жағтықтырып, бұларды айыру. Атаулы сөздер, үстеме, демеу жалғаулық, одағай, шылау сөздерден туылуы, өзгерісі һәм жазылуы. Сұрақ, беттеме белгілері һәм үтір.

Төртінші жыл

1. Тілді дамыту, һәм дағдыландыру:

Белгілі пікірдің жобасыменен толық, дұрыс сөйлеу һәм жазу. Әдебиет әсерлерін саймалы-саймасыз, өлшеулі-өлшеусіз, сурет қатарын әңгіме сипатына қарай тандай білу. Әдебиет әсерлерінен алынатын сұлулық сезімнің декларацияменен тереңдету. Оқығанды суретке салу. Әдебиет әсерін суретке айналдыру Сөйлеп һәм жазып зоквал жасау Есеппен шығып жиналыстарда сөз сөйлеу Журналды тереңдету, спектакльге қатысу. Мектептің оқу үнін басқаруға жәрдем қылу.

2. Тілді жағтықтыру һәм хат жазу.

Сөйлөм мүшелерин тексеруді тереңдету. (Тыл құралдардын екінші бөлімі бойынша). Сөздердің бір-біріне байланысын һәм сөйлөмдердің түрлерін айыра алардай ахуалдан білім беру Тыныстарды тегіс билдіру.

АНА ТИЛИНІҢ МЕКТЕПТЕГІ ОРНЫ

Ұлт мектебін туғызатын ана – ұлт тили Тілі бөлек ұлт түрі бөлек мектеп іздейді. Ұлт мектебі – ұлт тили негізінде қойылуға тиісті. Түрлі ұлт тили ұлт мектебіне ана болуға тиісті. Шынықда осындай болады. Бірақ, бір ұлттың тарихында, түрлі себептермен, ұлт мектебі бір дәуірле анасынан айрылып жетім қалуы мүмкін. Мұндай дәуір осы біздің мектептердің басында болды. Енді оны жаңадан аз-аздап өткеріп бара жатыр.

Кешегі күнде арабтың, парсының сөздерін ежелетіп, сүрелетіп, оптек, иман шарт оқытып, балалардын мнын айландырушы еді. Хат жазғанда: ғиматқа лайық, құрметке лайық деп үйретіп, жүрген мектептіз. Сол анасынан, ұлт тилинен айрылған жетім мектеп еді.

Ол кезде тасбауыр болған жетімге өзі туған анасы жат көрінуші еді. Сол жетімдік мектебіміздің басынан толық арылып біткен жоқ. Баласы мен анасы қойын-қолтық алі табысқан жоқ. Өзгерістен бұрын, жаңа мектеп, қырғызда жоқ есебі еді. Кей жерде болғаны моғайлардың усулы жадит мектептерінде оқып, өзбектердің ел алдаған қожа, молдаларында оқып, өзінің кім екенін танымай, арабша, иктайша сөйлеп гентіреп жүруші еді.

Гонкерістен сон қысқа мезгілде күрестерден шыққан мұғалімдер қазақша оқу құрал, тил құралдарынан оқылып жүрді. Бұл бұрынғыдан гөрі әлдеқайда тилимізге жақын болса да анық қырғыз тили осыған дейін еш мектебімізде оқытылып көрілген жоқ. Қазақ тили басқа түрлік тилдерінен қырым тилине жақын болған себепті, қазақ оқу құралдары қырымшаға аударылып оқытылса көп кемшілік келмей тұрғандығы соңғы 2-3 жыл ішіндегі тәжірибеден сезілді. Араб пен парсының тилдерін не екенін түсінбей жаттап өткенді қойып, жұмбақ, мақал һәм басқа ұлт тилиміздегі мысалдарды оқитын болды. Әлбетте, қазақ тили бізге жақын екен деп оны жаттай беруге болмайды. Айнытпай оқыта беру дұрыс емес. 8-жылға аяқ басқан өзгерісте қырғыз келесі өт тилин жаңадан өтіне емді алғандай болды. Сонымен қатар ұлт тили де мектебіне кіргізе бастады. Сол жолда мәдениетке төтесінен аяқ басу ұлт мектебі, ұлт тили арқылы екені дәусым) болғандан болды. Сол үшін алдыменен, тұрмысы бізге жақын жұрттын оқу құралдарын пайдалану тиіс көрініп, Мағжан жолдасғың бұл кітабы қырғызшаға аударылды. (1) Бұл жерде атырақ өзгертікені бар.

МЕКТЕПТЕ АНА ТИЛИН АЛЫП БАРУ

Бастауыш мектептің міндеті – баланы айналасындағы көрініспен, яғни жаратылыспен, көпшілік ұямымен һәм адамзаттын еңбек түрлерімен таныстыру. Таныстырғанда жақыннан алысқа, таныстан

жатқа көшіп, үлгіні аз-аздап кеңейтіп басқыншап таныстыру. Мысалы, үй, мектеп, ел, болыс, облыс, аймақ һәм жалпы қырымдын жери.

Бастауыш мектепте бала жаратылыс һәм адамзаттын тұрмысымен танысады. Бұларменен таныстырушы көбінше жалпы мұғалімнің өзі болады. Яғни, есептен басқа барлық білім ана тили сабағында беріледі. Артықша деген бір-скі жылда осындай болады. Мұнын себебі: балаға білімнің түрлі ғарауларын жеке білдіруі мүмкін. Балмағанда баланын аузында сөз аз, жанында сурет аз болғандықтан, әуелгі жылдарда баланын жанына суретті көп салу үшін, онын орнына сөз көп салынады һәм керкінше аузындағы сөзді көбейту үшін, жанына сурет көп салынады. Яғни, білімнің бәрі ақтарлық ана тили арқылы беріледі.

Себебі, аузындағы сөзі аз, жанында білімі аз жас балаға жаратылыс һәм адамзаттын тұрмысы туралы білім беруге ана тилинен басқа құралдар, мысалы, есеп, сурет салу, музика сиякғы. Бұлар ана тилиндегі дұрыс құрал бола алмайды. Мысалы, баланы өлпимерлік қалыпка киргизетұғын бір құр сөз тындату жетпейді. Балкім еттен өтіп, сүйекке жетелі откірлікті суреттеген сөз керек. Яғни, ана тили керек. Сол үшін мектептегі ана тили – барлық білімнің негізі һәм басқышы.

Енді мектепте ана тили қалай алып бару керек мәселесине келелік. Ана тилин окуту дегенді башта хат таныту деп қана түсіну қате. Мектептің міндеті бір жағынан, хат таныту болса, екінші жағынан, баланы дұрыс сөйлеуге үйрету. Бала мектепке келмей сөйлей біледі бірақ, ол сөйлегенменен, сол сөзіннің мәнін анық білмейді һәм онын дұрыс қылып, сұлу қылып сөзбен жарыққа шығара алмайды. Және дұрыс сөйлегенмен һәм хат танығанымен бала дұрыс жазы алмайды. Дұрыс жазуға үйретелі жалғыз мектеп. Сол ігермен ғана мұғалімнің мектеп баласы адындағы міндеттері ігері атқарылмайды. Және ең үлкен міндеттің өірі – балаға дұрыс тәрбие беру үшін, оны сұлу керек әдебиетпен таныстыру һәм баланы түсініп, ұғып окуға үйрету.

Осы айтылғандарды қорытқанда, төрт бөлімді бастауыш мектептегі ана тилинің үлгісі осы болады:

Оқу, жазуға үйрету.

Хат жазуға жақтықтыру.

Ауыз һәм жазу сөзді дамыту

Баланын ұғымына лайық ауызша һәм жазба әдебиет түрлерімен таныстыру.

Ұғып, түсініп окуға жақтықтыру.

I

Оқу, жазуға дыбыс жолыменен үйретіледі. Хат танытудың түрлі жолдарының ішінде табыс жолынан төте һәм негізгі жол жоқ. Осы дыбыс жолыменен құралған А.Байтұрсыннов әліппесине қарап жазылған, қырықша Арабайұлының әліппесі бар. Ол әліппе бойынша, қалай хат танытудың жолы қазақша Байтұрсынұлының «Баяншы» һәм «Әліппе

астары» деген кітапшаларында көрсетілген [1.]. (Арөбаяұлы өзінше жазып болмаса, әліпше астарымен «Баяншыны» қырғызшаға аудару керек істің бірі. Әйірше осыларды қолдану керек).

Мұғалімдер әзірше осыларды жолбасшы қылсын. Және де әліппені баланың қолына беріп қойып, осынан бұлтартпай жүремін деу қате. Сөзбенен танысу болған соң, бала кітапқа көп байланбасын.

II

Хат жазуға жаттықтыру.

Хат жазуға жаттықтыру жолының негізі.

Баланы хат жазу бойынша дұрыс жазуға жаттықтыру керек. Бұл үшін хат жазылатын сөйлемнің ішіндегі күмәнді сөздерден бастап, жеке дұрыс жаздырып жаттықтыру керек.

Баланы кәпелестретін себептерден мұғалімнің өзі қашу керек. Яғни, мұғалім сөзді көмескі айтып шәкіртті кәпелестірмесін. Және шәкірттің жазғанындағы қатені түзетпей тастамасын. Қате сөздің астын құр сытып кетуден пайда жоқ. Және баланың оқып отырған, көшіріп отырған кітаптары дұрыс емелі болсын.

III

Ауыз һәм жазба сөзді дамыту жолдары.

Мұғалім баланы ауыз һәм жазба сөзбен дамытайын десе, алдымен жанындағы әсерлерін не ауызбен, не жатумен жарыққа шығаруға баланың ынтасын оятсын. Бала осындай ынтасы оянған уақытта, мұғалім оны ауызға қақпай, не ауызша, не жатуменен сөйлетсін. Солай сөйлескенде: сақтықпенен, сөздің мәнді болуына, сұлулығына һәм дұрыс болуына жаттықтырсын.

Ойды (пікір) неше түрлі сөзбенен жарыққа шығаруға мүмкін екендігі балаға терен ұқтырылсын.

Жанындағы ойды, әсерді жарыққа шығаруға ынтаны бала не жаратылыстан алады, не айналасындағы адамдардың тұрмысынан алады, не искусстводан алады. Енді осының әрқайсысына айырып қарайық. Жаратылыс: әр бала бір жерге қамалмай, еркін жаратылыстың күшігінде болсын. Қызықты, сұлу жерлерге экскурсияға әдейі алып барсын. Экскурсияға беталды жадағай-жайдақ алып бармай, бұрыннан дайындалған бір жоспар бойынша барсын. Белгілі бір заттарды, яки көріністерді тексеру үшін. Мысалы: коктің түсін, бұлттардың түрін, құмырсқаның илеуін, құстардың ұшқанын, жапырақ гүлдердің түрін, түстерін тексеріп қарау сияқты. Мұндай тексеру кезінде алған әсерлерін сөзбенен жарыққа шығаруға ұмтылуы һәм баланың аузына терен, сұлу сөздердің түсері анық нәрсе.

Балаларға түрлі тамақтың (қымыз, айран, нан, гоқш) қалай жасалатынын, түрлі киімнің қалай тігілетінін тексеріп үйрету керек. Пochта, телеграф, аурухана сияқты халық мекемелерін, мүмкін болғанда жақын

жердегі қала тұрмысының түрлерін тексеру керек. Мұндай экскурсия сабақтары баланың жанындағы суретті көбейтіп, бұрыннан бар комексі суреттерді ашып, аузына сөз салмақшы.

Искусство: Бала искусстводан бастап әсер алсын. Көп әуен тыңдасын, сұлу картиналарды қарасын, театр сахнасымен таныс болсын, кестелі әдебиет түрлерін тыңдасын. Осындай әсер алып жатқан соң, мұғалім жеңіл жұмсақ әңгімесімен балалардың алған әсерлерін ашық ұқтырсын. Ұқса, түсінсе сол жаланап әсерлерін киіндірмек үшін бала сұлу сөзді өзі іздейді. Және театр сахнасында жақсы тексеріп көрген әсерлерін балалар өңдері ойнап отырсын, өңдерінше сахна әсерлерін жедел ойлап шығаруы мүмкін.

Мектеп: жоғарғы айтылғандардан басқа балаларға көп әсер беретін мектептің өзі. Ана тілі үшін білім беру жағынан мектепті жабдык қылғанда, мұғалім екі нәрсеге ықтияр қалсын.

А). Балалардың ойыны.

Б). Балалардың жиылыстары

Ойын баланың денесі қозғалмай тұра алмайды. Сондықтан, бала ойнамай тұра алмайды. Ойнағанда баланың қиялы өткір, һәм үшқыр болады. Және бала ойын уақытында түрлі әсерлерді ашық алады. Сол себепті баланың тілін дамыту үшін оның ойынын пайдалану керек. Біріне бірі ойынның мәнісін айтқыла, шарттарын ұқтырғанда балалар қысқа, дәл, ашық сөйлейді. Балалар ат болып ойнауы, қуыршақ сияқты көргенін қайталап, ойнаған ойындары баланың қиялын өткірлеп, өздеріне ұғымды әңгіме айтқызады. Бала қайталанған заттарының сөйлеу, жүру, тұруларын үкәсатуға тырысады. Қысқасы: ойын баланың жанына жаңадан сурет салып, бар суреттерді айқын қалтып, баланың ана тілін дамытады. Бір ойында баланың тілі дұрыс, өзі үшін кері, қате жолмен кетпес үшін мұғалім балалармен бірге болуы шарт. Бірге болғанда, мұғалім айбатты қалыпта емес, балалардың есгнәр жолдасы сияқты бірге болсын.

Балалардың жиылысы: мектеп жайы сөз болатын балалардың жиылысы олардың тілін дамытуға жақсы құрал. Мұндай жиылыстарды дұрыс пайдалану үшін мына шарттарды орындау керек:

А). Жиылыста қаралатын мәселелер барлық баланы қызықтыратын болсын.

Б). Жиылысқа қатысқан балалар өздерінен басқаның пікіріне тез қызығып кететін болсын. Лайықсыз бір сөзі үшін, сөйлеген баланы күлкі қылып әдеттенбесін.

Т). Жиылыста бағыр, шешен балалар ғана сөйлеп, момын, жуас балалар сөз айтпай қалмасын, жиылыс бастығы осыған ықтияр қалсын.

Жиылыс бастығына осындай ауыр жүк жүктелетіндіктен, басталқы жиылыстарда мұғалім өзі жиылыс бастығы болу керек. Бірақ мұғалімнің айбаты мен атағы балаларды сүйреп кетіп жүрмесін. Яғни, мұғалім жиылыстың тәртібін аяқтананы, басқарғаны болмаса, аса бір керек болмағанда, қаралып жатқан мәселеге қатыспасын.

Ал, енді жоғары оқу бөлімдерде жиылыстарға кезектесіп, балалардың өздері бастық болсын. Жүз балаларды мұғалім ұрсып бастық болуға даярласын.

Жоғарыда айтылған нәрселер: яғни жарағылысқа көпшілік тұрмысына, экскурсияға шығару, искустводан эсер алыту. Балалардың ойындары һәм жиылыстары - бұлардың бәрі баланың артықша ауыз сөзін дамытатын нәрселер. Ауыз сөзді дамыту, жоғарғы бөлімдерде істелмегенімен, артықша бастапқы бөлімдерде көп істелетін нәрсе. Бала жаза билип, ауыз тілі дұрыс жолға қойыла бастауыменен бірге баланың жазу тілін жондеуге кіріскенде, мұғалім олардың ынта қояып істегенін күзетсін.

Ызанын жазу тілін дамытатын нәрселер:

А). Сөйлемшелер түту.

Бұл іс бірінші бөлімде істеледі. Сөйлемшелерді тұрмыстан алып түту керек.

Мәселен: «қар жауды», «қайнаған су», «шнкі су ішпенік», «есікті жауып жүрейік», «бүгінгі кезекші - Аманбай», «Бүгін - наурыз мейрамы»... деген сияқты Мынандай сөйлемшелерді ең әуелі барлық бөлім (сынып) тізіп, онан кейін кезегіменен әр бала жазып, мектептің әр жеріне іліп қояды.

Б). Күнделік - календарь.

Тексерген зат, яки көрініс туралы. Бұл іс бірінші, екінші бөлімдерде істеледі. Яғни, сыныптың бір жақ қыбырғасына жабыстырылған ұтып ақ қағазға барлық сынып, ең болмағанда жылына төрт айда өздерінің тексергендерін жазып береді. (Күндес - сентябрьдес, қысында - январьда, жазында - апрельде һәм жаз басталарда - майда).

Істің реті мынадай: 1). Бала қағазға жыл, ай саны, күнді жазып тексерген уақыттағы жаратылысты, мектеп тұрмысының бір түрін сурет қылып салады. 2). Суреттің астына балалар сол тексерген күндегі болған оқиғаны жазады. Мәселен: «жанбыр жауды», «суға түстік», «ат болып ойнадық»... деген сияқты. 3). Сол күні алған эсерлерге байланысты не зат, не кітаптан көшіріп қысқа бір өлең, мақал, жұмбақ жазып қою керек. Айдың аяғында: жазылып болған қағаздар бір дәптер болып ілтіліп, сыртына сол айға лайық сурет салынады, не өлең жазылады. Жоғарғы үшінші, төртінші сыныптарда бұл күнде, ик-календарь ісі осылай жүре береді.

Бір мынандай өзгерістер болуы керек: 1). Жаратылыстың жалпы картиналарының атмасқанын, қыстың жазға, жаздың жайға, жайдың күзге, күздің қысқа атмасқанын тексеріп, ат-аздап қағазға түсіре беру. 2). Маңдын һәм басқа жануарлардың өмірінің тұрмысының өзгерісін. 3). Адамзат еңбегінің, яғни тұрмысының өзгерісін тексеріп қағазға түсіре беру сияқты.

Т). Тексергеннен есеп беру.

Үшінші жылдан былай қарай бала әр бір тексергенінен есеп беріп үйренсін, үшінші жылдың ортасынан былай қарай толық есеп берсін.

Мәселен, бір бала сыныпка бір тасбака алып келет. балалар оны бір ыдыска салып кояды. Ең зуелі ұстаганнан жейтін тамагы не экенин билу керек, оны билу үшін балалар түрлі тамак алып келип карайды. Онан сон тасбаканың адеттерин тексереди. Қай уақытта уыяктайды, кандай уақытты жақсы кореди экен... деген сияқты. Осындай тексерулердин бари айрым дәптерге жазыла береди. Яғни, кезекшилер жаза беруге тиісп. Уақыт өткен соң, сыныптын барлык баласы тексеру осеби жазылган дәптерди қарап, қатесин түзтеди. Онан сон, сынып түтелименен тасбаканын жайын жазады.

Осындай жолмен бір осімдік тексерилип, онын жайынан толык есеп бериледи. Әр сабактан кейин, бір бала сол сабакта не істелгенин жазады. Содан кейин кезекпен койылган кетекши бала сол сабактан не істелгенине толык есеп жазып береди.

Мұндай есептерге көп бұйым материал беретін экскурсиялар (сайрақдар) сынып түтелименен белгилі мезгілдерде не істелгенинен толык есеп береди. Мәселен, қыс бойына, күз бойына, жаздай, көктемде әр айда, болмаса жоғары сынып балаларына есепті бөліп беруге болады. Мәселен, бір топ бала не істелгенинен есеп береди. Бір тобы – экскурсиялардан есеп береди. Бір тобы балалар сабактын қаямай келип жүрді ме? Не қалды ма? Осыдан есеп береди. Осындай істеринен жазып есеп беруге үйрене берсе, гортінші сыныпта балалар жимжымтын істеринен есеп беруге, қарартарын жазуға да шамасы келетін болады.

Жоғарғы: а), б), г) әріптерімен көрсетілген жолдарды орындауда есте болу қрректігі:

Баланы кандай нәрсемен айдандырған да, бала сол ісіне ынталы болсын, қызык көрсін, өте керекті бір нәрсе істеп жатырмын деп түсінсін.

Бастауыш мектепте ана тілін үйрету кезінде, есеппен таныстыруда, жаратылыс жанынан білім беруде барлығы бір ғана мұғалім болу керек. Сондықтан мұғалім барлык білімге ана тілін негіз қыла білсін. Болмаса, тілі түсетпеген, ойын сөзбен түсіндіре білмейтін, сөз болып жарыққа шыққан ойды түсіне алмай тұрғын жас балаға білім беру еш мүмкін емес.

Ж). Еркін емле: мұғалім қысқа әдеби әсерді оқиды (бастапқы кезде 10–15 жолдан аспау керек). Екінші рет бөлімдерге бөліп оқиды. Әр бөлім толык һәм жеке мәнді болуы шарт. Мұғалім бір бөлімді оқығып болған сон, балалар сол бөлім естеринде қалай қалды, солай жазады. Мұғалім қайта-қайта оқымайды.

Мәселен: «Әлиппениң» шиндегі «Бақсы» деген мақаланы зуелі түтел оқып шығады. Онан сон, мақаланы үш бөлімге бөліп, бірінші бөлімін оқиды.

«Бір қырғыздық ақшасы ұртаныпты, кім алғанын биле алмай, бақсыны шақыртыпты». Балалар осы сүйлемдердин мәнісін естеринде қалай қалса, солай жазады. Онан кейін мұғалім екінші бөлімін оқиды. «Бақсы ауылдағылардын бәрін қоймай жігізипты, етіктерін шештіріп,

жағандық қылыпты: «Мен жынымды шақырамын, ол жылан болып келіп ақшаны алған ұрынын аяғын шағады» деп. Балалар осы естерінде қалғандарды жазады. Мұғалім тағы оқиды: «Онан соң, қомызын алып арбап жынын шақырып отырып «ал шақты!» дегенде, ұрынын аяғы етікке кіріп кетіпті. Балалар естерінде қалғанын жазады.

Еркін емленің пайдасы сол: мынақдай емледе шәкірттер зейінін, іскерлігін пайдаланып сөздерді ғана жаптап алып қалуға ұмтылмай, толық бір суретті картинаны естіне сақтап қалып, осыны өз сөзімен жазады.

Сөйтіп, бала басқалардың сөзін, ойын тез іліп алып, онық ұмытылып қалған сөзінің орнына өзі сөз қосып жазып беруге жағым ады.

Х). Көшіру. Қысқа әдеби шығармаларды түгел не сұлу жерлерін ғанадан көшірту керек. Көшірткенде, байқатын нәрсе, бала көшірген әсерінің сөзіне ынтасын қоямай, құр әріп артынан әріп тіліп отырмасын. Байыбына жетіп түсініп, түгел сөйлемдерді көшірсін. Бала көшіруге кіріспестен бұрын, сол көшіретін шығармасын кітаптан оқып шықсын. Ішінде түсінікті сөздер болса, мұғалімнен сұрасын. Онан соң, бір сөйлемді оқысын да тұтас көшірсін. Күмәнді болғанда ғана әріптерін бәлек-бәлек қарасын.

Д). Сурет бойынша шығарма жазу. Сурет баланың ойын һәм қиялын оятады. Сондықтан, баланың қиялын дамыту үшін суретті пайдалану керек.

Сурет бойынша шығарма былай жазылады: сыныпқа бір әңгімені байқайтын бірнеше сурет алып келінеді. Бастапқы бірініші сурет көрсетіледі. Мәселен: бір бұлақтың үстіне салынған жалғыз тақтайдың үстінде біріне-бірі қарсы екі теке келе жатқан сурет екен. Мұғалім сұрайды. Мұнда не суреттелген?

— Екі теке.

— Олар қандай жерде келе жатыр?

— Бұлақтың үстіндегі көпір болған тақтайда.

— Бұлақтан қаитып өтеді?

— Тақтаймен.

Балалар осы сөздерді жазады. Мұнан соң екінші сурет көрсетіледі. Сол екі текенің сүзсізден суреті. Мұғалім түрлі сұраулармен балалардан тиісті жауап алады. «Екі теке бір-біріне жол берісі келмей сүзсе бастады». Үшінші сурет екі текенің суға құлағаны. Мұғалім тағы сұрап балалардан: «екі теке екеуі де суға кетті» деген жауап алады. Бұл жауаптардың бәрі тең жазыла береді. Сөйтіп, осы жауаптан жиылып әңгіме шығады. Балалар жазғандарын жиып, артығын алып, кемін толықтырып ат қойған соң, жауаптардан құралған әңгімеден сурет бойынша балаларға жазылған шығарма шығады. Осыған ұқсас былай істеуге де болады: Балаларға тұтас бір әңгіме оқылады. Әңгіменің әрбір бөліміне лайықты балалар сурет сала береді. Сөйтіп, суретпен бір әңгімені оқуға һәм ұқтыруға болады. Мұндай е балаларға ұғымды һәм қызық та болады. Балалар осындай суреттер бойынша шығарма

жазуға жагтыкса, оларды бір суретпен толық шығарма жазуға үйретуге болады.

Искусстводан (шеберлік) эсер алған сон кеңес. Балалар искусствонин бір түрinen эсер алған сон, мұғалім олармен кеңесуі керек. Кеңес – ұзын бір сабаққа айланмасын. Жәй сұрау керек. Мәселен: сәхнадағы адамның қайсысы ұнады, не үшін, қандай картина ұнады деген сияқты. Осылардың ишнен бір қымбатты эсер, тарихқа сәй эсер болсын. Мұғалім тарихи оқиғаны айтып береді.

Кейбір кестелі шығармалар баланын саяхату сеимин оятып, баланын өз сондай шығарма шығарымы келеді. Әлбетте, баланын бұл талабын құттықтау керек. Бірақ, осындай талапты міндетті қылу дұрыс емес.

3). Баланын өзини шығарма шығаруы. Қиялын арттыру үшін төртінші сыныптағы балаларға мынадай іс беруге болады. Мұғалім бір қызық әңгіме оқып береді, не ауызекі аятады. Әңгіме ишндегі ерлердин мінеті, беталымы аяқын білінген кезде тоқтайды да, балаларға әңгімені өзін жатып аяқта дейді. Және бір әңгімені, яки бір мазмұнды сыртқы шарттарын өйертіп, жаңа әңгіме қылып та жаздыруға болады.

С) Басқа мектептермен хат жазысу. Мектептин бір сыныбы мен екінші сыныбын хат алыстыруға болады. Артықша бір мектеп пен басқа мектептермен хат алысса, қызык болады. Хатты балалар қосылып отырып жазады. Өздериндей мектеп балаларына емле жазуға керек. Ақылдасып отырып. Алынған келген жауап хат сыныпта жария оқылады. Мынадай жатысу баланын ой-өлкесін кеңейтіп, сырттан болса да басқа мектеп, басқа балалармен таныс қылып, олардың жай-күйин білдіріп, балалардың әлеуметтік сауатын арттырып тұрғандығында сөз жок.

4). Мектеп журналы. Бастапқы сыныптарда балалардың түрлі нәрселер туралы жатылған шығармалары. Салынған суреттер бір дәптерге жнылып, журнал болып сақталады. Жоғарғы 4-ші сыныпта балалардың өздері үйден жатыған шығармаларын, өлеңдер, әңгімелер, ертегілер суреттер сияқтыларын жнып, журнал шығару тәжірибесіне кірісеуге болады. Осындай журнал шыққан сайын сыныпта оқылып, барлық сынып қатысып сынады. Сын уақытында мұғалім балалардың ерегесіп, бірінен бірі көк алуға кіріспеуін байқап отыруы керек.

5). Оқу, яғни әдебиетпенен таныстыру һәм ұғып оқуға жатықтыру. Бастауыш мектепте оқытылатын әдебиет түрлері балаларға анық, ұғымды болып, баланын ойын ашық бір жолға салып жіберетін болсын. Жақсылыққа, қайырымдылыққа, шыңдыққа, аялдыққа, елшлдікке, көпшілікке шақырсын. Қырымз тілінде ауызша һәм жазба әдебиетиниң сұлу өрнектерін теріен балаларға арналған оқу кітаптары жок. Мұғалім қолындағы бар «қырымз әліппесіне» қамалып отырмай, ауызша һәм жазба әдебиеттерден өлі тандап, балаларға бере білсін. Сұлу аңыз-әңгімелердин бір жері балаларға түсініксіз болуы мүмкін. Ондай жерлерді ешнен білдірмей, ойсыратпай алып тастай білсін. Ел

гөте дұрыс жолы қырып і мектебі мектеп болсын деген білімі бар шын мұғалім, балаларға лайық оқу кітаптарын өздері түтуге кіріссін.

Шығарманы оқыған соң, мұғалім балалармен мынадай үлгіде кеңесу керек.

Әңгімесінің ізі белгіленеді. Сұрау арқылы, яки әр бөліміне ат қойып, жоспары жасалады.

Шығарманың өте керекті күшті жері анықталады.

Ішіндегі ерлердің істері сөз болады. Іштерінің себептері тексеріледі.

Бұл шығарма тілінің басқа шығарма тілдерінен айырмашылығы табылады (табылған сөздер, сөйлемдер дәптерге көшіріліп алынады).

Шығарманы терең ұғу үшін балалардың өздері шығармаға қосымша ой кіргізулері, яки қысқартулары пайдалы. Мысалы қазақ ақыны Абайдың «Шегіртке мен құмырсқа» деген мысалын оқыған соң, балаларға мынадай сұраулар беруге болады:

Жаңдай шегіртке не қылған, құмырсқа не қылған...

Бұл мысалды қалай қысқартуға болады? Мынадай шегіртке жап бойы жұмыс қылмаған, күз болғанда жәрдем сұралп құмырсқаға барған, құмырсқа түк жәрдем көрсетпеген. Қысқасы, бір шығарманы ұғу үшін оның түрін, сырын, беталысын, яғни неге шақырарын, бағытын тексеру керек.

Оқылған шығармаға қандай ерлер бар?

– Оқиганың болған уақыты һәм шарттары.

– Әңгімесінің басында, ортасында, соңында толық ашылмаған не-месе бар?

1) Шығарманың қай бөлімі өса қымбат?

2) Қандай сөздер, сөйлемдер артықша айтылған?

3) Осы шығарма бойынша қандай суреттер салуға болады?

4) Қандай жерлерін драмаға айналдыруға болады?

5) Қай жері көтеріңкі, хүнгірг, қуанышты, қайғылы?

Шығарманы осылай тексерген соң, оны түгелімен әңгіме қылып қайта айтуға болады. Ерлердің мінсін тексерген соң, драмаға айналдыруға, шығармаға балалардың өздеріне қосымша жасауға һәм қысқартуға болады.

1) Драма (театр ойыны)

Аяғы.

МАҒЖАН О.ИМІНІҢ ШЫНДЫҒЫНАН КЕҢЕСТІҢ ӨТІРІГІ ҚЫМБАТ ПА?

Кейінгі кезде «Мағжан Жұмабаев 1938 жылы атылған» деген сөз шыға бастады. «Мағаданда айдауда жүрген жерінен Баукең көріпті» дейді. Ол 1948 жылы бақи керек, яғни иту жазасына кестігеннен 10 жылдан соң.

Ал, Баукеңнің өтірік айтпайтынын барша Алаш жұрты біледі. «Алаш айнасы» бұл тақырыпқа арнап бет арнап, «біледі-ау» деген қатымдар мен көзіқарикты мамандардан мән-жайды сұраған баламын. Талуда редакциямызға ақынның немере қарындасы Райхан ағамыз (Мағжан Жұмабаевтың інісі – Қатыжанның қызы) хабарласты. Жасы жеттік тиі жеттуге келген келуана ақиқатты іздеп, Мағаданға дейін барып қайтыпты. Біз ол кісімен сұхбаттасқанды жөн көрдік.

Күніеген хабар Қолымаға жол тарттырды.

Мен Мағжанның туған інісі Калижанның қызымын, атым – Райхан, – деп бастады әңгімесін сексенге келіп қалса да, ажарын бермеген апамыз. – Өттеп, дүние-ай, ақын ағаның өзінен тікелей ұрпақ қалған жоқ, бірақ туыс-тума, жалпы Жұмабаевтар әулетінен Мағжан ағаның бар-жоғын түгендеп жүрген Қызылжарда, яғни туған жерінде Тасболат деген інісінің ұлы екеуіміз ғана. Былтыр қаты ауырып, жансақтау бөлімінде жатқанмын. Сал бетім бері қараған шақта маған Саят Жансүгіров хабарласты. Білесіздер ғой, Гиястай ағамыздың ұлы Екеуіт жақын дос, сырласпыз. Ол: «31 мамырдағы «Жас Алашты» оқыдың ба?» деп сұрады. Ауырып жатып оқи алмай қалып едім. Ауруханадан шыққан бойда алғұ газетті тауып, оқыдым.

Сойтсем, оңда Атыраудың Құлсарысында тұратын Абдолла Әбдірахманов атты 92 жастағы қарт кісі кезінде өзінің Мағаданда, Қолыма лагерінде Мағжан ағаммен бірге отырғанын айтыпты. Мәссаған, 1938 жылы атылып кетті деп жүрген ағамыз берпінге, 1951 жылы дейін тірі болыпты. Өзі көзімен көрген адам міне тұр. «Егер туыстары болса, тіпті сол Мағжан жерленген жерді шапшып көрсетіп, көріңдеріңдерімді айтар едім, ақын аманаты әлі күнге мойнымда тұр, күні ертен арғы дүниелік болып кетсем, ол аманат мойнымда кетеді, екіншіден, қиянат жасаған болып табылам», – деген қария сөзінен соң өшкенім жанып, өлгенім тірілгендей етіліп жылап алдым.

Ол кісіге сол сәттен бастап ризамын, жасына қарамай, бізді сонау жер түбіндегі Мағаданға бастап апарғанына да тіпті тәнт болдым. Тіпті 92 жастағы ол кісі түтіл, 77-дегі менің өзімнің сондай ұзақ жолға шығам дегеніме балаларым: «бес минуты кем 80-десіз, ауруханадан шыққаныңыз да кеше», – деп қарсы болды. Сонда да бой бермей: «Мен бөрібір барамын, осыдан Мағжан ағам үшін жолда оліп кетсем, арманым жою», – дедім.

Расында, жол алыс та ауыр екен, қалақ текке «итжеккен» атамаған ғой: Мәскеуге дейін ұшақпен төрт сағат, ары қарай Мағаданға дейін 12 сағат ұштық. Мағданның губернаторы қайта құдайыма қараған

азамаз екен, әрі қарай Қолымадағы лагерге дейін тағы 650 шақырым кедір-бұдыр жолға тотеп беретін көлік пен қасымызға жол бастаушы адам қосып берді. Өйтеуір, зүпірімден ит арқасы қиядағы Сусуман ауданына да жетпек қой. Ауылдың аты да қатақшаға ұқсайды екен өзі, Бөркек деп аталады. Әбекен, Абдолла ағамыз, оң отырған лагерьді көргенде жылап жіберді. Бір көздері көрген атабы, тозымы есіне түскен шығар. Мағжан ағамен сол жерде отырғанын, қалай көргенін айтып берді. «Қай қиырда жүрсе де, адам өт қанын іздейді екен той, лагерьден өзім секілді қазақты кездестіргенде, ауылымды көргендей елжіреп, көзіме жас келгенін, сол сәттегі сезімді тұлмен жеткізе алмаймын. Ал Мағжан ағаның бойынан ақсүйектігі билініп тұратын, яғни қандай азап көріп, қандай жаман жерде жүрсе де, тектілігі білініп тұратын Қалтақайта: «Сәбиттің көзіне бір қарар ма еді, шіркін» деп айтатын», - дейді.

- Сонда Мағжан ағамыз лагерьде қашаннан бастап отырған?

- «Ағылды» деп шығарған 1938 жылдан 1951 жылға дейін сол азап лагерінде жүргенге ұқсайды. Бұл деректің шынайдығын растайтын бір адам да бар, ол - өтірік айтуы сқиталай қазақтың қаһарман батыры Бауыржан Момышұлы. 1948 жылы соғыс біткен соң да әскери тапсырмалармен жүріп, сол Магадан жеріне жолы түссе керек. Сонда «қосындағы азап лагерінде қазақтың бір ақыны айдауда жүр» деген әңгімені естіп, әуелі естіген әлгі деректің растығына көз жеткізу үшін, екіншіден, оның кім екенін анықтау үшін барыпты. Сол жерде Мағжан ақынды көріп, таңғалып әрі оның аяншыты халіне жаны ашып, намысы келіп, елге барысымен шығарып алуға кіріскен болады. Бірақ, оны сезіп қойған сол кездегі басшылық Баукеңді шұғыл әскери бұйрықпен басқа жерге жібереді де, сол бойына ескеуі кездесе алмай қалады.

Әбекеннің айтуы бойынша, Мағжан лагерьде 1951 жылға дейін отырыпты. «Бір күні, - дейді Әбекен, - Мағжанның тілті жүруге шамасы келмей, енбектеп қалды». Қасына барып хал сұраған екен: «Аяқтарым ісініп кетіп, баса алмай тұрмын, енбектемеске лаж жоқ», - деп, сол енбектеген күні қара жұмысын істей беріпті. Қалай ауырмасын, өлі ол жердің қысы адам төлгісіз, 50 - 60 градус суық, одан мұзды судың күбінен құм алдырып, ол құмды елетіп, алтын ідетеді екен. Ал, беретін тамақтары күніне небары 400 грамм нан ғана. Ауырмай қамтисің?

Сойтпін жүргенде, көп ұзамай Әбекен танертен далаға шыққанда сондағылардың аузынан: «Мағжан умер», - деген қараңы хабарды естіген. Жүтіре жеткенде, ең аяншытысы сол, оны: «қазақтың сондай бір беткеуестер түлғасы-ау», - деген ешкім жоқ, күрекінен алып, ары ысыра салған. Жалпы, лагерьде күм өлсе де, олардың жансыз денесіне қарап, рәсімін жасауға ешкімнің құяқы да, мүмкіндігі де болмайтындықтан, жан-тәсілім еткендер сол құлаған жерінде қала берді екен. Кейін барып оларды жинап әкеліп, бір жерге тоңтап қоме салады. Соны естігенде қалай жыламаймын?!

— Ақынның, әсіресе тәнінен төрі жаны атапқа түскен шағында өлең жазбауы, іштегі ыз, намыс, мұң мен шерін тарқатпауы мүмкін

емес секілді, сол лагерьде өткізген жылдарында Мағжан ағамыз еште-не жазбапты ма, сұрадымыз би Абдолла қариядан?

— Әрине, жазған. Бір қойын дәптерге түрткі жүрген штеп мұн мен шеріп өзі көз жұмарынан біраз уақыт бұрын осы Әбекенге беріпті. «Алматыданмын деген біреуді көрсен, соған бер», — деген екен Ал, ол кісі тағдырдың күллі шырғалаң тұсында алгі дәптерді жоғалтып алса керек. Сол үшін ақсақал өнім-өзі кешірместей кінәлал, сондай қатты қиналанады. Негізі, Әбекен қалжазбаны әдепкімінін әдепті ұрлағанын айтады.

Әбекен алп Қолымада он жылдай отырған. Осы жолы бізді бастап барғанда бүгінде музейге айналған барактардан оңдәрі кезінде жұмыс істеген қайла, күрсктерін көріп: «осылар біздің қанша жыл қолымыздан түспеді ғой», — деп жылап жіберді. Мағжан аға жайлы айтқанда да үнемі көзіне жас алды. Ол ширақ, тын, әйтпесе жасы жүзіе жақындал қалған кісі ғой. «Торіменің қорым жуық адаммын, ертең кенеттен олай-бұлай болып кетсем, бұл ақиқат өзімен кетпесін әрі арғы дүниеде Мағжанның аруағының алдында қалай жауап берем?» — деп ойласа керек. Әйтпесе, жол шынында қатерлі еді. Екі мәрте ұшақтан әрі қарай да 700-ге жуық шақырым қалықпен кетіп бара жатқанда, үнемі жүргізушінің бетіне қарадым да отырдым. Егер сәл қалғып кетсе, біздің бір биіктен сайға құлдырал кетуіміз әбден мүмкін еді.

Жұртты шатастырғандардың бірі — Зылиха жеңгеміз.

— «Мен Мағжан айдауда болғанда соңынан 14 рет ізден бардым», — деген Зылиха жеңгеміздің сөзі шындықтан гөрі өтпрікке көп жақын. Ал, қазақтың барлық қаламгерлер қауымы, ғалымдары сол Зылихананың сөзіне нмандай семіп, тарихқа солан сінгітіп жіберген. Ал шындығында, жағдай тіпті басқа. Мағжан ұсталысымен, яғни, «атылысымен» көп ұзамай ол жеңгеміз бір татар полковнигіне күйеуге шыққан. Ленинградта сол кісімен гурды.

Мен қанда рет Мағжан ағамын делосын сұрап едім: «дело жоқ, жоғалған», — деп маған беріен жоқ. Сонда ол қайда? Егер өз көзіммен істі оқып шықсам, Мағжан аға лагерьде қалай өмір сүрді, оған кімдер келіп-кетті, гергеу қалай жүргізілді, барлығын өз көзіммен көрсер едім.

Мен білетін бір ақиқат — інісі Сәлімжан Мағжан ағамын артыман іздеп барып, кездескен. Сонда Зылихананы: «тұмысқан қарындасымыз едің», — деп алдап, әрен кездестірген. Сөйткен Зылиха кейін ағамызға емін-еркін қалай баруы мүмкін, бір емес, 14 рет? Осы тұста қисынсыздық, яғни «өзі жоқтың көзі жоқ» деп айтыла салған өтпрік бар секілді. Сөйткен адамын сөзіне нмандай ұйып, тіпті Зылихананың өзі «лагерьде 14 жыл отырды» қылып шығарып жіткен ғалымдар да бар. Менің соған жаным ауырады. Шын мәнінде, Зылиха ағамыз айдалан жоқ. Ең бір таңғаларлығы да сол, басқа «халық жауларының» әйелдері Сібірге айдалып, сондай нт азапты түрмені көрсе, Зылиха жеңгеміз емін-еркін өмір сүрді, ешкім оған саусағының ұшын да тигізген жоқ. Бұл да — күдікті жағдай.

Тагы бір күдікті жағдай – ол кезде бір қаладан екінші қалаға бару деген қатан тергеумен жүргізілді, ал Зылиха еркін жүріп-тұрам-мыс. Сондай-ақ, ол кісіден ағамызды қолжазбаларын, өтіндегі мұрағатын сұрал еді: «білмеймін, не до этого было», – деді де, қоя салды Қалай ғана Мағжанның жоры бола тұра, оның жаман дүниелерін сақтап қалуға тырыспаған? Мысалы, әлгінде айтқан Мандельштамның әйелі вокзалдарда скамейкалардың астына тығылып жүріп, ақын өлеңдерін, қолжазбаларын сақтап қалған, жаныталысқан. Қатекемнің намыссыздығына күйінесіміз осы тұста, әлгіндегі әйелдің «Мағжанның сүйегі» дейді. Ал, ақын аға шын мәнінде Санкт-Петербург университетін тамамдап, мұғалімдер семинариясында өтінің қол астында оқытушы болып жұмыс істеген Гүләсімді және Жәмиламы сұяды. Жәмиламен үйленгелі тұрған шағында басына түскен түрлі жағдайлар екеуін екі жаққа айырып жіберген ғой. Әйткен, ағамыздың өт кіндігінен ешқандай ұрпақ қалған жоқ.

– Қолжазбалар қалай сақталды? Мағжан ағамыздың өлеңдерін бүгінге жеткізген кім?

– Омина Нұғыманова деген қызақ қызы Қытайдан келеді. Сол кісі Мағжанның 1923 жылы шыққан өлеңдері «әйелі ғой» деп Зылихаға әкеліп берген. Ал оны Хамза Абдуллин атты Мағжан ағаның шакірті бастырып, жарыққа шығаруға көп еңбек сіңірді. Хамзаның еңбегін қалай айтсақ та жарасады: өзі Қолымадан жана келген, қолына қарап отырған шиегтей бала-шағасы бар, алатын зейнетақысы тым аз, соған қарамастан, ұстазының әлгіндегі еңбегін тығып жүріп бастырып, Алматыдағы тиялы дегендердің бәріне таратып берді. Соның біреуін маған да берген.

Жетімдік тақсіреті Жұмабаеваға жуа да сатқынды.

– Сіздер Мағжанның асақын туыстары ретінде қуғындыландықтар ма?

– Жоқ, қуғындалп, бізді айдаған жоқ. Бірақ, үнемі «дал кәзір біреу алып кететіндей» сондай бір қорқынмыш пен үрейде өмір сүрдік. Темір торға қамалмасак та, «халық жауының» туысы деген өт жамылып, еркін өмір сүре алмадық. Жетімдіктің тлауқыметін тарттық. Балалық шағым нағашыларымының қолында Омбыда өтті.

Неге, әкені қайда?

– Сол тұста өзі «халық жауының» туыстары не болатынын, не істеу керектерін білмей, жаңдалбасалға қолтп ғой. Менің шешем де елден, «халық жауларының әйел, бала-шағасы түгыл, туыс-тумаларын түгел қамап жатыр екен», – деген сыбыс естіп, мені алып, біршама жұртпен бірге Ауғанстанға қашпақ болыпты. Әкеміз қарсы болып, ешқайда кетпеу керектігін айтқан. Содан екеуі келісе алмаған болуы керек, анам жолға шыққан да, әкем елде қалып қойған. Кекін өзінің тегін қайта-қайта ауыстырып жүріп, әйтеуір, Курскінің әскери қаржы институтын бітірді. Ал, біз балсақ сол қашып бара жатқанға, Душанбеден ары өткізбеген соң, қайтуға мәжбүр болыптыз, әйтеуір, нағашыларымызды

паналаптыт ғой. Тұрмыс өте ауыр еді. Репрессия, содан көп өтпей соғыс басталды.

Балалық шағымды еске алғанда, үнемі көз алдыма өімнің вокзал маңында нан мен шай сатып отырған кейіпім келеді. Ол Куломзина деген теміржол стансасы еді, сонда соғысқа аттанып бара жатқан солдаттарға азық болсын деп алып шығамыз ғой. Күнелтудің көзі жазық сол болатын ол тұста. Өзім онға тоғыз-тоғыз жастамын. «Кіпкентаймын, қолымнан келмейді» дейтін әңгіме болмайтын бізде, басқа түсіп, біз көндік. Кейде түнгі өліміз жеуге нан талпай қалған да кемпіт болды, ондайда нан табу үшін вагон аралап нияз сататынымын. Бірде лияным өтпей, әбден қорландым, өтімнің жетпедігім мен тұрмыстың ауырлығын қатты сезініп, содан Ертіске кетіп өлгім келді де. Тіземе дейін суға кіріп: «кітеге менің өмірім осылай болды екен?!» деп налып тұрған шақта, айтеуір, жүрек түбінде бір үміт оты жылт етіп, алдымыздан жарық күннің зуатынын құлағымға сыбыр еткендей болды. Сосын онім жайлы қорқыншықты ойдан бас тарттым да, мұны басып үйге қайттым.

Ақын өмірінің ақиқатынан кенестің отірігі қымбат болып тұрғандай...

— Апа, әлгідей «Мағжанды көзбен көрдім, Қолымада бірге отырдым», — деген көзі тірі куәгер бар, олай болса, ендігіде ақынның өмірбаянына өзгеріс еніп, тарих қанға жатылатын шығар?

— Қолымаға барып келген соң, тиісті орындардың есігін қағып, «Мағжан атылған» деген деректі жоққа шығаруды, сол арқылы жалған тарихты лақтырып, шынайы дерекке жүтпуді талап еттім ғой. Бірақ, сонда олар мені: «қай, алы бір 92 жастағы картқа сеніп, өзгерте салатын тарих ойыншық емес, оның үстіне, Кеңес үкіметінің ондай деректерден қателесуі мүмкін емес», — деп тыйып тастады. Яғни, не маған, не әліп тірі куәгерге ешкім сенген жоқ, құлақ асар түрі көрінбейді. Күні бүгінге дейін қақпаған есігім жоқ, бірақ мені адам ғой деп, айтқан сөзіме құлақ асып жатқан адам көрмедім. Басқа емес, қатықтың қаһарман батыры Бауқен, Бауыржан Момышұлы Мағжан ағамызды көргенін айтты ғой. Ол кісінің отірік айтпайтынын, ешкімнен қорықпайтын ержүрек мінезін күллі қазақ біледі, әлі күнге аңыз қылып айтады. Шынымды айтсам, бүгінде не істерімді білмей дая болып отырымын. Енді бір ғана жағдай қоғамды елең еткізбесе...

— Ол қандай жағдай?

— Талауда Мағжан ағамды көрген, Қолымада бірге отырған Абдолла Әбдірахманов ағамыз Алматыға келіп, пресс-конференция беріп, дүйім жұртшылық алдында өзінің Мағжанмен бірге лагерьде отырғанын айтады. Жаратқан ол кісіге сол күнге аман-есен жетуді жағсым. Түбі Мағжанның өтірік өмірбаяны жойылып, шындық жарыққа шығуға тиіс қой.

«Атам айнасы», 03.04.2018

М. ЖУМАБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Өлеңдер: «Қазақ тілі», «Жер жүзінде», «Өнер-білім қайтсе табылар», «Күншығыс», «От», «Пайғамбар», «Қауғым», «Сорлы қазық», «Қарағым», «Жастық байлық қол қусырып бос жүру...», «Жұлдызды - жүзік, Алды алқа ғып берейін», «Шын сорлы», «Бұлабұл», «Өзек», «Мен сорлы», «Тет бірм», «Адыстамы бұуырма», «Жаралы жақ», «Тәшрі», «Жан сөні», «Түркістан», «Бернияз», «Мені де, алім, адрәс», «Ой», «Жет келеді», «Өмірі», «Бүгінгі күн - өмір, алым - менікі», «Бостандық», «Жамығұрым», «Жағым түнде», «Аяғам», «Туған жерім - Сасықкөлд», «Мен жастарға сенемін», «Алғашу», «Көкшетпау», «Жас сұлуға», «Жәмилә», «Қарындасқа», «И-ГА», «Г-ГЕ», «ГА», «Ж...ГА», «Ф...ГА», «З...ГА», «Қайғылы сұлуға (*Ж-ге арналған*)», «Гүлсім ханымға», «Гүлсімге», «Р...ГА», «Гүлшайған», «Қарымалық қоюлып келеді», «Анама», «Әже», «Сағат», «Қайым», «Жыл-ышы», «Домбыра (*Қара сөзбен жағымды өлең Марқұм III-ға арнады*)», «Балпан қанат қакім (*«Балпан» журналына арнапты қара сөзбен жағымды өлең*)», «Сырдағы Адышқа», «Қоңыр жел», «Екі шаһар», «Салдырмақ», «Сал-сал білек, сал білек...», «Бобекти тилеті», «Жұбату», «Қызыл жалғау», «Қойшы бала мен күшкі», «Мысық пен ет», «Жыл менгіздері», «Күй», «Жит», «Қыс», «Немере мен әжес».

Поэма: «Батыр Баян», «Қорқыт», «Ертегі», «Қойлыбайдың қобығы», «Әкештің қиясыңда», «Жүсіп хан», «Қаныш бай қиссасы», «Әтірік ертегі», «Токсанның тобы», «Ташпау»

Әңгіме: «Шолпанның күнәсі», «Гүлсім»

Ғылыми еңбек: «Педагогика»

Мақалалар: «Бірінші май мейрамы», «Жадылшақ оқу құралдары һәм мектебіміз», «Сайлау», «Ақан сері», «Бернияз Күлеев», «Башар жырау», «Әбубәкер жасқал Дибеев», «Нәурыз», «Қатын алу, ерге шығу», «Дала қалы», «Айық шінде».

Аудармалар: «Көңілде қайғы қалдырмақ» (*Арибтан*), «Бала мен қас» (*Орысшадан*), «Ертегі сәулелері» (*Орысшадан*), «Шалдың үміті» (*Калпақтан*), «Тұтқын» (*Термонтиадан*), «Жау жеңді, берік қамат» (*Әбу Фигурстан*), «Күн шығады да батады» (*М. Горькийден*), «Арибтан», «Дәрігер» (*Дмитриадан*), «Орман патшасы» (*Гетеден*), «Бұтақ» (*Матлоиттан*), «Екі бетің, сұлу қыз» (*Геймеден*), «Айрылдың сенен, жан сәулем» (*Гетеден*), «Күннің батуы» (*Георгий Геймеден*), «Сарғайып өлең егін толқындысы» (*Термонтиадан*), «Сұңқар жыры» (*Михаил Горькийден*), «Жұртың сүйген жүрек», «Ана», «Темірді жұмсартақан ана», «Хан мен ұлы», «Бала» (*Всевольд Ивоннан*), «Өз өмірімен әңгіме», «Темірбай», «Жолыу», «Сай», «Ақбозат» (*Мәтін-Сибиршадан*), «Большевик баласы» (*Павел Дорозовтан*), «Кен дала» (*Матлоиттан*)

М. Жұмабаевтың кітаптары:

Жұмабаев М. Үзік. - Орал, 1912.

Жұмабаев М. Шолпан. - Қазан, 1912.

Жұмабаев М. Өлеңдері. - Қызылорда, 1922.

Жұмабаев М. Педагогика, 1922, 1923.

Жұмабаев М. Өлеңдері – Ташкент, 1923.

Жұмабаев М. Бастауыш мектепте ана тілі. – Ташкент Түркістан республикасының баспасөз тарату мекемесі, 1923 -19 б.

Жұмабаев М. Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні. – Москва: СССР ылымдарының орталық баспа мекемесі 1925, –18 б.

Жұмабаев М. Саятты бол – Москва: СССР халықтарының орталық баспа мекемесі, 1926, 1929, 1930 – 29 б

Жұмабаев М. Шығармалар. өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

Жұмабаев М. Таңдамалы – Алматы: Ғылым, 1992 – 272 б.

Жұмабаев М. Педагогика – Алматы: Ана тіл, 1992. – 160 б.

Жұмабаев М. Стихи. Буклет. (К 100-летию поэта. Пер. на рус. Сост. К. Бакбергенов). – Алматы Жазушы, 1993.

Жұмабаев М. Үш томдық шығармалар жинағы (Алғы сөз жазып, жинағы редакциясын баққарған М. Билалбаев) – Алматы, 1995. – 512 б.

Жұмабаев М. «Пророк» (Стихи и поэмы в пер. на рус. Сост. Б. Кампилов). Алматы: «Жібек Жолы», 2002. – 400 с.

Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы (Алғы сөз жазып, жинағы редакциясын баққарған Ш. Елеукенов) Алматы: Жазушы, 2002–2003.

Жұмабаев М. Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулері Құрастырған Ж. Сүлейменов. Петропавл, 2006. – 428 б.

Мағжан: әдеби-көркем көпшілік журнал – 2007.

Жұмабаев Мағжан. Көп томдық шығармалар жинағы 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме. Алматы Жазушы, 2008. – 208 б.

Жұмабаев Мағжан. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. Өлеңдер, дастандар, аудармалар. Алматы: Жазушы, 2008. – 208 б.

Жұмабаев Мағжан. Көп томдық шығармалар жинағы 3-том. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. Алматы: Жазушы, 2008. – 232 б.

Жұмабаев М. Батыр Баян. – Петропавл «Полиграфия» АҚ, 2008. – 36 б.

Жұмабаев Мағжан. Өлеңдер, поэмалар Мағжан Жұмабаев. Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 320 б

Жұмабаев М. Исповедь / Пер. с каз. А. Кодара -Петропавловск, 2011 – 376с

Жұмабаев М. Адамсам елім деп адастым. Өлеңдер. Я солнцем огненным рожден. Стихи / Мағжан Жұмабаев. Алматы: К5, 2011. – 146 б. – каз., рус. – (Бірінші республикалық Мағжан өнер фестиваліне арнай)

Жұмабаев Мағжан. Шығармалары (әдеби басытымы). 1-том: Өлеңдер, дастандар: Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.

Жұмабаев Мағжан. Шығармалары (әдеби басытымы). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер. Құраст. Сәндібек Жұбаниязов – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.

Жұмабаев М. Саятты бол. Жазушы редакторы Б. Қанарбаева. Алматы: 2013.

40. Жүсіпов Б. Мағжан Жұмабаевтың публицистикасы. Ақиқат. – 2000. – №7. 73–75-б.
41. Жүсіпов Б. Мағжан Жұмабаевтың тәлім – тәрбиелік көзқарасы. Қызық тілі мен әдебиеті. – 2001. – №2. 52–54-б.
42. Жүсіпов Б. М. Мағжан Жұмабаевтың прозасы. Филол. ғыл. канд. дисс. Л.Н. Гумилев атындағы Бұрша ұлттық университеті. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 129-б.
43. Жүсіпов Б. Қара сәуден маржан терісі. Алматы: Олке, 2002. 160-б.
44. Жүсіпов Б. Қош керуенге қосылған еңбек // Алматы ақшамы. – 1998. – бинаурыз. – 3-б.
45. Құрашев Ж. Мағжан Жұмабаев. Өлең. Ұлттық поэзия падишасы: Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевқа арналады. 2 – 183–185-б.
46. Әбдіқалым К.С. Мағжан Жұмабаев лирикасындағы ұлт тағдыры. М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2017. №1. – 215–220-б.
47. Әбдіраманұлы А. Мағжанға; Мен қазақпын: [Өлеңдер] // Ленин туы. – 1993. – 3 сәуір
48. Әбжан А. Ғлжайып жыр күмбезі. М.Жұмабаевтың ғасырлық тойынан туған ой толғыны // Егемен Қазақстан. – 1994. – 24 тамыз.
49. Әбсалық А. Мағжан – жырдың алыбы // Қостанай таңы. – 1993. – 19 қараша
50. Әбілмәжинұлы С. Ақынның олжа суреті: [1935 ж. түскен М.Жұмабаевтың суреті туралы] // Халық кеңесі. – 1993. – 13 тамыз.
51. Әбілмәжинұлы С. Беймәлім өлеңдер: [М.Жұмабаевтың өлеңдері туралы] // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
52. Әбілмәжинұлы С. Тамшы да теңізге сән: [М.Жұмабаевтың туғанына 100 жыл] // Ленин туы. – 1992. – 26 желтоқсан.
53. Әбішев Ә. Жан сөзі: [М.Жұмабаев туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 28 апр.; 1989. – 22 апр.
54. Әбішұлы Ә. Мағжанның Сырбаймен сырласуы // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз. – 9-б.
55. Әбішұлы Т. Ақиқат ақын – Мағжан: [Өлең] // Қазақстан тұтынушылар кооперациясы. – 1993. – №5 – 6. – 44-б.
56. Әбішұлы Т. Мағжан: [Өлең] // Ленин туы. – 1993. – 20 ақпан.
57. Әбікенов М. Олар нағыз интеллигенттер еді: [М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов жайында автордың естелігінен / Газетке дайындаған М.Рүстемов] // Оңтүстік Қазақстан. – 1989. – 19 июль
58. Әкімжанов З. Ақын һәм төңкеріс // Ленин туы, – 1993. – 8 шілде
59. Әкімжанов З. Біртұтар тұлға // Ленин туы. – 1993. – 4 наурыз.
60. Әкімжанов З. Мағжан алаңы: [Өлең] // Ленин туы. – 1990. – 22 қыркүйек
61. Әкімжанов З. Мағжан эпиграммалары // Ленин туы. – 1993. – 13 наурыз.
62. Әкімжанов З. Мағжанның бір өлеңі хақында // Ленин туы. – 1993. – 27 ақпан.
63. Әкімжанов З. Пайғамбардың рухына тағлым: [М.Жұмабаевтың туған күніне арналып туған жерінде өткізілген той жайлы] // Ленин туы. – 1991. – 20 шілде.
64. Өлем мәдениетіндегі ұлы ақын Мағжан Жұмабаев. С.Бегалин атындағы мемлекеттік балалар кітапханасы. Құрастырған: Кенесары Т., Каланақова Л.И. – Астана: ГДБ им. С.Бегалина, 2008. – 40-бет.
65. Әлкебаева Д. Мағжан тілі – ақ маржан // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 30 қазан. – 9-б.
66. Әлкебаева Д. М. Жұмабаев поэзиясының тілдік ерекшеліктері. Филолог. ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.Алматы, 1993, 154-б.
67. Әлімбаев М. Мағжан ақын: [Өлең] // Қазақ әдебиеті. 1992. – 24 шілде.
68. Әлімбаев М. Мағжанды оқығанда: [Эссе] // Жалын. – 1990. – №5. – 72 – 76б.; Ленин туы. – 1991. – 21, 22, 23 мамыр.
69. Әлімбаев М. Толқыннан толқын туады. – Алматы, 1992.
70. Әлімжанов Ә. Ой өрісі: [Ақталған арыстар Ш.Құдайбердиев, Ж. Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатовтар туралы] // Соц.Қазақстан. – 1990. – 13 шілде
71. Әмірханқызы Ж. «Әлі риза болмай, тірі байымайды»: [1937 – 1938 ж. репрессия құрбандары М.Жұмабаев, Т. Жүргенов, С. Сейфуллин, С. Хожанов, Т. Рысқұловтардың жұбайлары туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 7 қыркүйек.
72. Әсетқызы Ш. Мағжан – табиғат суретшісі // Ұлағат. – 1995. – №1. – 186 – 191-б.
73. Әуезов М. Мағжанды сүйемін // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар / Құраст. Д.Әшімқажы. – Алматы, 1992. – 294б.; Қазақ әдебиеті. – 1988. – 23 дек.
74. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. Алматы: Ғылым. – 1997. – 216-б.
75. Базарбаев М. «Қазақ елі, бір ауыз сөзім саған...» // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз. – 3-б.
76. Бағытбаева М. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық мұрасы. Ұлағат. – 2003. – № 2. – 39 – 41-б.
77. Базарбаев М. Мағжанның поэзиясы // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 13 көкек.
78. Байұтөв М. Поэзия пайғамбары: [М.Жұмабаевтың жүз жылдық тойына барған сапардан бір үзік сыр] // Оңтүстік Қазақстан. – 1993. – 24 тамыз.
79. Байдуллин Т. Бәте қалған мәслихат: [Ақтау қаласында өткен «Жыр жұлдызы – Мағжан» атты ғылыми – тәжірибелік мәслихат туралы] // Мыңыстау. – 1993. – 14 желтоқсан.
80. Байдуллин Г. Сөнбес жұлды // атырау. – 1993. – 16 шілде.
81. Байтұрсынов Р. М. Жұмабаев шығармашылығына шолу: [Қызық тілі мен әдебиеті]. – 1996. – №1. – 59 – 61-б.
82. Байысова Л. М. Жұмабаев – поэзияның хас шебері // Қызық тілі мен әдебиеті. – 2001. – №4. – 18 – 19-б.
83. Бастыгереева А. Мағжанға; Жүзінше; Өлеңдер // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 18 маусым
84. Баркытов С. Ақынға арналды // Ленин туы. – 1993. – 12 маусым.
85. Батырбеков Р. Терең тымырлар: [Батыс – шығыс елдерінің әдебиетімен байланыста болған Ш.Құмабаевтың; А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов сынды ақындар мен жазушылардың творчествосы туралы] // Жұлдыз. – 1990. – №9. – 198 – 201-б.
86. Бастыұлы Қ. Бас меді алашын: [Өлең] // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
87. Бадірханов Р. Сүйішті, аға! «Ізбратъ» [Өлеңдер] // Ленин туы. – 1989. – 5 аяқ.
88. Бейсенова М. Табиғатқа тіл бітірген // Ленин туы. – 1993. – 12 маусым.
89. Бек Ш. Ақындар мұшайрасы. Қазақ өліпін алулы да арықты ақыны М.Жұмабаевқа арнады // Жетісу. – 1993. – 10 маусым.

90. Бекбосынов Б. Жақсыдан шарапат: [М.Жұмабаевтың творчествосы туралы] // Семей таңы. – 1991. – 29 қаңтар. – 2 ақпан.
91. Бекбосынтег М. Алыптар тобындағы ақын // Семей таңы. – 1993. – 11 мамыр.
92. Бекетұлы Г. Мағжанның інісі Гадилша // Торғай таңы. – 1997. – 30 сәуір.
93. Бекмағанбетов Б. Ән тербеген жыр: [М.Жұмабаевтың творчествосы жайлы] // Ленин жолы. – 1989. – 5 ағ.
94. Бектұров Ж. Ақиқаты осы еді. – Алматы, 1995.
95. Бектұров Ж. Асыл ағаларға: [М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытовтарға арналған өлең] // Орталық Қазақстан. – 1998. – 31 дек.
96. Бектұров Ж. Жақсыға әркімнің – ақ бар таласы: [1950 – 1960 жылдары ақын М.Жұмабаев жайлы жазылған естеліктен] // Алматы ақиамы. – 1991. – 29 наурыз; Орталық Қазақстан. – 1991. – 2, 5, 6 наурыз.
97. Бектұров Ж. Көп тілегі көл болып...: [М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов еңбектеріне шолу] // Орталық Қазақстан. – 1989. – 26 окт.
98. Бектұров Ж. Тағдыры қиын талант // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар / Құраст. Д.Әшімханов. – Алматы. – 1992. – 305 – 344-б.
99. Бектұрымова Б. «Мағжантану» курсына арналған жоспар // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2001. – №4. – 45 – 47б.
100. Бердалиев Е. Мағжан тәлімі: [М.Жұмабаевтың 1989 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан шығармалары туралы] // Ақ жол. – 1990. – 11 сәуір.
101. Бердібаев Р. Ақын тағдыры [М.Жұмабаевтың мұралары хақында] // Ленин туы. – 1989. 2, 5 сент.
102. Бердібай Р. Жұлдыздар жарығы. – Алматы, 2000. – 248б.
103. Бердібай Р. Түрік даңқының жыршысы // Халық кеңесі. – 1993. – 20 сәуір.
104. Бес арыс: [Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар] / Құраст. Д.Әшімханов. – Алматы: Жалын, 1992. – 544-б.
105. Біткенбаева Ш. Мағжан жазған оқулық: [М.Жұмабаев қазақ мектебіне арнап «Сауатты бол» деген оқу құралы 1926 жылы Мәскеуде 20000 данмен араб графикасымен басылып шыққан] // Алматы ақшамы. – 1990. – 12 қараша.
106. Біткенбаева Қ. М.Жұмабаев [Тереңдетіп оқыту орындарына арналған әдіс – бағдарлама] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1993. – №8. – 19 – 23-б.
107. Бықаева Ф. Жақсы ән – жан азығы: [М.Жұмабаевтың «Шолпы» әні жайында] // Сарыарқа самалы. – 1996. – 17 ақпан.
108. Базарбаев М. Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармагерлігі туралы шолу. Ұлттық поэзия падишасы: Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевқа арналады. 2 – 7 – 17-б.
109. Базарбаева Б. Мағжан Жұмабаев атындағы педагогикалық бағдарлы мектебінің болашағы [Қарағанды қаласы] . Ұлағат. – 2003. – № 1. – 43 – 45-б.
110. Бейсентай А.Б. Мағжан Жұмабаевтың прозалық аудармалары . Заманауи әлемдегі ғылым мен білім : халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференция материалдары. – 7-т. – 78 – 82-б. 2 – Қарағанды, 2014.
111. Брянова А. Мағжан Жұмабаевтың маржан жырларына таң қаламын . Қостанай дарыны. – 2016. – №1. – 89 – 90-б.
112. Будақ Ф. Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі ұлттық болмыс. Қазақстан 10 жыл ішінде : экономиканың, білім және ғылымның өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми – теориялық конференция материалдары мен тезистері . – 133 – 139-б.. – Түркістан : ХКТУ, 2001.
113. Будақ Ф. Мағжан – Алтайдағы жүрегім. Әңгімелескен Бағашар Тұрсынбайұлы. «Егемен Қазақстан», 31.01.2018.
114. Бүркіт Д. Мағжан Жұмабаев және тәрбиелік тұжырымдар . Үркер. – 2011. – №1. – 44 – 46-б.
115. Біткенбаева Ш. Мағжан Жұмабаев : [Өмірі мен творчествосын оқыту]. Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1993. – №8. – 19 – 23-б.
116. Валиди Т. Бүгінгі Түркістан және оның жақын тарихы Ыстанбұл, 1981. – 564-б.
117. Ғабдулина М.Ғ. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы тұрақты сөз тіркестерінің сипаты . Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2004. – №13. – 75–78-б..
118. «Дарига, сол күндерде күнім қаран...»: [М.Жұмабаевтың зайыбымен сұхбат] // Қазақстан әйелдері. – 1989. – №3. – 19-б.
119. Дастанұлы Ә. Мағжанның махаббаты // Жас қазақ. – 1993. – 31 тамыз.
120. Дәрімбет Б. Алыстағы бауырдың жауабы: [Түрік әдебиетшісі Ф.Тамирдің өз елінде «Мағжан Жұмабайұлының жырлары» деген тақырыпта диссертация қорғағандығы туралы жазады] // Қазақ әдебиеті. – 1994. – 30 қыркүйек. – 5-б.
121. Дәрімбет Б. Мағжан және жер мәселесі // Жас Түркістан. – 2000. – №2. – 6 – 12-б.
122. Дәрімбет Б. Мағжан және коммунистік идеология // Жас Түркістан. – 2001. – №1. – 6 – 13-б.
123. Дәрімбет Б. Мағжанның түрікшілдігі // Жас Түркістан. – 1999. – №1. – 14 – 19-б.
124. Дәрімбетов Б. Әдеби мұраға қиянат болмасын // Алматы ақшамы. – 1988. – 28 дек.
125. Дәрімбетов Б. Жүрегі таза, ойы озат: [Ақын М.Жұмабаев туралы] // Жалын. – 1989. – №2. – 28 – 31-б.
126. Дәрімбетов Б. Қайта табысқан тағдырлар // Жетісу. – 1989. – 6 янв.
127. Дәрімбетов Б. Мағжан және Алаш қозғалысы // Қазақ тарихы. – 1999. – №6. – 56 – 60-б.
128. Дәрімбетов Б. Мағжанның жанадан табылған өлеңі // Алматы ақшамы. – 1990. – 24 қаңтар.
129. Дәрімбетов Б. Сергелденде серуен де сергелден... : [Август айының 4 – пен 8 – не дейін өткен солтүстік Қазақстан облысында М.Жұмабаев күндерінен жолжазбалар] // Алматы ақшамы. – 1989. – 9, 10 нояб.
130. Дәрімбетов Б. Шежірелі елдің шерлі ақыны // Жетісу. – 1993. – 14 тамыз; Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
131. Дәулетхан Ә. Мағжан және қазақ поэзиясы // Жұлдыз. – 1994. – №5 – 6. – 182 – 202-б.
132. Дәуітов С. Ақ жүректен шыққан адал сөз: [А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтардың В.И.Ленин оның идеясы жайлы жазғандары туралы] // Қазақстан коммунисті. – 1990. – №4. – 52 – 56-б.
133. Дәуітов С. Мағжан Жұмабаев (1893 – 1938) // XX ғасырдың бес келіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы. – 1994. – 275 – 279б.
134. Дилек Ф. Мағжанның жырлары – Түркияда: Ақынның түрік тіліндегі жинағы жайында / Ауд. Ф.Әлі // Жас алаш. – 1994. – 15 қазан.
135. Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, – 1992. – 288-б.
136. Досжанов Д. Мағжан Жұмабаев есімесе ақынның асыққан адам // Жалын. – 1991. – №5. – 37 – 59-б.
137. Досмағұлов И. Тарихпен сабақтап тағдыр // Арқи ажары. – 1993. – 19 тамыз.

138. Дөкенова Н. Мағжан шығармаларының оқытылу тарихы // Қазақстан Респ. Ғылым министрлігі – Ғылым Акад. Хабарлары. Тіл әдебиет сер. – 1997. – №1. – 64 – 69-б.
139. Дөкенова Н. Мағжанның дүниетанымдық көзқарасы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1996. – №5-6. – 97 – 100-б.
140. Дөңқабак О. Ақын Мағжан... әрі сәзгер: [М.Жұмабаевтың сазгерлігі жайлы] // Түркістан. – 1995. – 4 қаңтар.
141. Дөңқабак О. Сазынан бостандықтың самалы ескен: [Ақын М.Жұмабаевтың өнепаздық тұлғасы туралы] // Заң газеті. – 1997. – 14 мамыр (№20). – 4-б.
142. Дүйсенбіқызы Г. Ақынның нұрлы жұлдызы // Ленин туы. – 1993. – 20 сәуір.
143. Дәуітов С. Мағжан Жұмабаев (1893 – 1938). XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. Редколлегия: З.Ахметов, ж. б., – 275 – 279-б. – Алматы, 1994.
144. Досжанов Д. Мағжан Жұмабаев немесе ажалына асыққан адам. Досжанов Д. Абақты. – 219 – 280 б. – Алматы, 1992. Жалын. – 1991. – № 5. – 37 – 59-б.
145. Дөкенова Н. Е.. Мағжан Жұмабаев шығармашылығын мектепте оқытудың ғылыми – әдістемелік негіздері (5 – 7, 11 – сыныптар бойынша): Педагогика ғылымдарының кандидаттығына автореферат. Ғылыми жетекші Негимов С. – Алматы: Астана полиграфия, 2006. – 28-б.
146. Дөкенова Н. Е.. Мағжан Жұмабаев шығармашылығын мектепте оқытудың ғылыми – әдістемелік негіздері (5 – 7, 11 – сыныптар бойынша). Педагогика ғылымдарының кандидаттығына диссертация; Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты. Ғылыми жетекші Негимов С.Н. – Алматы: Астана полиграфия, 2006. – 138-б.
147. Дүйсен Б. Қолыңды бер, ұлы ақын! Жаңа ғасыр. – 2006. – № 9. – 63 – 65-б.
148. Дүйсенбаев А.К. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық мұраларындағы түркілік тәрбие идеялары. Абай атындағы ҚазҰПУ – дың Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы – Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. пед. науки. – 2015. – №1. – 196 – 200-б.
149. Елеуенов Ш. Абай және Мағжан // Жұлдыз. – 1993. – №2. – 199 – 205-б.
150. Елеуенов Ш. Бағыс – Шығыс әдеби тоғысу проблемасы және Мағжан Жұмабаев // ҚазССР Ғылым акад. Хабарлары. Тіл, әдебиет сер. – 1990. – №2. – 41 – 48-б.
151. Елеуенов Ш. Жаңа жолдан. С новой строки: [Лит. портреты, исследования]. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320с. – на каз. и рус. яз. – В содерж.: Гл. «Мағжан Жұмабаев». – С. 288 – 30-б.
152. Елеуенов Ш. Күзеу де, түзеу де қажетсіз: [«Қазақ әдебиеті» газеті 1991 ж. 11 қаңтарда жарияланған Х.Абдуллиннің «Несіне қауіптенеміз» атты мақаласына орай] // Қазақ әдебиеті. – 1 – ақпан.
153. Елеуенов Ш. «Қосылып батыр түрік балалары...»: [Мағжан ақын және түрік тақырыбы] // Қазақстан заман. – 2001. – 27 шілде. – 12 – 13-б.
154. Елеуенов Ш. Мағжан Жұмабаев // Жұлдыз. – 1989. – №6. – 119 – 137-б.
155. Елеуенов Ш. Мағжан Жұмабаев. – Алматы: Қазақ ССР «Білім» қоғамы. – 1990. – 56б.
156. Елеуенов Ш. Мағжан Жұмабаев: [Әдебиет пәні бойынша 11 класқа арналған қосымша оқу құралы]. – Алматы: Рауан, 1991. – 76-б.
157. Елеуенов Ш. Мағжан: Өмірі мен шығармашылығы. – Алматы: Санат, 1995. – 384-б.
158. Елеуенов Ш. Мағжан және Мұхтар // Жұлдыз. – 1997. – №10. – 110 – 120-б.
159. Елеуенов Ш. Мағжан шығармашылығындағы психологизм // Жұлдыз. – 1994. – №10-12. – 187 – 198-б.
160. Елеуенов Ш. Мағжанның алғашқы сотталуы // Жұлдыз. – 1991. – №4. – 144 – 148-б.
161. Елеуенов Ш. Мағжанның ақырғы сотталуы: Дело №3881 қандай сыр пашады? // Жұлдыз. – 1991. – №8. – 166 – 177-б.
162. Елеуенов Ш. Мағжанның әдеби – эстетикалық көзқарастары // Жұлдыз. – 1992. – №6. – 183 – 196-б.
163. Елеуенов Ш. Өлең – сөздің дүлдiлi // Ленин туы. – 1989. – 17 март.
164. Елеуенов Ш. Сағындырған жыр: Өмірі мен творчествосы // Елеуенов Ш. Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. – Алматы, 1989. – 39 – 89-б.; Соц. Қазақстан. – 1988. – 30 ек.
165. Елеуенов Ш. Той тарқардағы сөз: Мағжан мүшелі тойынан кейінгі ойлар // Жұлдыз. – 1995. – №4. – 182 – 188-б.
166. Елеуенов Ш. Хакім мен ақын: [Абай мен М.Жұмабаевтың шығармашылығы туралы] // Түркістан. – 1994. – 21, 28 желтоқсан; Түркістан. – 1995. – 4 қаңтар.
167. Елеуенов Ш. Дара тұлға. Арқа ажары. – 2003. – 3 сәуір. – 2-б.
168. Елеуенов Ш. Мағжан Жұмабаев. Ұлттық поэзия падишасы. – 162 – 179-б.
169. Елеуенов Ш.Р. Арсының ақыны: Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі «Арсы» сөзі жайлы. Жанр және поэтика мәселелері. Жауапты редактор А.С.Ісімақова. – 191 – 204 б. – Алматы, 2004.
170. Елеукина Р. Ақын жырлаған ару: [М.Жұмабаев жақсы көрген қыз Г.Камалова жайлы] // Солтүстік Қазақстан. – 1998. – 6 наурыз.
171. Елубай С. «Батыр Баян» экранға қалай келді?: [М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы бойынша қойылған фильм жайында: Режиссері С.Тәукелов] // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз. – 5-б.
172. Елубай С. «Сұм өмір абақты ғой саналыға...»: [М.Жұмабаевтың туғанына 100 жыл] // Парасат. – 1993. – №6. – 3-б.
173. Ерболатқызы Н. Мағжан шығармаларының оқытылуы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. – №5. – 12-б.
174. Ерболатқызы Н. Мұхтар мен Мағжанның шығармаларын оқытудағы байланыс // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – №5. – 6. – 9 – 13-б.
175. Ерғөбеков Қ. Мағжан Жұмабаев творчествосы // Лениншіл жас. – 1989. – 4 янв.
176. Ердембекұлы Е. Мағжан Жұмабаевтың романтизмі // Жұлдыз. – 1996. – №9. – 169 – 177-б.
177. Ерман Ж. Мағжанның Түркиясы // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 9 шілде. – 5-б.
178. Есембаев Ғ. Мағжан айтты деген сөз // Халық кеңесі. – 1993. – 13 тамыз.
179. Есказиева С. Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегінің тәрбиелік мәні // Ұлт тағлымы. – 1999. – №2. – 49 – 51-б.
180. Есқали Ө. Мәңгілік жасын ғұмыр // Ленин туы. – 1993. – 19 тамыз.
181. Есқалиев Ө. Өз ғасыры – өзінің иінінде // Ленин туы. – 1991. – 8 ақпан.
182. Ешкімнің қолшоқпары бола алмаймыз: [Москвадағы қазақ жастарының Мағжанның өлеңі жайлы тоқпаққа] қарсы айтысы. Жауапқа жауап // Еңбекші қазақ. – 1925. – 21 апр.
183. Ерғөбеков Қ. Мағжан Жұмабаев творчествосы. Лениншіл жас. – 1989. – 4 январь.
184. Ердембекұлы Е. Мағжан Жұмабаевтың романтизмі. Жұлдыз. – 1996. – №9. – 169 – 177-б.
185. Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаев поэтикасындағы өмір ұғымының метафоралануы. ҚазҰУ хабаршысы. Фи-

- дология сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. филологическая. – 2008. – №2. – 290 – 293-б.
186. Ермекова Ж. Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы: филод. ғыл. канд. ... автореф. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты: ғыл. Жетекші Манкеева Ж.А. – Астана: Астана полиграфия, 2010. – 29 б.
  187. Ермекова Ж. Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы: филология ғылымының кандидаттығына диссертация, 2010. – 140-б.
  188. Есали А. «Кінәратсыз күнә» – казак кино өнеріне қосылған жаңа туынды: Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің желісімен түсірілген. Егемен Қазақстан. – 2006. – 7 маусым.
  189. Есембаев Ғ – Ғ. Мағжан Жұмабаев. Қызыл қырғын: 37 – де опат болғандар. Құрастырғандар: К.Касенов, Ә.Төреханов. – 27 – 29-б. – Алматы, 1994.
  190. Есентаева А. Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы Баян, Ноян, Абылай бейнелері. Қазак тілі мен әдебиеті казак, орыс сыныптарында. – 2008. – № 3. – 32 – 33-б.
  191. Есмағұлов А.Б. Мағжан Жұмабаев пен Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы үндестік. М.Жұмабаев 2013 ж.). – 87 – 100-б. – Петропавл, 2013.
  192. Жазықсыз жазаланған қаламгерлер: [А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев және басқалардың тізімдері берілген] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 30 март.
  193. Жаканов Ә. Кім кінәлі? М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты әңгімесі жайында бірер сөз // Орталық Қазақстан. – 1993. – 12 қазан.
  194. Жакыпов Ж. Дәурдің жарық жұлдыздары елі [Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев туралы] // Коммунизм нұры. – 1989. – 18 июль.
  195. Жалдүрзенов Т. Ақынға: [Өлең] // Көкшетау. – 1993. – 14 тамыз.
  196. Жаманбаинов М. Қалай жаман құлқың?: [Мағжан туралы ел аузынан жазып алынған бір дерек] // Қызыл ту. – 1989. – 20 май.
  197. Жаманов Х. Үш алыптың кітабы қайта шықты: «Жазушы» баспасынан жарық көрген М.Жұмабаевтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытовтың шығармалары хақында бірер сөз // Жезқазған туы. – 1990. – 12 қаңтар.
  198. Жанділдин Ж. Сәкен мен Мағжан: [Өлең] // Ленин туы. – 1989. – 5 май.
  199. Жалпайсов Е. Самалық: [Мағжанның Самалық өлеңі туралы] // ҚР Білім және Ғылым министрлігі, ҚРҰҒА – нын Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1999. – №1. – 9 – 12-б.
  200. Жантасов Қ. Той толғау: [Өлең] // Ленин туы. – 1993. – 14 тамыз.
  201. Жанымбет Б. Ақынның ақынына деген құрмет: [М.Жұмабаевтың туғанына 100 жыл толуына орай] // Сарыарқа самалы. – 1994. – 28 тамыз.
  202. Жарықбаев Қ. Қазақ жанының білгірі // Жас алаш. – 1993. – 5 наурыз.
  203. Жарықбаев Қ. Ұлттық тәлім – тәрбие хақында: [А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов еңбектері жөнінде бірер пікір] // Бастауыш мектеп. – 1989. – №10. – 33 – 35-б.
  204. Жарықбаев Қ. XIX ғасырдың өкінішті жартысы мен XX ғасырдың басындағы педагогикалық психологиялық ой – пікірлер: III. Уәлихановтың психологиялық – педагогикалық көзқарастары; М.Жұмабаевтың педагогикалық – психологиялық ой пікірлері // Қазақ халқының тәлім тәрбиесі тарихынан. – Алматы, 1992. – 148 – 204-б.
  205. Жауһар жырдың жұлдызы // Балкжиев Н. Сикыр сөз. Оқырманның ой – толғаныстары. – Алматы, 1991. – 11 – 14-б.
  206. Жедел хат: [Қазақстан жазушылар одағы басқарамасының бірінші секретары Олжас Сүлейменовтың Мәскеуден М.Жұмабаевтың творчествосына арналған ғылыми конференцияға жолдаған хатының тексті] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 13 көкек.
  207. Жергілікті қазақ ұлтшылдарына күресті күшейтейік: [Әдебиет, баспасөз саласында қызмет етіп жүрген қазақ зиялыларына ұлтшыл, алашордашыл тәрбие беруде деген жала жалқан мақала] // Ауыл мұғалімі. – 1937. – №3. – 24 – 26-б.
  208. Жұмабай Ә. Ақын трагедиясы: [Жазушы Ш.Елеуеновтің «Мағжан» кітабы бойынша ақын М.Жұмабаевтың өмірінен деректер] // Түркістан. – 1997.12 наурыз.
  209. Жұмабаев Мағжан Жұмабайұлы / 1893 – 1938/: [Өмір жолы] // Оразев Ф. Қазақ әдебиетін зерттеушілер. Өмірбаяндық – библиографиялық анықтамалық. – Алматы, 1991. – 73 – 84-б.
  210. Жұмабаева Б. М.Жұмабаев туралы // Дидар. – 1996. – №2.
  211. Жұмабаева З. Азапты сапарлар: Естелік / Әңгімені жазып алған А.Тасымбеков // Лениншіл жас. – 1989. – 10 янв.
  212. Жұмабаева З. «Дариға, сол күндерде күнім қараң?»: [М.Жұмабаевтың зайыбы З.Жұмабаеваның естелігінен] // Қазақстан әйелдері. – 1989. – №3. – 19 – 28-б.
  213. Жұмабаева Р. Ақынның жақын туыстары // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз. – 10-б.
  214. Жұмабаева Р. Ұлы ақын қоры жан – жақты колдауға зәру: [М.Жұмабаев қоры] // Егемен Қазақстан. – 1996. – 18 маусым.
  215. Жұмабаева Ұ. Адал сүйген жар // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
  216. Жұмабаева Ұ. «Дариға аяқталмай үзілді жыр»: [Сталиндік саяси қуғын – сүргіннің құрбаны, ақын М.Жұмабаев туралы] // Қазақстан сарбазы. – 1997. – 16 мамыр (№36). – 66.; Егемен Қазақстан. – 1997. – 22 сәуір.
  217. Жұмабаева Ұ. Мәңгіліктің бір үзгі // Егемен Қазақстан. – 1993. – 10 тамыз.
  218. Жұмабеков С. Мағжан мұзасы – мәңгі махаббат мұхиты // Алматы ақшамы. – 1993. – 4 наурыз.
  219. Жұмағалиев З. Отты жырларды оқығанда: [М.Жұмабаевтың творчествосы жайында] // Ақ орда. – 1993. – №1. – 8 – 18б.; Орталық Қазақстан. – 1991. – 28 қыркүйек.
  220. Жұмағалиұлы З. «Батыр Баянды» тағы бір оқығанда // Сақшы. – 1993. – 11 ақпан.
  221. Жұмасұлтанов Ә. Тұранда туған ер түріс: [Ақын М.Жұмабаевтың творчествосы жайлы] // Қостанай таңы. – 1996. – 9 сәуір.
  222. Жүнісов А. «Тұсыннан атой салып өттім, қазақ»: Қазақстанда қайта ақталған арыстарды Шыңжаң қазақтары да ұмытпайды: [Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақыптар жайлы] // Соц. Қазақстан. – 1990. – 26 қазан.
  223. Жүнісов А. Үш алып туралы үш – төрт ауыз сөз: [Ақындар, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев туралы] // Семей таңы. – 1989. – 6 май.
  224. Жүнісов С. Мағжанның поэмалары: [Қазақстан жазушылар одағындағы М.Жұмабаевтың творчествосына арналған ғылыми конференциядан] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 13 көкек. – 7-б.

225. Жүрегі таза, ойы озан. [Ақын М.Жұмабаев туралы] // Дарымбетов Б. Тазау: Әдеби сын. – Алматы, 1991. – 129-159-б.
226. Жүсіпов Қ. Мағжаншаң романтизмі // Қазік тiлi мен әдебиетi. – 1992. – №5,6. – 70 – 78-б.
227. Жүсіпов Қ. Мағжаншаң шеберлігі // Жұлдыз. – 1991. – №11. – 144-б.
228. Жырымен жүрген оятқан: [М.Жұмабаевтың шығармашылығы хақында]. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232б.
229. Жетпісбаева Б. Образыиe мupы Мағжана Жумабаева. Алматы: АГУ им. Абая, 1997, 151-б.
230. Жоласан Д. Мағжан Жұмабаев. «Сүйемін». Қазак тiлi мен әдебиетi. – 2008. – №2. – 41 – 43-б.
231. Жолшыбекова У. Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы ұлттық құндылықтар. Қазак тiлi мен әдебиетi. – 2015. – №5. – 17 – 21-б.
232. Жуанышбаева С.Ж. Мағжан Жұмабаев олендерiнiң көркемдiк ерекшелiгi. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы – Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2013. – №1/2. – 199 – 203-б.
233. Жуанышбаева С.Ж. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық мұрасы. М. Жұмабаев шығармашылығының әлемдiк әдеби үрдиетегi орыны: респ. ғылыми – тәжiрибелiк конф. материалдары (26 сәуiр 2013 ж.). – 120 – 122 б. – Петропавл, 2013.
234. Жусупова А.А. Мағжан Жұмабаевтың шығармаларындағы жеткiншектердiң полимәдениеттi тұлғасын қалыптастыру бойынша педагогикалық идеялары. Қазiргi Қазақстандағы инновациялық даму және ғылымның қажеттiлiгi = Инновационное развитие и востребованность науки в современном Казахстане: III Халықаралық ғылыми конференция мақалалар жинағы = III Международная научная конференция. Сборник статей (10 дек. 2009 г.) / отв. ред.: Б.Г.Мухамеджанов, Г.С.Абдирайымова. – 2 – бөлiм. – 23 – 28-б. – Алматы, 2009.
235. Жұмагелдин Ж.Ш. Мағжан Жұмабаев және орыстың символистiк поэзиясы. Ахмет Байтұрсынұлы – казак руханиятының көсемi: халықаралық ғылыми – теориялық конференция материалдары. – 357 – 361-б. – Алматы, 2013.
236. Жұмасұлтанов А. Мағжан Жұмабаев және казак тарихы: [Ақын олендерiндегi тарихи тақырып]. Труды университета / Карагандинский государственный университет. – 51 – 53 б.. 2 – Караганда, 1998.
237. Заманамыздың кемсiгер ойшылы Абай жайлы ғұлама тұлғалар айтқан сөз // Қазақстан әйелдерi. – 1995. – №7. – 1-б.
238. Зауал: [Мақалалар, естелiктер] / Құраст. Б.Қойшыбаев. – Алматы: Жазушы, 1991. – 272-б.
239. Зiкiбаев Е. Әдiлде, өлiм, әдiлде: [Өлең] // Ленин туы. – 1993. – 14 тамыз.
240. Зiкiбаев Е. Кеш ұлынды: [Өлең] // Жас алаш. – 1993. – 12 тамыз.
241. Зiкiбаев Е. Мәңгiлiк аты – Мағжан ән: [Той толғауы] // Ленин туы. – 1989. – 25 июль.
242. Зiкiбаев Е. Сөндiрмедi үмiтiн: [Өлең] // Халық кеңесi. – 1993. – 7 тамыз.
243. Зiкiбаев Е. Тағзым етем, туған жер // Қазақ әдебиетi. – 1993. – 13 тамыз. – 13-б.
244. Иванов В. Бала: [Әңгiме] / Ауд. М.Жұмабаев // Көкшетау. – 1995. – 6, 11 сәуiр.
245. Иванов В. Бала: [Әңгiме] / Ауд. М.Жұмабаев / Алғы сөзiн жазған Ш.Сариев // Ақ орда. – 1993. – №1. – 49 – 59-б.
246. Изтилеуова А. Мағжан Жұмабаев «Шолланның күнәсi» әңгiмесi. Қазақ прозасындағы әйел тағдыры. – 133 – 137 б.. 2 – Алматы: Ценные бумаги, 2012.
247. Иманғазынов М. Ақынның ортасы // Жерұйық. – 1993. – 15 мамыр.
248. Иманжанова Ж. Жаңа басылымдар: [Көкшетау обл. М.Жұмабаев атынд. ғыл. кiтапхана жұмысына] // Көкшетау. – 1996. – 17 тамыз.
249. Иран – Ғайып Шағыну: [Өлең] // Қазақ әдебиетi. – 1993. – 13 тамыз. – 13-б.
250. Исаұлы Қ. Сүйiну: [Өлең] // Қазақ әдебиетi. – 1993. – 13 тамыз. – 13-б.
251. Кәкен А. Тұтқында таланты бағаланып, туған елiнде кәдiрсiз болған алты алаштың асыл азаматтары жайлы: [С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, Б.Майлиндер жайлы] // Арқа ажары. – 1997. – 23 қыркүйек.
252. Кәкiшев Т. Әр дарынның өз орын бар: [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев т.б. еңбектерiн оқушыларға сапалы жеткiзу жайында] // Қазақ әдебиетi. – 1990. – 2 наурыз. – 6 – 7-б.
253. Кәкiшев Т. Ер түрiк елiнде // Халық кеңесi. – 1993. – 16,20 шiлде.
254. Кәкiшев Т. Матасқан тағдырлар: [С.Сейфуллин, М.Жұмабаев, С.Мұқановтар туралы] // Парасат. – 2000. – 2 ақпан. – 2 – 5, 29 – 30-б.
255. Кәкiшев Т. Сәбит пен Мағжан түйiнi: [С.Мұқанов пен М.Жұмабаев арасындағы байланыс] // Сарыарқа. – 1992. – №2. – 72 – 75-б.
256. Кәкiшұлы Т. Мағжан – Сәкен. Алматы: Қазақ университетi, 1999, 449 б.
257. Кәрiбасва Б. Ақын тойы; Есiл өңiрiндегi М.Жұмабаев күндерiнен әсер // Орталық Қазақстан. – 1989. – 5 сент.
258. Кәрiбасва Б. Қазақ лирикасының кайнары // Қазақ әдебиетi. – 1993. – 7 мамыр.
259. Кәрiбасва Б. Мағжан Жұмабаев – казак лирикасының атасы // Орталық Қазақстан. – 1989. – 28 окт.
260. Кәрiбасва Б. Мағжан поэтикасы // Қазақ тiлi мен әдебиетi. – 2000. – №7. – 39 – 42б.; №8. – 35 – 39б.; №9. – 25 – 29-б.; №10. – 34 – 37-б.
261. Кәрiбасва Б. Мағжан Жұмабаев – Қазақ лирикасының атасы. Орталық Қазақстан. – 1989. – 28 октябрь
262. Келдибекова З., Исаханова Г. Азап пен мазак: [1937 ж. зобалаңына ұшыраған ақын М.Жұмабаевтың саятi жолы туралы] // Егемен Қазақстан. – 1996. – 26 қаңтар.
263. Кемелбаева А. Мағжаншаң поэзиясы // Абай. – 2001. – №3. – 37 – 41-б.
264. Кенжебаев Б. Устаз: Творчествосы туралы // Бес арыс: Естелiктер, әеселер және зерттеу мақалалар / Құраст. Д.Әпiмханов. – Алматы, 1992. – 300 – 305-б.; Лениншiл жас. – 1989. – 4 янв.
265. Кенжебаева М. Жалғасқан өмiр // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
266. Кокбас Ж.К. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық. М.Жұмабаев шығармашылығының әлемдiк әдеби үрдиетегi орыны: респ. ғыл. – тәжiрибелiк конф. материалдары (26 сәуiр 2013 ж.). – 133 – 158-б. – Петропавл, 2013.
267. Кошениова Р. Педагогические взгляды Мағжана Жумабаева. Дисс. на соиск. учен. степени кнiд. под. наук. Алматы: 1995, 135 с.
268. Көжесев Т. Мағжанның мұң – зары // Лениншiл жас. – 1991. – 26 ақпан.
269. Коксенгiров Б. Тұлпардың тұпшықпасын асыл үнi: [М.Жұмабаев және Б.Күлеев туралы дерек] // Лениншiл жас. – 1990. – 7 наурыз.
270. Көпiрбаева А. Умыттымыс ұлы есiм // Ленин туы. – 1993. – 17 сәуiр.
271. Күлеев Б. Тыңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 2000. – 284-б.

272. Күмісбаев Ө. Мағжан және әлем әдебиеті // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз.
273. Күмісбаев Ө. Мағжан Жұмабаев және орыс поэзиясы // Алматы ақшамы. – 1989. – 17 – 18 май.
274. Күмісбаев Ө. Терен тамырлар: [Автор еңбегінде қазақ әдебиетінің бұлақ бастауында тұрған әдеби жәдігерлерді талдайды, ақтандақтар ақиқатына баға береді және Шығыс поэзиясы классиктерінің еңбектеріне тоқталады] – Алматы: Ғылым, 1994. – 320-б.
275. Күмісбаев Ө. Мағжан Жұмабаев және араб поэзиясы. Қазақ әдебиеті. – 2008. – 4 – 10 сәуір (№14). – 11-б.; №11 ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы = Вестни. КазНУ. Сер. востоковедения.4 – 2008. – №2. – 99 – 102-б.
276. Күмісбаев Ө. Мағжан Жұмабаев және орыс поэзиясы. Алматы ақшамы. – 1989. – 17 – 18 май.
277. Күрлеуітов С., Сүлейменов Ж. Күннен туған кемеңгер // Ленин туы. – 1993. – 25 наурыз.
278. «Кіізні жүрекке қой, қойма маған»: [М.Жұмабаевтың творчествосына арналған ғылыми конф.] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 13 көкек.
279. Қабдолов З. Мағжан Жұмабаев (1893 – 1938). Таң – Шолпан. – 2007. – № 1. – 79 – 93-б.
280. Қабиденқызы А. Мағжан көрмесі // Көкшетау. – 1993. – 12 тамыз.
281. Қабышұлы Ғ. Ұра берсе құдай да өледі // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 30 қазан. – 8-б.
282. Қадыров Ж.Т. Мағжан Жұмабаев пен Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы үндестік. Өтемісов Махамбет атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті. – 2015. – №1. – 191 – 201-б.
283. Қадыров Ж.Т. Мағжан Жұмабаев поэзиясының көркемдік әлемі. Өтемісов М. атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2016. – №2. – 239 – 245-б.
284. Қадырова К. Мағжан Жұмабаевтың педагогикасы. Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал. – 2014. – №12. – 23 – 24-б.
285. Қадырова К. Мағжан Жұмабаевтың педагогикасын тарих сабағында қолдану технологиясы. Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал. – 2015. – №1. – 31 – 40-б.
286. Қажыбаев Т. Дәуірдің дарабоз ақыны // Ленин туы. – 1993. – 24,29 маусым.; Халық кенесі. – 1993. – 13 тамыз.; Көкшетау. – 1993. – 15 сәуір.
287. Қажыбаев Т. Мағжанға мінәжат немесе мұңлы Муза толғауы: [Өлең] // Көкшетау. – 1993. – 12 тамыз.
288. «Қазақ елім, бір ауыз сөзім саған»: [М.Жұмабаев туралы мақалалар] // Ленин туы. – 1989. – 5 авг.
289. Қазақ ССР прокуратурасында: [А.Байтұрсыновтың, М.Жұмабаевтың және Ж.Аймауытовтың істері қаралып, ақталғандықтары туралы ҚазТАГ хабары] // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 23 дек.
290. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының қорытындысы // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 6 қаңтар.; Алматы ақшамы. – 1988. – 28 желтоқсан.
291. Қазмағамбетова З. Мағжанның бір қыры: [М.Жұмабаевтың оқулықтары жөнінде] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1995. – №5. – 69 – 72-б.
292. Қайыңбасва М. Мағжан және «Батыр Баян» // Жас қазақ. – 1993. – 13 ақпан.
293. Қайыңбасва М. Мағжан Отанына қайта оралды // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 20 тамыз.
294. Қайыңбасва А. Тұрақты тіркестердің поэзия тіліндегі қолданысы / Мағжан, Сәкен, Елияс шығармалары бойынша; / Филология ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты 10.02.02 / ҚР Білім және Ғылым министрлігі. А.Байтұрсынұлы атынд. Тіл білімі ин-ты. – Алматы, 2001. – 31-б.
295. Қайырбеков Ә. «Батыр Баян»: [Көркем фильм туралы. Реж. С.Тәуекелов] // Халық кенесі. – 1993. – 16 наурыз.
296. Қайырбеков Ә. Мен Мағжанның мұңымын: Өлең // Жас қазақ. – 1993. – 31 тамыз.
297. Қайырбеков Ғ. Алып ақын ауылында: [М.Жұмабаевтың Солтүстік Қазақстан облысында өткен әдебиет күндерінен] // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 18авг. – 3-б.
298. Қайырбеков Ғ. Көш қайда барады? // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 18 маусым. – 4 – 5, 10-б.
299. Қайырбекова З.Қ. Мағжан Жұмабаев – көрнекті ұстаз. // Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы – Вестник Северо – Казахстанского гос. ун-та. – 2003. – № 12. – 142 – 144-б.
300. Қайырбеков Ғ. Күннен туған: Өлең // Ленин туы. – 1989. 3 авг.
301. Қайырбеков Ғ. Мағжан туралы ой // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз. 2-б.
302. Қалдыбаев М. Үйренгендерім көп: Бауыржан Момышұлы шерткен сыр // Ленин туы. – 1989. – 5 авг.
303. Қалиев Қ. Мағжан оқуы табысты өтті // Ленин туы. – 1993. – 3 сәуір.
304. Қалиев Қ. Мағжанның заманы туралы // Ленин туы. – 1993. – 29 мамыр.; 1 маусым.
305. Қалиев Қ. Мағжан және халық педагогикасы // Қазақстан мұғалімі. – 1993. – 2 шілде.
306. Қалкен А. А. Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі табиғат көрінісі. Мағжан және рухани экология: қалалық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары (7 желтоқсан 2013 ж.). – 25 – 28 б., 2 – Алматы: Қазақ университеті, 2014.
307. Қамзабекұлы Д. Мағжанның еленбеген екі еңбегі [Ақын М.Жұмабаевтың әлі ғылыми айналымға түспеген «Автономия кімдікі» («Кедей сөзі» газеті (Омбы) 1923 ж. 26 ақпан) және «Жеті Батыр» («Ақ жол» газеті (Ташкент) 1923 ж. 26 ақпан) атты екі мақаласы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 27 мамыр (№21). – 10б.
308. Қамзабекұлы Д. Мағжанның Мәскеудегі кезеңі: [Ақын М.Жұмабаевтың өмірінен] // Арқа ажары. – 1997. – 11 қазан.
309. Қамзабекұлы Д. Халел. Брюсов. Мағжан: [Архивтен табылған Халел Досмұхамедұлының хаты жарияланған] // Парасат. – 1995. – №10. – 6-б.
310. Қамзабекұлы Д. Мағжанның еленбеген екі еңбегі. // Қазақ әдебиеті. 27.05.1997.
311. Қанарбаева Б. Асыл мұражайын ойласақ // Ақиқат. – 1992. №12. – 77 – 81-б.
312. Қанарбаева Б. Асылға асылық етпейік: [Ақын М.Жұмабаевтың шығармашылығы туралы] // Алматы ақшамы. – 1997. – 9 шілде.
313. Қанарбаева Б. М.Жұмабаевтың «Қорқыт» поэмасы: Көркемдік пен көрсендік // ҚР ҒА Хабарлары. Тіл. әдебиет сериясы, 1992. – №6. – 26 – 29-б.
314. Қанарбаева Б. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы фольклорлық дәстүр: Филология ғылымдарының канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дис. авторефераты /10.01.09, 10.01.02 / Қазақстан Респ. Ұлттық Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер ин-ты. – А., 1994. – 24-б.
315. Қанарбаева Б. Мағжан шығармаларының фольклорлық қырлары. – Алматы, 1995. – 155-б.
316. Қанарбаева Б. Мағжан ақшамы. – 1998. – 5 маусым. – 3-б.
317. Қанарбаева Б. Сұлтанбек пен Мағжан // Алматы ақшамы. – 1998. – 23-б.
318. Қанарбайқызы Б. Жырмен жұртты оятқыл. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 30 тамыз.
319. Қанарбайқызы Б. Мағжанның мұралары және фольклор // Алматы ақшамы. – 1993. – 30 тамыз.
319. Қапафина М.Қ. Барша жүректі баураған: [Солтүстік Қазақстан облыс ақын орындарымен М.Жұмабаевтың

- туғанына 100 жыл тоғуы карсаңда сұхбат // Әдебиеткер А. Әбжан // Егемен Қазақстан. – 1993. – 11 тамыз.
320. Қашақов М. Бейнесі айта білген ақын // Ленин туы. – 1993. – 24 сәуір.
321. Қашақов М. Мағжан – жар. Өлең // Ленин туы. – 1992. – 19 желтоқсан.
322. Қариев М. «Қосыл бірдей, адамзаттың тобынан». Халық өнер – білімі, өрнегіне үйленіп М. Жұмабаевтың педагогтық әдебиеттік ой – пікірлері // Алматы ақшамы. – 1998. – 27 сәуір.
323. Қараметдин С. «Топқанның топқын туыды» [М. Жұмабаев туралы] // Орыс. – 1989. – 4-февр., Ленин туы. – 1993. – 6 ақпан.
324. Қарашин И. Мағжан жайына бір ұяқ сар // Көкшетау правдасы. – 1989. – 25 шілде.
325. Қарашоқов М. Мағжан Жұмабаевтың «үлемі» өлеңі. Кішігірім мен әдебиеті. 2006. № 6. 34 – 37 б.
326. Қадағбаев Н. Қобыз үнді ақын // Қазақстан мұғалымы. – 1989. – 17-февр.
327. Қабарманұлы Г. Ақын аруағына арнадық // Орталық Қазақстан. – 1991. – 2 мамыр.
328. Қабарманұлы Г. Ақынды сүйген қыз. [Шағиян шешейдің М. Жұмабаев жайында естелігі] // Көкшетау. – 1992. – 15 мамыр.
329. Қабарманұлы Г. Өр сөзі жадымағыда қалған анық [Мағжан Жұмабаев жайында қарт Ыбырайұлының естелігінен] // Көкшетау правдасы. – 1989. – Көзге.
330. Қабарманұлы Г. «Батыр баһа» бас неміз // Ленин туы. – 1992. – 27 мамыр.
331. Қабарманұлы Г. Ел тілегі көл – көстр // Көкшетау. – 1991. – 23 қызыл.
332. Қабарманұлы Г. Жыю тербеген жүрек // Ленин туы. – 1993. – 22 мамыр.
333. Қабарманұлы Г. Жібек арқау жар өрген ая еді. 1. Мағжанның өскен ортасы; 2. Жөкем туралы естелік // Көкшетау правдасы. – 1989. – 29 шілде.
334. Қабарманұлы Г. Жібек арқау жар өрген дарын еді [Ақын М. Жұмабаев туралы сөзі] // Коммунизм нұры. – 1990. – 20 ақпан.
335. Қабарманұлы Г. Зиратын таңерлер талқандашын [М. Жұмабаев әулетінің тілдары] // Түркістан. – 1998. – 14 – 20 қаңтар.
336. Қабарманұлы Г. Зылиханың «Тарды» болуы. [Ақын М. Жұмабаевтың жолдасы Зылиха әжей жайлы естелік] // Көкшетау. – 1997. – 9 қаңтар.
337. Қабарманұлы Г. Көп болып қолға алса // егемен Қазақстан. – 1993. – 9 қаңтар.
338. Қабарманұлы Г. Қиран менің Жажекем. Естелік // Кішігірім мен әдебиеті. – 1989. – 1-дек.
339. Қабарманұлы Г. Қарағым оқу оқы, босқа жүрме: [Ақын М. Жұмабаев туралы естелік] // Көкшетау. – 1994. – 17 наурыз.
340. Қабарманұлы Г. Қос Зылиха немесе ақын жары жайлы жап сары: [М. Жұмабаев жайлы естелік] // Сырларқа. – 1996. – №1. – 59 – 61-б.
341. Қабарманұлы Г. Мағжандағы Мағжан ескерткіші // Көкшетау. – 1992. – 17 шілде.
342. Қабарманұлы Г. Мағжан. Деректер, естеліктер // Жұлдыз. – 1999. – №8. – 117 – 145-б.
343. Қабарманұлы Г. «Мағжан – адамзат ақын» // Семей таңы. – 1993. – 10 тамыз.
344. Қабарманұлы Г. Мағжан аруағына арналды // көкшетау. – 1991. – 23 сәуір.
345. Қабарманұлы Г. Мағжан аян берген күні // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 11 наурыз.
346. Қабарманұлы Г. Мағжан Жұмабаев ұрпақ мақтанышы; [Ақынның мерейтойы карсаңда] // Көкшетау. – 1992. – 26 желтоқсан.
347. Қабарманұлы Г. Мағжан Жұмабаевтың шыққан тегі // Орталық Қазақстан. – 1989. – 24 май.
348. Қабарманұлы Г. Мағжан поэзиясы жайлы // Жұлдыз. – 1993. – №6. – 177 – 185-б.
349. Қабарманов Г. Мағжан тойы // көкшетау правдасы. – 1989. – 26 аял.
350. Қабарманұлы Г. Мағжанға арналған мәжілістер // Көкшетау. – 1993. – 12 мамыр.
351. Қабарманұлы Г. Мағжанды соңғы рет кездестіру: [Жырлар және тағдырлар] // Көкшетау. – 1993. – 28 қазан.
352. Қабарманұлы Г. Мағжанды сүйген қыз // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 30 қазан. – 8 – 9б.; Көкшетау. – 1992. – 15 мамыр.; Ленин туы. – 1992. – 6 қазан.
353. Қабарманұлы Г. Мағжанның [Жұмабаев] дәріс алған: Естелік // Сырларқа. – 1996. – №4. – 14 – 15-б.
354. Қабарманұлы Г. Мағжанның махаббаты // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 4 қаңтар. – 5-б.
355. Қабарманұлы Г. Мәңгілікке есерттескен жүрек: [М. Жұмабаев туралы эссе] // Көкшетау. – 1990. – 10, 12 маусым.
356. Қабарманұлы Г. Өнгесі мол өмір: [М. Жұмабаев жайлы дерек] // Көкшетау. – 1992. – 15 қыркүйек.
357. Қабарманұлы Г. Сүйген сұлу: [М. Жұмабаевтың жары Зылиха туралы] // Жұлдыз. – 1991. – №2. – 203 – 207-б.
358. Қабарманұлы Г. Сүйген сұлу: [Естелік] // Түркістан. – 1997. – 2 – 8-көкек.
359. Қабарманұлы Г. Ұлы бейнесі жүректе // Көкшетау. – 1993. – 12 тамыз.
360. Қабарманұлы Г. Ұлы өмірбаянда ұсақ – түйек бөлмейді // Ана тілі. – 1992. – 18 маусым.
361. Қашқанбайұлы Ш. Руханы көсемдерімізбен қайта қауышу: [А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Б. Майлин, С. Сейфуллиндер жайлы] // Қостанай таңы. – 1995. – 11 ақпан.
362. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтадық беттері: [Жоғары оқу орынд. студ. арналған оқу құралы]. – Алматы: Білім, 1995. – 188-б.
363. Қирабаев С. Ұлттың ұлы ақыны // Халық келесі. – 1993. – 6 наурыз.
364. Қияхметова Ш. Мағжан – табиғат суретшісі // Жеруық. – 1994. – 20 шілде.
365. Қияхметова Ш. «Сылдыран оңкей келісім» [М. Жұмабаевтың шығармалары туралы] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1995. – 90 – 94-б.
366. Қожабаев Г. Мағжанның монолога: [«Сасыққолмен сұхбат»] Ленин туы. – 1989. – 11-февр.
367. Қожақеев Т. «Жер – ойыңтың доп доп айттыды» [М. Жұмабаевтың балаларға тарихи өлеңдері туралы] // Пионер. – 1989. – №4. – 12 – 13-б.
368. Қожақеев Т. Мағжан «Ақ жол» газетінде // Оңтүстік Қазақстан. – 1989. – 13 маң.
369. Қожақеев Т. Мағжанның мұң – зары // Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: Ғалым мақалалар жинағы. – Алматы, 1993. – 21 – 32б.; Лениншіл жас. – 1991. – 26 ақпан.
370. Қожақеев Т. Сырлы жырлар. [«Тілің» – кәсіргі «Жетісу» газетінде 1924 жылы жарыяланған М. Жұмабаевтың екі өлеңі туралы] // Жетісу. – 1991. – 3 қыркүйек.
371. Қожаңұлы С. Алғы сөз: [Бұл – Мағжанның 1923ж. Ташкентте шыққан өлеңдер жинағына жазылған алғы сөзі] // [Бұл – Мағжанның 1923ж. Ташкентте шыққан өлеңдер жинағына жазылған алғы сөзі] // Бес арыс: Естеліктер, зәселер және зерттеу мақалалар / Құрмет. Д. Әзімханов. – Алматы, 1992. – 294 – 295-б.
372. Қожаңұлы С. Мағжан Жұмабаев // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 23-дек.
373. Қожахметов Б. Желге айыпшын ақын: Өлең // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.

- 374 Қожахметов Б. Ұлы Мағжанның мерейтойына әзірлік әңгіме арқауына айналды // Ленин туы. – 1993. – 12 қаңтар
- 375 Қожахметов Б. «Жырыммен жаным жұбатам» // Ленин туы. – 1993. – 19 маусым.
- 376 Қожахметов Б. Ұлы Мағжанның мерейтойына әзірлік // Ленин туы. – 1993. – 12 қаңтар.
- 377 Қойшыбаев Б. Әділет сағатанат құруда: [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтар туралы] // Қойшыбаев Б. Жазықсыз жапа шеккендер. – Алматы, 1990. – 158 – 166-б.
- 378 Қосшығұлов М. Мағжанмен қоштасу: [Сәбең шерткен сырлардан] // Ленин туы. – 1990. – 28 қыркүйек.
- 379 Қоянбаева К. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық идеяларын жүзеге асыру бағдарламасы // Ұлт тағылымы, 2006. – № 1. – 13 – 19-б.
- 380 Қоянбаева К. Қ. Мағжан Жұмабаевтың шығармаларындағы педагогикалық идеяларын жалпы білім беретін мектептің оқу – тәрбие процесінде пайдалану: пед. ғыл. канд. ... дис. Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті; ғыл. жет. Арынғазин Қ.М.. – Қарағанды: Астана полиграфия, 2006. – 146-б.
- 381 Қоянбаева К. Қ. Мағжан Жұмабаевтың шығармаларындағы педагогикалық идеяларын жалпы білім беретін мектептің оқу – тәрбие процесінде пайдалану / Педагогика ғылымдарының канд.автореф. Ғыл.жет. Арынғазин І.М. – Қарағанды: Астана полиграфия, 2006. – 30 бет.
- 382 Қоянбаева К.К. Мағжан Жұмабаевтың «Оқжетпестің қиясында» дастанын оқыту. // Қазіргі заманғы маңызды мәселелер. Педагогика сериясы = Актуальные проблемы современности. Серия Педагогика. – 2008. – №17. – 39 – 43-б.
- 383 Қуандықова Д. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық көзқарастары. //М.Жұмабаев шығармашылығының әлемдік әдеби үрдістегі орны: респ. ғыл. – тәжірибелік конф. материалдары (26 сәуір 2013 ж.). – 177 – 179 б. – Петропавл, 2013.
- 384 Құдаш С. Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың тағдыры туралы / Ауд. Ә.Жұмабаев // Зауал: Мақалалар, естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 167 – 191-б.
- 385 Құдаш С. Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев: [Башқұрт халық ақынының Қазақстан жазушылар одағының басқармасына жазған хатынан үзінді] // // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар / Құраст. Д.Әшімханов. – Алматы, 1992. – 295 – 300-б.; Қазақ әдебиеті. – 1988. – 23 дек. – 10 – 11-б.
- 386 Құдаш С. Шәкірттер шаттығы: [Мағжан туралы айтылған «Жастық шақтың ізімен» атты естелігінен] / Башқұрт тілінен ауд. Ысқақов Б. // Өркен. – 1989. – 21 янв.
- 387 Құдіретті өлең өнегесі: [М.Жұмабаевтың өлең әлемі] // Базарбаев М. Көрікті ойдан – көркем сөз. – Алматы, 1994. – 6 – 52-б.
- 388 Құлбарақов С. Арман – өмір, жыр – өмір // Ақ жол. – 1993. – 27 сәуір.
- 389 Құлмағанбетов С. Алмас қылыш // Ленин туы. – 1993. – 18 ақпан.
- 390 Құлыбекова Ж.С. Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі этнографиялық көріністер. // М.Жұмабаев шығармашылығының әлемдік әдеби үрдістегі орны: респ. ғыл. – тәжірибелік конф. материалдары (26 сәуір 2013 ж.). – 90 – 193-б. – Петропавл, 2013.
- 391 Құлыбекова Ж.С. Мағжан Жұмабаев шығармашылығын жоғары оқу орнында оқыту тәжірибесінен. // М.Жұмабаев шығармашылығының әлемдік әдеби үрдістегі орны: респ. ғыл. – тәжірибелік конф. материалдары (26 сәуір 2013 ж.). – 202 – 205-б. – Петропавл, 2013.
- 392 Құмарова Ш. Батыр Баян: [М.Жұмабаевтың поэмасы бойынша қойылған фильм жайлы] // Кино әлемі. – 1993. – №3. – 21-б.
- 393 Құнантасбаева К., Халитова И. «Қазақ мектебіне негіз іздегенде»: [М.Жұмабаевтың 1922 ж. шыққан «Педагогика» 1923ж. шыққан «Ана тілі» оқулықтары туралы] // Қазақстан мектебі. – 1993. – №10. – 4 – 7-б.
- 394 Құттықожаев И. М.Жұмабаев және стиль мәселесі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2000. – №10. – 43 – 45-б.
- 395 Кутухуджаев И.Д. Мағжан Жұмабаевтың мәдениеттанушылық көзқарастары (мәдени типология және мәдени стиль проблемасы): философия ғылымдарының канд.диссерт. / И.Д. Кутухуджаев; әл – Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық ун – ті; ғыл.жет.Ж.Алтаев. – Алматы: Астана полиграфия, 2000. – 141 с.
- 396 Кутухуджаев И.Д. Мағжан Жұмабаевтың мәдениеттанушылық көзқарастары (мәдени типология және мәдени стиль проблемасы): философия ғылымдарының канд.автореф. / И.Д. Кутухуджаев. – Алматы: Астана полиграфия, 2000. – 30 с.
- 397 Құттықожаев И. Мағжан Жұмабаев және стиль. // Ұлттық поэзия падишасы: Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевқа арналады. 2 – 87 – 91-б.
- 398 Құттықожаев И. Мағжан Жұмабаев поэзиясының мәдени негіздері. //Ұлттық поэзия падишасы: Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевқа арналады. 2 – 92 – 94-б.
- 399 Құттықожаев И. Мағжан Жұмабаевтың мәдениеттанушылық көзқарастарының этномәдени негізі. // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің хабаршысы. – 2000. – № 2(6). – 55 – 56-б.
- 400 Құттықожаев И. Мағжан Жұмабаевтың рухани мұрасындағы мәдениеттер үндесуі. // Адам әлемі – Мир человека. – 2000. – № 3 – 4. – 66 – 70-б. Қыдыралы М.А. Мағжан Жұмабаевтың бала тәрбиесіндегі негізгі педагогикалық идеялары. // Интеллектуальный потенциал XXI века: образование, наука, инновации: материалы науч. – практ. конф. школьников, студентов, аспирантов и молодых ученых. – 103 – 108-б. – Костанай, 2013.
- 401 Қызыл қырғын: [1937ж. опат болғандар] / Құраст. Қ.Қасенов, Ә.Төреханов. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 806.
- 402 Любушин В. Мәңгі тұғырда // Ленин туы. – 1993. – 14 тамыз.
- 403 Мағазов К. Мәдениеттің жарық жұлдызы // Ленин туы. – 1993. – 30 наурыз.
- 404 орналасқан Қарағанды политехника институты филиалы үйінің алдындағы алаңға Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың аты берілді // Ленин туы. – 20 қыркүйек.
- 405 Мағжан Жұмабаев / 1893 – 1938 // Әлем: Альманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. – Алматы, 1991. – 50 – 51-б.
- 406 Мағжан Жұмабаев // Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім – тәрбиесі. – Алматы, 1995. – 278 – 286-б.
- 407 Мағжан Жұмабаев (1893 – 1938) // Қайта оралған қаламгерлер. А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев: Библиографиялық көрсеткіш / Қазақстан Республикасының ұлттық кітапханасы. – Алматы, 1994. – 76 – 106-б.
- 408 Мағжан Жұмабаев (1893 – 1938) // Дау шешеді дұна сөз. – Алматы, 1996. – 286 – 287-б.
- 409 Мағжан Жұмабаев // Қазақ ССР: Қысқаша энциклопедия. – 4 – том. – Алматы, 1989. – 262 – 263-б.
- 410 Мағжан Жұмабаев // 20 – 30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1 – ші кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. – 354 – 393-б.
- 411 Мағжан Жұмабаев есімесе ажалына асыққан адам // Досжанов Д. Абақты. – Алматы, 1992. – 219 – 280б.; Жалын. – 1989. – №5. – 37 – 59-б.

412. Мағжан Жұмабаев шығармаларының мағыналық – тақырыптық топтары // Научные труды Кустанайского сельскохозяйственного института. Часть 3. – Кустанай, 1996. – 533 – 536-б.
413. Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсынның және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы Қазақстан Орталық Комитетінде // Соц.Қазақстан. – 1988. – 28 дек.
414. Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсынның және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының қорытындысы // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 6 янв.
415. Мағжан Жұмабаевтың мерейтойы қарсаңында // Ленин туы. – 1991. – 25 мамыр.
416. Мағжан кітабы туралы: [«Еңбекші қазақ», 1925, 14январь. Жарияланған мақала] // Жұлдыз. – 1992. – №11. – 173 – 174-б.
417. Мағжан поэзиясындағы сөз өрнектері / Әлкебаева Д. // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 1999. – №26. – 83 – 85-б.
418. Мағжан, Сәкен, Ілияс өлеңдеріндегі көркемдегіш амалдар // Структура и функционирование единиц различных уровней языка (Сборник научных статей). – Алматы, Изд – во КазГУМО и МЯ им. Абылай хана, 1999. – 76 – 82-б.
419. Мағжан, Сәкен, Ілияс өлеңдері лексикасының өзгеру механизмдерін айқындайтын заңдылықтар // Вестник ИПК КазГУ им.Аль – Фараби. – Алматы, 1999. – №4. – 48 – 52-б.
420. Мағжантанушылар біле ме екен?: [М.Жұмабаев жайлы] / Дайынд. Б.Арыстан // Тіршілік. – 1996. – №11/3/. – 43 – 44-б.
421. Мағжан тойына әзірлік: [Солтүстік Қазақстан обл. әкімшілікте М.Жұмабаевтың туғанына 100 жыл толуын өткізуі жөніндегі ұйымдастыру комитетінің мәжілісі туралы] // Ленин туы. – 1993. – 4 наурыз.
422. Мағжанды махаббатпен оқығанда // Әлімбаев М. Толқыннан толқын туады: [Қазақ әдебиеті қайраткерлері шығармашылығына арналған зерттеулер, эссе, естеліктер]. – Алматы: Қазақ ун – ті, 1992. – 8 – 41-б.
423. Мағжанның маржан сөздерінен // Жетісу. – 1993. – 14 тамыз.
424. Мағжан шығармашылығы сөз тіркестері // Научные труды Кустанайского сельскохозяйственного института. Часть 3. – Кустанай, 1996. – 536 – 538-б.
425. Мағжан Жұмабаев. // Алты Алаш. – 2012. – 28 желтоқсан (№44/45). – 4-б.
426. Мағжан Жұмабаев (1893 – 1938). // Жетісу. – 2008. – 20 желтоқсан (№141). – 7-б.
427. Мағжан Жұмабаев және орыс әдебиеті. // Күмісбаев Ө. Терең тамырлар: оқу құралы. – 321 – 248 б.. 2 – Алматы, 2009.
428. Мағжан Жұмабаев өмірінің тарихи тізбесі. Дайындаған Д. Боранбекқызы. // Аңыз адам. – 2012. – №1. – 5, 7-б.
429. Мағжан Жұмабаев туралы пікір. // Алматы ақшамы. – 2012. – 13 қыркүйек.
430. Мағжан Жұмабаевқа арналған ең биік ескерткіш. // Үш қоңыр. – 2012. – 7 қыркүйек (№30).
431. Мағжан Жұмабаевтың (1893 – 1938) психологиялық пікірлері. // Мектептегі психология – Психология в школе. – 2013. – №2.
432. Мағжан Жұмабаевтың философиялық ой – пірімдері. // Қазақ халқының философиялық мұрасы. – Т. 11. XX ғасыр басындағы қазақ философиясы. – 281 – 287 б.. 2 – Астана: аударма, 2008.
433. Мағжан Жұмабаевтың, Сәкен Сейфуллиннің өмірбаян деректерін нақтылау, жерленген орындарын анықтау, сүйектерін елге жеткізу. «Ұрпақ парызы» атты ғылыми конференцияның шешім. // Жас Алаш. – 2012. – 27 қараша.
434. Мағжан Жұмабаев (1893 – 1973). // Мырзашөл. – 2014. – №2.
435. Мағжан Жұмабаевтың «Алыстағы бауырыма» өлеңіне түрік ақынының жауабы. // Алты Алаш. – 2015. – 10 сәуір (№13).
436. Мағжан Жұмабаев. «Ұлттық поэзия падишасы»; М. Жұмабаев атындағы Ақмола обл. әмбебап ғыл. кітапхана: бас жетекші А. Қ. Әбдіғожина, мәтінін құрастырған: Ү.Ж. Рамазанова, Т.И. Хабибулина, А.С. Омарова, А.Ж. Баткалова. – Көкшетау : Ана тілі, 2011.
437. Мағжан Жұмабаевтың манифесі пықты. // DAT: Диалог Анализ Трибуна. – 2012. – 1 ақпан (№6).
438. Мағзұмұлы Н. Мағжан, Сәкен – қос арыс: [Туғандарына 100 жыл толуы қарсаңында] // Арқа ажары. – 1992. – 9 – 10, 16, 18 маусым; Ақиқат. – №5. – 86 – 90-бб; көкшетау. – 1992. – 27, 29 тамыз.
439. Мағзұмұлы Н. Самаладай сұлу жыры сиқырлап... Творчествосы жайлы // Ленин туы. – 1989. – 25 июль.; Көкшетау правдасы. – 1989. – 22март.; Коммунизм нұры. – 1989. – 14 февр.
440. Майтанов Б. Тарихи тақырыпқа ақындық көзқарас: Творчествосы туралы // Жұлдыз. – 1991. – №12. – 130 – 134-б.
441. Майтанов Б. Қ. Мағжан Жұмабаевтың поэтикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 52 бет.
442. Мақұлбеков Қ. Жүректі шаттық кернейді // Ленин жолы. – 1989. – 5 авг.
443. Малдыбаев Ш. Мағжан мүсіні өз орнын табады // Ленин туы. – 1993. – 17 маусым.
444. Малдыбаев Ш. Құлақтан кіріп, бойды алған... // Ленин туы. – 1993. – 9 қазан.
445. Малдыбаев Ш. Сурет сыры: [Мағжан Жұмабаевтың түскен суреті бұрын еш жерде жарияланбаған 1925 – 1927ж. ұстаздық қызмет атқарып жүргендегі бейнесі] // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
446. Мансұр Т. «Күншығыстан таң келеді – мен келем» // Орталық Қазақстан. – 1993. – 4 маусым.
447. Манханов М.Қ. Мағжан Жұмабаев шығармашылығындағы рухани мәдени құндылықтар. // Студенческая весна : междунар. науч. – практ. конф. (23 – 24 апреля 2014 г.). – 3 т. – 69 – 72-б. 2 – Кокшетау, 2014.
448. Матвеева И. Ақылға арналған көрме // Ленин туы. – 1993. – 14 тамыз 23 қазан.
449. Махметова А. С. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы фразеологизмдер: дәстүр мен жаңашылдық: Филология ғылымдарының канд. автореф. Ғылыми жетекші Серғалиев М. С.. – Астана : Астана полиграфия, 2006. – 26-бет.
450. Махметова А. С. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы фразеологизмдер: дәстүр мен жаңашылдық : Филол. ғыл. канд. ... дис. Ғыл. жет. Серғалиев М.С.. – Астана : Астана полиграфия, 2006. – 130-б.
451. Мәмет С. Ақылға құрмет – халыққа құрмет: [М.Жұмабаев туралы] // Егемен Қазақстан. – 1996. – 18маусым.
452. Мәукеңұлы Н. Мағжаннан қалған махаббат: Өлең // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз. – 13-б.
453. Мәшһүр Жүсіп Қ. «Батыр Баян» дастаны // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2000. – №6. – 57 – 61-б.; №7. – 53 – 55-б.
454. Мәшһүр Жүсіп Қ. Мағжан романтизмі: [М.Жұмабаев] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1992. – №5-6. – 70 – 78б.; Семей таңы. – 1992. – 23 мамыр.
455. Мәшһүр Жүсіпов Қ. Мағжанның шеберлігі: [М.Жұмабаев] // Жұлдыз. – 1993. – №11. – 142 – 145-б.
456. Медетбек Т. Асқақ рух ақылы // Егемен Қазақстан. – 1993. – 4 наурыз.
457. Медетбек Т. Көргендер мен көңілге түйіндер: [Түркиядағы Мағжан күндері қалай өтті?] // Егемен Қазақстан.

- 1993. – 13 шілде.
458. Мешітбаев Т. Мағжан педагогикасы // Ұлағат. – 1995. – №2. – 53 – 61-б.
459. Молдағалиев Т. Қоңіл – хош: [Өлең] // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз. – 13-б.
460. Мұқаев У. Арыстар жайлы және бір дерекк: [М.Дулатов пен М.Жұмабаев туралы] // Жұлдыз. – 1998. – №2. – 202 – 203-б.
461. Мұқаев У. Мағжанның келіні – Бибізайып // Жұлдыз. – 2000. – №1. – 149 – 150-б.
462. Мұқаев У. «Тенелдіктен» түлеп ұшқан // Егемен Қазақстан. – 1993. – 10 тамыз.
463. Мұқаев У. Тенелдік деп жүргенде тентіреп кетіпшіз // Ленин туы. – 1993. – 9 ақпан.
464. Мұқанов К. Қайран, кеменгерім – ай! // Ленин туы. – 1993. – 20 ақпан.
465. Мұқанов К. Мағжан Қызылжарда // Ленин туы. – 1993. – 14 тамыз.
466. Мұқанов М. Мағжан қоры // Халық кеңесі. – 1993. – 15 қаңтар.
467. Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Қызылорда, 1930. – 224-б.
468. Мұқанұлы С. Жұмабайұлы Мағжан: «Қазақстан» баспасының 1932 жылы жарық көрген «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітабынан // Парасат. – 1991. – №5. – 2-б.
469. Мұқанов С. Көз көрген: [Мағжан Жұмабаев туралы]: «Өмір мектебі» кітабынан үзінділер / Әзірлеген Ә.Нұртайұлы // Егемен Қазақстан. – 1992. – 6 ақпан.
470. Мұқатай Б. Мағжан Жұмабаев өлеңдерінің сыншылдық сипаты. // Керуен. – 2014. – №5.
471. Мұқаштегі М. Омбы және Мағжан Жұмабаев. Көкшетау. – 2002. – 31 мамыр.
472. Мұсабаев К. Ақын рухына арналды: [М.Жұмабаевтың туғанына 100 жыл толуы қарсаңында Николаевка орта мектебінде өткізіліп жатқан шаралар туралы] // Ленин туы. – 1993. – 11 ақпан.
473. Мұсалы Л. Ж. Символ және оның көркемдік қызметі (М.Жұмабаев және Б.Күлсев поэзиясы негізінде): Филология ғылымдарының канд.автореф.. Ғыл.жетекші. Дәдебаев Ж.Д.. – Алматы: Астана полиграфия, 2003. – 30-бет.
474. Мұсағитов М. Батыр Баян // Өркен. – 1993. – 16 қазан.
475. Мұсағитов М. «Батыр Баяндағы» таным және шындық: [Жазушы М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасына талдау] // Жұлдыз. – 1994. – №8. – 191 – 199-б.
476. Мұсағитов М. Қойлыбай бақсы: [М.Жұмабаевтың «Қойлыбайдың қобызы» атты дастаны туралы] – Жұлдыз. – 1995. – №2. – 205 – 207-б.
477. Мұсағитов М. Мағжан ақын // Сарыарқа самалы. – 1993. – 4 наурыз.
478. Мұсағитов М. Мағжан «Ертегісіндегі» Сыздық кім?: [Абылай ханның шөбересі С.Кенесарыұлы туралы] // Өркен. – 1994. – 2 сәуір. – 5-б.
479. Мұсағитов М. Уақыт және рух бірлігі: [М.Жұмабаевтың шығармалары жайында] // Қазақстан Респ. Ұлттық Ғылым Акад. Хабарлары. Тіл, әдебиет сер. – 1994. – №4. – 63 – 67-б.
480. Мұстафа мен Мағжан – Тұран елінің даналары / Құраст.: Х.Абдуллин, Қ.Қасенов. – Алматы. – 1993. – 112б.
481. Мұстафин Б. Мағжанның келіні: [Солтүстік Қазақстан обл. Возвишен ауд. Тұратын Б. Б.Бекенкелінінің естеліген] // Ленин туы. – 1993. – 15, 16, 17, 19 маусым.
482. Мұстафин Б. «Туған жерім – Сасықкөл» // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
483. Мұстафин Ғ. Сыр алу: [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиевтер туралы] // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар / Құраст. Д.Әшімханов. – Алматы, 1992. – 7 – 8-б.
484. Мұстафин Ғ. Төрт арыс: [Қазақ әдебиетінің төрінен орын алатын А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиевтер туралы/ Газетке дайынд. З.Мұстафина] // Қазақ әдебиеті. – 1989 – 14 апр.
485. Мұхамбетова Ғ. Мағжан Жұмабаев және символизм. ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы = Известия НАН РК. Сер. филологическая. – 2006. – №5.
486. Мұханмедина Ж. Денгейлік саралай оқыту: Мағжан Жұмабаев өлеңдерін мектепте оқыту. // Қазақстан мектебі. – 2003. – №6.
487. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері: [Мағжан Жұмабаев]. – Алматы: Атамұра, 1995. – 142 – 154-б.
488. Мұхамедханов К. Мағжан Жұмабаев: [Творчествосына шолу] // Семей таңы. – 1989. – 12 янв.
489. Мұрсәлімова Қ. Жарқылдап жасын жырлары // Көкшетау. – 1993. – 14 тамыз.
490. Мүсіреп Ғ. Азапты жол: [М.Жұмабаевтың жиегі болғаны үшін қуғын – сүргінге ұшыраған С.Нұрмағамбетов өмірінен] // Егемен Қазақстан. – 1997. – 2 сәуір.
491. Мүтәлиева Раушан. Мағжан Жұмабаев: оқу құралы. – Павлодар: ҒӨФ ЭКО», 2002. – 40 бет.
492. Мырзабек А.Т. Мағжан Жұмабаевтың «Өтірік ертегі» өлеңіндегі экспрессивті – эмоционалды сөздер. // Ғылым әлемі: халықаралық ғыл. конф. жинағы (17 – 19 сәуір 2013 ж.). – 60 – 61-б.. 2 – Алматы, 2013.
493. Мырзағалиев Қ. Құлшыну мен тұншығу: [М.Жұмабаев творчествосы туралы толғаныс] // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 28 апр.
494. Мырзалиев Қ. Гүннен туған, күннен туған ақын Мағжан: [Өмірі мен шығармашылығы туралы ойлар] // Шалқар. – 1993. – №13.
495. Найманбаева Б.М. Мағжан Жұмабаев лирикасындағы ұлттық үрдістің берілуі. // Ұлттық тәрбие = Национальное воспитание. – 2014. – №4.
496. Нәріков А. Ақын арманы // Орал өңірі. – 1993. – 10 шілде.
497. Негимов С. Мағжан Жұмабаев – ақын, азамат /1893 – 1938/; Лирикалық поэзиясына шолу // Көкшетау правдасы. – 1989. – 21 янв.
498. Негимов С. Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы туралы // Көкшетау правдасы. – 1989. – 20 сент.
499. Негимов С. «Өлеңім менің Шолпаным, айым, күнім»: [М.Жұмабаевтың лирикасы туралы] // Қазақстан мұғалімі. – 1989. – 13 янв.
500. Негимов С. Мағжан Жұмабаевтың «Ертегі» поэмасы. Әдебиет айдыны. – 83 – 87-б.. 2 – Алматы: Ана тілі, 2008.
501. Неталиев М. Біздің қауіптенгеніміз: [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев шығармалары баспала қалай дайындалғандығы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 14 қыркүйек. – 6 – 7-б.
502. Нұрақынова Ұ. Талант болмысы // Жерұйық. – 1993. – 15 мамыр.
503. Нұрғазыұлы М. Алыптар тобындағы ақын // Семей таңы. – 1993. – 11 мамыр.
504. Нұрғалиев Р. Алыптар қайта оралғанда: Мәлдір сезім, биік парасат: [Өмірі мен творчествосы жайында] // Қазақстан коммунисті. – 1989. – №5. – 83 – 90б.
505. Нұрғалиева А. Ақталғандар тағдырының қазіргі баспасөзде зерттелуі: [Шәкәрім, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Міржақыптар жайлы] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – №9,10. – 61 – 65-б.

506. Нұрмашева А. Ақтөңгірлер тағдырының кәрігі биеісінде зерттеуді: [М.Жұмабаев жайлы] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – №11, 12. – 31 – 37-б.
507. Нұрғожан М. Әлі көз алдымда // Ленин туы. – 1993. – 16 қараша.
508. Нұсепәкіқызы А. Мағжан Жұмабаев – тілдік тұлға // Мағжан және рухани экология: қалыптасуы мен әдістемелік конф. материалдары (7 желтоқсан 2013 ж.). – 14 – 17-б. 2 – Алматы: Қазік университеті, 2014.
509. Нұсанбаев Ә.Н. Мағжан Жұмабаев: «Әлі Жәнібек сендер бол, мен Асан болып өтейін». // Жас Алаш. – 2003. – 12 сәуір (№44). – 4-б.
510. Нұсанбаев Ә. Қошпен қалмайық десек... – Алматы: Қазақстан, 2003. – 30-бет.
511. Оғанбаев О. Мағжан – ұстаз // Маңғыстау. – 1993. – 14 желтоқсан.
512. Олар халқына қайтып оралды // Мәдениет және тұрмыс. – 1989. – №3. – 12-б.
513. Омарбеков Т. Голосекіш түсініктемедегі алаш қайраткерлерінің тағдыры: [1928 – 1930 жылдардағы алашордашыларға қарсы күрестің күшейгені жайлы] // Ақиқат. – 1995. – №12. – 30 – 34-б.
514. Омарова Ш. Мағжан Жұмабаев шығармалары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1994. – №9 – 10. – 68 – 73-б.
515. Омаров Қ. Ақынға құрмет // Ленин туы. – 1993. – 18 қыркүйек.
516. Омаров Қ. Ұлттың ұлы ақыны // Ленин туы. – 1993. – 4 мамыр.
517. Оразев Ф. Қазақ әдебиетін зерттеушілер: Өмірбаяндық – библиографиялық анықтамалық – Алматы: Рауан, 1991. – 256-б.
518. Оразбаева Б.Қ. Мағжан Жұмабаев – сыршыл ақын. Педагогикалық альманах. – 2011. – №1.
519. Оразбаева Г.Т. Мағжан Жұмабаевтың 120 жылдығына арналған «Мағжан – жыршы ақын» атты әдеби – ықалық кеш. // 12 жылдық білім беру – 12-летнеіе білім беруіне. – 2013. – №1.
520. Оразбек М. «Ақылға сонда кім не?» немесе лирикадағы ақын тұлғасы: [Ақындар М.Жұмабаев пен Ш.Құдайбердіевтің интимдік лирикасы туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 5 қараша (№45). – 4-б.
521. Оразова Б. Мағжанның «Сүйемін» өлеңін оқыту: [Мектепте] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1993. – №5. – 36-б.
522. Орынбаев М. Б. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы батыс пен шығыс. // Келешек – 2006: Студенттер және жас ғалымдардың респ. ғыл. – тәжірибелік конф. еңбектерінің жинағы = Сб. тр. респ. науч. – практ. конф. студентов и молодых ученых. – Кн.1 (доп). – 15 – 18-б. – Жезқазған: АО ЖезУ, 2006.
523. Оспанов С. Мың шұғылалы мұзарт // Жас алаш. – 1993. – 12 тамыз.
524. Оспанұлы Н. Ағын ағылы: [Әссе] // Қазақ әдебиеті. – 1994. – 4 қаңтар (№2). – 12-б.
525. Өмірсейітова Н. М.Жұмабаевтың «Сүйемін» өлеңін оқырманның қабылдауы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2001. – №5. – 49 – 51-б.
526. Өмірсейітова Н.Ж. Мағжан Жұмабаев өлеңдерінің ұйқасы туралы. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы –Вестн. КазНУ. Серия филологическая. – 2009. – №3.
527. Өстеміров Ж. Ақын ақынға арналды: [Солтүстік Қазақстан обл. Возвышен ауд. М.Жұмабаевты еске алу кешінен] // Ленин туы. – 1993. – 20 мамыр.
528. Перімбекова П. Мағжан мұрасы // Лениншіл жас. – 1991. – 10 қаңтар.
529. Поэзия және тағдыр: [М.Жұмабаевтың шығармашылығы жайында]. – Петропавл, 1993. – 35-б.
530. Пірәліева Г. Кейіпкер кім?: [М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты әңгімесі жайында] // Қазақстан Респ. Ұлттық Ғылым Акад. Хабарлары. Тіл, әдебиет сер. – 1993. – №1. – 55 – 60-б.
531. Пірәліева Г. Мағжан Жұмабаев – әдебиеттанушы. // Ақиқат. –2006. – №7.
532. Раев Қ. Сәбит пен Мағжан // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 15 маусым.
533. Райымханова Қ. Ізгілік бұлағы: [Педагогика мен психология ғылымының дамына үлес қосқан педагог – ғалым М.Жұмабаев туралы] // Қазақстан мектебі. – 1993. – №11 – 12. – 73 – 74-б.
534. Рахманов М. Естен кетпес есімдер: [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтар туралы] // коммунизм таны. – 1989. – 24 февр.
535. Рахметуллаева Т. Жұлдызы биік ақын // Ақ жол. – 1993. – 24 маусым.
536. Рсымбетов Ж. Поэзияның қаусар бұлағы: Творчествосы жайлы // Оңтүстік Қазақстан. – 1989. – 19 апр.
537. Сабаева Г. Күн мен Гүлннн ұрпағы: [«Қазақтың Пушкині» атанған Мағжан ақынның туғанына 100 жыл толуына арналған салтанатты жиыннан кейінгі ой] // Жас қазақ. – 1993. – 31 тамыз. – 5-б.
538. Сабирова Ж.Н. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастарының қалыптасуына орыс ғалымдарының ролі. // Қайнар» университетінің хабаршысы – Вестник университета «Қайнар». – 2005. – №2/1.
539. Сабирова Ж. Н. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастары: Психология ғылымдарының канд. автореф.. Ғыл. жет. Жарықбаев Қ.Б. – Алматы: Астана полиграфия, 2005. – 28-бет.
540. Сабирова Ж. Н. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастары: Психол. ғыл. канд. ... дисс. – Эл – Фараби атын. ҚазҰУ; ғыл. жетекші Жарықбаев Қ.Б. – Алматы: Астана полиграфия, 2005. – 146-б.
541. Сағымбаева М. Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы. // Ауыл мектебі – Сельская школа. – 2006. – №1.
542. Сағындықова Н. Тағы да «ақтандақтар» жайлы: [М.Жұмабаевтың тәржімешілік қызметі мен тол туындылары жайлы] // Жалын. – 1993. – №2. – 45 – 48-б.
543. Садықов Н.Р. Мағжан Жұмабаев және Мәжит Айтбаев шығармаларындағы «Түркістан» концептісі. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – №1.
544. Садықов Т. Қасымжанова С. Мағжан: [Қазақ жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы]. – Алматы: Білім, 1995. – 168 – 174-б.
545. Салқылбай А.Б. Мағжан Жұмабаев: Педагогика, әдістеме саласында атқарған ғылыми қызметі. Қазақтың тілі – әдіскер тұлғалары. – 30 – 35-б. – Алматы, 2006.
546. Салықов К. Даланың дүлдiл жыршысы // Халық кеңесі. – 1993. – 12 маусым.
547. Салықов К. Мағжан аға: [Өлең] // Ленин туы. – 1993. – 3 тамыз.
548. Сарбалаұлы Б. Ақбозат: [М.Жұмабаевтың лирикасы туралы] // Халық кеңесі. – 1991. – 22 тамыз.
549. Сарбалаұлы Б. Мағжан лирикасы [Қазақстан жазушылар одағының М.Жұмабаевтың творчествосына арналған ғылыми конференциядан] // Қазақ әдебиеті. – 1990. – 13 көкек. – 10-б.
550. Сарғожин Р. «Батыр Байан» туралы бірер сөз // Азия. – 1993. – №15.
551. Сауытбектегі С. Мағжанның тойына: [Өлең] // Көкшетау. – 1993. – 14 тамыз.
552. Сәдуақасов Т. Жыр сабағы: [Өлең] // Жұлдыз. – 1990. №1. – 124 – 125-б.
553. Сәлеммен, аға! Ғадилша I: Мағжан Жұмабаев – 120. // Түркістан. – 2014. – 20 қаңтар (№7). – 9-б.
554. Сәйфи Қ. Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев: [Тағдыры мен творчествосы жайында 1969ж. Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасына жазған хаты] // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 23 дек.

558. Сәмбетова С. Батыр Баян қасиреті – «Қанды өзен» // Жетісу – 1993 – 4 желтоқсан.
556. Сәрсекұлов Ф. «Қойлыбайдың қобызы». Мағжан Жұмабаевтың поэмасы негізінде қазақтың бақсы – балгерлік қасиеттері туралы түсінік // Қазақстан мұғалімі – 2005 – 1 қараша (№ 28, 29).
557. Сәрсенбайқызы Ғ. Мағжан халқына келе жатыр // Дидар – 1993 – 29 қазан – 8-б.
558. Сейдімбек А. Мағжантануға қомақты үлес [III Елеукеевтың «Мағжан. Өмірі мен шығармагерлігі» атты кітабы туралы] // Жұлдыз – 1996 – №9 – 189 – 191-б.
559. Сейталиев К. Алтын қорымызға қосылған бағалы мұра: [М.Жұмабаевтың пед.мұрасын зерттеу] // Қазақстан мектебі – 1994 – №3 – 35 – 37-б.
560. Сейтбеков Ж. Мәңгілік мұра // Ленин жолы – 1989 – 5 аяқ.
561. Сейітов К. Ел разы // Ленин туы – 1993 – 28 қазан.
562. Сейітов С. Мағжанның аудармашылық әлемі: [М.Жұмабаевтың творчествосы туралы] // Халық кеңесі – 1992 – 5 қараша.
563. Сенкібаев С. Мағжан педагогикасының өміршеңдігі // Қазақстан мектебі – 1995 – №11 – 30 – 35-б.
564. Сенкібаев С. «Мағжан тағылымы» тәрбие сағаты // Қазақстан мектебі – 2001 – №4 – 65 – 69-б.
565. Сенкібаев С. Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық – философиялық идеяларының қалыптасуының алғы шарттары. // XXI ғасыр басындағы білім мен ғылымның қазіргі кезгі мәселелері – Современные проблемы образования и науки в начале XXI века: КР – сының 10 жылдық тәуелсіздігіне арналған халықаралық ғыл. – практ. конф. материалдары = Материалы Междунар. науч. – практ. конф., посвящ. 10 – летию независимости РК (26 авг. 2001 г.) / Гл. ред. акад. В.Н. Уваров – Ч.1 – 226 – 228 б., 2 – Петропавл, 2001.
566. Сенкібаев С. Мағжан Жұмабаевтың педагогикасы және тәлім – тәрбиелік ойлары. // Ұлт тағылымы – 2001 – №2.
567. Сенкібаев С. Мағжан Жұмабаевтың тәрбиелік өлімі – ғасырлар тоғысында // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы – 2002 – №2 – 165 – 169-б.
568. Сенкібаев С.Т. Мағжан Жұмабаевтың тәрбиелік идеялары // А.Мырзахметов атың Көкшетау ун – нін хабаршысы = Вестник Кокшетауского ун – та им. А.Мырзахметова – 2014 – №2 (Часть 1) – 71 – 74-б.
569. Сенкібаев С.Т. Мағжан Жұмабаевтың тәлімдік мұралары арқылы адамзаттық құндылықтарға тәрбиелеу. // А.Мырзахметов атың Кокшетау ун – нін хабаршысы = Вестник Кокшетауского ун – та им. А.Мырзахметова – 2014 – №2 (Часть 1) – 74 – 76-б.
570. Смағұлова С. «Батыр Баян» [М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» дастаны бойынша жасалған кино жайлы] // Сарыарқа – 1993 – 20 сәуір.
571. Сманов Б. Кімнен үйренуіміз керек?: [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Дулатов жасаған оқу құралдары хақына] // Соц.Қазақстан – 1990 – 2 қыркүйек.
572. Солтүстік Қазақстан облысының «Молодежный» совхозына Мағжан Жұмабаевтың есімін беру туралы Казак ССР Министрлер Советінің қаулысы 1989 жылғы 20 желтоқсан // Казак ССР Үкіметінің қаулылар жинағы – 1990 – №5.
573. Сұлтанов К. Мағжан дәуірі // Егемен Қазақстан – 1993 – 14 тамыз.
574. Сұлтанов К. Халықтың кіршіксіз махаббаты: [М.Жұмабаевтың 100 жылдығына] // Қазақстан мектебі – 1993 – №10 – 3 – 4-б.
575. Сұлтанұлы Ғ. Мағжан Жұмабайұлына: [Өлең] // Еңбекші – 1924 – 29 июль №230.
576. Сүлейменов Ж. Мәңгілік жырлар. Мағжан Жұмабаевтың таңдамалы шығармалар жинағы Мәскеудің «Русский раритет» баспасынан жарық көрді. // Егемен Қазақстан – 2006 – 19 сәуір (№84).
577. Сыдықова Ж. Мағжан лирикасы – өзгеше әлем: Мағжан Жұмабаев өлеңдерін мектепте оқыту. // Қазақстан мектебі – 2003 – №6 – 72 – 74-б.
578. Табылдыев Ә. Мағжан – педагог // Жас алаш – 1993 – 12 тамыз.
579. Тәжібаев Ә. Мағжан Жұмабаев // Есімдегілер – Алматы – 1993 – 333 – 336-б.
580. Тайшыбай З.С. Мағжанның Қызылжары: зерттеу – Астана: Астана полиграфия, 2008 – 232-б.
581. Тайшыбай З. Мағжан Жұмабаев // Мәслихат және әкімдік = Маслихат и акимат – 2013 – №4 – 30 – 41-б.
582. Тайшыбай З. Атадан асыл аманат. Таңдаулы мақалалар. Алматы, 2017. 484-б.
583. Такенов Т.Е. Мағжан Жұмабаев: ұлттық тарихы мен мәдениеті. // М.Жұмабаев шығармашылығының әлемдік әдеби үрдістегі орны: респ. ғыл. – тәжірибелік конф. материалдары (26 сәуір 2013 ж.) – 316 – 319-б., 2 – Петропавл, 2013.
584. Тарази Ә. Мағжанның прозасы: [Қазақстан жазушылар одағының М.Жұмабаевтың творчествосына арналған ғылыми конференциядан] // Қазақ әдебиеті – 1990 – 13 көкек – 7 – 10-б.
585. Тастанұлы Ә. Мағжанның махаббаты // Астана дауысы – 1992 – 26 қыркүйек.
586. Тасымбеков А. Зылиқа алаймен кездесу: [Естелік] // // Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар / Құраст. Д.Әшімханов – Алматы, 1992 – 344 – 352-б.
587. Таукелов С. Режиссер бақыты: [М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» дастаны бойынша С.Елубаевтың сценариймен қойылған кинофильмнің бас режиссері С.Т.Таукеловпен әңгіме] / Әңгімелескен Ж.Тұрғанбекұлы // Сарыарқа самалы – 1994 – 10 наурыз.
588. Тәжібаев Ә. Бір үзік сыр: [Ақын М.Жұмабаев пен жазушы С.Мұқанов туралы] // Қазақ әдебиеті – 1994 – 11 қараша. (№4/5) – 13-б.
589. Тәжібаев Ә. Мағжан Жұмабаев: [Есімдегілер]. – Алматы, 1993 – 333 – 336-б.
590. Тәліұлы С. Мыңның Мағжаны // Ленин туы – 17 қараша.
591. Тәуекелов С. «Батыр Баян» фильмі жайлы: [М.Жұмабаевтың 100 жылдығы қарсаңында кинорежиссермен сұхбат] / әңгімелескен Ш.Бекмағанбетов // Көкшетау – 1992 – 6 мамыр.
592. Текесбаева Г.М. Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы «әдемі» концептісінің көрінісі. // Абай атындағы ҚазҰПУ – дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы = Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. филол. науки. – 2014 – №1 – 69 – 72-б.
593. Темірғалина С.Ғ. Мағжан Жұмабаевтың қолданысындағы синонимдер. // Тіл және әдебиет = Язык и литература = LaNéguage aNed literature – 2014 – №3 – 33 – 36-б.
594. Темірхан М. Көргендер мен көңілге түйгендер: [Түркиядағы Мағжан күндері қалай өтті?] // Егемен Қазақстан – 1993 – 13 шілде.
595. Тобағабылова Г.М. Мағжан Жұмабаевтың алғашқы ақындық қадамдары. // Пенитенциарная система Казахстана и ее соответствие международным стандартам: Материалы междунар. науч. – практ. конф. (31 окт. 2008 г.) / Под общ. ред. М.А.Аюбаева – 534 – 536 б. – Қостанай, 2008.

596. Тоғжанов І. Жүсіпбектоғжан сыны. Мағжанның ақындығы туралы. – М., 1926. – 71-б.
597. Тоғжанов І. Мағжан совет тұсында // Еңбекші қазақ. – 1925. – 19, 20 нояб.
598. Токбергенова Г. О. Мағжан Жұмабаев және түрік әдебиеті. // ХХІ ғасыр: ұлы дәстүр жолымен. Қазақстан ұлы философия А.Х. Қасымжановтың туғанына 70 – жыл толуына арналған ғылыми халықаралық конференция материалдары. Алматы, 19 – 20 қазан 2001 ж. 2. – Алматы, 2001. – 197 – 199-б.
599. Тоғбаев Қ. «Не көрсем де – алы үшін көремін» // Алматы ақшамы. – 1993. – 9 ақпан.
600. Тұрғынбекұлы С. Мағжан мұңды ой ақыны // ақиқат. – 1993. – №8. – 83 – 87-б.
601. Тұрғынбекұлы С. Таңдану: [Өлең] // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 13 тамыз.
602. Тұрысбекқызы К. Мәңгілік махаббат Мағжан // Өркен. – 1993. – 10 шілде.
603. Түлік К. Халқымен қайта табысқан каламгерлер. [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтың шығармалары туралы] // Кас ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1990. – №3. – 68 – 69-б.
604. Тілешев Е. Ағартушылық реализмнен романтизмге: [М.Жұмабаевтың шығармалары жайында] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – №10. – 99 – 103-б.
605. Тілешев Е. Мағжан Жұмабаевтың «От» циклі: [М.Жұмабаевтың өлеңдері туралы] // Жұлдыз. – 1996. – №10. – 185 – 188-б.
606. Тілешев Е. М.Жұмабаевтың поэзиясындағы романтизм: филология ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис. авторефераты //10.01.08 / Қазақстан Респ. әл – Фараби атында. Қазақ мемл. Ұлттық ун – ті. – Алматы, 1997. – 26-б.
607. Тілешев Е. Мағжан Жұмабаевтың жанадан табылған өлеңі: 1998 ж. Ақмола облысы Ерейментау ауданының тұрғынынан алынған қолжазба. // Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс: Моногр.. – 275 б. 2 – Алматы: Аркас, 2005.
608. Тілешев Е. Көркем мәтін: «мен», авторлық жад, уақыт пен кеңістік, жанр және стиль: Мағжан Жұмабаевтың «Есімде... тек таң атсын» өлеңі негізінде. // ҚарМУ хабаршысы. Филология сериясы = Вестн. КарГУ. Сер. филология. – 2007. – № 1. – 105 – 119-б.
609. Ұлттық поэзия падишасы: Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармагерлігі туралы. Құрастырған Ф. К. Бектұрбекова. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. 314-б.
610. Ұлы ақын туралы: [М.Жұмабаев жайында лебіздер] // алматы ақшамы. – 1993. – 4 наурыз.
611. Ұлы ақынның есімімен аталады: [Облыс орталығындағы Коммунистік көшелері енді аяулы ақындарымыздың бірі, әрі жерлесіміз М.Жұмабаевтың есімімен аталатын болады] // Ленин туы. – 1992. – 25 сәуір.
612. Ұлықбек Мағжанға барар жолда: Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы туралы. // Жас Қазақ. – 2005. – 16 қыркүйек (№37).
613. Шалдарбекова А. Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығындағы ұлттық идея сипаты. // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы = Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2007. – №3. – 81 – 83-б.
614. Шалқар К. Тағдыры қиын талант туралы сөз // Жетісу. – 1993. – 30 маусым.
615. Шанғытбаев Қ. Қазақ жырының жарық жұлдызы: [М.Жұмабаев туралы] // Ақ орда. – 1993. – №1. – 43 – 46б.
616. Шанғытбаев Қ. Мағжанның жазылмай қалған жырлары: [Өлеңдер] // Егемен Қазақстан. – 1993. – 20 ақпан.
617. Шәменов Қ. Естен кетпес екі кездесу: [Естиелік] // Көкшетау. – 1990. – 25 қазан.
618. Шәменұлы К. Мағжан педагог // Көкшетау. – 1993. – 12 тамыз.
619. Шонаева Р. Ақын мұрасына абай болайық: [М.Жұмабаевтың туғанына 100 жыл толуына орай ақынның інісі Қалижанның қызы, әдебиетшімен сұхбат] // Өркен. – 1993. – 13 наурыз.
620. Шұғыла шашқан үш тұлға: [А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев] // Оңтүстік Қазақстан. – 1989. – 15 февр.
621. Шығыс жырының жұлдызы: [Мақалалар] // Халық кеңесі. – 1993. – 13 тамыз. – Мазм. Қажыбаев Т. Дәуірдің дарабоз жыршысы; Егембаев Ф. Мағжан айтты деген сөз; Әбілмәжинұлы С. Ақынның олжа суреті; Ысқаков Б. Оралу.
622. Хаймолдина Т.А. Мағжан Жұмабаев және ұлттық тарих пен мәдениет. // М.Жұмабаев шығармашылығының әлемдік әдеби үрдістегі орны: респ. ғыл. – тәжірибелік конф. материалдары (26 сәуір 2013 ж.). – 330 – 334-б. – Петропавл, 2013.
623. Хасен М.Х. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы түрікшіл сарынның мағынасы. // ҚарМУ хабаршысы. Тарих, философия, құқық сериясы = Вестн. КарГУ. Сер. История, философия, право. – 2007. – № 3. – 8 – 12-б.
624. Ысқаков Д. Мағжанды қапаса қамаған сын // Жұлдыз. – 1993. – №3. – 174-б.
625. Ысқаков Д. Отыз жетінші жыл ойраны: [«Халық жаулары» деп жазаланған А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев және т.б. ақын – жазушылар туралы] // Жалын. – 1990. – №6. – 83 – 89-б.
626. Ысқаков Д. Өресі биік өміршен ойлар: [Ақын М.Жұмабаев туралы] // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 21 тамыз.
627. Ысқаков Т. Мағжан Жұмабаев: «Бір теңі жоқ – Болғанбай...» // Егемен Қазақстан. – 2016. – 13 сәуір (№669).
628. Ысқакова М. Биік тұрсын бәрінен: [Өлең] // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
629. Ідебаева Т. Ұлы азамат, ұлы ақын // Арқа ажары. – 1993. – 6 наурыз.
630. Илиясова М.А. Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы фразеологизмдер. // Солтүстік Қазақстан мемл. ун – нін хабаршысы = Вестник Северо – Казахстанского гос. ун – та. – 2004. – №13. – 90 – 92-б.
631. Іпирбайұлы Е. Ер есімі – ел есінде: [Өлең] // Ленин туы. – 1993. – 12 тамыз.
632. Абатурова Р., Власова Л. Костер в ночи // Советы Казахстана. – 1993. – 19 аяқ.
633. Абдуллин Х. Мағжан: [К 100 летию со дня рождения М.Жұмабаева. О жизни и творчестве поэта] // Астана дауысы. – 1993. – №21. – 5 июня. – С. 1 – 4; Азия дауысы. – 1993. – №1. – С. 6; Горизонт. – 1989. – №24. – С. 6 – 7.
634. Абдуллин Х. Свеча в ураганной ночи: [О творчестве кав. поэта М.Жұмабаева] // Нива. – 1991. – №1. – С. 33 – 36.
635. Абдуллин Х. Судьба поэта, [О М.Жұмабаеве] // Горизонт. – 1994. – 18 нояб.; Юрид. газ. – 1996. – 9 апр.
636. Абдуллин Х. Сын своего народа // Горизонт. – 1993. – 21 шілде.
637. Акижанова А. Их бессмертное наследие: [Онеңх. – пед. трудах Аймауытова и М.Жұмабаева] // Вестник КарГУ. Серия филос. – Алматы, 1993. – С. 137 – 143.
638. Ақчулқова А. Горячий пенел памяти: [О списке, в котором захоронен цвет казахской интеллигенции Ислам репрессии М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, И.Ахметов.] // Отан. – 1999. – №1. – С. 54 – 58.
639. Алимкулов Т. О прошлом и настоящем: [Лит. крит. статьи о каз. лит.] – М.: Сов. писатель, 1958. – 158 | – В сод-ерж.: О творчестве М.Жұмабаева. – С. 35 – 36.
640. Анипова С. На родине Мағжани: [Сообщ. о юбилейных торжествах в ауле Сартомар Сев. – Казахстан. обл., по-

- свещ. 100 - летию со дня рождения М.Жумабаева // Наука Казахстана. - 1993. - №3. - 12 авг. С. 5.
641. Аршишевский А. Весомость поэтической строки: [О кн. «Магжан Жумабаев»: Стихи. - Алматы: Жазушы, 1993.] // Новое поколение. - 1993. - 4 авг. - С. 5.
642. Ахетов А. Магжану Жумабаеву: [Стихи] // Огни Алатау. - 1989. - 23 июня.
643. Ахетов А. Судьба поэта: [Магжан Жумабаев] // Огни Алатау. - 1989. - 4 марта.
644. Ахметова А. «Странная любовь» к Родии: М.Лермонтов и М.Жумабаев // Рус. яз и лит. в каз. шк. - 1992. - №9 - 10. - С. 13 - 17.
645. Ахметов С, Ахметова Г. По затерянным следам: [О поэзии М.Жумабаева, его жизни в Москве] // Памятники истории и культуры Казахстана: Сб. Цент. Совета Каз. о - ва Охраны памятников истории и культуры Казахстана / Сост. А.Хамидуллин; Вып. 5. - Алма - Ата. 1992. - С. 61 - 70; Ленинское знамя. - 1993. - 12 авг.
646. Ахметов С, Ахметова Г. По следам Магжана Жумабаева: [К 100 - летию со дня рождения] // Нива. - 1993. - №4. - С. 73 - 75.
647. Базарбаев М. Волшебный мир поэзии: [О каз. поэте М.Жумабаеве] // Веч. Алма - Ата. - 1989. - 10 окт.
648. Базарбаев М. Воскрешение мастера: [Жизнь и творчество М.Жумабаева /1893 - 1938/] // Сов. тюркология. - 1990. - №3. - С. 57 - 68.
649. Базарбаев М. «Печать раздумий, скорби и любви»: [О жизни и творчестве М.Жумабаева] // Казахст. правда. - 1989. - 1 февр.
650. Баймухаматов С. Одного энтузиазма мало...: [Авт. указывает на необходимость серьезного подхода к переводу произведений М.Жумабаева] // Ленинское знамя. - 1993. - 12 авг.
651. Бакенов С. Верность: [К биогр. каз. поэта М.Жумабаева] // Простор. - 1989. - №3. - С. 158 - 160.
652. Балгужинов Н. Духовное наследие поэта // Ленинское знамя. - 1993. - 20 июля.
653. Барманкулов М. Битва за Магжана: [Жумабаева] // Новое поколение. - 1994. - 15, 22 июля.
654. Бенюх М. «Допушен к переводным испытаниям»: [К 100 летию со дня рождения М.Жумабаева / Об учебе поэта в Омск учит. семинарии в 1914 г.] // Ленинское знамя. - 1993. - 24 июня.
655. Бенюх М. Любезным быть народу: [О деятельности М. Жумабаева на ниве нар. просвещения] // Ленинское знамя. - 1993. - 12 авг.
656. Бенюх М. После жизни // Ленинское знамя. - 1993. - 10 авг.
657. Бердибаев Р. Судьба поэта: [О творчестве М - Жумабаева] // Перестройка и художественная культура. - [Алма - Ата, 1990. - С. 21 - 25.
658. Брилова Т. Возвращение поэта: К 100 - летию со дня рождения М.Жумабаева // Степной маяк. - 1993. - 12 авг.
659. Бурабаев М., Кайназарова С. Общ. - полит. взгляды М.Жумабаева // Изв. АН КазССР. Сер. философии. - 1989. - №3. - С. 3 - 11.
660. Власова Л. Праздник на земле Магжана // Советы Казахстана. - 1993. - 27 авг.
661. Возвращение памяти - возвращение поэта: [Сообщ. о торжеств. вечере в Алматы, посв. 100 - летию М.Жумабаева] // Казахст. правда. - 1993. - 13 авг.
662. Галсев З. Возвращенные имена: [О видном деятеле культуры, лингвисте М.Жумабаеве] // Казахст. правда. - 1989. - 2 февр.
663. Елеукинов Ш. Вопреки приговору временщиков...: К 100 - летию со дня рождения М.Жумабаева // Казахст. правда. - 1993. - 11 авг. - С. 4.
664. Елеукинов Ш. Магжан и современность // Тург. новь. - 1993. - 17 авг.
665. Есембеков Т. О романтическом стиле в поэзии М.Жумабаева // Исследования по истории и семантике стиха. - Караганда. 1989. - С. 59 - 70.
666. «Есть душа, что свечу в ураган найдет!»: [о жизни и творчестве М.Жумабаева] // Ленинская смена. - 1990. - 15 февр.
667. Жантасов Ж. Поэт: [Из биогр. каз. поэта М.Жумабаева] // Прикасп. коммуна. - 1992. - 27 февр.
668. Жантекеева З. У истоков этнопедагогике: [О пед. взглядах М.Жумабаева] // Казахст. правда. - 1992. - 12 нояб.
669. Жахалова Я. Не заискивая перед сильными мира сего: [Об учреждении премии им. М.Жумабаева за талант произведения в обл. лит. и кинематографии] // Огни Алатау. - 1993. - 18 авг.
670. Жетписбаев Б «Огненная» лира поэта: [К 100 - летию Магжана Жумабаева] // Простор. - 1993. - №6. - С. 182 - 190.
671. Жетписбаева Б. Поэт - пророк в концепции Магжана Жумабаева // Известия МН - АН РК. Серия филологическая. - 1977.
672. Жетписбаева Б. Поэтические грезы и реалии Магжана Жумабаева: [Урок беседа в XI кл.] // Рус. яз. и лит. в каз. шк. - 1998. - №2. - С. 46 - 50.
673. Жовтис А. Есть такой поэт! : [О М.Жумабаеве] Казахст. правда. - 1989. - 5 окт.
674. Жумабаев Магжан: [Крат. биогр. справка / [подпись: А.Б.] / Отв. ред. А.Луначарский // Литературная энциклопедия. - М., Т. 4. - 1930. - С. 202 - 203.
675. Жумабаева З. [Письмо вдовы поэта М.Жумабаева И.П.Шухову от 15 окт. 1965 г.] // Простор. - 1989. - С. 153 - 154; Дело №... Летопись горького времени. - Алма - Ата, 1989. - С. 296 - 298.
676. Жумабаева Р. Штрихи к биографии Магжана Жумабаева // Веч. Алматы. - 1993. - 20 июля.
677. Жумабаева У. Благодарение Богу и судьбе: [К 100 - летию со дня рождения М.Жумабаева / Воспоминания внучки поэта М.Жумабаева] // Веч. Алматы. - 1993. - 13 авг.
678. Жумабаева У. Не запятать светлого имени поэта: [О М.Жумабаеве] // Казахст. правда. - 1995. - 11 марта.
679. Жумабаева У. «Поэт милостью Божьей...»: [О творчестве М.Жумабаева] // Казахст. правда. - 1997. - 31 мая.
680. ЗОРИНА Т. Покойние: [О кн. М.Жумабаева «Жизнь и поэзия»] // Кн. обозрение. - 1990. - №21. - 25 мая. - С. 9.
681. ИВАНОВ В. «Я был буквально очарован». [Воспоминания ученого педагога о встречах с писателем в т.ч. с М.Жумабаевым] // Ленинское знамя. - 1993. - 12 авг
682. Изучение поэзии М.Жумабаева // Қазақстан жоғары мектебі, - 1997. - №3.
683. Ильиных Л. «Не погаснет свеча, будет долго гореть...»: К 100 - летию М.Жумабаева // Ленинское знамя - 1993. - 17июня.
684. Ильиных Л. Поэт, педагог, гражданин: К 100 - летию М - Жумабаева // Ленинское знамя. - 1993. - 1 апр.
685. Исиналиев М. Киносказ о батыре: [О кинофильме «Батыр Баян» по одноимен. поэме М.Жумабаева, поставлен. на «Казахфильме»] // Казахст. правда. - 1994. - 12 янв.
686. Исмуханов А. Поэт, педагог, журналист: К 100 - летию со дня рождения М.Жумабаева // Местное время. -

730. Поэт весны, добра и дружбы: [Письмо вдовы поэта М.Жумабаева казахст. писателью И.П.Шухову от 15 окт. 1965 г.] // Ленинское знамя. – 1989. – 1 мая.
731. Праздник пришел на родину Магжана – [Сообщ. о празднике в Петропавловске, посв. 100 – летию со дня рождения М.Жумабаева] // Ленинское знамя. – 1993. – 14 авг.
732. Приданают музей искусств: [В музее искусств г. Петропавловска открылась экспозиция, посв. 100 – летию со дня рождения М.Жумабаева] // Ленинское знамя. – 1993. – 12 авг.
733. Русская литература и фольклор. Первая половина XIX века. – Л., 1976. – С. 141.
734. Рысакова М. Возвращенное имя: [К 100 – летию со дня рождения М.Жумабаева] // Иртыш. – 1993. – 4 март.
735. Сагандыкова Н. Еще один взгляд на творчество М.Жумабаева // Изв. АН Респ. Казахстан. Сер. филол. 1992. – №2. – С. 42 – 52.
736. Сатыбаев К. Поэт планетарного взлета // Советы Казахстана. – 1993. – 14 авг.
737. Сарсекеев К. Тридцать седьмой год: [Рассказ]. – Алматы: ТОО НППИК «GAUHAR», 1998. – 80 с: ил. – Текст на каз., рус. англ. яз.
738. Слово о Магжане: [Фотонформ. о подготовке спектакля «Слово о Магжане», посв. 100 – летию со дня рождения каз. поэта М.Жумабаева, на сцене Сев. – Казахст. л. драм. театра им. Погодина] // Ленинское знамя. – 1993. – Еврп.
739. Слово, устремленное в будущее: [О каз. поэте Жумабаеве // Ленинское знамя. – 1989. – 5 авг.
740. Степанов В. В краю белых берез: Воспоминания о М.Жумабаеве // Советы Казахстана. – 1993. – 6 марта.
741. Сыдыкова Г. «Я верю свою и душу пламенем бы смысл...»: Урок внеклас. чтения о поэзии М. Жумабаева // Рус. яз. и лит. в каз. шк. – 1998. – №3. – С. 41 – 5.
742. Гажибаев А. Позиция // Каз. правда. – 1991. – 9 июня.
743. Тастанулы А. Любовь Магжана: Новелла п ер. с каз. Б.Искакова // Астана дауысы. – 1992. – 3. 17 окт.
744. Горюшкин Ю. Золотыми буквами в анналы истории: [Репортаж об открытии памятника М.Жумабаева в Петропавловске] // Ленинское знамя. – 1993. – 17 авг.
745. Турлыбаев Е. Навести переправу: [О творчестве М.Жумабаева] // Простор. – 1993. – №1. – С. 219 – 21.
746. Хайбулина М. В честь поэта: [В клубе «Библиотекарь» при Каратал. центр. б – ке Талдыкорган. обл. прошел День открытых дверей и лит. вечер, посв. творчеству М.Жумабаева] // Заря. – 1993. – 4 февр.
747. Челикова Е.В. Судьба творческого наследия Магжана / Отан тарихы – Отечественная история. – 1992, №2. – С. 59 – 63.
748. Чуланова Р.А. Возвращение Магжана: [о поэте М.Жумабаева] / Записала Г.Райш // Ленинское знамя – 1993. – 4февр.
749. Шарибжанова А. Уроки по творчеству М. Жумабаева // Русский язык и литература в казахской школе. – 2000. – №5. – С.32 – 34.
750. Шестериков В. Его называли казахским Пушкиным: [О жизни и творчестве каз. поэта М.Жумабаева] // Ленинское знамя. – 1989. – 25 марта.
751. Шестериков В. «Не бронзы многопудье...»: [К 100 – летию со дня рождения М.Жумабаева] // Ленинское знамя. – 1993. – 12 авг.
752. Шестериков В. Свеча в ураганной ночи: [О жизни, родных местах и родственниках поэта М.Жумабаева] // Памятники истории и культуры Казахстана. Вып. 5. – Алма – Ата, 1992. – С. 70 – 78.
753. Юрьев Т. Вечер памяти поэта: [В Сев. – Казахст. обл. драм. театре им. Погодина состоялся горжеств. вечер., посв. 100 – летию со дня рождения М.Жумабаева] // Ленинское знамя. – 1993. – 17 авг.
754. Яровая Н. Магжан Жумабаев: [Репродукция] // Простор. – 1989. – №9.
755. Sumeyta F. Turiznap zaıgı // Қазақстан заман. – 2001. – 10 тамыз. 610. ZHUMABAUEVA Y. A poet s tragic fate // Didar Kazaksta №. – №2. с. 62 – 63.

МАҒЖАН ЖАЙЛЫ КӨРКЕМ ЖӘНЕ ДЕРЕКТІ ТУЫНДЫЛАР

- Магжан: деректі фильм. – режиссері – Қ.Умаров. – Ш.Айманов атындағы Қазақтелефильм. 1990.
- Алаш туралы сөз: деректі фильм. – Қ.Умаров. – Ш.Айманов атындағы Қазақтелефильм, 1994.
- Алашорда: деректі фильм. – Ш.Айманов атындағы Қазақтелефильм, 2009.
- Алаш рухы // Қазақ радиосы, 2013 ж. – 29 мамыр. – сағ. 23 – 00.
- Кітапхана (Мағжан Жұмабайұлының шығармашылығы туралы) II Мәдениет, 2013. – 26 мамыр. сағ. 17 – 30.
- Мағжан Жұмабаевтың «Сен сұлу» жинағы туралы «Мәдениет» телеарнасындағы Кітапхана айдарында дөнгелек стол. – 20.01.2014. сағат 9 – 30; 21.01.14. сағат 9 – 00.
- Төлеубай Е. Мағжан (пьеса).
- Исабекұлы Д. Әлдиле, өмір, әлдиле (пьеса).
- Кожамстова М. Азат алаш – даңқты алаш (пьеса).
- Омарова М. Ақтастағы Ахико (трагедия. – 2016).
- Мағжан Жұмабаев. Деректі фильм. Авторы: Мая Бекбаева, жүргізушісі: Сырым Қашқабаяв. 2018.

МАЗМҰНЫ

Поэзия падишасы.....	3
Өмір жолы.....	10
Кеңестік кезеңдегі мағжантану.....	16
«Қазақ елім, бір ауыз сөзім саған».....	58
Мағжан поэзиясындағы түркішілдік сарын.....	81
«Күн іреніп ойлағанда, алаш жайын...».....	93
«Шолпанның күнәсіндегі» өмір философиясы.....	118
Мағжанның әдеби аудармалары.....	128
Мағжанның әдеби-танымдық эстетикасы.....	168
«Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе жоқ».....	189
«Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе жоқ».....	195
Мағжанның өміршең ойлар өрнегі.....	200
Мағжан Жұмабаев туралы.....	209
Қосымшалар.....	209
Алқа.....	221
Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жөні.....	232
Мағжан өлімінің шындығынан Кеңестің өтірігі қымбат па?.....	237
М. Жұмабаевтың шығармалары.....	237
Библиография.....	239

ДАНДАЙ ЫСҚАҚҰЛЫ МАҒЖАН - ПОЭЗИЯ ПАДИШАСЫ

Редакторы *Ерік Амантаев*
Компьютерде беттеген *Р. Ставер*
Мұқабаның дизайнын жасаған *Мақсұтов А.*

Басуға 13.08.2020 қол қойылды. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Қаріп түрі «Times New Roman». Пішімі 84×108^{1/32}.
Баспа табағы 16. Шартты баспа табағы 13,44.
Таралымы 3 000 + 18 дана. Тапсырыс №459.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009.
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: priemnl@dair.kz, zakaz@dair.kz.

ISBN 978-601-217-689-6

9 786012 176896

Дандаı Ысқақұлы, ҚР «Құрмет» орданын иегері, Қазақстан Республикасы Гуманитарлық Ғылымдар Академиясының және Халықаралық Ш.Айтматов Академиясының академигі, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, С.Демірел атындағы университет ректорының кеңесшісі филология ғылымдарының докторы, профессор Дандаı Ысқақұлымын 27 кітабы, 700-ден астам мақаласы жарық көрген. Ол - «Құрмет» орденінің иегері (2017); «Еліміздің жоғары білім беру жүйесінің дамуына қосқан зор үлесі және оқу әдебиеттерін жазудағы көпжылдық нәтижелі еңбегі

үшін» А. Байтұрсынов атындағы алтын медальмен (2016), «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төсбелгісімен (2016), түркі әлемін зерттеуге сіңірген еңбегі үшін ТҰРКСОЙ-дың Мақтымқұлы медалімен, әдебиеттану ғылымындағы жетістіктері үшін Мәшһүр Жүсіп атындағы және Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы алтын медальдармен, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дамуына қосқан үлесі үшін «Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне 80 жыл» мерекелік медалімен марапатталған, «Түркология саласындағы аса зор жетістіктері үшін» Күлтегін атындағы сыйлықты алған (2018); Іле педагогикалық университетінің құрметті профессоры (Қытай, 2016); Түркістан облысы Отырар ауданының құрметті азаматы

